To be had from

The Manager

THE "GUJARATI" PRINTING PRESS

Sassoon Buildings Elphinstone Circle,

Fort, Bombay No 1,

श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यकृते

वादार्थसंग्रहे

आख्यातशक्तिवादः

(चतुर्थो भागः)

मथुरानाथतर्कवागीशविरचिता आख्यातवादरहस्य-२ राम-
चन्द्रन्यायवागीशभट्टाचार्यविरचिताख्यातवादटिप्पणी-
३ रघुदेवभट्टाचार्यकृताख्यातवादटिप्पणी-४ जय-
रामभट्टाचार्यकृत व्याख्या-५ न्यायवाचस-
तिकृत व्याख्या- ६ रामकृष्णनिर्मिता
व्याख्या- इति षट्टीका समन्वितः

मुम्बय्यां
फोर्टसर्कलाख्ये प्रविभागे शास्त्रभवने
' नटवरलाल इच्छाराम देसाई ' इत्यनेन स्वीये ' गुजराती '
मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा तत्रैव प्रकाशितः ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्
" गुजराती प्रिंटिंग प्रेस "
सासून बिल्डिंग एलफिन्स्टन सर्कल,
कोट, मुंबई १

वादार्थसंग्रहः

(चतुर्थो भाग)

शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादः ।

व्याख्याद्वययुतः १३

मथुरानाथी

आख्यातस्य यत्नो वाच्यः पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । व्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किङ्करोतीत्यादियत्नप्रश्ने पचतीत्याद्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनुकूलव्यापारे लक्षणेति प्राञ्चः ॥ १ ॥

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादविवृति ।

इच्छितार्थरसेन वादयन् वंशिका प्रचलदङ्गुलपङ्क्ति ।
मोहयन्नखिलवामलोचना पातु कोऽपि नवनीरदच्छवि ॥

श्रीमता मथुरानाथ-तर्कवागीशधीमता ।
आख्यातशक्तिवादस्य क्रियते विवृति शुभा ॥

आख्यातस्य शक्ति निरूपयति–'आख्यातस्येति । आख्यात यत्नत्वावच्छिन्नशक्यताकमित्यर्थः, तेन वक्ष्यमाणहेतोर्न वैयधिकरण्यम । आख्यातत्वञ्च सङ्केतविशेषसम्बन्धेन आख्यातपदवत्त्वं, न तु जाति, तिवादिना साङ्कर्यात् भावाभावात् । यत्नतावच्छेदकञ्च न तत्, किन्तु प्रत्येकं तिवादिकमेव, आख्यातत्वप्रकारेणाज्ञानदशायां तिवादिना ज्ञानात् शाब्दबोधमात्रस्य शक्तिभ्रमजन्यत्वप्रसङ्गात्, तिवादिना प्रकारेणाज्ञानदशायां तत्प्रकारेण ज्ञानात् शाब्दबोधानुदयस्य सर्वसिद्धत्वात् । यत्नत्वञ्च प्रत्यक्षसिद्ध, प्रवृत्तित्व च रागज यत्नावच्छेदकतया सिद्ध, अहं यते अहं प्रवृत्तोऽस्मि अहं करोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको निवृत्ति–जीवनयोनि यत्नतो जातिविशेष, निवृत्तिजीवनयोनियत्नयो रागज यत्नात् तथा-

---

१ यत्नवाचकत्वम् इ पा २ 'शक्तिग्रहात्' इ पाठ ३ तीति प्रश्ने इ पाठ. ४ त्युत्तर पाठ ।

हृन्यवसायविरहात् । चेष्टाजनकतावच्छेदक स एव निवृत्तेश्चेष्टाजनकत्वविरहात्। सुषुप्तौ शरीरकर्मणि चेष्टात्वे मानाभावात्, तत्रापि चेष्टात्वस्यानुभवसिद्ध- त्वे रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वव्यापको निवृत्तिव्यावृत्तो जीवनयोनियत्नसाधा रणो जातिविशेष एव चेष्टाजनकतावच्छेदक, स च नाख्यातस्य शक्यतावच्छे- दक तथासत्याख्यातस्य कृधातुपर्यायत्वानुपपत्तेः । सुषुप्तौ जीवनयोनियत्नसत्वे- ऽपि स्वारसिककरोतिप्रयोगाभावेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैव कृधातु शक्यतावच्छेदकत्वात् । एतेन " प्रवृत्ति–निवृत्ति–जीवनयोनिसाधारणं गुणविभा- जक प्रयत्नत्वमेव आख्यातस्य शक्यतावच्छेदकम् । न चैवं पाकगोचरनिवृत्तिद- शायामपि पचतीत्यादि प्रयोग स्यादिति वाच्यं । निवृत्तेः क्रियाहेतुत्वाभावात् क्रियानिष्ठसाध्यत्वाख्यविलक्षणविषयत्वानिरूपकत्वाच्च । तथाच व्यवहारासंभ- वात् आख्यातार्थप्रयत्न–धात्वर्थयोस्तादृशसम्बन्धेनैवान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात् यो- ग्यताभ्रमात् तथा प्रयोगस्येष्टत्वात् । प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि लक्षण- या योग्यताभ्रमात् तदानीं तादृशप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् ' इति कस्यचित् प्रलपित मपास्तम् । तथा सति आख्यातस्य कृधातुपर्यायत्वानुपपत्ते गुणविभाजक- प्रयत्नत्वस्य जातित्वे मानाभावेन प्रवृत्तित्वमपेक्ष्य तस्य गुरुत्वाच्च । न च प्रवृ- त्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे चैत्रो नि श्वसितीत्यादौ कथं श्वासादुत्प्रयत्नानु- भव इति वाच्यम् । तत्र श्वासाश्रयत्वमात्रप्रतीते शरीरक्रियाविशेषस्य श्वासत्वात्। न च तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे परमेश्वरो वेद वक्ति परमेश्वरो वे- दमुच्चारयति परमेश्वरो वेदं प्रयुङ्क्ते इत्यादौ कथं वेदाभिधशब्दानुकूलयत्नवत्त्वानुभव वेदजनकत्वाद्यभिधानानुकूलयत्नवत्त्वानुभवो वा इति वाच्यम् । कार्यसामान्य प्रत्यनिकृतत्वा व्याप्यधर्मतया च प्रवृत्तित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वेऽपि भाग- वतमयत्नेऽपि प्रवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् । यद्वा तत्र वचादिधा- त्वर्थ यत्नसामान्यमर्थं, अनुकूलत्व विषयत्व वा कर्मनिमकत्वर्थं, आख्यात- स्याश्रयत्वमर्थं, आख्यातस्यैव वा यत्नसामान्यं लक्षणा वचादिधातुश्च कण्ठाद्य भिघातपर एव ।

केचित्तु परमेश्वरपद तदीयकण्ठपर, वचादिधातो कण्ठाद्यभिघात एवार्थ, आख्यातस्य आश्रयत्वमेवार्थ, आख्यातस्यैव वा परम्परासम्बन्धविशेषेणाश्रय- त्वमर्थं, तथाच परमेश्वरपद यथाश्रुतमेवेत्याहुः ।

तथासति प्रतिपादकतादिविशेषसम्बन्धेन कृत्यनुमत्वादिति हेतुत्वं । विशेषेणानु- पादानात् आत्मादौ न व्यभिचार । नन्वयं हेतुरसिद्ध इत्यत आह–पच- तीति । पचति पाकं करोतीत्यादिवाक्यमध्यवर्तिना यत्नार्थकरोतिना यत्नवाच- कृधातुना सर्वाख्यातानां लत्वादिकमर्थकत्वानुमिति- [illegible] स्थितत्वं [illegible]

पाकं [illegible]

[illegible] पाक

करोतीत्यत्र करोतिना पचतीत्यादेर्विवरणादसङ्गतत्वापत्तेः । सर्वाख्यातवि-वरणादित्यस्य सर्वैराख्यातविवरणादित्यर्थः, इति केचित् । अयं भावः, पचति पाकं करोतीत्यादिविवरणेषु पचतिपदं स्वपरतया पचपदपरं तिपदपरञ्च, पाकपदसमभिव्याहारेण कृधातुः पाकसमानार्थकत्व-कृञ्समानार्थकत्वपरः, आख्यातत्वमाख्यातार्थः, एवञ्च पचपदं पाकसमानार्थकं, तिपदं कृञ्समानार्थकमित्यादिबोधः । एवं सर्वत्रैव विवरणे चरमपदे यत् तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्समानार्थकत्वे लक्षणा । अतएव येन समानार्थकतया यत् बोध्यते तत् तस्य विवरणमिति प्रामाणिकाः । ननु तथापि शक्यप्रतिपादकतावच्छेदकसम्बन्धेन कृधातुपरस्य लक्षणादिना कृधातुशक्यप्रतिपादके शब्दे अनैकान्तिकमित्यत आह, व्यवहारादिरिति । वाचकं विना स्वसाध्यवाचकं यद्विशेषणं तदभाववत्त्वविशेषणोपादानेन, व्युत्पत्तेः व्युत्पत्तिसंभवात् व्यभिचारो न भवतीति यावत् । गवादिपदव्यवहारो यथा गवादिपदशक्यत्वस्वरूप-स्वसाध्यस्य वाचकं यद्विशेषणं लक्षणा-शक्तिभ्रमजन्यप्रतिपत्तिविषयतासम्बन्धेन गवादिव्यवहारवत्त्वं तदभाववत्त्वे सतीति विशेषणविशिष्टोभय प्रतिपादकतासम्बन्धेन गवादौ गवादिपदशक्तिसाधकः, तथा कृधातुसमानार्थकपदविवरणमपि प्रवृत्तिनिमित्तीभूतत्वादिरूपस्वसाध्यस्य वाचकं यद्विशेषणं लक्षणा-शक्तिभ्रमजन्यस्वगतप्रतिपत्तिजनकतासम्बन्धेन कृधातुमत्त्वं तदभाववत्त्वे सतीति विशेषणविशिष्टभूतस्य शक्यप्रतिपादकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृताख्यातादौ शक्तिसाधकमित्यर्थः, तथाच निरुक्तबाधकाभाववत्त्वे हेतौ विशेषणं देयमिति भावः । अतएव "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" ॥ इति पठन्ति । तत्रानुमानपदं व्यवहारादीतरानुमानपरं, तेन व्यवहारादेर्न पृथगुपादानविरोधः ।

सांप्रदायिकास्तु तत्राख्यातस्य किं शक्यमित्यत आह, आख्यातस्येति । यत आख्यातस्य वाच्य इति यथाश्रुतं यथार्थः । ननु तस्याख्यातपदस्य वाच्ये किं मानमित्यत आह, 'पचतीति, अभेदे तृतीया, अन्वयधर्मस्य विवरणे, विवरण स्वसमानार्थकस्वाख्यापकं, आप्तवाक्यानुकूलः शब्दः, प्रमाणान्तरं पञ्चम्यर्थः, तथाच विवरणमेव मानमिति भावः । ननु विवरणस्य शक्तिप्रमापकत्वे न शब्दविषया शक्तिः पदार्थत्व-वाक्यार्थत्वयोरभावादत आह-व्यवहारादिवेति । तथाचानुमानविधयैव तस्य शक्तिप्रमापकत्वमिति भावः । अनुमानभेदत्वमिति व्याख्येयम् ।

ननु विवरणेन कृधातुशक्यप्रतिपादकत्वं विवादेन बोधितं, अपि तु कृधातुप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं तत्र व्यवस्था कृधातोः प्रतिपाद्यस्य व्यापारः प्रतिपादकत्वेऽपि निर्णीतमित्यत आह-किं करोतीति । किंविषयकत्वप्रकारकप्रश्ननिवृत्तिविशिष्टविशेष्यकधर्मं करोत्यर्थः । किंविषयकत्वं जिज्ञासितविषयकत्वं, किंशब्दस्य जिज्ञासितवाचकत्वात् । 'यत्नार्थकत्वं विना' आख्यातस्य प्रतीति-

विशिष्टार्थकत्वं विना, अनुपपत्तेरिति जिज्ञासानिवर्तकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्धर्मविशिष्टे जिज्ञासितस्य तत्सम्बन्धः प्रश्नवाक्येन बोध्यते तद्धर्मविशिष्टे विशिष्य तत्सम्बन्धज्ञानेनैव जिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः । तथाच आख्यातं प्रवृत्तित्वावच्छिन्नशक्यताकं प्रवृत्तित्वविशिष्ट जिज्ञासाया निवर्तकस्य ज्ञानस्य जनकत्वात् इत्यनुमानप्रकारोऽस्त्येव । तथापि लक्षणा–शक्तिभ्रमाजन्यत्वेन ज्ञानं विशेषणीयं, तेन लक्षणया प्रवृत्तिबोधके शब्दे न व्यभिचारः । न च लक्षणाशक्तिभ्रमाजन्यप्रवृत्तित्वविशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वादित्येवास्त्विति वाच्यम्, हेत्वन्तरसम्भवस्य इत्यस्य वादूषकत्वादिति निगर्यः । ननु पूर्वहेतौ लिङ्गबाधकाभावस्य विशेषणम् अत्र तु लक्षणाशक्तिभ्रमाजन्यत्वं ज्ञानविशेषणमप्रसिद्ध, प्रवृत्तित्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे रथो गच्छतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्त्या अनुकूलव्यापारादावाख्यातस्य शक्ते रथादेरचेतनतया चैतन्यानवच्छेदकतया च तत्र प्रवृत्तिमत्त्वासम्भवात् । अपचत्यपि चैत्रादौ कालिकादिसम्बन्धेन प्रवृत्तिमत्त्वमादाय चैत्र पचतीत्यादिव्यवहारवारणाय समवायावच्छिन्नवृत्तिताकत्वसम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थ आख्यातार्थप्रकारान्वयस्य साकाङ्क्षत्वमित्यभ्युपगन्तव्यात्, आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगानभ्युपगमे समवायोऽपि नान्तर्भावनीय, परमेश्वरो वेद वर्तीत्यादौ परमेश्वरपदस्य तच्छरीरपरत्व एव योग्यत्वं न तु परमात्मपरत्व इति वाकामेन स्वीकरणीयमित्याशङ्क्य प्राचीनमतमाश्रित्य परिहरति–अचेतनइत्यादिना । 'अचेतने' अचेतनविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबुद्धिजनके, 'अचेतनत्वं' समवायावच्छिन्नत्वान्यतरसम्बन्धेन चैतन्यवतो भिन्नत्वं तेन चैत्र पचतीत्यादेर्न सङ्ग्रहः, तण्डुल पच्यत इत्यादेर्यत्नच्छेदार्थकत्व 'रथो गच्छतीत्यादाविति, तेन कर्तृरन्तिरस्यात इति लभ्यते, 'च ' स्वर्थे । अनुकूलव्यापारे लक्षणेति अनुकूलव्यापारे निरूढलक्षणेत्यर्थः । यादृशलक्षणया प्रयोगे कथाया वादिनो न निग्रहः सैव लक्षणा निरूढा । अनुकूलत्वस्य धात्वर्थाख्यातार्थव्यापारयोः सम्बन्धतया स्वीकरणायानुकूलत्वेनोपादानं, न तु लक्ष्यतावच्छेदक तदन्तर्भावः । व्यापारत्वञ्च कार्यत्व तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसवत्त्व प्रागभाववत्त्व वा व्यापारत्वम् ॥ १ ॥

रामचन्द्रतर्कवागीशकृतव्याख्या ।

आख्यातस्येति । आख्यातत्व शक्यतावच्छेदक यत्तत्वञ्च शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः, तत्राख्यातत्व तत्व वर्णानुपूर्व्यजातिविशेष, त्यादयो लकारादेशाः, तथाचाप्रसक्तस्य पचतीत्यादावादर्शेन त्यादिना आदेशिनो लकारस्य स्मरणादेव यत्नत्वविशिष्टस्योपस्थिति–शाब्दबोधौ निर्वहतः । वस्तुतस्तु च त्यादावेव यत्नत्वविशिष्टशक्तिभ्रमादन्वयबोध । न च त्यादि ककारादयत्नमादाय विनिगमकाभाव सत्त्वेन पाणिनिमुनिना त्यादीनां लकारादेशत्वबोधनं न तु ककारादीनामित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति सम्प्रदायविद । आख्यातपदात् त्यादयो आख्यातवैयाकरणपरिभाषाविषयत्वसम्बन्धेनाख्यातपदवत्त्वमेवा-

कृष्टान्त्वं तेन रूपेण ण्यादिषु तथा परिभाषा कृता न तु ककारादीनामित्यर्थेन विनिगमकत्वादिति, तिबादिना वा यत्नत्वविशिष्टगोचरपदार्थस्मृतिशाब्दबोधव्य- धानस्य, धानस्य च तिबादिना शक्तिभावेन तादृशान्वये(?)। तिबादि कर्मा- ख्यातपदद्वययोर्मानं पचतीत्यादावधानस्य शाब्दबोधदर्शनेन (न) त्वादिना शक्तिः तथाच तिबादिरमेवाख्यातत्वम् । न चैवं तिबादिभिर्वेत शक्तिभेदकल्पने गौरवं, प्रामाणिकतया तस्यादोषत्वात् । न च विष्णवादीनां विष्णु—नारायण- शब्दादीनामिव पर्यायतापत्तिः, इष्टत्वादित्यपरं । यदस्मादिव्याख्यानमसण्डो- पाधिरिति नव्याः । एतेन धातुत्व—निषवित्वादयो व्याख्याताः । यत्नत्वञ्च घटं करोमि पचति पचते इत्यादिप्रतीतिसिद्धजातिविशेषः । न च यत्नत्वं प्रवृत्ति— जीवनयोनियत्नसाधारणो जातिविशेषः इति सिद्धान्तः तथाप्यापि जीवनयोनि- यत्नव्यावृत्तप्रवृत्तित्वाख्यजातिरस्ति तथाच तत्याप्रवृत्तित्वजातेरप्याख्यातार्थ- कथनावच्छेदकत्वसंभवेन तदादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तथा सति सुषुप्तिकाले चैत्रो निश्वसितीति प्रयोगाभावप्रसङ्गात् तदानीं प्राणक्रियानुकूलनिश्वा- सानुकूलप्रवृत्तेरभावात् प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षासाधनताज्ञानादेस्तदानीमभावेन प्रवृत्त्यनु- पादानप्रसङ्गात् । नहि यत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्ययं दोष, निश्वासानुकूल- जीवनयोनियत्नस्य धर्माधर्मसहितात्ममनोयोगमात्रजन्यस्य सुषुप्तिकालेऽप्युत्पत्तेः । न च विष्णवादिपदवत्नत्वस्य कृत्याद्याख्यातपदसमभिव्याहृततया यत्नत्वस्याविप्रकाश- त्वेन न शक्यतावच्छेदकत्वमन्यथा सत्व—गुणत्वादिरूपेणाप्याख्यातपदसमभिव्याहृतत्व- मनुपपन्नत्वादिनिवेशस्य संसर्गत्वाच पचतीत्यादौ न ज्ञानादीनां बोधः इत्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यम् । पचतीत्यादौ सत्व—गुणत्वादिनैव यत्नस्य शाब्दबोधानु- भवात् पचतीत्यादिशाब्दबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलयत्नवान् इति संशयादिप्रस- ङ्गात् अप्रसङ्गाच्च चैत्रः पाकानुकूलयत्नवान् वेत्यादिसंशयेति निष्टनिरावरणमपि यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकं स्वीक्रियते । न च ईश्वरः पचतीति प्रयोगापत्तिः पाकसमानाधिकरणाया ईश्वरकृतेः पाकस्याप्यनुकूलत्वादिति वाच्यम् । ईश्वरकृति- व्यावृत्तस्य पाकानुकूलस्यैव पचतीत्यादौ आख्यातार्थत्वाभ्युपगमात् । अस्तु वा ईश्वरो जगत् सृजतीत्यादिसिद्धान्तः पचतीत्यादिप्रयोगे इष्टापत्तिरिति ।

यत्तु यत्नत्वस्याख्यातत्वस्याप्रवृत्तित्वस्य आख्यातशक्यतावच्छेदक- मिति पाकानुकूलव्यापारविशेषानुकूलेश्वरानुमित्वादीश्वरः पचतीति न प्रयोगः इति तन्मतेऽपि तथा सर्वेश्वरो जगत् सृजतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गात् सुषुप्तिकाले चैत्रो निश्वसितीति प्रयोगाभावप्रसङ्गत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च इति दिक् ।

तत्राख्यातस्य यत्नार्थकत्वे युक्तिः—इति पृच्छायामाह—पचतीत्या- दि। यत्नार्थं करोति। पचार्थको च करोति इत्यनुभवेन पाकानुकूलयत्नवानित्यर्थः। ननु विवरणस्य तद्विवार्यस्य समानार्थकत्वे करोत्यर्थकत्वमपि तिङः स्यादिति तत्रा- ह स्वत एव, करोति इति । करोत्यर्थस्याख्यातार्थत्वमस्त्विति चेत्सत्यं, तेन

स्थाली पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारस्य विवरणेऽपि न व्यापारत्वविशिष्टे शक्ति- यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्य गुरुत्वमेव बाधकमेव पचति पाकं यत्नवान् इत्यादिना धर्मिणो विवरणेऽपि नव्यान्यन्यत्वमत्र बाधकमिति भावः । तदाह "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" ॥ 'विवृति' विवरणमित्यर्थ इति, तथाच शक्तिग्राहकाणां मध्ये विवरणस्यापि शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति न सिद्धान्तविरोधः । विवरणस्य शक्तिग्राहकता च व्यवहारस्येव अनुमानोत्थापकतया । तथा हि पचतीत्यादावाख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टार्थककृधातुप्रतिपाद्यार्थकशब्दत्वादित्याद्यनुमानम्, अत्र च कृधातुप्रतिपाद्यार्थकत्वरूपं विवरणं हेतुघटकमिति शक्तिग्राहकानुमानहेतुघटकत्वमेव विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वपदार्थ इति भावः । न च व्यवहारस्य शक्तिग्राहकत्वाभावेन व्यवहारादिवेति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । घटपदं घटत्वविशिष्टे शक्तं, लक्षणाद्यजन्यघटत्वविशिष्टबोधजनकपदत्वादित्यनुमाने घटत्वविशिष्टबोधकत्वरूपव्यवहारस्य हेतुघटकतया शक्तिग्राहकानुमानोत्थापकत्वसम्भवात् । 'अनुयन्ते' शक्तिग्रहात्, व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिग्राहकत्ववत् शक्तिग्रहः च वक्तव्यादिति भावः । ननु नैयायिकानां यत्नत्वविशिष्टे आख्यातस्य विवरणवत् मीमांसकानां व्यापारेऽपि विवरणात् व्यापारत्वविशिष्टेऽपि शक्तिः स्यादिति न विवरणस्य शक्तिग्राहकतेत्यत आह—किं करोतीति । कृतित्वविशिष्टधर्मिक-किंचिद्धर्मप्रकारकजिज्ञासाविषयः किंशब्दार्थः, 'किम्' इति क्रियाविशेषणं, तथाच किं करोतीत्यस्य तादृशजिज्ञासाविषयाभिन्नकृतिमानित्यर्थः, क्रियाविशेषणस्याभेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । न च किमित्यत्र द्वितीयाया अनुकूलत्वमर्थः, तथा सति विषयत्वेनान्वयानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः । अस्तु वा विषयत्वमेव द्वितीयार्थः, तादृशजिज्ञासा च किंशब्दार्थ इति । यत्नार्थकत्वं विनेति । पचतीत्यस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकत्वविरहे पचतीत्यतो यत्नत्वविशिष्टधर्मिकपाकप्रकारकबोधो न स्यात् तथाच प्रश्नवाक्यजन्यजिज्ञासानिवर्तकज्ञानजनकवाक्यत्वरूपमुत्तरत्वं पचतीति वाक्ये न स्यादित्यर्थः । नन्वाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टबोधकत्वे रथो गच्छतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिः अचेतने रथादौ गमनानुकूलयत्नबाधादित्यत आह—अचेतन इत्यादि । अचेतनविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । अनुकूलव्यापारे । तथाच रथो गच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारस्य नोदनाभिघातादिरूपव्यापारस्य सत्त्वान्नायोग्यत्वमिति भावः । इत्थं प्राचीनमतम् ॥ १ ॥

रघुदेवभट्टाचार्यकृता आख्यातवादटीका ।

प्रणम्य नीरदश्यामं श्रीरामं गुणमन्दिरम् ।
[illegible] रघुदेवेन तन्यते ॥ १ ॥

नैयायिकमतं निराकर्तुं स्वमतं व्यवस्थापयति—आख्यातस्येत्यादिना ।

यत्नो वाच्यः यत्नत्वविशिष्टो वाच्यः, यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकमिति यावत्। यथाश्रुते यत्नस्य व्यापारान्तर्गतत्वेन व्यापारशक्तिवादिमतव्यवच्छेदाप्रतीतेः। शक्ततावच्छेदकं चाख्यातत्वम्। तच्च रूढिसंबन्धेनाख्यातपदवत्त्वम्। यदि च रूढिसंबन्धेनाख्यातपदवत्त्वं लकारेष्वेव अभियुक्तानां तत्रैवाख्यातपदप्रयोगात्, तथा च पचन्नित्यादावपि कृतिबोधापत्तिः। तत्रापि लकारस्थाने शत्रादेर्दर्शनेन रूढिसंबन्धेनाख्यातपदवत्त्वो लकारस्य सत्त्वादिति विभाव्यते; तदा विशिष्य तिप्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकं बोध्यम्। एतेन दशलकारसाधारणं लत्वमेव शक्ततावच्छेदकमिति परास्तम्। तस्यैक्याभावात् भावे वा पचन्नित्यादावपि कृतिबोधप्रसङ्गादिति। तथा च यत्नत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति यत्नत्वावच्छिन्नविशेष्यकरूढिसंबन्धघटिताख्यातपदवत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्ययत्नोपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति ध्येयम्। ननूपदर्शितकार्यकारणभावकल्पने शुद्धाख्यातपदाद्यत्नविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति चेन्न। संभवत्येवं यदि हि पाकाद्यनुकूलविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तिबादिपदनिष्ठपचादिधात्वव्यवहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वं न कल्प्यते। वस्तुतस्तु शुद्धाख्यातपदजन्ययत्नोपस्थितिकाले पाको यत्नश्चेति निराकाङ्क्षवाक्यात्पाकानुकूलयत्नविषयकशाब्दबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वेनोपदर्शिताख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्योपस्थित्या यत्नशाब्दबोधे जननीये पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनेनैव केवलाख्यातपदाद्यत्नविषयकशाब्दबोधवारणसंभवात्।

केचित्तु आख्यातस्य यत्नवाचकत्वे पाकगोचरनिवृत्त्याख्ययत्नकाले चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगस्य योग्यत्वापत्तिमुद्भावयन्ति तन्न श्रद्दधीमहि। प्रवृत्त्यभावातिरिक्तनिवृत्त्याख्ययत्ने मानाभावात्। वस्तुतस्तु निवृत्त्याख्ययत्नाङ्गीकारेऽपि न क्षतिः। यतः पचतीत्यादिवाक्यात्पाकानुकूलकृतेरेव शाब्दबोधोत्पत्त्या निवृत्त्याख्ययत्नकाले पाकानुकूलकृतेरभावेन तदानीं तादृशप्रयोगस्य तथाविधप्रमात्मकशाब्दबोधाजनकतयायोग्यत्वं सूपपादमेवेति। ये तूपदर्शितापत्तिभिया प्रवृत्तित्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदकमुपवर्णयन्ति। तन्न। तेषां मते इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन सिद्धायाः प्रवृत्तित्वाख्यजातेरीश्वरीयकृतिसाधारण्ये मानाभावेनेश्वरो वेदं वक्तीति वाक्याच्छाब्दबोधानिर्वाहः परिचिन्तनीयः। न च तत्राख्यातस्य कृतौ लक्षणया नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। उपदर्शितरीत्या तादृशशक्त्यैव वाक्यजन्यशाब्दबोधस्य निर्वाहे लक्षणाकल्पनस्यानौचित्यात्। न चाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टशक्तत्वे चैत्रः पचतीत्यादिवदीश्वरः पचतीत्यादिप्रयो-

णापत्तिवारणायाख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टे शक्तत्वमुपगन्तव्यमिति वाच्यम्। आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगवत्तस्यापि वारणासम्भवात्। तथाहि–आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वे आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत्र तथाविधप्रयोग शब्दार्थ, तथाविधशब्दजन्यप्रमात्मकशाब्दबोधो वा। नाद्य। कण्ठतात्वाद्यभिघातरूपशब्दकारणसत्त्वे तथाविधशब्दे इष्टापत्ते। नान्त्य। तथाविधशाब्दबोधस्यापादकाभावात्। योग्यताज्ञानमेवापादकमिति तु नाशङ्कनीयम्। यतस्तथाविधशाब्दबोधाप्रसिद्ध्या तादृशबोधं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनस्य निष्प्रयोजनकत्वात्।

ननु पाकानुकूलकृतिमानाश्रेन इत्यादिशाब्दबोध प्रति तत्समानाकारयोग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकभेदेन हेतुत्वकल्पने गौरवात् समानधर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्येन तथाविधयोग्यताज्ञानशाब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भाव समुचित। तथा च पाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दत्वावच्छिन्न प्रति पाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति योग्यताज्ञानशाब्दबोधयो हेतुहेतुमद्भावे व्यवस्थिते तादृशसम्बन्धेन पाकानुकूलकृतिप्रकारकज्ञानस्य आत्मत्वे सत्त्वात्तत्र तादृशबोधापत्तौ स्वीक्रियमाणायां फलवत्तादृशपाकानुकूलकृतिमानात्मेति तादृशबोधापत्तिरिति तु मा शङ्किष्ठा। अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नतादृशकृतिप्रकारताकशाब्दबोध प्रति तथाविधयोग्यताज्ञानस्य हेतुताया कल्पनीयतया आत्मा पचतीत्यादौ विशेषदर्शिनो तादृशयोग्यताज्ञानविरहेण तथाविधप्रमात्मकशाब्दबोधस्य वारणस्य शक्यत्वात्। एवं चेश्वर पचतीत्यादिवाक्यजन्यतादृशशाब्दबोधापत्तिवारणस्यापि सुलभत्वात्। नचैवं सति ईश्वरो वेदं करोतीति प्रयोगाद्बोधानुपपत्ति, ईश्वरेऽवच्छेदकता सम्बन्धेन कृतेरभावादिति वाच्यम्। तत्र समवायसम्बन्धेन कृतिप्रकारकशाब्दबोध प्रति तथाविधानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादीश्वर. पचतीत्यादितस्तथाविधशाब्दबोधस्यानुत्पादेन तथाविधकल्पनाया असम्भवात्। अत्रास्तु आत्मा पचतीश्वर. पचतीत्यादिरानुपूर्व्यजन्यशाब्दयोधेऽपि इष्टापत्तिमङ्गीकुर्वन्तीत्यलमधिकेन।

ननु यत्नत्वविशिष्टे आख्यातपदस्य शक्तौ किं प्रमाणमत आह–पचतीत्यादि। किं करोतीति यत्नत्वप्रश्ने पचतीत्युत्तरदानादिति। तत्प्रकारकप्रश्नस्य उत्तरदानादित्यर्थ। पूर्वोपस्थितवाक्यस्यान्यवाक्येनार्थकथनं निरूपितम्... तत्कथनादिति भाव।

ननु कथं विरलस्य कृतिप्रकारकत्वं तद्विषयानुमानविषया वा। नाद्य:

पाकं करोतीत्यादिवाक्यस्य धात्वर्थविषयकयत्नमात्रबोधकत्वेन यत्ने आख्यातस्य शक्तत्वबोधकतया तस्य शक्तिग्रहे शब्दविधया प्रमाणत्वासम्भवात् । नान्त्यः । साध्याद्यनुपयोगासम्भवादिति चेन्न । आख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तम्, बाधकं विना यत्नत्वविशिष्टार्थकत्वरोधिप्रतिपादितार्थकत्वात्, पाकत्वविशिष्टशक्तपाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवत् । यद्यद्धर्मविशिष्टार्थबोधकपदप्रतिपादितार्थकं तत्तद्धर्मविशिष्टे शक्तमिति सामान्यव्याप्त्या विवरणस्यापि शक्तिग्राहकत्वसम्भवात् । ननूक्तदर्शितानुमानप्रयोजकमत आह—व्यवहारादिवेति । बाधकं विना अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानं विना । इदं तु धर्मिण्यन्यलभ्यत्वस्य शक्तिव्यवच्छेदार्थमुक्तम् । व्युत्पत्तेरिति । शक्तिग्रहसम्भवादित्यर्थः । तथा च विवरणहेतुकानुमानस्य शक्तत्वग्राहकत्वे तुल्ययुक्त्या व्यवहारहेतुकानुमानस्यापि शक्तत्वग्राहकतया घटत्वादिविशिष्टे घटपदादेरपि शक्तिविलोपप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु विवरणं तत्रैव शक्तिग्राहकं यत्र नान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानवार्ता । प्रकृते तु पाको यत्नजन्यः पाकत्वादित्यनुमानादपि यत्नस्य लाभसम्भवेनान्यलभ्यत्वात् अन्यलभ्यस्यापि आख्यातपदशक्यत्वे किमपराद्धं धर्मिणेत्यत आह—**किं करोति** इत्यादि । यत्प्रश्ने यत्नत्वविशिष्टजिज्ञासितसम्बन्धबोधकशब्दप्रयोगे, पचतीत्युत्तरस्योत्तरकालभाविपचतीत्यादिवाक्ये उपदर्शितप्रश्ननिवर्तकत्वस्य, यत्नार्थकत्वं विना यत्नत्वविशिष्टे पाकसम्बन्धबोधं विना । अयं भावः—यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्धो यत्प्रश्नवाक्यप्रतीयमाने तद्धर्मविशिष्टे तद्धर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नसम्बन्धबोधकं तदुत्तरवाक्यात्प्रतीयते, तदा तदुत्तरवाक्यस्य तत्प्रश्ननिवर्तकत्वं सम्भवति । यथा घटत्वविशिष्टे जिज्ञासितसम्बन्धबोधके कस्माद्घट इति प्रश्ने घटत्वविशिष्टे दण्डजन्यत्वबोधकं 'दण्डात् घटः' इत्युत्तरवाक्ये तन्निवर्तकत्वम् । प्रकृते च आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वे व्यापारवाचकस्य पचतीतिवाक्यस्य पाकानुकूलव्यापारबोधाभ्युपगमे यत्नत्वविशिष्टे पाकसम्बन्धबोधाभावात्तद्वाक्यस्य यत्नत्वविशिष्टे जिज्ञासितसम्बन्धबोधकं 'किं करोति' इति प्रश्नवाक्यनिवर्तकत्वानुपपत्त्या अन्यलभ्यत्वेऽप्याख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिरावश्यकीति ।

ननु रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य यत्नबोधकत्वासम्भवेन व्यापारे शक्तिरावश्यकीत्यत आह—अचेतन इति । अचेतनार्थमुख्यविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । अनुकूलव्यापार इति । अत्रानुकूलत्वोत्कीर्तनं तु गमनस्य तेन सम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयस्फोरणाय, न तु तदन्तर्भावेनापि लक्षणीयत्वा व्यर्थत्वात् । तत्र गमनस्यान्वये पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधाच्च ॥ १ ॥

जयरामभट्टाचार्यकृतव्याख्या ।

न्यायपञ्चानन श्रीमाञ्जयराम समासतः ।
आख्यातवादव्याख्यानमातनोति मनोरमम् ॥

अनुकूलव्यापारत्वमाख्यातशक्यतावच्छेदकमिति केचित् । अनुकूलत्वस्य संसर्गत्वाद्व्यापारत्वमात्रं तथेत्येके । अनुकूलत्वमात्रं तथेत्यन्ये । धातोरर्थं फलमनुकूलव्यापारादिकमाख्यातस्येति मण्डनः । तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारविशेषस्तत्र तात्पर्यं । संख्यावर्तमानत्वादिकं क्वचिदाश्रयश्च आख्यातार्थ इति गुरवस्तत्सर्वं निराचिकीर्षुः प्रतिजानीते—आख्यातस्येति । आख्यातत्वं सङ्केतविशेषसम्बन्धेन आख्यातपदवत्त्वम् । एतेन यिमचित्वादयो व्याख्याताः । तिबाद्यन्यतमत्वं वा तत् । इदं च साध्यकोटिनिविष्टं न तु शक्ततावच्छेदकं विनाऽपि तेन रूपेण ज्ञानं, तिप्त्वादिना ज्ञानादेव तिबादितोऽर्थप्रत्ययेन तिप्त्वादेरेव तत्त्वात् ।

परे तु तिप्त्वाद्यवच्छिन्नस्य सङ्केतभ्रमादेव बोधः । शक्ततावच्छेदकानन्त्ये शक्त्यानन्त्यापत्त्या सर्वत्र तत्तत्पदान्यतमत्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वादित्याहुः ।

यत्तु लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्, । इति दशलकारसाधारणलत्वावच्छिन्नस्य यत्ने, आदेशभूततिबादिवृत्तिना तिप्त्वादिना एकवचनत्वादिना चाऽवच्छिन्नस्यैकत्वादौ लट्त्वाद्यवच्छिन्नस्य वर्तमानत्वादौ शक्तिः । इत्थं च पचतीत्यादौ तिबाद्यादेशस्मारितलकारादेव यत्नादिप्रत्ययः । लडादेशयोरपि शतृशानचोः कर्तरि शक्तिरादेश्यर्थकृतेस्तनाभेदान्वयाऽसम्भवादिति तन्न । ईदृशादेशादेशिभावसम्बन्धाधीनादेशिस्मृतेर्भूयाद्गुरुत्वलत्वादिना यत्नानुभावकत्वस्य च कल्पने गौरवात् । वेदादिप्रयुक्ततिबाद्यन्यतमत्वेन शक्तत्वौचित्याच्च । किं च तिबादीनामेकैकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणया शक्तिभ्रमाद्वा बोध इत्यस्तु, त्वयापि तिबादौ शक्तिभ्रमस्वीकारात् । तिबादयो लस्यादेशा यस्य चेत्यत्र श्रुतिवचनातिरिक्तं प्रमाणमादर्शनीयम् । वचसा वचस इत्यादावनुभावकत्वेन क्लृप्तस्यादेशिनो देवेन देवस्येत्यादावादेशेन स्मरणं युक्तं तस्मात्प्रकृते संख्यावर्तमानत्वाद्यनुभावकतावच्छेदकतिप्त्वादिनैव यत्नानुभावकत्वम् । अनुभावकताया शक्ततायाश्चैकमवच्छेदकम् । एतेन लादय आदेशिनो निरर्थका एवेति वैयाकरणमतमप्यपास्तम् । आदेशित्वे मानाभावात् । लस्य वादेशां तत्त्वमित्यत्र विनिगमकाभावाच्च ।

यत्तु एकवर्णपदत्वमेव शक्ततावच्छेदकम् । अस्तु वा पदमात्रस्य चरमवर्णत्वमेव तथा, अन्यत्तु तात्पर्यग्राहकं, समुदाये शक्तत्वव्यवहारस्तु समासादाविव

गौण इति तन्न । तथा सति रूपवदादिपदस्यासाधुत्वापत्तेः । न च व्याकरणस्मृत्यादृतत्वात्तथा, शक्त्यभावे लक्षणाया अप्ययोगादर्थवत्त्वाभावे प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन तद्व्युत्पाद्यत्वस्याप्ययोगात् । न च विजयः पराजयः इत्यादिद्योतकघटितसमुदाय इव चरमवर्णशक्त्यापि रूपवदादिसमुदाये प्रातिपदिकसंज्ञासंभवः । तत्र कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् । न चैतत्सूत्रमर्थवदिति सूत्रस्य प्रपञ्च एव न [illegible] विधायकम् । देवानित्यादेः प्रातिपदिकसंज्ञावारणाय अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्ययतदन्ताभिन्नार्थकतया समासादौ प्रत्ययान्त्वे ततः प्रातिपदिकसंज्ञा असंभवादित्यधिकं शब्दपञ्चधरीयप्रकाशे ।

ननु अतीतेऽपि यत्ने वर्तमानत्वादिबोधकत्वेन पचतीत्यादिप्रयोगापत्तेर्वर्तमानत्वादियत्नयोरेकोच्चारणान्तर्भावेन शक्तिः पुष्पवन्तादिवत् । इत्थं च तिप्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकमिति । तन्न । रथो गच्छति गमनेन रथो यते इत्यादौ वर्तमानत्वबोधानापत्तेः । अतीते यत्ने पचतीति प्रयोगापादनं चातीते व्यापारादौ रथो गच्छतीत्यादिप्रयोगापादनेन तुल्यम् । मिलितानुभावकतायास्तुल्यसमाधानं च । नहि शक्तिलक्षणाऽप्येकोच्चारणान्तर्भावेन संभवति तिप्त्वत्वाद्यनेकावच्छिन्नानन्तविषयवर्तमानत्वादौ यत्नसमन्तर्भाव्यानन्तशक्तेः कल्पनामपेक्ष्य आख्यातत्वावच्छिन्नस्य पचे उद्भूताद्यवच्छिन्नस्य वर्तमानत्वादौ शक्तिकल्पनैव लघीयसी । वस्तुतो यत्ने शक्तौ वर्तमानत्वादौ निरूढलक्षणैवेति दिक् ।

यत्नो वाच्य इति । अत्र यत्नत्वावच्छेदेन वाच्यत्वान्वयादन्वयितावच्छेदकस्य यत्नत्वस्य प्रकृते धात्वर्थान्वयप्रकारतावच्छेदकत्वलाभस्तेन व्यापारत्वजातिवादिनाऽपि यत्ने वाच्यत्वोपगमात् सिद्धसाधनाद्यवकाशः । आख्यातस्येत्यनन्तरं यत्नत्वेनेति वा पूरणीयम् । पचतीत्यादि । पाकं करोतीत्यादौ निविष्टेन करोतिना कृञ्धातुना शक्त्योभयबोधकत्वादस्य जानातीत्यादिघटकाख्यातभिन्नस्य सर्वाख्यातस्य विवरणात् । भावप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः । वस्तुतः करोतिनेति तृतीयाभेदेन तथा च यत्नार्थककृञ्धातुकविवरणकत्वादित्यर्थः । यच्च समानार्थकतया यस्य बोधकं तत्तस्य विवरणं, भवति हि पचतीत्यस्य चरमपदलक्षणया स्वपरत्वात्पाकं करोतीत्यस्य च चरमपदलक्षणया स्वसमानार्थकपरत्वात् तयोरभेदेनान्वयबोधः । प्रायशो विवरणस्थले बहुव्रीहिसमासोत्तरं प्रथमान्तताऽस्वीकारात् । वृक्षो महीरुह इत्यादौ प्रसिद्धवृक्षादिपदार्थे महीरुहपदवाच्यत्वादिबोधाच्च विवरणत्वम् । तदयं प्रयोगः । यत्नः यत्नत्वं च आख्यातस्य शक्यः शक्यतावच्छेदकं वा आख्यातविवरणत्वात् । शक्तत्वं तदवच्छेदकत्वं वा

हेतौ सत्त्व । विवरणे यत्नार्थकत्वधात्वभेदकथनं चाभिधिदशङ्कानुदासाय ।
अनन्वयोक्तत्वशङ्कामपाकरोति—व्यवहारादिवेति । आकाङ्क्षाभ्यामनुमानेन
शक्तिग्राहकत्वमाप्यम् । व्युत्पत्तौ शक्तिभ्रमात् । गङ्गायां तीरे इत्यादिविवरणात्
शक्तिभ्रमानुदयादाह—बाधकं विनेति । इत्थं यत्तत्पदविवरणं यत्नेऽपदशक्य
मिति सामान्यमुक्त्याप्तौ तत्र व्यभिचारवारणाय हेतावपि बाधकाभावो निवे
शयत इति भावः । ननु यत्नाश्रयेऽपि पचति पाकयत्नवानिति विवरणसत्त्वा
द्व्यभिचारः । कर्तृप्रथमान्तपदलभ्यत्वं बाधकमिति चेत् यत्नस्याश्रयलभ्यत्वं
तथा । किंच करोतिविवरणं सन्दिग्धं, मीमांसकैर्व्यापारत्वानिन्येन विवरणाद्दत
आह—किं करोतीति । किमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् कीदृशयत्न इत्यर्थः ।
यथाश्रुते कर्मप्रश्ने पाकमित्येवोत्तरं स्यात् अत एवाह यत्नप्रश्ने इति । तेना
भावात्मकेऽपि प्रश्नविषयताभावलाभात् पचतीत्युत्तरे न्यूनत्वम् । वस्तुतः क
कृतिरित्यादिकृतिस्वरूपप्रश्नवारणाय किं करोतीति कर्मविशिष्टव्यापारप्रश्नवारणाय
च यत्नप्रश्न इति । अत जिज्ञासाविषयविषयिणी कृतिरिति प्रश्नवाक्यार्थः । किं
पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तत्व । जिज्ञासा च प्रकृते सविषयकत्वसा
मान्यधर्मप्रकारकज्ञानेच्छा । कृतिं सविषयिणीति व्याख्या कृतेः सविषयकत्वेनो
पस्थितौ तद्विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाया औत्सर्गिकत्वात् । यद्यपि कृतेश्च सवि
षयकत्वेन सामान्यतः तद्व्याप्यधर्मत्वेन च ज्ञातत्वात्, पाकविषयककृतिमान्
इत्यादिना चानुपस्थितेस्ताद‍ृशजिज्ञासा दुर्घटा । तथाऽपि सविषयकत्वव्याप्य
धर्माणां निरवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेनेच्छा वाच्या । अत एव पचतीत्युत्तरवाक्या
त्ताद‍ृशार्थकिंचिज्ज्ञान एव तस्या निवृत्तिः । न च प्रश्नवाक्यात् द्वितीयार्थो निरव
च्छिन्नप्रकारतया उत्तरवाक्यात् संसर्गतया भासत इति वैषम्यम् । स्वरूपतो निर
वच्छिन्नत्वे ज्ञानमात्रस्यैकत्वेन तद्वैयर्थ्यस्याकिंचित्करत्वात् । यत्तु ताद‍ृशज्ञानान्तर
स्याप्यभिधानेनैवेच्छेति । तन्न । तदुत्तरवाक्याद्‍ज्ञानेऽपि ज्ञानान्तरस्यासि
द्धत्वात् इच्छाया अनिवृत्त्यापत्तेरिति दिक् । प्रश्नापकबुद्धिविषयधर्मवति
किंमः शक्तिः । प्रश्नापकबुद्धिः प्रश्नजनकजिज्ञासाजनकबुद्धिः, सा च सामा
न्यधर्मेण ज्ञातस्यानिर्धारितविशेषरूपेणोपस्थितिस्तथा च को घट इत्यादावनिर्धा
रितविशेषधर्मवान् घट इत्यर्थः । जिज्ञासालाभस्तु किंपदेन स्वशक्यतावच्छेदका
नुगमकप्रविष्टत्वेनाक्षेपादिति ग्राह्य । पचतीत्युत्तरस्येति । पचतीत्यस्य यत्नप्रश्नो
त्तरत्वं यत्नार्थकत्वं विनाऽनुपपन्नम् । तत्तस्य तदनिवर्तकत्वात् । तस्य तदर्थकत्वं
च तदुत्तरव्याख्यानानर्थक्येनेत्याशयः । अचेतनेति अचेतनविशेषकबोधजनके

अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति गच्छतीत्यप्रयोगात् जानातीच्छति-यतते-द्वेष्टि-विद्यते-निद्रातीत्यादौ च क्रियानुकूलकृति-व्यापारयोरप्रतीतेः गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेश्चाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । चैत्रः पचति तण्डुलः चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयाबोधात् धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया संबन्धमर्यादया तद्भानस्यासंभवादिति तु नव्याः ॥ २ ॥

तादृशि तण्डुल, पच्यते इत्यादौ न लक्षणेत्यत आह—एव इति । तेन कर्तृविशिष्टताप्यात इति लभ्यते । वस्त्वर्थः ॥ १ ॥

(मधु॰) व्यापारे निरूढलक्षणामत दूषयन् मतान्तरमाह—अन्यदीयेत्यादिना नव्या इत्यन्तेन । अन्यदीयस्य रथादिनिष्ठस्य, नोदनादिमतीति, निश्चल इति शेष । आदिपदादभिघातादृष्टवत्संयोगादिपरिग्रहः । अप्रयोगादित्यादेः पञ्चम्यन्तस्य ‘ आश्रयत्वे निरूढलक्षणा ’ इत्यग्रेतनेनान्वय । ननु निरूढलक्षणयैव कर्तृप्रत्ययार्थे गमनव्यापारान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात् गमनानिष्ठव्यापारस्य च निर्भरं निरूढानायमतिप्रसङ्ग इत्यत आह—जानातीत्यादि । तथाचानन्यलभ्यतयाश्रयत्वे निरूढलक्षणैवोपपत्तौ धात्वर्थव्यापारे निरूढलक्षणा कल्प्यत इति भाव । अत्र च जानातीत्यादौ व्यापारस्यापि प्रत्ययार्थत्वमभिप्रेत्यीति । अत्र यत्न-प्रयत्नलक्षणेच्छायां तदनुकूलप्रवृत्तेरपि प्रत्ययार्थत्व यतते द्वेष्टीति । पत्न इच्छायोग्यप्रवृत्तिजन्यत्वमनभिप्रेतमिति भाव । अन्येषु प्रवृत्तिव्यापारयोरप्रतीतावपि आत्म-मनोयोगादिरूपो व्यापार आत्मनि सम्भवत्येव, अतिप्रसङ्गनिरासोऽपि पार्श्वविशिष्टनिष्ठक्रियाव्यापारस्य सम्बन्धत्वनियमाभ्युपगमादेव संभवतीत्यत आह निद्राति निद्रातीति । निद्रे शब्दस्यन्दिस्वप्नमर्थं, तदनुकूलनिष्ठव्यापारयोश्च न घटकाशी लभ्य, पत्र मेध्यात्मनाडीविशेषावच्छेदेनात्ममनःसंयोगो निद्रा, मेध्यात्मत्र पुरीततिनाडीविशेषावच्छेदेना, तेन उपासौ निद्रातीति प्रयोगो नानुपपन्नः । तादृशनिद्राश्रयत्वस्यप्रकारस्त्वात्मनि मनोऽभावेनात्मत्वविशिष्टसमवायसंबन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिविशेषावच्छेदकत्वसंबन्धेन, अतःप्रयोजनवदनुकूलव्यापारश्च न कश्चिदात्मनि सम्भवतीति भाव । वस्तुतस्तु, निद्राति इत्यस्य पूर्वं निद्रातीति पाठः निद्रा च मेध्यात्मनाडीविशेषावच्छेदेन संयोग, तदाश्रयत्वस्यप्रकारश्च आत्मनि स्वसमवायिविशेषावच्छेदकत्वसंबन्धेन, स्वसमवायाश्रयशरीरावच्छेदकत्वसंबन्धेन

वा परम्परासंबन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणेन परम्परा-संबन्धेन, असाधारणतदनुकूलताश्रयो व्यापारश्च न क्वचिदात्मनि संभवतीति भावः । यथा स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वादिरूपपरम्परासंबन्धेन तादृगतिदाश्रयत्वमात्मनः तथा तदनुकूलव्यापारस्य नाडीक्रियादिरूपस्यात्मनि तेन संबन्धेन सत्त्वमसमवायं विना इति । कालसत्त्वनियत्त्वकल्पस्य विद्यमानत्वस्य च्चानुकूलव्यापारो न कश्चिद् घण्टादौ सम्भवतीति भावः ।

ननु शिरः सत्तार्थकतया तदनुकूलव्यापारस्यैवात्मन इति भाव इति, तन्न, ह्यत्राजानेन्तदर्थत्वे अविद्यतेत्यादौ सत्सन्यायार्थानीत्वाय(न)न्वयापत्ते ।

[illegible]

ते । अतएव जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छतीति पाठः प्रामादिकः, ह्रविधात्र मातृप-दसंवलितो न पाठः जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छतीत्यपि पाठः । तत्र गच्छति-जानातीत्यादौ धात्वर्थानुकूलक्रियाव्यापारयोरप्रतीतावप्याश्रयत्वस्य प्रतीतौ न तत्र लक्षणासंभव इत्यत उक्तं गत्यादीति, आदिना ज्ञानादिपरिग्रह इति ध्येयम् । 'आश्रयत्वादिति' निरुक्तिलक्षणा इत्यर्थेनानेनान्वयः, ज्ञानादीनां चतुर्णामाश्रयत्वं समवायेनावच्छेदकतया च बोध्यम् । तेनात्मनि चैत्रादिशरीरे च जानातीत्या-दिप्रयोगोपपत्तिः । न वा घटो जानातीत्यादिप्रयोगापत्तिः । गत्यादेराश्रयत्वं च सम-वायेनैव वाच्यं तेन यथाकथञ्चित् संबन्धेनाश्रयत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । न चैव-मात्मा गच्छतीत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । अहं गच्छामि त्वं गच्छसीत्यादौ च्चारचित्रादिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपेणास्मदादिपदप्रयोज्यतया नानुपपत्तिः । अतएव आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय अवच्छेदकतासंबन्धे-नैव कर्तृपदार्थस्य आख्यातार्थसमान्वयस्य साकाङ्क्षत्वादिनियमेऽपि त्वं पचसि अहं पचामीत्यादौ नान्वयानुपपत्तिः । च्चारचित्रादिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपेण युष्मदादिशब्दवाच्यतया अवच्छेदकतासंबन्धेनैव प्रवृत्तेस्तत्रान्वयसम्भवादिति ध्ये-यम् । ननु तथाप्यनुकूलव्यापारे निरुक्तिलक्षणा आवश्यकी, वर्णो नश्यतीत्यादौ वर्णादिषु वर्तमानोत्पत्तिकनाशविशिष्टव्यापारवत्त्वप्रतीतेः । तादृशव्यापारवत्ता च नाशकतावच्छेदकसंबन्धेन इत्यत आह—नश्यतीत्यादाविति । तत्रैवानुभवा-दिति भावः । यद्यपि प्रतियोगितासंबन्धेन आश्रयत्वमेवार्थस्तत्रापि सम्भवति आत्मा निदानी चतुरोऽपि संबन्धितासाधारणाश्रयत्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तथापि प्रतियोगितान्वयप्रकारेणैवानुभवस्य तत्र सर्वजनसिद्धत्वात् तत्परित्यागः । ननु रथो गच्छति चैत्रो जानातीत्यादौ वर्णो नश्यतीत्यादौ च यत्नार्थ—कर्तृपदार्थ-

योश्च संसर्गमर्यादया आश्रयत्व–प्रतियोगित्वयोर्भानसंभवात्, 'मितत्व' लक्षणाभ्युपगमेन, आख्यातस्य तु वर्तमानत्वं संख्या च यथायथमर्थोऽस्तु इत्यत आह–चैत्र इति । अन्वयाबोधादिति । धात्वर्थे कर्मतासंबन्धेन तण्डुलस्य कर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन चैत्रस्यान्वयाबोधात् । एवं धात्वर्थपाकस्य कर्तृतासंबन्धेन चैत्रे कर्मतासंबन्धेन च तण्डुले अन्वयाबोधाच्चेत्यर्थः । इत्थंभूतलक्षणं ज्ञानं चैत्र इत्यादौ आश्रयतासंबन्धेन चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयाबोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एतेन पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मतासंबन्धेन तण्डुलादेर्धात्वर्थपाकविशेष्यकत्वेनान्वयबोधवारणाय धात्वर्थस्य नामार्थविशेष्यतया अन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, प्रकृते च नामार्थकर्तृविशेषणतया गमनादिधात्वर्थस्यान्वये न किमपि बाधकमित्यपि प्रत्युक्तम् । एतेन पचतीत्यादौ धात्वर्थ–नामार्थयोरभेदसंसर्गेणान्वयबोधदर्शनादुक्तं भेदेनेति, अभेदातिरिक्तसंबन्धेनेत्यर्थः, अभेदस्तादात्म्यं, 'साक्षादन्वयस्य' साक्षात्त्वेनान्वयस्य, 'अव्युत्पन्नतया' शब्दाजन्यतया, नामार्थान्वितस्य विभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे धात्वर्थान्वितस्य विभक्त्यर्थस्य च नामार्थे बोधस्य शब्दजन्यत्वादुक्तं साक्षादिति । तद्भानेनेति । आश्रयत्व–प्रतियोगित्वयोर्भानेनेत्यर्थः । अत्र प्रातिपदिकमव्ययातिरिक्तत्वेन विशेष्यं, तेन न नञर्थे भावयेदित्यत्र न्यायनये नञर्थस्य निषेधकतादिविशिष्टसंबन्धेन धात्वर्थे अन्वय । गुरुनये अनुयोगितासंबन्धेन धात्वर्थस्य नञर्थे अन्वयो नानुपपन्नः । अतएव ज्ञानवदिच्छा इत्यादावपि मत्वर्थस्य धात्वर्थे अनुयोगितासंबन्धेन प्रतियोगितया च साक्षादन्वयो नानुपपन्न । न चाभेदातिरिक्तसंबन्धेन पाकज्ञानादिप्रकारक–चैत्रादिविशेष्यक शाब्दबोध पचति चैत्र ज्ञानं चैत्र इति वाक्यात् योग्यताज्ञानादिसत्त्वेऽपि कुतो न जायते सति कारणकलापे कार्यानुत्पादस्यासंभवादिति वाच्यम् । तादृशानुपूर्वीमत्ताादृशान्वयबोधोऽनुभवसिद्धस्तादृशानुपूर्व्यास्तत्र हेतुतया तादृशविशेषकारणविरहादेव ततस्तदनुत्पादात् ।

केचित्तु धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितातादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्ननिपातातिरिक्तपदार्थनिष्ठविषयतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति धातूत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासंबन्धेन कारणम् । यद्वा तादृशविषयतानिरूपितोक्तसंबन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठविषयतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति निपातजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासंबन्धेन कारणमतो न तस्मात् तादृशबोध. इत्याहुः । तदसत्, धात्वर्थनामार्थयोरनुगतानतिप्रसक्तयोर्दुर्वचत्वादिति ध्येयम् ॥ २ ॥

(राम०) एतन्मतं दूषयितुं स्वमतं दर्शयितुमाह—अन्यदन्यत्वेत्यादि । अन्यदीत्यादिरमारम्य नन्वाइत्यन्त एको ग्रन्थ । स्पर्शयनगमनानुकूलनोदनादिभाति निश्चले हस्तादावित्यर्थः । ननु गमनोपहितव्यापार एव गच्छतीत्यस्यार्थो वाच्य इति नोक्तदोष इत्यत आह–जानातीति । 'गच्छतीत्यादि' इति उदाहरणबाहुल्यप्रदर्शनाय । ननु जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलो व्यापार आत्मनि

मनोयोगादिरेव प्रतीयतामित्यत आह—विघटत इति । धात्वर्थस्य वर्तमानकाल-संबन्धादिरनुकूलव्यापारस्य गमनादौ बाधात् गगनं विघटत इत्यन्वयानुपपत्ति-रित्यर्थः । निद्रातीति । मेध्यानाममनाडीविशेषेण मनसः संयोगो निद्रा, स च संयोगः आत्मनि स्वाश्रयमनःप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगलक्षणपरम्परासंबन्धेन वर्तते इत्यर्थं पुरुषो निद्रातीति प्रयोग उपपद्यते । विलक्षणसंयोगश्च तत्तदात्मीयादृष्टाद्रृष्टमनसि तत्तदात्मीयत्वाव्यवहारनियामकतया सिद्धः केवलमात्म–मनसोरेव । एवं मनःप्रतियोगिकसंयोगेन मनो न मनसीति मेध्या निद्राति मनो निद्राति इत्यादयो न प्रयोगाः । न च निरुक्तपरम्परासंबन्धेन मेध्यान्तःकरणसंयोगो यथा आत्मनि वर्तते तथा तदनुकूलव्यापारो मेध्याक्रिया मनःक्रिया वा स्वजन्य-मेध्यान्तःकरणसंयोगाश्रयमनःप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगेनात्मनि वर्तते इत्यत्र क्रियानुकूलव्यापारबोधः संभवत्येवेति वाच्यम् । तादृशपरम्परासंबन्धेन तदनु-कूलव्यापारस्यात्मनि विशिष्टबुद्ध्यभावेन तादृशपरम्परायाः संबन्धत्वे मानाभा-वात् । मेध्यान्तःकरणसंयोगस्य च तत्परम्परासंबन्धेनात्मनि विशिष्टबुद्ध्या तत्-परम्परायाः संबन्धत्वमावश्यकमन्यथा स्वनिद्रायाः विशिष्टबुद्ध्यनुत्पादापत्तेः । अत एव यत्र प्रयत्नयोग्यनाड्यवच्छेदेन प्रयत्ने जाते तेन प्रयत्नेन तन्नाडीकर्म जायते तेन च कर्मणा तन्नाड्या मनसि मेध्यायां वा नोदनाभिघातौ जायेते ततो मनसो मे-ध्याया वा कर्मोत्पत्तिः तदनन्तरं उत्तरदेशे मनसि मेध्यायां वा मेध्याया मनसा वा संयोगस्तत्र मेध्या–मनःसंयोगानुकूलायास्तत्तन्नाड्यवच्छिन्नकृतेरात्मनि संभ-वेन कथं तादृशकृतेरप्रतीत्यभिधानमित्यपास्तम् । ईदृशानुकूलत्वसंबन्धेन धात्व-र्थस्याख्यातार्थे अन्वयविरहात् । अन्यथा तण्डुलक्रयणादनुकूलकृतावपि तुल्यन्यायेन पाकादिरनुकूलत्वसंबन्धेनान्वयापत्त्या अपचत्यपि तादृशक्रयकर्तरि पचतीति प्र-त्ययप्रसङ्गात् । अत्र च क्रियानुकूलकृति–व्यापारयोरप्रतीतेराश्रयत्वे निरूढलक्षणे-त्यर्थः । गच्छतीत्यादौ कर्त्राख्याते आश्रयत्वे निरूढलक्षणा वाच्येत्यर्थः । क्रियानुकू-लकृति–व्यापारयोः प्रतीतौ बाध एव बोधः स्यादिति निरूढलक्षणायां मानाभाव एव स्यादित्यप्रतीत्यन्तमुक्तं, लक्षणायाः निरूढत्वञ्चानादितात्पर्यानादिप्रयोगयोः सामानाधिकरण्यम् । न चैवमनादितात्पर्यानादिप्रयोगयोः सत्त्वे घटादौ घटप-दादिवत् कर्त्राख्यातस्याप्याश्रयत्वे शक्तिरेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । यत्र लघ्वर्थे गुर्वर्थे चानादितात्पर्यानादिप्रयोगौ तुल्यौ तत्र लाघवेन लघ्वर्थे शक्तिर्गुर्वर्थे निरूढलक्षणेति सर्वसिद्धम्, अन्यथा नीलादिपदस्य नीलरूपवादाविव नीलरूपवद-दावपि शक्तिप्रसङ्गात् अनादितात्पर्यानादिप्रयोगयोरुभयत्र तुल्यत्वात्, तथाच प्रकृतेऽप्याख्यातस्य कृतौ आश्रयत्वे च तयोस्तुल्यत्वे कृतावेव शक्तिकल्पनं युक्तं न त्वाश्रयत्वे, आश्रयत्वस्य जातीतरत्वेन कृतित्वजात्यपेक्षया गुरुत्वात् । सामा-न्यस्य–विशेषस्य च जातित्वमदितरत्वे तथाऽप्यापि लाघव–गौरवपदार्थत्वादिति भावः । इत्यत्र निरूढत्वं शक्तिकल्पनप्रमनिवारणाय निरूढेत्युक्त, तथाच निरू-

द्वापि अनादितात्पर्यानादिप्रयोगसमानाधिकरणाच्चाश्रयत्वांशे आख्यातस्य शक्तिकल्पनेन न तु शक्तिद्वयकल्पनेति निरूढलक्षणेत्यस्यार्थो बोध्यः, अन्यथा निरूढत्वप्रदर्शनस्यानुपयोगित्वापत्तेरिति दिक्। गच्छतीति, गच्छतीत्यादिप्रयोगनिरूढत्वमेव निरूढत्वमित्यपि कश्चित्। ननु गच्छतीत्यादौ क्रियानुकूलकृतिव्यापारयोरन्यतरस्या आख्यातस्य शक्तिव्यापारयोरन्यतमत्वाभाव एवाश्रयत्वे न तु तदाश्रयत्वे निरूढलक्षणेत्यत आह,—गत्यादीति। आदिपदेन ज्ञानादिपरिग्रहः, तदनुरूपं आश्रयत्वं, मात्रपदस्य संपातायातं, गत्याश्रयत्वप्रतीतेरेव तदाश्रयत्वलक्षणासाधकत्वात्। यद्वा अननुगत्या आश्रयत्वप्रतीतिमात्रं यदि आश्रयत्वनिरूढलक्षणासाधकं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरादिबोधकत्वेन गङ्गापदादेरपि तीरादौ निरूढलक्षणापत्तिरित्याशङ्कानिरासाय तु मात्रपदमुक्तं, तथाच गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदात् कदाचित् तीरस्य, कदाचिच्च शृङ्गादिबोध इत्येवमाद्यनादिप्रयोगानादित्वस्यैकरूपेणाभावेन न निरूढलक्षणा। गच्छतीत्यादौ सर्वस्मिन् काले सर्वेण पुरुषेण गत्याश्रयत्वमेव प्रतीयते न त्वर्थान्तरमिति तदाश्रयत्वे निरूढलक्षणेत्यर्थः।

ननु अचेतनस्थलीये रथो गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वं सचेतनस्थलीये चैत्रो गच्छतीत्यादौ च गमनानुकूलकृतिरर्थः, तथापि आत्मा गच्छतीत्यादौ समवायेन चैत्रो गच्छतीत्यादावनवच्छेदकतासंबन्धेनेति, तदुच्यते। तथाश्रयत्वस्य भेदेन शक्तिभेदकल्पनापत्तेस्तस्मादेतत्सर्वसाधारणमाश्रयत्वमेव गच्छत्यादौ आख्यातार्थः। आश्रयतात्वञ्च सर्वाश्रयत्वसाधारणमेकं, तेन च रूपेण क्वचित् समवायसम्बन्धावच्छिन्नं क्वचिदवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नं क्वचित् परम्परासम्बन्धावच्छिन्नमाश्रयत्वं प्रतीयते, आद्यं चैत्रो गच्छतीत्यादौ, द्वितीयं चैत्रो जानातीत्यादौ, तृतीयं चैत्रो विजानातीत्यादौ। ननु घटो नश्यतीत्यादौ नाशानुकूलकृतिव्यापारयोर्बाधादेव नान्वयः। न च संयोगादिनाशानुकूलव्यापारस्य क्रियादेर्वक्तविवक्षितत्वेन न तत्र बाध, तथा सति निश्चलेऽपि ताडने घटे अयं घटो नश्यतीति प्रयोगप्रसङ्गात्। एतेन गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वस्येव नश्यतीत्यादावपि नाशाश्रयत्वमर्थ इत्यपास्तम्। तथासति विनाशे संयोगादिस्थलेऽपि अयं नश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गादित्यत आह—नश्यतीत्यादावपीति। प्रतियोगित्व इति। न चैवमपि भाविनाशप्रतियोगितामादाय विनाशेऽपि घटे नश्यतीति प्रयोगापत्तिः, आख्यातार्थवर्तमानत्वस्य धात्वर्थनाशान्वयित्वस्वीकारात्। एवमन्यद्बोध्यम्। न च गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयतासंबन्धेन नश्यतीत्यादौ प्रतियोगितासंबन्धेन नाशस्य च प्रथमान्तपदार्थे एव साक्षात् प्रकारतया अन्वयोऽस्तु किमाश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्निरूढलक्षणयेत्यत आह—धात्वर्थेति। तथाच धात्वर्थगत्यादेराश्रयतादिसंबन्धेन साक्षात्प्रथमार्थेऽन्वयस्य धात्वर्थस्याख्यातार्थनिर्विशेषतासंभवात् तत्र तदाश्रयत्वादौ निरूढलक्षणाप्रदर्शनमित्यर्थः, स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्य स्तोकस्याभेदसंबन्धेन धात्वर्थे पाके साक्षादन्वयात्तु—भेदेने-

वैशिष्ट्यप्रकारकान्वयबोधानङ्गीकारात् । एवं गच्छतीत्यादौ प्रतियोगित्वलक्षणानङ्गीकारे घटो न गच्छतीत्यादौ नञर्थान्वयानुपपत्तिः। तथाहि यद्याश्रयतासंबन्धेन गमनस्याभावः प्रत्येतव्यस्तदा स्ववृत्तिसंयोगादिनाऽस्य घटे सत्त्वेन बाधापत्तिः। अथ प्रतियोगित्वासंबन्धेन गमनस्याभावः प्रतीयतामिति चेत्, न, निरूपकत्वादिवत् प्रतियोगित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वविरहात्। प्रतियोगित्वे लक्षणास्वीकारे च गमनप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसंबन्धेनाभाव एव प्रतीयते तत्र च न कोऽपि दोषः। एवं घटं जानातीत्यादौ कर्मत्वस्य केनाऽसंबन्धत्वे घटं न जानातीत्यादौ नञर्थान्वयानुपपत्तिर्विषयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वाभावादेवमन्यद्बोध्यमित्याहुः।

नव्यास्तु चैत्रो ज्ञानमित्यादौ समवायसंबन्धेन चैत्रविशेष्यकज्ञानप्रकारकान्वयबोधवारणाय चैत्रविशेष्यक-ज्ञानप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति प्रकृत्यर्थानुत्तरविभक्तिजन्याश्रयत्वोपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या, तथाच चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयत्वलक्षणाविरहे तादृशोपस्थितिविरहादेव नान्वयः इत्याश्रयत्वलक्षणाङ्गीक्रियते, एवं पाकः तण्डुल इत्यादौ पाकविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकान्वयबोधवारणाय पाकविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति तण्डुलपदोत्तरविभक्तिजन्य-कर्मत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येति तदभावादेव चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिसंबन्धेन पाकादौ तण्डुलप्रकारकान्वयबोधो न जायते, यदा च तत्रापि तण्डुलपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ कर्मत्वादिलक्षणा क्रियते तदा जायत एव पाकादौ तण्डुलप्रकारको बोधः। नन्वेवं तण्डुलं पचतीत्यादौ विभक्तिजन्य-कर्मत्वोपस्थितिसहकारेण पाकादौ कर्मतासंबन्धेन तण्डुलप्रकारकान्वयबोधोऽस्तु न तु कर्मताविशेष्यक-तण्डुलप्रकारको बोधः। तण्डुलं पचतीत्यादिसमभिव्याहारस्य पाकविशेष्यकतण्डुल-कर्मकत्वप्रकारकशाब्दत्वापेक्षया लाघवेन पाकविशेष्यककर्मतासंसर्गकतण्डुलप्रकारकशाब्दत्वादीनां कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति चेद् सत्यमेतत्, यदि नाऽनुभवविरोधो भवेदिति। वयं तु केवलं तण्डुलमित्यादौ कर्मत्वे तण्डुलप्रकारकबोधस्याऽनुभवसिद्धतया तण्डुलमिति वाक्यस्य कर्मताविशेष्यकतण्डुलप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यं, तथाच तण्डुलं पचतीत्यादावपि सामग्रीबलादेव तण्डुलकर्मकत्वेन पाकविशेष्यकान्वयबोधोऽवश्यं वाच्यः। न च कर्मत्वं तण्डुलीयं पाकस्तण्डुलीय इत्यन्वयबोधः स्यादिति वाक्यार्थबोधे कर्मत्वविशेष्यकत्वप्रवेशे गौरवादिति वाच्यम्। तथा सति तण्डुलं पचतीत्यादौ एकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गात् विषयभेदस्य वाक्यभेदकत्वात्। किञ्च चैत्रो मांसं पचति न तण्डुलमित्यादौ पाके नञर्थतण्डुलकर्मत्वाभावस्य प्रतीत्यर्थं कर्मतांशे तण्डुलस्य प्रकारता वाच्या कर्मत्वादेर्वृत्त्यनियामकतया कर्मतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-तण्डुलाभावबोधस्याऽसंभवात् आश्रयत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-तण्डुलाभावस्याऽभ्युपगमे च तण्डुलपाकस्थलेऽपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादिति वदामः।

यत्तु विभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थितित्वेन पाकविशेष्यकतण्डुलप्रकारकशाब्दबोधे न हेतुता तदादिना तण्डुलकर्मकपाकशाब्दबोधस्य व्यभिचारादिति, तदसत्, पाकेऽपरतण्डुलकर्मत्वविषयकशाब्दत्वादीनामेव तादृशोपस्थितिकार्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन व्यभिचारविरहादिति । एतेनान्यथादिपदार्थतण्डुलप्रकारेण पाकविशेष्यकबोधे व्यभिचारेण विभक्तिजन्योपस्थितत्वादृशहेतुता न सम्भवतीत्यपास्त, विषयतायजन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशनीयत्वात् । अस्तु वा अप्रामाणिकमप्रथमाविभक्तिजन्यत्वमेव प्रकृते विभक्तित्वम् अन्यथोत्तर प्रथमोपस्थितत्वेन प्रथमाविभक्तेरेव प्राप्तुत्वमविचारात् । तथाच अन्वय-विनाशयोर्यादृशविभक्तित्वेन विभक्तिजन्योपस्थितिमिन्नत्वमपूर्णीति नोक्तव्यभिचार । न च तथापि नानामितीना जनकप्रवृत्तेरादौ विभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थितिं विनापि ज्ञाने कार्यतावच्छेदेन ध्वनादेरन्वयेन व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र प्रथमाविभक्तौ कर्मत्वलक्षणाया स्वीकारात् द्वितीयविभक्तौ न लक्षणेति सिद्धान्तस्य च द्वितीयविभक्तिलक्षणया पदादौ तण्डुलवाक्यादिके न कर्मत्वपरिपूर्णत्वात् । एकदेशिनस्तु चैत्रेण पाकस्तण्डुल इत्यादौ भेदान्वयबोधवारणाय विभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थितित्वेन हेतुता यतोऽन्यथा व्यभिचारः स्यात् किन्तु ज्ञानादिप्रकारेण चैत्रादिशाब्द प्रति चैत्रो ज्ञानमित्यादिवाक्यप्रतानानुपस्थिति प्रतिबन्धिका तादृशोपस्थितिकालेऽपि चैत्रो जानातीत्यादिवाक्यप्रतानानुपस्थिता तादृशान्वयबोधदर्शनेन चैत्रो जानातीत्यादिवाक्यप्रयोगसन्निधानामिव अन्यत्र-महारिरत-जानातिमिन्नेत्यादिवाक्यप्रयोगसन्निधानामपि कल्पनेन अनेकस्य कल्पनीयत्वमिति न कोऽपि दोष इत्याहु ॥ २ ॥

(टन्नु०) तत्र ध्वनादेर्लक्षणादिमत दूषयति—अन्यदीयेति। रथगमनानुकूलोदयगमनयोगादिमति निश्चलपुरुषेऽपि पुरुषो गच्छतीत्यप्रयोगादित्यर्थः । तथा चरमावस्थ व्यापारलक्षणादिमत्वेऽपि तादृशनिश्चलपुरुषेऽपि गमनानुकूलोदनादसंयोगादिरूपलक्षणायाक्तया पुरुषो गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति भाव । ननु तादृशपुरुषे तथाविधप्रयोगापत्तिर्नेष्टा तथाविधवाक्यस्यान्यप्रमाणाभावबोधकत्वात् । मा च तादृशपुरुषस्य निश्चलत्वादन्यस्य तुल्यत्वेऽन्यदा या । अन्यत्वे इत्यत आह । अन्येऽत्र कारणत्वमपिन तादृशशब्दबोधस्य प्रसिद्धत्वा अत एवमतान्तर इत्यत आह—रथो गच्छतीत्यादि । जानातीत्यादि ।

केचित्तु गमनानुकूलव्यापारत्वेन धात्वर्थतानिरूपितत्वे तथापि अन्यान्य न्यायानन्तप्रयोगापत्तिरिति वाद्य अह गच्छतीत्यादौ बहु । पूर्वमतानुसारेण इत्यादि । *इदं दर्शितं तत्रस्य चकारेण दर्शितम् । अत्र नयनादिना जानाती तस्य देशान्तरेण त्रिविधत्वं तु विभिन्ने निरूपितत्वेन ।

* केचित्तु कर्मत्वादेः कर्मत्वार्थत्वाभावो इत्येव तु व्यापारादेवेन पूर्वत्यादौ देवदत्त इत्य । इति जन्यु कर्मकत्वे गच्छत्यत इत्यादि सम्भवन्ति ।

ननु जानातीत्यादिचतुष्टयस्य व्यापारे आख्यातस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्राश्रयत्वे लक्षणाकल्पनमनर्थकमिति चेन्न । अत्यन्तव्यापारे (?) लक्षणाकल्पनापेक्षया आश्रये तत्कल्पनाया लघुत्वात् । विद्यते निद्रातीत्यादौ आख्यातस्य व्यापारबोधकत्वप्रसक्तिरेव न वर्तमानकालसम्बन्धित्वस्य निद्रात्वधर्मस्य सिद्धात्मनःसंयोगरूपस्य निद्रापदार्थस्य चानुकूलो यो व्यापारस्तत्पुरुष्यादावभावादिति भावः ।

ननु जानातीत्यादौ आख्यातस्य आश्रयत्वे लक्षणाकल्पने चैत्रोऽयं घटं जानातीति प्रयोगकाले घटज्ञानाभाववति मैत्रे मैत्रोऽयं घटं जानातीति प्रयोगापत्तिः । एककालीनत्वसम्बन्धावच्छिन्नतदाश्रयत्वस्य तदानीं मैत्रेऽपि सत्वात् तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वे लक्षणाकल्पने पुनरतीव गौरवात् । तदपेक्षया व्यापारे लक्षणाकल्पनमेव न्यायोऽतिप्रसङ्गस्य तूपदर्शितरीत्या वारणीयत्वात् । यदि चाख्यातस्याश्रयत्वत्वेनाश्रयत्वसामान्ये लक्षणा जानातीत्यादौ चाश्रयतैवत्वरूपेण समवायसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वस्यैव बोधस्तथैव कार्यकारणभावकल्पनात्तथापि व्यापारे लक्षणापेक्षया गौरवापत्तिरित्यत आह—गत्यादिमत्त्वेति । आदिना ज्ञानादिमत्त्वपरिग्रहः । मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः । तथा चानुभवानुरोधेनागत्या तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वे लक्षणा तथाविधगुरुतरकार्यकारणभावो वा कल्प्यत इति भावः ।

केचित्तु ननूपदर्शितस्थलेषु व्यापारस्यैवाश्रयत्वस्याप्यप्रतीतेरलं तत्र लक्षणयेत्यत आह—गत्यादिमत्त्वेतीत्याहुः । नन्वाख्यातस्य मुख्यार्थबाधस्थले सर्वत्राश्रयत्वे लक्षणाकल्पनं न सम्भवति । घटो नश्यतीत्यादौ प्रतीत्यसम्भवात् । घटस्य नष्टत्वेन नाशाश्रयत्वाभावात् प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वानुरोधेन नष्टस्यापि प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशाश्रयत्वास्वीकारे पुनर्लाघवात् प्रतियोगित्व एव लक्षणाकल्पनस्योचितत्वादित्यतस्तथैव आह—नश्यतीत्यादौ चेति । निरूढेति अनादिसिद्धेत्यर्थः ।

ननूपदर्शितबहुप्रयोगसत्त्वे तत्र शक्तिरेव किमिति न कल्प्यत इति चेत् यत्नत्वरूपलघुशक्यतावच्छेदकसम्भवेन तत्तत्सम्बन्धघटिताश्रयत्वत्वावच्छिन्ने शक्तिकल्पने गौरवज्ञानरूपप्रतिबन्धकस्य दत्तजलाञ्जलि प्रसज्येत । न चाश्रयत्वस्यातिरिक्तत्वमभ्युपेत्य तदवच्छिन्नशक्तिकल्पने बाधकाभाव इति वाच्यम् । तर्हि व्यापारत्वमतिरिक्तमभ्युपेत्य तदवच्छिन्ने शक्तिकल्पनस्योचितत्वात् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति विनिगमनाविरहादनन्ततद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनापेक्षया लाघवात्कृतियत्नत्वावच्छिन्न एवाख्यातस्य शक्तिकल्पने बाधकाभावात् । एतेन समवायित्वमतिरिक्तं स्वीकृत्य तदवच्छिन्ने आख्यातस्य शक्तिरस्त्वत्र लक्षणेत्यपा-

स्तम् । उपदर्शितविनिगमनाविरहेण तत्तदनन्तधर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य जागरूकत्वादित्यग्रे वक्ष्यामः ।

ननु चैत्रो जानातीत्यादावाश्रयत्वे निरूढलक्षणाकल्पनं निरर्थकमेव । तत्राश्रयता सम्बन्धेन चैत्रे ज्ञानरूपधात्वर्थस्यान्वयेनैवोपदर्शितान्वयबोधोपपत्तेः । तत्राश्रयत्वप्रकारकानुभवस्त्वसिद्ध एवेति चिन्तामणिकारमते दूषणमाह—**चैत्र पचतीत्यादि । अन्वयबोधादिति ।** चैत्र पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मतासम्बन्धेन पाके तण्डुलस्य, मैत्र पच्यते तण्डुल इत्यत्र पाके कर्तृतासम्बन्धेन मैत्रस्यान्वयानुभवादित्यर्थः । **धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोरित्यादि ।** धात्वर्थनामार्थयोरभेदातिरिक्तसाक्षात्सम्बन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतयेत्यर्थः । अत्र स्तोकं पचतीत्यादावभेदसम्बन्धेन धात्वर्थे नामार्थस्तोकस्यान्वयाद्व्युत्पत्तिभङ्गोऽतोऽभेदातिरिक्तेति । ननु तत्र विशेषणविभक्तेरेवाभेदोऽर्थस्तत्रैव स्तोकस्यान्वयोऽभ्युपेयते तथाच तत्राभेदातिरिक्तत्वविशेषणानुपादानेऽपि न दोष । नामार्थप्रत्ययार्थयोरेव तत्रान्वयबोधस्योत्पन्नत्वादिति चेत् । सत्यम् । विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वेऽभेदार्थकत्वासम्भवात् । तस्या अभेदार्थकत्वेऽपि लुप्तविभक्तिमननुसन्धाय स्तोक पाक इत्यादावभेदसम्बन्धेन पाके स्तोकान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया तत्रैवाभेदातिरिक्तत्वविशेषणव्यावृत्तिदानसम्भवात् । तत्र लुप्तविभक्तेरनुसन्धानं विना शाब्दबोधानङ्गीकारे गत राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणया तत्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । तण्डुलं पचतीत्यादौ पाके तण्डुलकर्मत्वस्यैव कर्मतासम्बन्धेन तण्डुलस्यापि बोधोत्पत्त्या तत्र व्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्गवारणाय **साक्षादिति ।** नामार्थधात्वर्थोभयान्वितविभक्त्यर्थातिरिक्तेत्यर्थः । ननु तथापि 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यत्र विध्यर्थबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाविच्छिन्नत्वाभावस्य धात्वर्थे कलञ्जभक्षणादावन्वयात्तत्रैव व्युत्पत्तिभङ्गपरिहारोऽशक्य इति चेन्निपातातिरिक्तत्वं नाम्नि विशेषणीयम्, स्वीकुर्वतां वा नञ्पदस्याभाववति लक्षणा, तस्याभेदसम्बन्धेन धात्वर्थे अन्वय इति । **सम्बन्धमर्यादयेत्यादि ।** चैत्रो जानातीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोः सम्बन्धमर्यादया चाश्रयत्वस्य भानासम्भवादित्यर्थः । तथा चैतादृशव्युत्पत्त्यनुरोधेन नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वं कल्पनीयम् । एवं धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेनेत्यपी-

ति न चैत्रो जानाति इत्यादावाश्रयतासम्बन्धेन धात्वर्थज्ञानस्य नामार्थे अन्वयबोधसंभव इति भावः ।

अथ चिन्तामणिकारमतानुयायिनः—चैत्रः पचति तण्डुलम् इत्यादौ कर्मतासम्बन्धेन तण्डुलस्य पाके अन्वयबोधवारणाय नामार्थनिष्ठतथाविधप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विभक्तिपदनिरूपितशक्ति(वृत्ति)ज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पनमस्तु, धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधोपस्थितेः हेतुत्वकल्पनं निष्प्रामाणिकत्वात् नादरणीयम् । तथा च चैत्रो जानातीत्यादावाश्रयतासम्बन्धेन धात्वर्थस्य नामार्थेऽन्वयबोधे बाधकाभावात् आश्रयत्वे आख्यातस्य निरूढलक्षणाकल्पनं किमिति तु न जानीमहे । "तन्वाख्यातस्य आश्रयत्वे लक्षणानङ्गीकारे जानातीत्यादावाश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधानुभवापलापप्रसङ्ग इति चेत्, प्रायः समानानुभवबलात्तथा बाधकमुद्भावयसीत्याहुः ।

अत्र विवदन्ते बहवः—जानातीत्यादावाख्यातस्य घटादौ स्वारसिकलक्षणाज्ञानकाले ज्ञानीयो घटादिरिति शाब्दबोधोत्पत्त्यर्थं घटादिविशेष्यकज्ञानप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने घटत्वपटत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्त्या गौरवान्तदपेक्ष्य तदनिवेश्य ज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति आख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पनैव ज्यायसी । तथा च तादृशक्लृप्तकार्यकारणभावात् कथं चैत्रो जानातीत्यादावाश्रयतासम्बन्धेन चैत्रे ज्ञाधात्वर्थस्यान्वय इति तत्राख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणावश्यकीति । "यत्तु घटत्वपटत्वादिकमनिवेश्य तथाविधकार्यकारणभावकल्पने ज्ञानीयो घट इति योग्यताज्ञानवत्तथाविधाख्यातपदजन्यघटोपस्थितिदशायां ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्य समवायसंबन्धेन आत्मन्यापत्तिर्दुर्वारा, यदि च विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या शाब्दबुद्धियोग्यताज्ञानयोरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते तथापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावरूपकारणताबलात्तदा तथाविधशाब्दबोधापत्तेरात्मनि ब्रह्मणोऽपि तु समाधेयतेत्यवश्यं घटपटत्वादिकं निवेश्य तथाविधसमभिव्याहारज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दबोधयोः कार्यकारणभावकल्पनमिति किं बाधकम् । चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानस्यान्वय इति तन्न, उपदर्शितशाब्दबोधपदजन्योपस्थित्योर्विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पने तत्तद्विषयकत्वेः सह विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यात् कार-

णतावच्छेदकगौरवाच्च तदुपेक्ष्य घटत्वादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पनस्य सम्यक्तया आवश्यकत्वसम्भवात् ।

तथाहि—विरोधिसामग्र्यभावेन ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधे जननीये आधानुपदसमभिव्याहृताख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टघटत्वप्रकारकज्ञानादेः सहकारित्वं कल्पनीयम् । घटत्वप्रकारकज्ञाने च तथाविधोपस्थितिवैशिष्ट्यं च प्रकारतासम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं तन्निरूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । तथा च तादृशाख्यातपदजन्यघटाद्युपस्थितिकाले तथाविधसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशाख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्ट घटत्वज्ञानतत्स्वरूपसहकार्यभावेन न विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणबलादात्मनि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधापत्तिः । न च तथापि पुरुषान्तरस्याख्यातपदज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितिकाले पुरुषान्तरात्मनि विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणबलात् ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । एकात्मसमवेतत्वस्यान्यात्मन्यापत्तिवारणार्थं ज्ञानादात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तत्तदात्मत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकतया तत्तत्पुरुषीयोपदर्शिताख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टतत्पुरुषीयघटत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टतत्तदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावस्य ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधसामग्रीत्वाभ्युपगमेन कथमपि अनुपपत्त्यभावात् । घटत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यं च तत्तदात्मन्येककालीनत्वसम्बन्धेन विरोधिसामग्र्यभावे तत्तदात्मवैशिष्ट्यं च तादात्म्यविशेषणतोभयघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् । तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रकारतासम्बन्धेन तथाविधाख्यातपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तादृशहेत्वभावादेव चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानान्वयबोधासम्भवेन तत्राख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणावश्यकीति सारम् ।

केचित्तु चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानान्वयाभ्युपगमे अस्थितमाख्यातस्य कृतिशक्त्यापि । चैत्रः पचतीत्यादावपि स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेनैव चैत्रे पाकान्वयबोधस्य वक्तुमुचितत्वात् । यदि च धात्वर्थस्य नामार्थान्वयोऽव्युत्पन्न इति तथाविधबोधस्यासम्भवेनाख्यातस्य कृतिशक्तिरावश्यकीति विभाव्यते तदा जानातीत्यादावप्याश्रयत्वे लक्षणाकल्पनमावश्यकमित्याहुः । इदमत्र चिन्तनीयम् । चैत्रः पचतीत्यादौ स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन चैत्रे पाकान्वय चैत्रो न पचतीत्यादौ स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभाव

वान् चैत्र इति बोधो वाच्यः । तथा शाब्दप्रसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य च प्रतियोगितावच्छेदकतयाऽसंगतिरेवेति दुर्वारमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वम् । चैत्रो जानातीत्यादौ चाश्रयतासंबन्धेन चैत्रे ज्ञानान्वये आश्रयतासम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वात् चैत्रो जानातीत्यादौ न किंचिद्बाधकमिति ॥ २ ॥

(जय०) न चममाह—अन्यदीयेत्यादि । नोदनादीत्यादिनाऽदृष्टसंयोगादिसंग्रहः । ननु नोदनस्य हितत्वेऽपि नोद्य एव गमनोत्पादकत्वनियामको या नोदनस्य संबन्धस्तेनैव तस्यान्वयः । आस्तां वा गमनविशिष्टव्यापारान्वय इत्यत आह—जानातीति । चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा लक्षणादर्शनाभावाश्रयत्वलक्षणानिरासोऽप्याह—इच्छतीति । प्रागभावादिरूपेच्छायां तदनुकूलत्वेऽपि बोधादाह—यतत इति । यत्ने द्वेषे वा यत्नजन्यत्वमसम्भवीति भावः । ननु चेतु कृतेरसंभवेऽपि विशेषज्ञानेच्छाजन्यत्वादिज्ञानमनःसंयोगादिरूपव्यापाराणामेव ज्ञानादिक्रियाविशिष्टानामन्वयोऽस्त्वत आह—विनश्यति इति । विदेः सकर्मकतया तदनुकूलज्ञानमिच्छेनापि तत्संभव इति भावः । ननु सत्ताजातिर्न तद्धर्मतया सति क्रियाश्रयत्वादित्वाद्यनल्पयापत्तेः । किन्तु यत्नमनस्तदनुकूलव्यापारस्तु प्रसिद्ध एवेत्यत आह—निद्रातीति । मेध्याश्रयत्वावच्छेदेन मनोयोगस्य निद्रानुयोगितया तत्रार्हमनोयोगस्य तत्त्वेन परस्परा तदाश्रयत्वस्यात्मन्यन्वयो बोध्यः । निद्रानुकूलोऽसाधारणव्यापारस्तु नात्मनि । अदृष्टं तु साधारणमेवेति भावः । न च मनो निद्रातीति स्यात् । अनुयोगिताविशेषेण तदाश्रयत्वस्यैव तद्व्यवहारप्रयोजकत्वात् । किंवा ज्ञानयोः ज्ञानादिरप्रतीतेरित्यस्यास्यानेनेत्यादिः । नाशो गमनादिमत्त्वमापेति मानमेन पौनरुक्त्यम् । क्वचिन्मतेन व्यापारमनेऽप्यनुमतादेव तत्स्थान इति तदर्थम् । गत्यादीत्यादिना ज्ञानादिसंग्रहः । गतिमत्त्वमात्रमत्रीति विभागेनाभिप्रायेण । चेत्रने तदनुकूलत्वेऽपि सम्बन्धात् । यदि गच्छति काशीं गच्छतीत्यादेः काशीगमनप्रयोजकव्यापारत्वेनैव निर्वाहात् । न चैवमन्यगमनानुकूलनोदनादिमति तदादनप्रयोजकव्यापारत्वाद्गच्छतीति स्यात् । प्रयोगानुसारेण प्रयोजकतापिशेषस्यैव गमनकृत्योः संबन्धस्वीकारात् । नोदनाश्रयव्यापारस्य चेतत्वात् । स्थपरपुरुषो गच्छतीत्यपि तदर्थत्वे दुर्वारम् । वस्तुत आत्मा गच्छतीत्यत्र संयोगाभेदेऽपि गत्यादिमत्त्वे आश्रयत्वमेवार्थः । चैत्रो गच्छति रथं गच्छति गच्छतीत्यादौ तदविशिष्ट एव चैत्रादिपदार्थः । पुष्पवत्त्वेऽपि तत्र संयोगस्यैवार्थविवृत्त्यवच्छेदकत्वात् । काशीं गच्छतीत्यादेः काशीनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारवत्त्वमर्थः । जानाति पश्यति च गमनादिकमपेत्य, काशी जानाति-

त्याद्यप्रयोगात् । चैत्रो जानातीत्यादौ शरीरविशेषावच्छिन्न आत्मैव चैत्रपदार्थः । क्वचिदवच्छेदकत्वेनाश्रयत्वमप्यर्थ इत्यन्ये ।

ननु नश्यतीत्यादौ नाश्रयत्वमर्थः, प्रतियोगिनो नाशाद्यनाश्रयत्वात्, नाश्यानुकूलव्यापारः, घटो नश्यतीत्यादौ कपाले नश्यतीत्यस्यैवापत्तेरत आह—नश्यतीत्यादि । निरूढेति । तथा चानादिप्रयोगवत्त्वं मुख्यार्थबाधाद्यनपेक्षत्वं वा क्वचिन्मुख्यप्रयोगास्वारस्यम्, हेत्वन्तवे धूमादित्यादौ धूमादिपदस्थाने धूमज्ञानादिपदस्य, यत्नवत्तया गच्छतीत्यादेश्च प्रयोगादिति बोध्यम् । न चाश्रयत्वादावपि शक्तिरेवास्तु । लघुनाश्रयत्वजातिविशिष्टे शक्तौ लक्षणयैव तद्बोधसम्भवात् ।

नन्वाश्रयत्वादिकं सम्बन्धतयैव भासतां किं लक्षणयेत्यत आह—चैत्र इत्यादि । कर्मतासंसर्गेण तण्डुलस्य कर्तृतासंसर्गेण चैत्रस्य पाकेऽन्वयबोधादित्यर्थः । न नश्यतीत्यादौ तदर्थान्वयानुरोधादपि प्रतियोगित्वादिकमर्थः । प्रतियोगित्वादेर्वृत्त्यनियामकतया आश्रयत्वाभावबोधसम्भवादिति बोध्यम् । प्रातिपदिकार्थेति । निपातान्येत्यादि । तेन नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ भेदान्वयेऽप्यदोषः । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकपाकयोरभेदान्वयादाह—अभेदेनेति । तादात्म्यभिन्नसम्बन्धेनेत्यर्थः । प्रकारीभूतविभक्त्यर्थविशेष्यतानिरूपितस्य प्रकृत्यर्थस्य यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तात्पर्यं तत्र प्रकृत्यर्थविशेष्यीभूतविभक्त्यर्थान्वयिन्यपि प्रकृत्यर्थोऽन्वेति । अन्यथा चैत्रो जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोधेऽपि ज्ञानस्य धर्मिण्यप्रकारत्वात्समानप्रकारकविरोधिज्ञानाभावेन ज्ञानाश्रयत्वस्य ज्ञानव्याप्यत्वाग्रहदशायां चैत्रो ज्ञानवानिति संशयः स्यादत उक्तं साक्षादिति । स्वविशेष्यीभूतविभक्त्यर्थान्वयं विनेत्यर्थः ।

परे तु नामार्थस्य विभक्त्यर्थस्यान्वयो धात्वर्थेऽपीष्यत एवेत्यादिति । भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थप्रकारतानिरूपितशाब्दबोधीयविशेष्यताया धात्वर्थवृत्तितायां अव्युत्पन्नत्वेनेति समुदायार्थ इत्याहुः । तज्ज्ञानस्याश्रयमानस्य । यद्यपि तण्डुलं पचति चैत्र पच्यते इत्यनाख्यातेन कर्मत्वकर्तृत्वाद्यनभिधानादनभिहिताधिकारीयद्वितीयातृतीययोरेव साधुत्वमित्यसाधुत्वज्ञानादेव न शाब्दधीस्तथाऽपि तद्ज्ञानदशायां तादृशशाब्दबोधः स्यादित्यानयः इत्येके । कर्मत्वादिप्रकारकबोध एव तादृशासाधुत्वज्ञाने विरोधीति तत्संसर्गकबोधापादने न किंचित् [illegible]

वस्तुतस्तु एतादृशव्युत्पत्तिमूलमेव तदनुशासनम् ।
साक्षादनन्वयः स्वार्थप्रवेशेन तण्डुल पचतीत्यादेरेकवाक्यतानिर्वाहकद्वितीयाद्यनुशासनादर्थसाधुत्वानैव तदुपयोगसिद्धेः । अथ द्वितीयादेः कर्मत्वादिशक्ति

द्धानन्न युक्त तत्रैव मानाभावस्तण्डुल पचतीत्याद कर्मत्वादिप्रकारकबोधस्य सद्धित्वात्कर्मणि द्वितीयेत्याद्यनुशासनं च कर्मत्वादिसंसर्गेण धात्वर्थविशेष्यकतण्डुलाद्यर्थप्रकारकबोधे द्वितीयादिसमभिव्याहृततच्चामजन्योपस्थितेर्नियामकत्वपरम् । द्वितीयादेः कर्मत्वादिशक्तौ कर्मत्वादिविशेष्यकत्वावान्तरबोधे द्वितीयादिजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितेर्हेतुत्व चातिगौरवात् । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा तण्डुल पचति तण्डुलस्य पचतीत्यादितः कर्मत्वादौ [निषिद्ध ?] लक्षणाज्ञानादपि न शाब्दधीस्तथा च तण्डुल पचतीत्यादौ द्वितीयाद्यभावादेवानन्वय इति तण्डुल पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेणान्वयो दुर्वार इति चेन्न । चैत्र काशीं गच्छति न प्रयागं, घटो दण्डात्र तन्तोः, चैत्रस्येदं न मैत्रस्य, पृथिव्यां गन्धो न जले, इत्यादौ नञर्थान्वयानुरोधाद्द्वितीयादेः कर्मत्वशक्तेस्तद्विशेष्यकबोधहेतुत्वस्य च सिद्धौ कर्मत्वादिसंसर्गकबोधे मानाभावाद्भेदेन निपातान्यनामार्थप्रकारकबोधे निपातप्रत्ययान्यतरजन्योपस्थितेः समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात्तदसंभवाच्च ।

न चैवमपि नामार्थप्रकारको धात्वर्थविशेष्यको बोधो न स्याच्चैत्रो जानातीत्यादौ धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकस्तु स्यादिति वाच्यम् । चैत्र पचतीत्यादौ घटो नश्यतीत्यादौ च धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयाद्धात्वर्थप्रकारकबोधेऽपि निपातप्रत्ययान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् । चैत्र पाक इत्यादौ कर्तृत्वादिसंसर्गेण पाकादेरनन्वयाय तथा हेतुत्वस्यावश्यकत्वाच्च । वस्तुतो भेदेन निपातप्रत्ययेतरपदार्थप्रकारकबोधं प्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितिर्हेतुरिति एक एव कार्यकारणभावः । यद्वा निपातातिरिक्तार्थविशेष्यकतादृशबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितिः प्रत्ययातिरिक्तार्थविशेष्यकतादृशबोधं प्रति निपातजन्योपस्थितिः कारणं वाच्यमिति न कोऽपि दोषः । न च ननादिनिपातार्थस्याप्यभावादेर्निपातेतराभावादिपदार्थत्वाद्घटोऽभाव इत्यादाविव घटो नेत्यादावप्यनन्वयोऽन्वय एव वा दृष्टान्तेऽपि स्यादिति वाच्यम् । निपातेतरेत्यादेर्निपातपदाद्यप्रयोज्यत्वयादिति दिक् ।

यत्तु तण्डुल करोतीत्यादौ शक्तिभ्रमाल्लक्षणया वा द्वितीयार्थे पाके तण्डुलप्रकारकबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वकल्पनात्तण्डुलस्तण्डुल वा पचतीत्यत्र न तथा बोधः । एवं जानातीत्यत्र शक्तिभ्रमाल्लक्षणया वा आख्यातार्थे आश्रयत्वादिविशिष्टे चैत्रत्वादिविशिष्ट एव नाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानप्रकारकबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वकल्पनाच्चैत्रो जानातीत्यत्र चैत्रादिपदप्रतिपाद्ये नाश्रयतया ज्ञानान्वय इति तन्न । यत्र तण्डुल करोतीत्यादौ तण्डुलपदस्य तण्डुलावच्छिन्ने द्वितीयायास्तण्डुल कृधातोः पाके लक्षणा, जानाति गच्छतीत्यादौ चाख्यातस्यैव

ज्ञानगमनादौ, तत्र धात्वर्थे नामार्थे च तत्तत्कारकबोधे व्यभिचारात्तादृशलक्षणा ज्ञानादिकालीनतत्तदानुपूर्वीज्ञानविशिष्टबोधे तत्कारणत्वं च तण्डुलं पचति चैत्रो जानातीत्यादितस्तथाबोधे न बाधकम्। न च भेदेन तण्डुलादिविशिष्टपाकादि बोधस्तत्र समभिव्याहारविशेषज्ञानरूपविशेषसामग्र्यभावान्नात्र तथा बोध इति वाच्यम्। द्वितीयाद्यन्ततण्डुलादिसमभिव्याहृतपच्यादेरपि कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादिविशिष्टपाकादिबोधकत्वस्य संभवात्तण्डुलादिविशिष्टकर्मत्वाद्यवान्तरबोधादिकल्पने गौरवस्य प्रागुक्तत्वात्। तस्मात्प्रागुक्तमेवानुसर्तव्यम्।

अथ विपरीतव्युत्पन्नस्य घटं कर्मत्वमित्यादितस्तण्डुलं पचतीत्यादितश्च शाब्दबोधाप्रामाण्यप्रकारकबोधे प्रत्ययादिजन्योपस्थितेः कारणत्वे व्यभिचारः। न च तत्र मानस एव बोधः, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरुपनयविधया हेतुत्वाच्च शाब्दबोधत्वारोपमात्रमिति वाच्यम्। संशयसामग्रीदशायां मानसनिश्चयासंभवात्। भवति हि चैत्रो गौररूपवान्न वेति सन्दिहानस्य चैत्रो गौररूपवानित्यादिवाक्यान्निर्णयः। न च व्युत्पन्नपुरुषीये व्युत्पत्तिविशिष्टे वा तादृशबोधे तस्याः कारणत्वं, व्युत्पत्तिश्च भेदेन नामार्थबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमित्यादिकार्यकारणभावज्ञानम्। यदि च सद्व्युत्पन्नस्यासद्व्युत्पन्नत्वेनाभिमतस्य तादृशबोधे कारणत्वज्ञानं विपरीतव्युत्पन्नस्यापि इति विभाव्यते तदा संस्कृतपुरुषीयतथाशाब्दबोधे कार्यकारणभावज्ञानं व्युत्पत्तिः। तदुक्तं शब्दालोके मिश्रैः 'साक्षाज्जनकत्वज्ञानं व्युत्पत्तिरिति'। व्याकरणसंस्कृतपुरुषीयवाक्यार्थबुद्धावेव तद्वाक्यस्य सामर्थ्यमिति चेन्न वाच्यम्। विपरीतव्युत्पन्नस्यापि व्युत्पन्नपुरुषीयशाब्दबोधपक्षे। प्रत्ययजन्योपस्थितेर्जनिकायाः सत्त्वात्। मैवम्। व्युत्पत्त्यव्युत्पत्त्योर्वा व्युत्पन्नाव्युत्पन्नयोर्बोधे हेतुत्वात्। एवं तात्पर्यज्ञानादिकं व्युत्पन्नादिबोधे हेतुरिति ज्ञानमङ्गीकृतमेव तात्पर्यज्ञानादिकं व्युत्पन्नादिबोधे हेतुस्तथा यादृशशाब्दबोधे यादृशानुपूर्वीज्ञानं कारणं तत्कारणत्वज्ञानमपि कारणम्। वस्तुतस्तु तादृशशाब्दबोधे अकारणत्वज्ञानमसाधुत्वज्ञानपर्यवसन्नं प्रतिबन्धकमेव नातो व्याकरणसंस्कृत वाग्दिज्ञानविधुराणां शाब्दबोधानुपपत्तिः। न वा अपभ्रंशादसाधुत्वेनाज्ञातात् शाब्दबोधो दुर्घट इति दिक्।

परे तु एको वृक्षः पञ्च नौका भवन्ति इत्यत्र पञ्चनौकाऽभेदान्वयस्य विरुद्धवचनानवरुद्ध वृक्षेऽसंभवात् पञ्चनौकाभवनाश्रयो वृक्ष इति बोधो वाच्यः। ए मैत्रेणौदनं पक्त्वा भुज्यते इत्यत्र ओदनस्य कर्मतया पाकेऽन्वय एव ओदनकर्मकपाककर्तृत्वान्वयबोध संभवति इति धात्वर्थे नामार्थस्य भेदान्वयोऽ

कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानात् घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् ज्ञात्रादिवदाश्रयपरतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्वे तदाश्रयःकारकमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अथ रथो गच्छति गमनं करोति बीजादिना अङ्कुरादिः कृत इति विनापि यत्नं कृञः प्रयोगान्न तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च कृञो यत्ने निरूढिलक्षणा, यदि क्रियाश्रयमात्रेण न तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्बाधकं विना गौणत्वायोगात् जनकव्यापार एवाख्यातार्थः, तण्डुलक्षयणादेश्च न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । कथं तर्हि पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्नाविनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्यानुमानात् । पचति पाकविषयकयत्नवानिति तात्पर्यविवरणम् । अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः ॥३॥

स्तोत्रार्थत्वयाच धात्वर्थनामार्थयोर्भेदान्वयबोधे शाब्दत्वेन निरोधित्वमुक्तेति साम्यत्फलत्वेन तत्तदुपस्थितत. स्वीकार्या । एव न जानातीत्यादिसमभिव्याहृतज्ञानस्याप्युक्तेनरत्वादाश्रयत्वसंसर्गोऽपीति ज्ञानादिप्रकारको बोधो मणिकृन्नोक्तानुमतः । आख्यातार्थोऽत्र वर्तमानत्वादिकमेव । सत्ताभावोऽपि प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये । तेन भावान्वयाभावेऽपि न तदन्वयानुपपत्तिरित्यलं ॥ २ ॥

(मधु०) करोतेः प्रवृत्तिवाचकस्य एव कृञाद्युपपत्त्युपपादकत्वेन प्रवृत्तित्वविशिष्टविषयकनिजामानिर्व्यञ्जनजनकत्वेन वा हेतुना आख्यातस्य तद्वाचकत्वसिध्यति, तस्य क्रियादिवाचकत्वे क्रियादिवाचकपदे प्रथमहेतो व्यभिचारात् द्वितीयहेतोश्च किं करोतीतिप्रश्नस्य यत्नविषयकत्वासिद्ध्या पक्षवृत्तित्वासिद्धेरत कृञोऽपि प्रवृत्तिवाचकत्वमाचार्यैर्युक्तिभ्यां व्यवस्थापयति—कृञश्चेति । 'यत्नाभिधायकत्व' प्रवृत्तित्वविशिष्टाभिधायकत्वम् । ननिवदमसिद्ध क्रियाया एव तच्छक्य

स्यात् । पाकं करोतीत्यादौ लोके पचतीत्यादाविवाभेद संसर्ग, पाकं करोति पाकान् करोति पाकः क्रियते इत्यादौ च कर्मविभक्तेरेवाभेदोऽर्थ, तथाचाभेदप्रकारकोऽन्वयबोध इत्यत आह—क्रियेति । 'क्रिया' अवयवविश्रामादुत्पन्न स्पन्द । यत्नजन्यत्वाजन्यत्वेति । यत्नजन्यत्व यत्ननिरूपितकर्तृत्वोपधानात्मकजन्यत्व—साध्यत्वाख्यविषयत्वोभयसम्बन्धवत्त्व, 'यत्नाजन्यत्वञ्च' यत्ननिरूपिततादृशोभयसम्बन्धवद्भिन्नत्व, तादृशोभयत्वेन तादृशोभयसम्बन्धविशिष्ट एव कृधातुसमभिव्याहृतनिष्ठाप्रत्ययेन बोध्यते, अभाव प्रकृतस्य गुरुतरभारोत्तोलनादौ कृतव्यवहारवारणाय कर्तृत्वोपधानात्मकजन्यत्वप्रवेश, भ्रान्तरीयके कृतव्यवहारवारणाय साध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेश । अतएव भ्रान्तरीयके मत्तो भूत न तु मया कृतमिति व्यवहार । व्यवहार प्रति व्यवहर्तव्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात् प्रतिसन्धानप्रवेश । तथा च क्रियाया कृञर्थत्वे क्रियाजन्यत्वस्यैव तादृशव्यवहारविषयतावच्छेदकतया तज्जन्यत्वप्रतिसन्धानदशायां निरुक्तयत्नाजन्यत्वप्रतिसन्धानादकृतव्यवहारानुपपत्तिरिति भाव । इदमुपलक्षण भ्रान्तरीयकेऽपि मया कृतमिति व्यवहारप्रसङ्गान्मया न कृतमिति व्यवहारप्रसङ्गादेरपि बोध्यम् । ज्ञानादिवदिति ज्ञानपदादिवदित्यर्थ । 'आश्रयपरेति, तथाच कृत कृतिमति ज्ञानादिवत् सविषयकत्वेनाश्रयपरत्वे निरूढलक्षणा, अन्यथा कर्तर्यपि कृति कर्ता इत्यन्वय स्यात् स चायोग्य इति भाव ।

न चिरंतनाभिहितं किन्तु कर्तृपर क्रियाश्रयबोधकमनुकूलव्यापाराश्रयबोधक केचन आह—क्रियाया इति । 'क्रिया' स्पन्द अनुकूलव्यापारस्य चेति पाठ, तदनुकूलव्यापारस्येति पाठ प्रामादिक । घट करोति घटस्य कर्तेत्यादौ स्पन्दानुकूलव्यापारस्य कृञर्थत्वानभ्युपगमात् पाकं करोतीत्यादिस्थलविशेष एव तदभिधानमनन्यलाभादन्यतोऽपि न दोष इत्यपि कश्चित् । प्रथम दोषमाह—तदाश्रय इति । क्रियाश्रय इत्यर्थ, तथाच तण्डुल पाककर्ता इत्यादेर व्यवहार स्यादिति भाव । तन्मत साध्यादिविशिष्टानुकूलस्य स्पन्दस्य पाकत्वमते । द्वितीय दूषणमाह—कारकमात्र इति । स्थाल्यां—पाकादावपि पाकानुकूलसंयोगादिमत्त्वात् पाकादिकर्तृत्वव्यवहार स्यादिति भाव ।

कृञ्धातोरतस्मात्परस्य च जनकव्यापारात्मकस्य यत्नवदाख्यातमिति केचिदूचिरे तन्मतं अङ्कुरे—अथेति । रथो गच्छति गमन करोतीति, तथाच तद्विवरणवाक्यात् रथो न कृत्य, किन्तु जनकव्यापार एवार्थ । रथो गमन करोतीत्यादौ च कर्मविभक्तेर्निरूपितत्वमर्थ, कृञर्थस्य जनकव्यापारे च तदन्वय, आख्यातस्याश्रयत्वमर्थ गमननिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धेन रथादौ तदन्वय, तेनाचर्य्यादिगमनानुकूलसंयोगादिमति निर्धने गमनं करोतीति न व्यवहार इत्येवमाशय । चेष्टादिमिति । किन्तु कृत्यर्थं, अन्यथाभाव्य कृञर्थस्यार्थ, तत्र व्यवहारे जन्यमात्रं निरर्थं । न चैव क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धान

पाठेऽपि कारणत्वान्वितनिरूपितत्वस्य तृतीयार्थत्वादयमेवार्थः, तथाच चैत्रः पाकजनकयत्नवान् पाककर्तृत्वादित्यनुमानप्रकार इति भावः ।

केचित्तु—यत्नाविनाभूतेनेति तादात्म्यसंबन्धेन जनकयत्नपदार्थेनेत्यर्थः, क्रियाविशेषेण धातूपस्थापितपाकादिविशेषणत्वेन, कारणस्य जनकत्वविशिष्टस्य अनुमानात् जन्यतासंबन्धेनानुमानात् । अयं पाको जनकयत्नवान् पाकात् इत्यनुमानप्रकारः । सौरादिपाकेऽप्यन्ततो भगवद्यत्नस्यैव सत्त्वात् व्यभिचारः । तदनन्तरं च अनुमानोपस्थितस्य जनकताविशिष्टयत्नस्य एकदेशे जनकत्वे निरूपितत्वसंबन्धेन धातूपस्थापितस्य पाकस्य विशेषणतया अन्वय शाब्द इति भावः । एतेनानुमानात्पाको जनकयत्नवानिति प्रतीत्युपपादनेऽपि पाकजनकयत्न इति विलक्षणानुभवस्यानुपपन्नत्वादिदमसङ्गतमिति परास्तम् । अग्रे च अथैवमित्यत्र वर्तमानपदं पाकवाक्यस्याप्युपलक्षणम्—इति व्याचक्षु ।

नन्वेवं पचति पाकजनकयत्नवानिति विवरणमसङ्गतं तेन प्रकृततिप्पदस्य यत्नपदेनोपस्थापकत्वबोधनादित्यत आह—पचतीति । तात्पर्यविवरणमिति । परम्परया यत्नपदवाक्यप्रतीतिप्रयोजकत्वाभिप्रायेणतदिच्छयोच्चरितत्वस्य तिप्पद बोधकं न तु तदुपस्थितिजनकताबोधकमित्यर्थः । यद्वा तात्पर्यविवरणमिति तत्परत्वमात्रबोधकं यत्नपदवाक्यप्रतीतौ तिप्पदज्ञानोत्तरत्वमात्रबोधनमिति यावत्, न तु तिप्पदे तदुपस्थितेर्जनकत्वबोधकमित्यर्थः । ननु विवरणेन स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वमेव विविच्यमाणे बोध्यते इत्यत आह—अन्यथेति । विवरणस्य स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वबोधकत्वनियमे इत्यर्थः । धर्मिणोऽपि आख्यातार्थविशेष्यत्वेनाभिमतस्य यत्नाश्रयस्यापि, वाक्यतत्पत्ते भवन्मते आख्यातस्य वाच्यतापत्ते, मतुप्पदवाक्ययोरुपस्थापकत्वस्य यथोक्तविवरणेन निर्णेतुमशक्यत्वात् न तन्नियम इति भावः ॥ ३ ॥

(राम०) ननु करोतेर्यत्नार्थकत्वं निरुक्तविवरणबलादाख्यातस्य कृतिवाचकत्वं सिध्यति तदेव च न सिद्धं पक्षेण तन्मते करोतेरपि व्यापारार्थकत्वाभ्युपगमादित्यत आह—कृञश्चेति । कृधातोरित्यर्थः । यत्नाभिधायित्वं प्रकाशकत्वम् । अत एव 'कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया । कृञो यत्नाभिधायित्वं न व्यापारप्रसक्तता' इत्याचार्यकारिकोक्तकृताकृतविभागेनेति प्रथमयुक्तिमाह—क्रियेति । अत्राय भाव—यद्यपि कृतोऽङ्कुरादिर्न कृत इत्यादौ कृत इत्यस्य यदि क्रियाजन्यत्वविशिष्टोऽर्थः तदा घट इव अङ्कुरेऽपि कृत व्यवहारापत्तिः, आरम्भकसंयोगादिरूपक्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानस्य व्यवहर्तव्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानविधया भवन्मते कृतव्यवहारनियामकस्य तत्र सत्त्वादिति क्रिया न कृधात्वर्थः । ननु कृधात्वर्थोऽत्र धर्मस्त्वधीश्वरीयक्रियाजन्यत्वमादाय उभयत्र कृतव्यवहारापत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह—यत्न अन्यत्वेति । ईश्वरीयकृतेरनुपस्थितिदशायामङ्कुरे यत्नाजन्यत्वभ्रमात्मकप्र

निसंधानेनाङ्कुरे व्यवहारो जायते इतरथा तु घट इव तथापि कृतव्यवहार एव जायते इति भावः । अतएव प्रतिसंधानपर्यन्तानुधावनम् । न च कृधातोः क्रियार्थकत्वाभिमतेऽपि घटाङ्कुरे क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानं नास्ति अथ च क्रियाजन्यत्वाभावस्य भ्रमात्मकप्रतिसंधानं तदेवाङ्कुरे कृत व्यवहारो भविष्यतीति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् । क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानस्योभयत्र तुल्यत्वेऽप्यङ्कुरे कृत व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वादिति उक्तयुक्तिभिर्वा कर्तृत्वव्यवस्थयेति द्वितीयां युक्तिमाह— ज्ञानादीति । शयानादौ तु कृत्प्रत्ययस्य चाश्रयोऽर्थ इति ज्ञातृशब्दस्य ज्ञानाश्रयबोधकत्ववदित्यर्थः आश्रयपर आश्रयत्वाश्रमणिक । कृच् अन्ते यस्य तदाश्रयपरकृदन्तपदं तस्येत्यर्थः, तथा च कृधातोर्यत्नार्थकत्वाभावे कर्तृपदादाश्रयबोधो न स्यादिति कृधातोरपि सोऽर्थ इष्यते इत्यर्थः । ननु कृधातोः कृत्यर्थकत्वं यत्नेत्यादिना कृधातोर्यत्नार्थकत्वेन कर्तृपदाद्यत्नानुकूलकृतिमानित्यर्थ एवानुगन्तव्यो न तु कृत्याश्रय आश्रयस्य कृदर्थत्वाभावात् । न च यत्नानुकूलकृत्याश्रयबोध एव वक्तव्य बाधितत्वात् । अस्मदादौ वर्तते यत्नानुकूलकृतिमत्त्वस्याभावादित्याशङ्कामपाकर्तुं ज्ञानादिरीति दृष्टान्तप्रदर्शनं कृतं, तथाच कृचो यथा ज्ञानादिस्थले आश्रयबोधकता तथा कर्तृपदस्थलेऽपि आश्रयबोधकत्वमिति कर्तृपदादाश्रयबोधो नानुपपन्न इति भावः ।

क्रियाया कृञर्थत्वे दोषान्तरं क्रियानुकूलव्यापारस्य तदर्थत्वे दोषं चाह— क्रियाया इत्यादि । तदनुकूलेति क्रियानुकूलेत्यर्थः, 'तदाश्रय' पदे क्रियाश्रय, तद्नुकूलादि कर्तृपदार्थं स्यादित्यन्वयः । क्रियानुकूलव्यापारस्य कर्तृपदार्थत्वे दोषमाह कारकमात्र वेति, मात्रपद कृत्स्नार्थकं, तथाच क्रियानुकूलव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदार्थत्वे कारकसामान्यस्यैव क्रियानुकूलव्यापारवत्तया कर्तृपदार्थता स्यादित्यर्थो लभ्यते । यद्यपि क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्वस्वीकारे क्रियाश्रयकारकमात्र वा कर्तृपदार्थं स्यादिति न बाधकं तत्रैव तयोरिष्टापत्तिसम्भवात्, तथापि क्रियायाः कृञ्धात्वर्थत्वे तदनुकूलव्यापारस्य तद्धात्वर्थानुकूलव्यापारं तदुभयमपि यत्नत्वमात्रापेक्षया गुरुतरमिति यत्नस्यैव तदुभयापेक्षया लघुत्वेन कृधात्वर्थत्वकल्पनमुचितमिति इत्यत्र तात्पर्यम् ।

ननु तर्हि—अश्वेति । तथाच रथो गमनं करोतीत्यादौ रथो गमनानुकूलव्यापारवानित्यादिर्थोऽवगम्यते इत्यनाद्यवादि उक्तस्थलेऽपि कृधातोर्व्यापारार्थकत्वमुपेयमिति भावः । इत्याक्षेपविभागेनत्यादिकृत्वा कृतिवाचकत्वं निरस्यति—बीजादिनेति । तथाच कृञ् धात्वर्थस्य बीजादि कृत्यर्थे बाधितत्वं स्यादिति भावः । नन्वेवं कर्तृपदे का गतिरित्यत आह—कर्तृपदे चेति, निरूढेति । नन्वेवं यत्नेऽपि प्रयोगसत्त्वे लाघवेन यत्ने कृधातोः शक्तिर्व्यापारे लक्षणैवेति किं न स्यादिति चेत्, प्रयोगप्राचुर्यस्य शक्तिनियामकत्वेन तदनुरोधेन कृञो व्यापारे शक्तौ सिद्धायामन्यायश्चानेकार्थत्वमिति(?)न्यायेन न यत्ने शक्तिः कल्प्यते । न च प्रयोगप्राचुर्यं यत्नेऽपि वर्तते,

तथा सति गङ्गापदादपि तीरबोधस्यापत्तेस्तत्रापि गङ्गापदप्रयोगप्राचुर्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्। किञ्च प्रयोगमात्रं यदि शक्तिग्राहकं तदा काष्ठादौ व्यापारवाचिकृधात्वनन्वितकारकपदप्रयोगत्वेन कृधातोर्व्यापारवाचित्वे नैयायिकानामपि प्रसङ्गादिति।

नन्वाश्रये तदनुकूलव्यापाराश्रयमात्रे वा कर्तृपदप्रयोगे इष्टापत्तिरेवेति कथं कर्तृपदे कृतौ एव निरूढलक्षणा वाच्येत्यत आह—यद्वेति। न तत्प्रयोगे न कर्तृपदप्रयोगे वैयाकरणमते विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्यभ्युपगमेन करणीभूतकाष्ठादावपि कारकप्रयोग इष्ट एवेति यद्वेत्युक्तम्। एवञ्चेति कृधातोर्व्यापारवाचकत्वे स्थिते तद्विवरणत्वेनाख्यातस्यापि व्यापारशक्तत्वं सिद्धमित्यर्थः। 'अधस्तनेऽपि वह्निसत्त्वादावपि। कृताकृतविभागेनत्यादिबाधकस्य निरासात् यत्नत्वजात्यनभ्युपगमात् गौरवमपि नास्तीति बाधकं विनैतस्य नासिद्धिरिति भावः। गौणत्वेति लक्षणानिरासार्थम्। गौणत्वप्रयोगादिति पचत्यन्त जनकव्यापार पराख्यातार्थ इत्यत्र हेतुत्वेन बोध्यं, व्यापारत्वमिह जन्यत्व धर्मस्य वा अतः पचतीत्यादौ पाके जनकयत्नादेरधर्मत्वेऽपि व्यापारत्वमस्तीति संभवतीति। नन्वेवं तण्डुलक्रयणकालेऽपि पचतीति प्रयोगः स्यात् पाकजनकीभूततण्डुलक्रयणारम्भकव्यापारस्य तदानीं सत्त्वादित्यत आह—तण्डुलेति। अन्यथासिद्धतया तस्य न पाकजनकत्वमित्यर्थः। इत्थञ्चानुकूलव्यापारस्याख्यातार्थत्वे चाप दोषः तण्डुलक्रयणस्य पाकानुकूलत्वादिति तदुपजीव्यमित्यपि सूचितम्।

नैयायिक शङ्कते—कथं तर्हीति। पाकजनकेति। यद्यपि यत्नस्यापि पाकजनकव्यापारत्वेनानुभवे बाधकाभावस्तथापि चैत्रः पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभवः कथं स्यादित्याशङ्कार्थः। यत्नाविनेति पाकजनकयत्नाविनाभूतत्वेनेत्यर्थः। अविनाभूतस्य व्याप्यस्य, कारणस्य पाकादिकारणस्य। तेन चैत्रः पाकजनकयत्नवान् पाकजनकत्वादित्यनुमानं फलितम्। पाकजनकत्वं च अत्र पाकार्थकेनैव इत्यादिप्रतीतिनिमित्तकस्यानुमानत्वेन अतो नासिद्धिरिति ध्येयम्।

नन्वस्तु यत्नेति। विवरणबलेनाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं कृञो व्यापारवाचकस्य कृतिवाचकत्वं वेति विवादस्थले कृञः कृतिवाचकत्वमप्यस्यात् पचति—पाकजनकयत्नवानिति विवरणबलात् स्यादेवाख्यातस्य यत्नवाचकत्वमित्यत आह—पचतीति। पाकयत्नवानिति पाकजनकयत्नवानित्यर्थः। तात्पर्यविवरणं पचतीत्यत्र पाकजनकव्यापारप्रतीतौ तेन व्यापारेणानुमितो यः पाकजनकयत्नस्तस्य ज्ञापनम्। अन्यथेति विवरणविषयतामात्रेणाख्यातस्य यत्ने शक्तिस्वीकार इत्यर्थः। धर्मिणः पाकजनकयत्नवतः, वाच्यतापत्ते आख्यातवाच्यतापत्ते, तस्यापि पाकयत्नवानिति मतुपा विवरणादिति भावः ॥ ३ ॥

(लघु०) नन्वस्तु विवरणादिबलादाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं तदेवायाति यदि कृञो यत्नार्थकत्वं तदपि तु कृञस्तस्य व्यापारत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने बाधकाभावा

दित्यत आह—कृतश्चेत्यादिना । क्रियाजन्यत्वेति । संयोगरूपव्यापारजन्यत्वप्रतिसन्धानाविरहेऽपीत्यर्थः । तथा च कृधातोर्व्यापारार्थकत्वे घटाङ्कुरादौ व्यापारजन्यत्वप्रतिसन्धानकाले कृतिजन्यत्वप्रतिसन्धानाप्रतिसन्धानाभ्यां घटः कृतोऽङ्कुरो न कृत इति व्यवहारः सर्वानुभवसिद्धो न स्यात् तन्मते तदाङ्कुरे व्यापारजन्यत्वज्ञानसत्त्वेन व्यापारजन्यत्वरूपव्यवहर्तव्यताज्ञानाभावादिति भावः । कृधातोर्यत्नार्थकत्वे युक्त्यन्तरमाह—ज्ञात्रादिवदिति । ज्ञाता इत्यादौ यथा आश्रयबोधकतृप्रत्ययसमभिव्याहृतज्ञाधातुपदात् ज्ञानाश्रयश्चैत्र इति बोधस्तद्वत् कर्त्रर्थाश्रयबोधकतृप्रत्ययसमभिव्याहृतकृधातुपदात् कृत्याश्रय इति बोधः सम्पद्यते, स च कृञो यत्नार्थकत्वं विना न सम्भवतीति तस्य यत्नार्थकत्वमावश्यकमिति भावः । इदमत्रावधेयम्—कृत्रादिपदस्य कर्तर्येव शक्तिः । न च लाघवात् पाचकादिपदस्य कृतौ शक्तिरङ्गीक्रियतामिति वाच्यम् । तथा सति पक्ता चैत्र इत्यादौ चैत्रे तत्तत्पदार्थकृते समवायसम्बन्धेनान्वयबोधासम्भवात् । नामार्थधात्वर्थयोरिव नामार्थयोरपि अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा घटः कर्मत्वमित्यादि-निराकाङ्क्षवाक्यादपि कर्मतायामाधेयतासम्बन्धेन घटान्वयबोधप्रसङ्गात् । अत्र कृतो नामत्वं नास्तीति तु न समाधानीयम् । स्याद्यन्तत्वेन तस्यापि नामत्वात् । तदाहुरभियुक्ता —स्याद्यन्तमिह नामेष्टमित्यादि । ज्ञाता इत्यादौ तु कृतेर्ज्ञानानुकूलत्वाभावेन ज्ञानानुकूलकृत्याश्रयावबोधासम्भवात् तथाविधस्थलीयधातुपदसमभिव्याहारस्थले तृचश्चाश्रयमात्रे लक्षणायत्तकीति । ननु ज्ञाता इत्यादौ तृचो लक्षणाङ्गीकारेऽपि कर्तेत्यत्र तृचशक्त्यैव कृत्याश्रयबोधोऽस्तु किं कृधातोर्यत्नशक्त्येति चेन्न । तथा सति कर्तेत्यत्र धातोरानर्थक्ये । तस्मादैक्ये तत्पदात् व्यापारानुकूलकृत्याश्रय इति बोधापत्तेश्च । न च तत्र कृधातुपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति । ननु कर्तृपदात् कृत्याश्रयबोधश्चेत्सम्भवति तदैव कृञो यत्नार्थकत्वमायाति तदेव न, तत्तत्पदात् तत्तत्क्रियाश्रयस्य तदनुकूलव्यापाराश्रयस्य बोधस्यैवाङ्गीकारादित्यत आह—क्रियाया इत्यादि । कृधातोः क्रियार्थकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदात्क्रियाश्रयमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् । तस्य क्रियानुकूलव्यापारार्थकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदात् तादृशव्यापाराश्रयबोधाङ्गीकारे च कारकमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् । कारकमात्रस्यैव तथाविधव्यापाराश्रयत्वादिति भावः ।

कृञो व्यापारशक्तिवादिभिर्मीमांसकैः प्रत्यवतिष्ठते—अथेति । अङ्कुरः कृत इति प्रयोगस्य कृञो यत्नार्थकत्वेऽनीश्वरवादिकृतिमादाय समर्थनेन तस्य व्यापारार्थकतासाधकत्वायोगादाह—बीजादिनेति । तथा च कृञो व्यापारार्थकत्वं विना

बीजादिकरणकव्यापारजन्योऽङ्कुर इति बोधजनकस्य बीजादिनाऽङ्कुरः कृत इति प्रयोगस्यासम्भवात् तस्य तदभिधायकत्वमावश्यकमिति भावः । ननु तथा सति कारकमात्रे कर्तृव्यवहारोऽशक्यपरिहार इत्यत आह—**कर्तृपदं चेति** । अत्र पञ्चम्यर्थे सप्तमी तस्याश्च घटकत्वमर्थः, पदपदं च वाक्यपरं, तथा च कर्तृरूपतावच्छेदकस्य कृञ इत्यर्थः । यदीति, वस्तुतः कारकमात्रस्य कर्तृपदार्थत्वे क्षतिविरहः, विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति शाब्दिकव्युत्पत्तेरेवातिप्रसङ्गभङ्गकत्वादिति भावः । ननु कृधातोरनन्यप्रयोगविभागरूपव्यापारशक्तत्वापेक्षया लाघवात् यत्नशक्तत्वमेवोचितम् । उपदर्शितस्थले च व्यापारे लक्षणाङ्गीकारे नानुपपत्तिरिति चेन्न । बहुषु स्थलेषु तथा प्रयोगाभावेन तत्र शक्तिग्राहकाभावात्, अन्यथा घटपदाल्लक्षणया कदाचित् घटबोधसम्भवेन तस्यापि तत्र शक्तिकल्पना स्यादिति न किञ्चिदेतत् ।

कृधातोर्व्यापारवाचकत्वे व्यवस्थापितेऽप्याख्यातस्यापि तद्वाचकत्वं व्यवस्थापयति—**एवं चेति** । कृधातोर्व्यापारशक्तत्वेन करोतीति विवरणादेर्यत्नत्वविशिष्टे आख्यातपदशक्तिकल्पनाभावे चेत्यर्थः । **अचेतनेऽपीति** । काष्ठादावपीत्यर्थः । **बाधकं विनेति** । व्यापारे आख्यातस्य शक्तिकल्पने बाधकं विनेत्यर्थः । **गौणत्वायोगादिति** । व्यापारे आख्यातस्य लक्षणाकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्यर्थः । **जनकव्यापारेति** । शक्यतावच्छेदककोटौ जनकत्वांशनिवेशस्तु पचतीत्यादिवाक्यजन्यबोधजनकत्वस्य प्रकारविधया भानानुभवाभिप्रायेण । **तदर्थ इति** । आख्यातपदार्थ इत्यर्थः । नन्वत्र गुरुजनकत्वमपेक्ष्य पूर्वकालवृत्तित्वमात्रं शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं लाघवादित्यत आह—**तण्डुलेति** ।
तथा [illegible]
तित्य [illegible]

यद्वेति । आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वमित्यर्थः । **यत्नाविनाभूतेति** । यत्नानन्तरं यो यः पाकादिक्रियाविशेषस्तेन हेतुना तत्कारणीभूतस्य यत्नस्यानुमानादित्यर्थः । अत्र पाकादिक्रियाहेतुत्वोत्कीर्तनं तादात्म्यसम्बन्धस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्य । तथा च पाको यत्नजन्यः पाकादित्यनुमानात् पाके यत्नजन्यत्वसिद्धिकाले तुल्यवित्तिवेद्यतया यत्ने पाकजनकत्वसिद्ध्या पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभवनिर्वाह इति भावः । न चाख्यातस्य व्यापारवाचकत्वे पचतीत्युत्तरपाकजनकयत्नवानिति विवरणासङ्गतिरित्यत आह—**पचतीति** । **तात्पर्यविवरणमिति** । तात्पर्यविषयीभूतार्थविवरणमित्यर्थः । न च यत्नवाक्यस्थयत्नपदाच्छ

क्तिलक्षणान्यतररूपवृत्त्या यादृशार्थबोधः स एव तस्य तात्पर्यविषयीभूतः । प्रकृते च पचतीत्यादिवाक्यघटकीभूतपदात् वृत्त्या यत्नाबोधे कथं तत्र तत्तात्पर्यविषयत्वमिति वाच्यम् । धूमोऽस्तीति वाक्यस्य तत्प्रयोज्यानुमितिविषयीभूतवह्नितात्पर्यकत्ववत्पचतीत्यादिवाक्यस्यापि स्वप्रयोज्यानुमितिविषयीभूतयत्नतात्पर्यकत्वसंभवात् । तात्पर्यं चास्माच्छब्दादेतदर्थबोधो भवत्वित्यादिवाक्येनाभिलप्यमाना एतच्छब्दप्रयोज्यत्वप्रकारिका एतदर्थबोधोत्पत्तीच्छा इति ।

ननु विवरणस्य परम्परया तात्पर्यविषयीभूतार्थपरत्वकल्पने सर्वत्र तदासम्भवे शक्तिग्राहकत्वमनुपपन्नं स्यादत आह—अन्यथेति । अन्यलभ्यार्थस्यापि विवरणाच्छक्तिकल्पन इत्यर्थः । तथा च यत्रान्यलभ्यत्वं नास्ति तत्रैव विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वमायातीति भावः ॥ २ ॥

(जय०) आख्यातविवरणस्य हेतोः पक्षधर्मतां साधयति—कृञश्चेति । अत्र कृताकृतविभागेनेति कारिकांशं प्रमाणयति—क्रियेति । क्रिया धात्वर्थमात्रम् । प्रकृते चावयवसंयोगादिलक्षणा ग्राह्या । अङ्कुरस्यापि ईश्वरयत्नजन्यत्वेन कृतत्वात् तदप्रतिसंधानेन वस्तुगत्या कृतव्यवहारास्पदत्वावाह—प्रतिसंधानादिति । तथा च वस्तुगत्या तादृशत्वेऽपि कृतिजन्यत्वप्रतिसंधानाभावकाले क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानात् कृतव्यवहाराभावाच्च क्रियायाः कृञर्थत्वं (किंतु) कृतेरेवेति भावः । कृञः कृतोपि कर्तृशक्त्या कर्तृपदात्कृतिकर्तेति बोधः स्यादित्याशङ्कां दृष्टान्तेन निरस्यन् विशेषदर्शिन अप्रयुक्तव्यवहारस्याप्रमाणत्वात्कर्तृरूपव्याख्येयेति तदंशं प्रमाणयति—शास्त्रेति । सविषयकधातूत्तरकर्तृकृताश्रये निरूढलक्षणाया शास्त्रादिस्थले कृतत्वात्कृतो यत्नार्थकत्वे एव यत्नाश्रयः कर्तृपदार्थो भवतीत्यर्थः । क्रियाया इत्यादि । क्रिया पाकच्छिदादि तदनुकूलव्यापारः पाकाद्यनुकूलव्यापारः । अत्र क्रियायाः कृञर्थत्वेऽभेदस्तदनुकूलव्यापारस्य तत्त्वे निरूपितत्वं पाकं करोतीत्यादौ द्वितीयार्थ इति बोध्यम् । प्रथमे दूषयति—तदेति । क्रियाश्रय इत्यर्थस्तथा च तण्डुलः पाककर्तेति व्यवहारः स्याच्च चैत्रादिरिति भावः । द्वितीयं दूषयति—कारकमात्रमिति । कारकमात्रस्यैव क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वादन्यथा कर्तृत्वव्याहतेरिति भावः । अङ्कुरः कृत इत्येतावन्मात्रस्येश्वरयत्नजन्यत्वेनाप्युपपत्तेरित्याह—बीजादिनेति । तस्य कृञः । कर्तृपदे चेति । तत्र कारकपदे क्रियानुकूलव्यापार इवेति भावः । क्रियादीति । आदिपदादनुकूलव्यापारपरिग्रहः । अचेतने रथादौ गमनस्य तण्डुलकाष्ठस्थाल्यादौ च पाकस्य कर्तृत्वव्यवहारो भवत्येव । तदुक्तं वैयाकरणैः—विवक्षावशात्कारकाणि

अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वं न प्रतीयेत तस्याप- दार्थत्वात् । अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा

भवन्तीत्यभिप्रेत्य यदीत्युक्तम् । आख्यातस्य अनुकूलव्यापारार्थकत्वे प्रमाणमाह–एव चेति । कृतो यत्नबोधकत्वेन यत्नत्वविशिष्टशक्तिसाधकहेतोरसिद्धत्वे चेत्यर्थ । ननु तथाऽपि शक्तिसामान्यसाधकहेतोरेव विनिगमकाभावाद्यत्नत्वविशिष्टे शक्ति सिध्यत्वित्यत आह–अचेतनेऽपीति । तण्डुलादावित्यर्थ । रथो गच्छतीत्यादौ गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरेवोक्तत्वात्स परित्यक्तम् । बाधक विनेति । यत्नशक्तेरसिद्धावन्यलभ्यत्वादिति बाधकाभावादिति भाव । जनकव्यापारो जनकव्यापारत्वविशिष्ट । व्यापारत्व चात्र जन्यत्वादिमात्रमितरांशवैयर्थ्यात् । अत्र यत्नत्ववदात्मसंयोगादेर्व्यापारस्य ईश्वरे सत्त्वादीश्वर सृजति वेद वर्त्तीत्यादेर्नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । जनकत्वांशेऽनन्यथासिद्धत्वांशफलमादर्शयति–तण्डुलेति । नातिप्रसङ्ग तण्डुलक्रयादिदशायां तमादाय न पचतीति प्रयोगप्रसङ्ग । अन्यथा तत्रापि तदनुकूलकृतिमादाय तत्प्रसङ्गादिति भाव । तर्हि आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टाबोधकत्वे । पाकेति । पाकजनकयत्नत्वेनानुभव इत्यर्थ । यत्नेति । पाकजनकेत्यादि । पाकादिनेत्यादिपदात्पाकानुकूलव्यापारपरिग्रह । अय काल पाकजनकयत्नवान् पाकादिमत्त्वादित्यनुमान बोध्यम् । यत्तु पाको यत्नवान् पाकात् । जन्यत्वतादात्म्ये साध्यसाधनतावच्छेदके इति । तन्न । पाकप्रकारकयत्नप्रतीत्यसपत्ते । प्रसिद्धसाध्यके साध्यविशेष्यकानुमानस्यासम्भवादिति बोध्यम् । नन्वेवमपि करोतिना विवरणात् मास्तु यत्नवाचकत्वम् । पाकयत्नवानिति विवरण [illegible] स्यादित्यत आह–पचतीति । पचतीति वाक्य पाकयत्नवानिति वाक्यार्थैतात्पर्यकमिति तात्पर्यविवरणान्न वाक्यार्थं । स चानुमानलभ्यार्थेऽपि तात्पर्यसम्भवादविरुद्धो वह्निपरे धूमोस्तीति वाक्य इवेत्यनुमानलभ्यत्वान्न तत्र शक्तिसिद्धिरिति भाव । अन्यथाऽन्यलभ्यस्यापि विषयस्य शक्यत्वे । धर्मिणोपीऽति । पचतीत्येतावन्मात्रस्य पाकयत्नवानिति विवरणात् यत्नाश्रयस्य कदाचिदनुमानलभ्यस्य कदाचित्समभिव्याहृतप्रथमान्तपदलभ्यस्याख्यातवाच्यतापत्तेरित्यर्थ ॥ २ ॥

(मधु०) **अथैवमिति** । एव प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य आख्यातानुपस्थाप्यत्वे वर्त्तमानत्वमाख्यातोपस्थापित वर्त्तमानत्व, यत्नस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य, अपदार्थत्वात् पदानुपस्थितत्वात् "शाब्दीह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते" इति नियमादिति भाव । अर्थाध्याहारवादिमतमालम्ब्य कदाचिदपदार्थेऽप्यन्वयो वक्तु शक्यते इत्यतो व्युत्पत्तिमाह–अन्यत्रेति ।

लडादेर्वर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च । न च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमानयत्नानुमानं, यत्नविगमेऽपि व्यापारा नुवृत्तेः । धर्मिविशेषनिष्ठता च यत्नस्य न प्रतीयेत तन्नाधिकरणव्यापारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्या विनाभूतचैत्रत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेन्न, सत्यं, चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीतेरिति चेत् सत्यं, तत्राख्यातस्य जनकयत्ने लाक्षणिकत्वात् । मैवं, जनकव्यापारमपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात् । यत्नं विहाय जनकमात्रे शक्तिरस्तु लाघवात् तथाचाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेत्, न, अपचत्यपि पाकजनकादृष्टवति पचतीति प्रयोगापत्तेः । पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च न पाकजनकत्वं मानाभावात् । अतएव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिनार्थान्तरप्रसङ्गोऽपिमत्युक्तः । भावे या तादृशकृतिनिवारणायादृष्टाद्वारकत्वेनजन कतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् । यत्नमात्रं शक्यं विषयित्वं जनकत्वं वा संबन्धमर्यादया भासत इति तु नव्याः ॥ ४॥

केचित्तु नव्यव्याहतपदार्थलोपस्थिती वर्तमानत्वस्यान्वयो भविष्यतीत्यत आह—अन्यत्रेति । इत्याहुः ।

अन्यत्र चैत्रः पचतीत्यादिरन्यत्र, क्रियायां स्पन्दे, एतच्च चलति-गच्छतीत्यादौ । इदमुपलक्षणं जानातीत्यादावपि धात्वर्थे वर्तमानत्वान्वयो बोध्यः । स्याधिव्यापारे चेति । याशब्दार्थे, एतच्चाग्निः पचतीत्यादौ । लडादेरित्यादिपदात्त्याताम्तरोपसंग्रहः, वर्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्व-भविष्यत्वोपसंग्रहः । न च पचतीत्यादावपि धात्वर्थे वर्तमानत्वान्वये को दोष इति वाच्यम् । साक्षाद्विक्लित्तिजनकस्य स्पन्दस्य धात्वर्थमते पाकभविष्यत्वादशायां तदनुकूलकर्तृव्यापा-

१ भविनामसम' २. कर्तृ' । ३ हारकत्वेन जनकत्वस्यत्वापि वाच्यत्वादिति पाठः ।

रस्य विद्यमानतादशायामपि पचतीति प्रयोगात् पक्ष्यतीत्यप्रयोगात् कर्तृव्यापारस्यातीतत्वदशायां तादृशपाकस्य वर्तमानत्वदशायां पचतीत्यप्रयोगादपचदित्यपि प्रयोगाच्च। नन्वेवमग्निना पच्यते चैत्रेण पच्यते इत्यादौ यत्र वर्तमानत्वान्वय तत्राख्यातेन व्यापार-कृत्योर्बोधनात्, साध्याग्निक्रियाजन्यस्पन्दस्य पाकत्वमते पाकानुकूलव्यापारासत्त्वदशायां पाकसत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगाभावेन कर्तृव्यापारसत्त्वदशायां पाकासत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगसत्त्वेन च धात्वर्थे तदन्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात्, न च तत्र स्वार्थव्यापारादावेव तदन्वय इति वाच्यं तथासत्युक्तव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः, तथा तृतीयान्तपदासमभिव्याहृत-पच्यते तण्डुल-इत्यादौ वर्तमानत्वान्वयप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाच्च। न च तत्रानभिमतमेव वर्तमानत्वादिकमिति वाच्यम्। पाकानुकूलव्यापारस्यातीतत्वानागतत्वदशायामपि पच्यते तण्डुल इत्यादिव्यवहारापत्तेरिति चेन्न। तत्र वर्तमानव्यापारजन्यत्वादिरूपपारिभाषिकवर्तमानत्वादेरर्थ्यानार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थेऽन्वयात्, धातो पाकानुकूलव्यापारे लाक्षणिकतया धात्वर्थ एव वर्तमानत्वाद्यन्वयसम्भवादेवेति भाव

नन्वेव चैत्रः पाकजनकवर्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वादित्यनुमेयं, यदा पाकजनकयत्नक्षणवृत्तिव्यापारस्तदा पाकजनकतत्क्षणवृत्तियत्न इति सामान्यव्याप्ती च व्याप्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति। यत्नविगमेऽपीति। तथाच संयोगात्मकपाकजनकव्यापारवत्त्वेऽपि क्षणे पाकजनकयत्नाभावाद् व्यभिचार इति भाव। ननु समारम्भानन्तत्वात् सर्वदैव पाकजनकयत्नसत्त्वात् स्थूलकालस्य वर्तमानत्वघटकत्वाद्वा न व्यभिचार। यद्वा चेष्टोत्पत्तिक्षणो वर्तमानत्वघटक तद्विशिष्टव्यापारवत्त्व च हेतु विशेष्यकुक्षौ च व्याप्तिरतो न व्यभिचार इत्यत आह—धर्मीति। चैत्रादिनिष्ठत्वेनेत्यर्थ, तथाच पाकजनकवर्तमानयत्नवान् चैत्र इति धर्मिन्यादिति भाव। ननु चैत्र पाकजनकवर्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वात् इत्यानुमेय, स्थूलकालो विवक्ष्य चेष्टोत्पत्तिक्षणो वा वर्तमानत्वघटक तेन न व्यभिचार इत्यत आह—तद्यधिकरणेति। यत्नव्यधिकरणव्यापारि स्थाल्यादिनिष्ठाग्न्यादिसंयोगस्यत्यर्थ, संसारस्यानन्तत्वात् तथाच व्यभिचार इति भाव। ननु चैत्रत्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इत्याशङ्कते—चैत्रत्येति। अचेतनेऽपि चैत्रत्वादिसङ्केतसत्त्वादुक्तं चैतन्यावित्याभ्युनति। चैत्रत्वादीनि, चैतन्य स्वरूपतो विशेषण, तेन चैतन्यत्वेन चैत्रत्वस्य शब्दादुपस्थितत्वे न क्षति। तेन पाकजनकवर्तमानव्यापारेण यत्नानुमानम्। शोभनादेरिति। शोभनत्वस्य स्थाल्यादिसाधारणतया शोभनत्वे सति तादृशव्यापारवत्त्व न यत्नानुमापकमिति भाव। इदमुपलक्षण, चैत्र पचतीत्यादौ शाब्दबोधात्मकतादृशप्रतीतेरनुमितित्वाभावेत्यपि मन्तव्यम्। तत्रेति। यत्र यत्न

—ध्वंसस्तत्रेत्यर्थ। जनकव्यापारत्वस्य यत्नध्वंसानवच्छेदकत्वेऽपि यत्नविलक्षणाय विलक्षणत्वे एवमेव हि मितरगायन जनकत्वे अविनाशेन दूषयति—मैवमिति।

जनकव्यापार जनकव्यापारत्वं, जनकयत्नस्य जनकप्रवृत्तित्वस्य, शक्यत्वात् शक्यतावच्छेदकत्वात्, जनकत्वप्रवेशेऽस्याविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातितया तदपेक्षया धर्मरूपस्य व्यापारत्वस्य ज्ञानित्वाद्गुरुत्वमिति भाव । जनकयत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि जनकत्वप्रवेशस्यावश्यकतया जनकत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु लाघवात् किं यत्नत्वप्रवेशेनेत्यभिप्रायेण शङ्कते—'यत्नं विहायेति । यत्नं यत्नत्वं, मात्रे सामान्ये । तथा चेति जनकसामान्ये शक्तौ चेत्यर्थः । अचेतनेऽपीति, व्यापाराश्रयान्यविशेष्यता सम्भवार्थं, अचेतनस्यान्यविशेष्यत्वेऽपीत्यर्थं । प्रयोग पचतीत्यादिप्रयोग, अपि पचनीत्यादिप्रयोगोऽपीति समुच्चितार्थं । अपचत्यपीति । पाकजनकाऽदृष्टवति भोक्तरि । पचतीतिप्रयोग स्यादिति । ननु यत्नवदविचारितस्तथापि तददृष्टजनककृतिकाले तामादाय तत्र तत्प्रयोगो दुर्वार जनकताविशेषनिवेशेनातिप्रसङ्गवारण तु ममापि नाशक्यमित्यत आह—पाकजनकेति । अतएव । जनकाऽदृष्टजनककृते स्वाजनकत्वादेव । इत्यादिरन्वय इति, आदिपदादिच्छादिपरिग्रह । साध्ये कार्यत्वेन हेतुना साध्ये तज्जनकेति क्षित्यादिजनकेत्यर्थं । अभ्युपेत्याह—भावे वेति । तादृगेति, पाकजनकाऽदृष्टजनकेत्यर्थं । तथापि जनकसामान्ये क्षित्यादिना त्वयापि, अन्यथा तदा तादृशप्रयोगापत्तेस्तथापि दुर्वारत्वाददृष्टमादायातिप्रसङ्गस्तु तव दुर्वार, अदृष्टस्यापि सूक्ष्मव्यापाराश्रयत्वैव पाकजनकत्वादिति भाव । ननु कार्यस्य समवायो जनकस्य विषयतेति सम्बन्धनियमपक्षेऽव्यवधानात्मकजनकतानिवेशात् अदृष्टमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यतो मध्यमतमाह—यत्नमात्र शक्यमिति । प्रवृत्तित्वमात्र शक्यतावच्छेदकमित्यर्थं । न च प्रवृत्तिमात्रस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वे पचति इत्यादौ पाकजन्यफलशालित्वरूपपाकादिकर्मत्वप्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । तत्रात्मनेपदस्य कर्मत्वे लाक्षणिकत्वात्, कर्मत्वं फलवत्त्वं, तच्च फलमेव, जन्यतासम्बन्धेन पाकादेर्धात्वर्थस्य तत्रान्वय, फलत्व च कार्यत्व, प्रतियोगितासंबन्धेन प्रागभावाभिन्नमिति यावदिति भाव । विषयित्व जनकत्व वेति तात्पर्यार्थानो व्यवस्थितो विकल्प अवच्छेदकान्तरेणान्यपदस्य विशेषणत्वबोधक, न ■ पूर्वोत्तरसे विकल्प, तेन जनकत्वस्य विषयित्वमपेक्ष्य गुरुत्वेऽपि चरमनिर्देशो नानुपपन्न ।

अथैवमस्मदादीनां पाकानुकूलज्ञानदशायां परमेश्वर पचतीत्यपि प्रयोगापत्ति, तत्कृते सर्वविषयकतया कार्यमात्रजनकतया चास्मदादिकर्तृकपाकस्यापि तद्विषयत्वानपायात् । न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य तत्कृतावभावात् न तथा प्रयोग इति वाच्यम् । तथापि धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । न चाख्यातार्थयत्नपदार्थयोरवच्छेदकतासंबन्धेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् न तथा प्रयोग, अत एव पचतीत्यपि प्रयोगो नेष्यते, अहं पचामि त्वं पचसीत्यादौ उत्तमपुरुषादिपर्यायेण यत्नस्य चैत्रत्वादिना अस्मदादिपदशक्यस्य, परमेश्वरो नेह वेनीत्यत्रापि परमेश्वरपद शरीरपर न तु परमात्मपरमिति वाच्यम् । तथापि तदानीं कृष्ण पचतीति

प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् न, साध्यताख्यविषयिताविशेषस्य चेष्टादिद्वारा फलोपधानाख्यजनकताविशेषस्य च संसर्गत्वनियमात्, भगवत्कृतिश्च नास्मदादिकृतपाकस्य तादृशविषयितावती तादृशजनकतावती वा, अतएव पाकत्वेन पाकविषयिण्या कृतेश्च पाकत्वविषयतानियमेऽपि पचे पाकत्वे लक्षणाया पचतीति प्रयोगो न योग्य, न वा उपादानादिरूपपाकादिविशेष्यताकप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि पचतीति प्रयोगो योग्य, न वा क्रियान्तरगोचरप्रवृत्तिदशायां स्वरूपयोग्यतामादाय पचतीत्यादिप्रयोग, नापि पाकजनकादृष्टजनककृतिमादाय पचतीत्यादिप्रयोगः। न च तथापि विषयिताया अपि संसर्गत्वे पाकाद्यनुत्पत्तावपि पाकादिसाधनप्रवृत्तेर्वर्तमानत्वातीतत्वदशायां पचत्यपचदित्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वार पचतीत्यादावाख्यातार्थवर्तमानत्वादेराख्यातार्थयत्नादावेवान्वयस्य निरूढत्वादिति वाच्यम्। विषयितासम्बन्धमादाय तत्र तदानीं तादृशप्रयोगस्य इष्टत्वात्, फलोपधानात्मकजनकतासंसर्गेण विषयस्य एव तत्र तदानीं तथा प्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युपगमात्। अतएव विषयिताया संसर्गत्वे चान्यथा हट्टयादिसाध्यकप्रवृत्तिमति पुरुषे वर्ततीति प्रयोगापत्तिर्धमादुत्थानसाधनप्रवृत्तिमति निगडनिश्चलदेहे उत्थानानुकूलयत्नवति उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यपि निरस्तम्। साध्यत्वाख्यविषयितासंसर्गमादाय तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्, फलोपधानात्मकचेष्टादिद्वारकजनकताविशेषसंसर्गविषयकस्य एव तादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युपगमादिति भाव।

केचित्तु विषयित्वस्य संसर्गत्वे सर्वमतद्वयमभिसन्धायैव जनकत्वं वेत्यभिहितमित्याहुः।

केचित्तु–साध्यत्वाख्यविषयिता द्विविधा स्वरूपयोग्यतात्मिका फलोपधानात्मिका च। तत्र फलोपधानात्मिकाया साध्यत्वाख्यविषयिताया एव प्रकृतसंसर्गत्वाभ्युपगमान्नोक्तातिप्रसङ्ग। अतएव भोजनानुकूलत्वे भोजनादिसाध्यकप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि भोजनं करोति भोजनं क्रियत इत्यादयो न व्यवहारा फलोपधानात्मकसाध्यत्वाख्यविषयिताया एव कृञादिप्रयोग कर्मप्रत्ययार्थत्वात्। न च साध्यत्वाख्यविषयित्वादि तादृशद्वैविध्य मानाभावादिति वाच्यम्। नि[illegible] तिदशायां तादृशप्रतीत्यभावस्य मानत्वादित्याहु। तदसत्। क्वचित् [illegible] ध्यतात्मकसाध्यतावती प्रवृत्ति, क्वचित् फलोपधानात्मकतद्वतीत्यत्र नि[illegible] दुर्वारत्वादिति दिक्।

वस्तुतस्तु साध्यताख्यविषयिता–फलोपहितजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव । कृत्यावन्ययोऽभ्युपेय, अन्यथा जनकताया सम्बन्धत्वे च विषयतासम्बन्धत्वेऽपि स्वर्गयागादावपि नान्तरीयकर्मानभोजनादौ मौनं भुङ्क्ते [illegible] दुर्वारत्वात्, दीधितिकारैस्त्विह तु वाक्यस्य

(राम०) शङ्कते—अथैवमिति । एवं यत्नत्वविशिष्टस्याख्यातवाच्यत्वविरहे, यत्नस्य यत्नत्वविशिष्टस्य, तस्य यत्नत्वविशिष्टस्य, अपदार्थत्वात् पचतीत्यादावाख्यातानुपस्थाप्यत्वात् । तथाच शाब्दीमाकाङ्क्षेति न्यायेन तस्यापदार्थत्वे तत्र वर्तमानत्वेन शाब्दबोधविषयता न स्यादित्यर्थः । इदं च न्यायनये दूषणं, अध्याहारमते पदानुपस्थितस्य शाब्दविषयत्वं संभवतीति तन्मतेऽपि यत्ने वर्तमानत्वप्रतीत्यनुपपत्तिं दर्शयति—अन्यत्रेति । स्वार्थव्यापारादन्यत्र धात्वर्थे जानातीत्यादौ । स्वार्थव्यापारे वेति, भाष्ये पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारे । यत्नादेरित्यादिनाख्यातान्तरपरिग्रहः । वर्तमानत्वादीत्यादिपदेनातीतत्व-भविष्यत्वयोः परिग्रहः । तथाचाख्यातार्थवर्तमानत्वादेः प्रतिनियतान्वयव्युत्पत्तिविरोधा[त्प्रमाणे? यत्ने]ऽनन्वयो भवन्मते(रि न)संभवतीति भावः । ननु चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रः पाकजनकवर्तमानव्यापारवानित्यन्वयबोधे जाते तत एव पक्षधर्मताज्ञानात् पाकजनकवर्तमानव्यापारत्वावच्छेदेन पाकजनकवर्तमानयत्नव्याप्तिप्रकारकस्मरणसहितात् चैत्रः पाकजनकवर्तमानयत्नवानित्यनुमितिसंभविष्यति, तथाच चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रः पाकजनकवर्तमानयत्नवानिति प्रत्ययस्य नानुपपत्तिस्तादृशानुमित्यैव तादृशप्रत्ययस्वादित्याशङ्क्य निराकुरुते—न चेति । निराकरणेहेतुमाह—यत्नविगमेऽपीति । पाकजनकवर्तमानयत्नविरहेऽपीत्यर्थः, व्यापारानुवृत्तेः पाकजनकव्यापारस्य स-त्वादित्यर्थः । एतावता पाकजनकवर्तमानव्यापारस्य पाकजनकवर्तमानयत्नस्य च कालिकी व्याप्तिर्निराकृता ।

ननु चैत्रः पचतीत्यादौ कृतिनिष्ठानुकूलताविशेषसंबन्धेन व्यापारविशिष्टे धात्वर्थपाकान्वयो वाच्यस्तथाच तादृशानुकूलतासम्बन्धेन पाकविशिष्टव्यापारः पाकजनकव्यापार एव यत्न एव, स च यत्नविगमे न तिष्ठतीति कालिकव्याप्तौ नोक्तव्यभिचार इत्यत आह—धर्मिविशेषेति । चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रादेः समवायेन पाकजनकवर्तमानयत्नवत्ता न प्रतीयेतेत्यर्थः । कालिकसंबन्धेन व्यापकताज्ञानात्कालिकसंबन्धेनैव काले पाकजनकयत्नानुमितिर्नोत्पद्येतेति भावः । ननु तादृशव्यापारं प्रति तादात्म्यतः समवायेन व्यापक इति व्यापकताज्ञानादेव धर्मिविशेषनिष्ठताप्रतीतिर्भविष्यतीत्यत आह—तद्व्यधिकरणेति । पचतीति पाकवान् पाकजनकवर्तमानव्यापाराधिकरणवृत्तेर्व्यापारस्यापि पाकजनकत्वेन प्रतीतेरित्यर्थः । अयमत्र भावः—चैत्रः पचतीत्यादौ यत्ननिष्ठानुकूलताविशेषसंबन्धेन पाकस्य व्यापारेऽन्वय, कार्यं पचतीत्यादौ धात्वनुकूलतासामान्येन संबन्धेन पाकस्य व्यापारेऽन्वय इति स्वीकारे गुरुतरकल्पनागौरवं स्यादित्युभयत्र व्यापारे पाकानुकूलतासामान्यसंबन्धेन व्यापारे पाकान्वयो वाच्यस्तथाचानुकूलतासामान्येन पाकविशिष्टव्यापारस्य चैत्रः पचतीत्यादौ प्रतीयमानस्य पाकजनकवर्तमानयत्ने व्यभिचारितया न तेन तदनुमानं विशेषदर्शिनां स्यादिति ।

ननु चैत्र. पाकजनकवर्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वादित्यनुमितिर्जायतामित्याशङ्कते—चैतन्येति । अविनाभूतं व्याप्यं यच्चैत्रत्वादि तद्विशेषितेनेत्यर्थः । तेन—पाकानुकूलवर्तमानव्यापारेण । यत्नानुमानं पाकजनकवर्तमानयत्नानुमानम् । शोभनत्वं सुन्दरत्वं, शोभन इति काष्ठादिसाधारणं बोध्यम्, तथाच शोभनत्वे सति पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वं शोभनकाष्ठादौ पाकजनकवर्तमानयत्नं व्यभिचारीति तत्र तादृशानुमानानुपपत्तिरित्यर्थः । न च तथापि चैत्रत्वादिविशेषितेन तदनुमानं, तत्र चैत्रत्वादेः शब्दादनुपस्थितेः प्रमाणान्तरेण च तदा नियमतस्तदनुपस्थितौ मानाभाव एव । तथाच शोभनः पचतीत्यादौ प्रमाणान्तरेण चैत्रत्वाद्युपस्थितिनिश्चयाभावात् तदनुमानानुपपत्तिरिति भावः ।

कथं तर्हीति पूर्वपक्षी समाधानमाह—सत्यमिति । तत्र शोभनः पचतीत्यादौ । इत्थं च काष्ठं पचति अग्निः पचतीत्यादिविलक्षणप्रयोगे मुख्यत्वसंपादनाय परमाख्यातस्य व्यापारे शक्तिः कल्प्यते, शोभनः पचतीत्यादिप्रयोगाणां साम्यत्वेन तत्र लक्षणाकल्पनैव युक्तेति पूर्वपक्षिहृदयम् । लाघवेनेति । जन्यत्वं धर्मत्वं वा व्यापारत्वमपेक्ष्य यत्नत्वस्य लघुत्वेनेत्यर्थः । ननु पचतीत्यादौ पतनाद्यनुकूलगुरुत्ववदिति, स्यन्दत इत्यादौ च स्यन्दानुकूलवेगवदिति प्रतीयते इति गुरुत्वत्वं वेगत्वं चाख्यातशक्यतावच्छेदकं स्यात्, यत्नत्वं न स्यादिति चेत्, तत्र तत्र तेन तेन रूपेण प्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वे इष्टापत्तेः । वस्तुतः पचतीत्यादौ पतनाद्यनुकूलत्वेनैव प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः जनकत्वमात्रं जनकत्वं प्रविष्टमिति तदेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं स्यादित्याशङ्कते—यत्नं विहायेति । लाघवात् जनकयत्नत्वापेक्षया जनकत्वस्य लघुत्वात् । यत्नत्यागे दोषान्तरमप्याह—तथाचेति । जनकत्वमात्रस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे चेत्यर्थः, अचेतनेऽपि काष्ठं पचति अग्निः पचतीत्यादावाख्याते प्रयोगो मुख्य एव भवतीत्यर्थः । ननु जनकत्वस्य शक्यत्वेऽपि पाकजनकादृष्टजनकेश्वरे पाकजनकत्वात् स एव दोषः स्यादित्यत आह—पाकजनकेति । अतएव तज्जनकादृष्टजनकत्वेन तज्जनकत्वे मानाभावादेव । क्षित्यादेरिति । क्षिति. इतिकर्त्ता कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानकर्तृत्वात्मदादिविलक्षणतया सर्वज्ञत्वेन भगवत्कर्तृत्वसिद्धिरिति सिद्धान्त [illegible] च तज्जनकादृष्टजनकत्वेन तज्जनकत्वे मानं स्यात्, तथाभावेनादृष्टजनकात्मदादिविलक्षणतामादायान्तरप्रसङ्गेन भगवत्कर्तृत्वेऽसिद्धयापत्तेरिति दोषो नित्य इत्यर्थः । अभ्युपेत्याह—मा वेति । तज्जनकादृष्टजनकत्वे तज्जनकत्वस्य प्रामाणिकत्वे वेत्यर्थः । त्वयापीति । जनकमात्रे आख्यातशक्तिवादिनापि । वाच्यत्वादिति । अन्यथा पाकजनकादृष्टजनकत्वस्यापि पाकजनकत्वेन तमादाय भगवत्यपि पाकजनकादृष्टजनकीभूतगङ्गास्नानादिगोचरयत्नवति पचतीति प्रयोगप्रसङ्गस्य तथापि दुर्वारत्वादिति भावः । वस्तुतः कार्यीभूतपाकस्य समवायिकारणीभूततण्डुलादिसामानाधिकरण्येन समवायावच्छिन्नजनकत्वस्य

नादिगोचरकृतिमादायातिप्रसङ्गस्तस्य पाकसमवायिस्थाल्यादिविषयकत्वाभावेन
निरुक्तसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नपाकजनकत्वासंभवादिति तत्त्वम् ।

नन्वदृष्टपाकस्य निरुक्तजनकत्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं वाच्यमतो न
पाकजनकादृष्टमादायोक्तातिप्रसङ्ग इत्यतो नव्यमते यत्ने शक्तौ युक्तिं दर्शयति
यत्नमात्रमिति । यत्नत्वमात्रमाख्यातशक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । मात्रपदेन
जनकयत्नत्वस्य जनकत्वस्य चाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तयोर्यत्नत्व-
जात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः । धात्वर्थपाकादेर्यत्ने केनसंबन्धेनान्वय इत्या-
काङ्क्षायामाह—विषयित्वमिति । तथा च पचतीत्यादौ विषयितासंबन्धेन पाक-
विशिष्टयत्नवानित्यर्थः । नन्वेवं पचतीत्यादौ पचेः पाकत्वलक्षणायामपि पाकत्व-
विषयकयत्नवानित्यन्वयबोधापत्तिः । पाकविषयिण्यास्तत्तत्कृतेः पाकत्वविषयकत्व-
नियमात् । न च विशेष्यत्वाख्यमेव विषयित्वं संसर्गः तथापि निगडनिश्चलदेहस्या-
भ्रान्तजडीकृतकलेवरस्य चोत्थानविषयककृतिर्जायते उत्थानं तु न जायते निगड-
बन्धनाभ्रान्तत्वादिना दोषेण प्रतिबन्धादिति सिद्धान्तस्तथा च यदा निगडनिश्चल-
देहस्योत्थानविषयिणी कृतिस्तदा निगडनिश्चलदेह उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः ।
एवमाभ्रान्तजडीकृतकलेवरस्योत्थानविषयिकृतिदशायामाभ्रान्तजडीकृतकलेवर उ-
त्तिष्ठतीति प्रयोगः स्यात् । एवं 'वृष्टौ कृतिसाध्यत्वभ्रमे वृष्टिविषयिणी कृतिर्जा-
यते, वृष्टिस्तु न जायते वृष्टिं प्रति वृष्टिविषयककृतेः स्वरूपायोग्यत्वात्' इति मते
चैत्रे वृष्टिविषयकृतिदशायां चैत्रो वर्षतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह—जनकत्वं
चेति । फलोपहितजनकत्वमित्यर्थः तेन निगडनिश्चलदेहादावतिप्रसङ्गाभाव इति
भावः ॥ ४ ॥

(रघु०) एवमिति । तत्रोपदर्शितानुमानेन पाकजनकयत्नानुभवनिर्वा-
हेऽपीत्यर्थः । यत्नस्येति । पाकजनकयत्नस्येत्यर्थः । नन्वनुमानादुपस्थिते तथा-
विधयत्ने आख्यातोपस्थापितवर्तमानत्वस्योत्तरकालिकशाब्दबोधोऽभ्युपगम्यता इ-
त्यत आह—तस्येति । अपदार्थत्वात् पदानुपस्थितत्वात् । तथा च पदानुप-
स्थितार्थस्य शाब्दबोधाविषयत्वनियमेन तथा कल्पनाया असंभवादिति भावः ।
ननु तत्र यत्नबोधकपदमध्याहृत्य तथाविधबोधोऽङ्गीकार्य इत्यत आह—अन्य-
त्रेति । जानाति रथो गच्छति इत्यादावित्यर्थः । व्युत्पन्नत्वादिति । शाब्दबो-
धपदजन्यपदार्थोपस्थित्योस्तादृशकार्यकारणभावस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च
जानातीत्यादावाश्रयत्वे वर्तमानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनाश्र-
यत्वोपस्थापकाख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति
प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञादिधातुनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन, रथो
गच्छतीत्यादौ धात्वर्थे वर्तमानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन

साधकं च रथो गच्छतीत्यादौ लक्षणाया अकल्पनमिति चेत्सत्यम् । व्यापारत्वस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे अनन्तसंयोगविभागादिरूपजन्यसामान्ये आख्यातपदशक्यत्वकल्पने गौरवात् तदपेक्ष्य यत्नमात्रे तच्छक्तिकल्पने लाघवस्यातिस्फुटत्वात् । यत्नस्यापि व्यापारतया तत्र तच्छक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वात् ।

केचित्तु आख्यातस्य समवायमात्रे शक्तिः समवायत्वं शक्यतावच्छेदकं तद्व्यतिरिक्तं, मुख्यप्रयोगश्च रथो गच्छतीत्यादौ पचतीत्यादौ जनकयत्ने लक्षणेत्याहुः । तदपि न सम्यक् । अनन्तशःसमवाये तच्छक्तिकल्पने गौरवात् । न च समवायस्यैकतया न गौरवावकाशो लाघवं चानन्तशक्तिकल्पनापेक्षया स्फुटमेवेति वाच्यम् । एकस्मिन्समवाये आख्यातशक्तिकल्पने केवलचैत्रस्य घटज्ञानवत्तादशायां चैत्रो घटं जानातीति यन्मैत्रो घटं जानातीति प्रयोगापत्तेः । भवन्मते आत्मत्वादिसमवायापेक्षया ज्ञानादिसमवायस्य वैलक्षण्याभावेन आत्मत्वादिसमवायवति मैत्रात्मनि ज्ञानाभावदशायामपि ज्ञानसमवायसत्त्वात् । यदि चाख्यातपदार्थसमवायान्वये तत्तदात्मनिरूपितत्वविशिष्टस्वरूपस्य संबन्धत्वमङ्गीकृत्योक्तबाधकोद्धारः संभाव्यते तथापि अतिरिक्तसमवायत्वमाख्यातपदशक्यतावच्छेदकमुत विशेष्यतासंबन्धेन तन्मात्रविशेष्यकज्ञानादिकमित्यत्र विनिगमनाविरहेण गौरवं दुरुद्धरमेव । यत्नशक्तिवादिमते तु यत्नत्वस्य जातितया तदितरस्य यत्नसाधारणस्य गौरवेण शक्यतावच्छेदकत्वस्यासंभवदुक्तिकतया लाघवस्य ब्रह्मणोऽपि अशक्यवारणीयत्वमेवेति सुधीभिरन्यत्स्वयमूह्यम् ।

शंकते—यत्नं विहायेति । लाघवादिति । जनकयत्नशक्तिवादिनापि जनकांशे शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया जनकशक्तिवादिमते एतदतिरिक्तशक्त्यकल्पनेन लाघवसंभवादित्यर्थः । तथा चेति जनकमात्रे शक्तिकल्पने चेत्यर्थः । अचेतनेत्यादि । रथो गच्छतीत्यादौ गमनजनकनोदनाख्यसंयोगादे रथादौ सत्त्वेनाख्यातस्य शक्त्यैव तथाप्रयोगसंभवेन तथाश्रयत्वादौ लक्षणाकल्पनापि नास्तीति भावः । अपचत्यपीति । न च साधारणजनके शक्तिरङ्गीकरणीया अदृष्टस्य साधारणकारणतया तद्वति पाकशून्यपुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । गौरवात् । ननु पाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतया यागादिगोचरकृतिकालेऽपि पचतीति प्रयोगापत्तिरिति शंकां वारयति—पाकजनकादृष्टजनकेति । मानाभावादिति । तस्याः पाकादिजनकादृष्टजनकत्वेन पाकप्रयोजकतयान्यथासिद्धत्वेन बाधादिनानुमानादिप्रमाणस्यानवतारादित्यर्थः । अत्र

एवेति । तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे प्रमाणाभावादेवेत्यर्थः । **क्षित्यादेरि-त्यादि** । क्षिति सकर्तृका कार्यत्वादितीश्वरानुमाने इत्यर्थः । **तज्जनकेति**, क्षि-त्यादिजनकेत्यर्थः । *अर्थान्तरप्रसङ्गोऽपीति*, इदमापातत तत्र सकर्तृकत्वस्य अदृष्टाद्वारककृतिजन्यत्वार्थकतयानुपपत्त्यभावादिति ।

ननु कृतीष्टसाधनताया विध्यर्थत्ववादिगौडमते तज्जनकादृष्टजनककृतेरपि तज्जनकत्वस्य वेदबोधितत्वेन दुरपह्नवत्वात्कथमतिप्रसङ्गोद्धार इत्यत आह—**भावे चेति** । तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे प्रमाणसद्भावे चेत्यर्थः । तादृशकृतिवारणायेति, तादृशकृतिकाले तथाविधप्रयोगवारणायेत्यर्थः । त्वयापीति । जनकमात्रे शक्तिवादिनापि इत्यर्थः । ननु जनकयत्ने आख्यातस्य शक्तिकल्पने शक्यतावच्छेदकगौरवात्तदपेक्ष्य केवलयत्नत्वविशिष्टे शक्तिकल्पनस्योचितत्वात्तथाह—**यत्नमात्रमिति** । यत्नत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः । न चाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टमात्रवाचकत्वे आख्यातपदयत्नपदयो पर्यायतापत्तिः तच्छक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तत्वस्य तत्पर्यायतापदार्थत्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । ननु विषयत्वस्य धात्वर्थसंसर्गताभ्युपगमे पाकानुपधायकपाकगोचरयत्नवति पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह—**जनकत्व चेति** । फलोपधायकत्व चेत्यर्थः । फलोपधायकत्व च तत्तद्व्यक्तिव्यावच्छिन्नजनकत्वमतिरिक्त चेत्यन्यदेतदिति भावः ॥ ४ ।

(जय०) एव यत्नस्यानुमानिकत्वे । तस्य यत्नस्य यत्नत्वेनापदार्थत्वात् । अध्याहारवादिमताश्रयेणेनापदार्थेऽप्यध्याहृतयत्ने पदार्थसंभावितमन्वय व्युत्पत्तिविरोधेन प्रत्याचष्टे—**अन्यत्रेति** । चैत्र पचतीत्यादेरन्यत्र जानातीत्यादौ, धात्वर्थक्रियायां पाठे पचतीत्यादौ, स्वार्थव्यापारे आख्यातसामान्यस्य वर्तमानत्वाद्यतत्त्वाद्यनुभावकत्वस्य क्लृप्तत्वात् । तदुभयभिन्नेऽध्याहृतयत्नेऽध्याहारवादिमतेऽपि नान्वय । आश्रयत्वादिबोधकाख्यातजन्ये वर्तमानत्वादिप्रकारकशाब्दबोधे धातुजन्योपस्थितेर्व्यापारबोधकाख्यातजन्ये । तदाख्यातजन्यव्यापारोपस्थितेः समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनरूपव्युत्पत्तिविरोधापत्तेरिति भाव । **यत्नविगमेऽपीति** । वह्निसंयोगाद्यात्मकव्यापारवति काले पाकानुकूलयत्नाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थ । ननु पाकक्रियाफलोपधानावच्छिन्नव्यापारेण तदनुकूलो यत्नोऽनुमेय । किंच नास्त्येव व्यभिचारोऽत्तत ईश्वरयत्नसत्त्वादत आह—**धर्मीति** । ननु चैत्र पाकजनकयत्नवान् पाकजनकव्यापारजनकत्वादित्यनुमानेन सा प्रतीयेतेत्यत आह—**व्यधिकरणस्येति** । व्यधिकरणस्य वह्निसंयोगादे सत्त्वाद्यद्वति वह्न्यादौ दैशिकव्याप्तेर्व्यभिचार इति भाव । अचेतनेऽपि

चैत्रादिसङ्केतसत्त्वादित आह—चैत्रव्यापिनेति । वस्तुत आदिपदव्यवस्थाकथन-मेतत् । तेन, पाकजनकव्यापारेण । शोभन इति । अत्र शब्दाच्छोभनत्वं प्रतीयते तद्विशिष्टे पाकजनकव्यापारवत्त्वं च । शोभनत्वं बहुआदावपीति व्यभि-चारस्तदवस्थ एव । चैत्रत्वादिप्रतीतिस्त्वेतादृशवाक्यप्रयोगकाले न शब्दात् प्रमा-णान्तरकृतनियमेति भाव ।

ननु व्यभिचारिहेतुनाऽपि व्यभिचाराग्रहदशायामन्ततो व्यभिचारस्थाना-न्यत्वविशेषितेन वा तेन तदनुमाय वर्तमानत्वाकेन कारणतयाक्षितवर्तमानप-त्नस्या तता मानसोऽपि चैत्रादौ विशिष्टबोध स्यादिति चेन्न । व्याप्त्यादिमति-सधान विनाऽपि तादृशयत्नानुभवात् अन्यथा वैशेषिका एव विजयेरन् । मनसा च तन्निर्णय सर्वत्र न सम्भवति सन्देहसामग्रीसत्त्वात् । किं च तदंशे शाब्दत्वानुभवो नोभयथाऽपीति दिक् ।

तत्र शोभन पचतीत्यादौ, यत्नानुभावकप्रमाणान्तराभावशालिनि । अथा-नुकूलव्यापारे शक्तावपि लक्षणया यत्नप्रतीतिर्वाच्या । तथा च लाघवाद्यत्न एव शक्तिरस्तु । कथ पचतीत्यादौ व्यापारप्रतीतिर्लक्षणयेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते—नैवमिति । लाघवेनेति । व्यापारत्वस्य प्रकृते जन्यत्वाद्यात्मकस्यापि यत्नत्वा-पेक्षया गुरुत्वमिति भाव । पतति स्पन्दते इत्यादौ च पतनस्पन्दनानुकूल-गुरुत्ववेगयोर्न तत्त्वेन प्रतीति किं तु व्यापारत्वेनेति गुरुत्ववेगत्वयोर्नातित्वेऽर लाघवमीरिचित्करम् । भवतु वा कदाचित्तयोरपि प्रतीतिर्विनिगमकाभावात्तयो रप्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वम् । अन्यथा यत्नत्वमपि तथा न स्यान्नियमतस्त-त्रापि रूपेणाप्रतीतेस्तथाऽपि न व्यापारत्वस्य तथात्वमित्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् ।

शङ्कते—यत्नमिति । यत्नत्वमित्यर्थ । जनकयत्नत्वे प्रविष्टस्य जनकत्व-स्यैव शक्यतावच्छेदकत्वादिति भाव । अनुगुणान्तरमाह—तथा चेति । अचेतनेऽपीति । तण्डुलादावपि पाकजनकवह्निसंयोगादिमत्त्वादिति भाव । ननु यत्नशक्तावप्यदृष्टद्वाराऽदृष्टजनककृते पाकजनकत्वात्तदापत्तिस्तुल्येत्यत आह—पाकजनकादृष्टजनकेति । अत एव, स्वजनकादृष्टजनककृते स्वजनकत्वा-भावादेव अर्थान्तरमुद्देश्यासिद्धि । तत्र ह्यनन्तादृष्टजनककृते क्षितिजनकत्वक ल्पनापेक्षया क्षितिजनकत्वेनैव कृतिकल्पनेन लघीयसीति लाघवादेककृतिसिद्धौ तद्वाश्रयेश्वरकल्पन फलमुपगच्छ दोषायेतीश्वरसिद्धि । स्वजनकादृष्टजनककृते स्वजनकत्वे ॥ कृतेन तत्कृतिजन्यत्वेनैव साध्यसिद्धौ नेश्वरसिद्धि स्यादिति भाव ।

कर्त्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये, चैत्रः पचति पच्यते तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् अन्यथा पचतीत्यत्रापि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीयत्वात्

ननु तत्तादृशद्वारकस्कृतिजन्यत्वस्य यत्र समवायेन कार्यं तत्र विषयता कृति नियमेन प्रत्यासत्तिनियतजन्यत्वस्याच्च घटादिष्वनुल्यसाध्यत्वात्तत्सिद्धिः स्यात् अत आह—भावे यतीति। स्वयापीति। तथाऽपि अदृष्टाद्वारकत्वेन तज्जनककृति धारण समानमिति तदपेक्षया यत्नत्वनिवेश एव लघीयानिति भावः। ननु निरूपितत्वविशेषसंसर्गेण पाकादेर्धात्वर्थस्याख्यातार्थे प्रयोजकत्वे प्रयोजके चान्य यासातिप्रसङ्ग। अन्यथा परम्परया कृतावपि कश्चित्प्रयोग कश्चिन्नेत्यत्र तत्र व्यवस्थेरित्यत स्वमतमाह—यत्नमात्रमिति।

ननु पचधातो पाकत्वे लक्षणायामपि पचतीतिव्यवहार प्रमाण स्यात् पाक त्वविशिष्टविषयकयत्नस्य पाकत्वविषयकत्वनियमात्, विशेष्यतैव संसर्ग इति चेत् थाऽपि वृष्ट्याद्यर्थं यतमानस्य वृष्टिविशेष्यकक्रत्युत्पादेऽपि स्वरूपायोग्यतया ततो वृष्ट्यनुत्पादे वर्षतीति, निगडनिश्चलदेहे च उत्थानानुत्पत्तावपि तद्विषयककृति मात्रायोत्तिष्ठतीति व्यवहारः स्यात स्वाख्यान्यविशेष्यककृत्या शर्करामोजने ना भुङ्क्ते इत्यत आह—जनकत्वमिति। जनकत्वं च प्रागुक्तयुक्त्या प्रयोजक त्वाविशेषेऽत्र बोध्यम्। वृष्ट्यादिप्रयोजकत्व नारम्भादिकृतेरिति नातिप्रसङ्गः। विशेष्यितायाश्च विशेष्यतावच्छेदकैक्येनैक्यात् विशेष्यितासमर्गत्वनापि तत्पक्षे अतिप्रसङ्गभङ्ग इति भावः ॥ ४ ॥

(मधु०) वैयाकरणमतमुत्थापयति—कर्त्तृ-कर्मणी इति। लकार आख्यातम् इति सामानाधिकरण्यानुरोधादिति, इति अत्र, चैत्र-तण्डुलादिपदाख्यातपदयोरेक धर्मिबोधकत्वानुरोधादित्यर्थं, विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोरेकधर्मिबोधकत्व लक्षणस्य शाब्दसामानाधिकरण्यस्यात्र सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात्।

ननु चैत्र-तण्डुलाख्यातपदयोरेकधर्मिबोधकत्वमत्रासिद्ध तथाच लाघवात् प्रकृतिनिरूपितमाख्यातस्य अन्वयितावच्छेदकमित्यत आह—अन्यथेति। तयोरेकध र्म्यबोधकत्वं इत्यर्थं।

केचित्तु इति सामानाधिकरण्यानुरोधादित्यत्र चैत्र—तण्डुलपदार्थाख्यातार्थयोरभेदसंसर्गकबोधानुरोधात्। तदिदमेवात्रासिद्ध तथाच लाघवात् प्रकृतित्वमेवाख्यातस्य अन्वयितावच्छेदकमित्यस्वरसात्मावकान्तरमाह—अन्यथेति। कर्त्तृ-कर्मणोरनभिधाने इत्यादि।

कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्तृ–कर्मसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यां नियमः—न चैवं चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादौ विनापि तिङं सङ्ख्याप्रतीतेः क्लृप्तशक्तेः सुप एव सङ्ख्योपस्थितिसंभवे तिङो न तदभिधायकत्वमिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादिनैव एकत्वादौ शक्तत्वाच्च–इत्यपि नास्ति, क्लृप्ता सङ्ख्यानभिधानात् । किंच एकत्वादिसंख्याभिधाने न नियमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकाङ्क्षादिवशात् कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् । कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्रादेरप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्ततावच्छेदकशक्यतावच्छेदकयोश्च गौरवमधिकम् । तस्मादाख्यातत्वेन कर्तरि, आत्मनेपदत्वेन च कर्मणि एकवचनत्वादिना तद्रूपेण वा एकत्वादौ शक्तिः; एकपदोपात्तत्वाच्च संख्याया वाच्यगामित्वम् । कर्तृ–कर्मबोधकत्वं च एकदाऽव्युत्पन्नम्, अतएव मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । कर्तरि यकोऽसाधुत्वाच्च पच्यते चैत्र इत्यादयोऽपि कर्तरि नेति वैयाकरणाः ॥ ५ ॥

तयोः तृतीया–द्वितीययो । अनभिहिताधिकारीयत्वादिति कर्तृ–कर्मणोरनभिधाने विधानुशिष्टत्वादित्यर्थः । ननु द्वितीयातृतीययोरनभिहिताख्यातेन कृत्यनभिधाने कर्मणि द्वितीयेत्येतदर्थं–इत्यत आह–कृत्यभिधानस्येति । अविशिष्टत्वादिति भवन्मते कर्तृकर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः । तथाच तण्डुलं पचतीत्यत्रापि द्वितीया चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीया न स्यादित्यर्थः । एतच्च कर्माख्यातस्यापि कृतिबोधकत्वमिति प्राचीनमतानुसारेण, तन्मते अन्वयबोधप्रकारश्चाग्रे व्युत्पादनीयः ।

वस्तुतस्तु कृत्यनभिधानाभिधानस्य तृतीया–द्वितीयानियामकत्वे चैत्रो घटं जानातीत्यादावपि कर्तरि तृतीयापत्तेः, कर्मणि द्वितीयापत्ते । न चाख्यातेन मुख्य–भाक्तसाधारणकर्मत्वाभिधानानभिधानाभ्यामेव तृतीया–द्वितीयानियम

इति वाच्यम्। चैत्रेण भूयते इत्यादौ भावाख्यातस्थले कर्त्तरि तृतीयानुपपत्तेरिति ध्येयम्।

नियमान्तरमाशङ्क्य निराकरोति कर्त्तृकर्मसंख्येत्यादिना। इत्यपि नास्तीत्यन्तेनान्वयः। कर्तृगतसङ्ख्याया प्रत्ययेनाभिधाने कर्तरि प्रथमा, तेन तदनभिधाने तृतीया, एवं प्रत्ययेन कर्मगतसंख्याया अभिधाने कर्मणिप्रथमा तदनभिधाने तत्र द्वितीया इति नियम इत्यर्थः। अन्तरा त्वद्भुते—नचेति। एष एव प्रथमाविभक्तिरेव, संख्योपस्थितिसंभव इति चैत्र. पचति तण्डुलं पच्यते इत्यादौ संख्योपस्थितिसंभव इत्यर्थः। न तदभिधायकत्वं न संख्याभिधायकत्वम्। तथाच तृतीयाद्वितीयापत्तिस्तत्रस्थैवेति भावः। यद्यपि घट एतावतैव संख्यायां सुप इत्यस्तित्वस्त्वप्रदर्शितं भवति किं चैत्रेण इष्ट इत्यनेन, तथापि पुना संख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणदूषणेऽस्य विशिष्टोपदर्शनस्य फलं भविष्यति।

केचित्तु क्रियारहितं वाक्यमेव नास्तीतिमते घट इत्यत्र क्रियापदाध्याहारस्यावश्यकत्वे भवतीत्यादि नियतमेवाध्याहर्त्तव्यम्। तथाच विनिगमनाविरह इति कदाचित् भवतीत्यस्तत्वप्रदेश नियमेन वाक्यमुदाहृतम्। न च तथापि चैत्रेणौ पच्यते, तण्डुलान् पचतीत्यादि विहाय इत्यन्तपर्यन्तानुधावनं निष्फलमिति वाच्यम्। प्रथमाया संख्यावाचित्वनिर्देशस्य प्रयोजनाभावात् प्रथमैतदर्थविभक्तेः संख्यावचनिमित्तया नेव संख्यावाचित्वनिराकरणासङ्गतत्वादित्याहुः।

इत्यादाविति। आदिपदात् चैत्रो मैत्रो विष्णुमित्रश्च गच्छन्तीत्यस्य परिग्रहः। तात्पर्येति द्वित्वादिबोधेच्छयेत्यर्थः द्वित्वादिपदाद् बहुत्वपरिग्रहः। नचात्र यत्र द्वित्वादिबोधः संभवः, एकविभक्ती न लक्षणेति प्रत्येकं पदविभक्तयर्थे पदविभक्त्यर्थसंख्यातात्पर्ये तद्विभक्त्यर्थानिविष्टे विभक्त्यन्तकार्ये तद्विभक्तेर्न लक्षणोपयोग इति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्। एको द्वित्वादिः लक्षणासंभवात् विनापि द्वित्वादिप्रत्ययादिति भावः।

केचित्तु चैत्रादिपदोत्तरप्रत्यये द्वित्वादिलक्षणायां चैत्रपदोत्तरमैत्रपदोत्तरप्रत्यये द्वित्वादिलक्षणायां मिलिताभ्यां द्वित्वादेरेव प्रतीत्या चैत्र-मैत्रोभयपदप्रत्ययाद्द्वित्वप्रतीत्यभावात् चैत्र-मैत्रोभयमिति प्रतीतिर्न स्यात् स्याच्च चैत्रद्वयं मैत्रद्वयमित्येव प्रतीतिः द्विविभक्तेः प्रत्यर्थगतमानसंख्याबोधकत्वनियमात्। न चैत्र चैत्र-मैत्रपदोत्तर (एकं) संख्या कथं चैत्रादावन्वेतीति वाच्यम्। द्वन्द्वसमासाद्यनिरिक्तस्थल एव तथा नियमादित्याहुः।

ननु चैत्रो मैत्रश्च गच्छन् इत्यादौ लक्षणायाम्यात्मद्वित्वादिप्रत्ययसम्भवात् किमर्थम् तत्र वन्हित्वं तेन। न चात्र वा द्वित्वाद्यवाच्यत्वात् लक्षणा इति चेत् यदा इष्ट प्रथमाया वा द्वित्वादिः लक्षणया विनिगमनाभावात् अवश्यमेव वन्हिसिद्धिरिति वाच्यम्। संख्यातिरिक्तस्य प्रथमाविभक्तेः

प्रसिद्ध्या तत्र प्रथमाविभक्ते संख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसंबन्ध-स्यैव लक्षणात्वादिति । तत्र प्रथमाविभक्ते संख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्य-त्वेऽपि शक्तिभ्रमस्य सुवचतया विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वादिति ।

नन्वेतावता आख्यातद्विवचनादेर्द्वित्वादौ शक्तिरायातु तदेकवचनस्य एकत्वे शक्तौ तु किं मानं, तथा च तत्रैव तृतीया-द्वितीयानियमार्थं कर्त्रादिराख्यातपदवाच्यः स्यादित्यत आह-लाघवादिति । सिप्त्यादिना एकत्वादिषु शक्तिकल्पने शक्यताव-च्छेदकगौरवापत्त्या लाघवादेकवचनत्वादिनैव प्रथमैकवचनादेरेकत्वादिषु शक्तिः, तथा चाख्यातैकवचनादेरप्येकत्वादिषु शक्तिरित्यर्थः । अत एव 'द्व्येकयो-र्द्विवचनैकवचने' इत्यनुशासनम् । यद्यप्येकवचनस्य नैकत्वशक्तत्वमावश्यकम्, नाप्येकत्वबोधकत्वं परमात्मस्यैव लक्षणादिना एकत्वबोधनात्, तथापि सङ्केत-विशेषसंबन्धेनैकवचनस्यैकत्वमेकवचनत्वादि, 'तान्येकवचन-द्विवचन-बहुवच-नान्येकशः' इत्यनुशासनेन तिङ्सुपोरेकवचनादिपदस्य सङ्केतितत्वात् । न चैवं तेन रूपेण ज्ञानं विना सिप्त्यादिना ज्ञानादेकत्वादिविषयो न स्यादिति वाच्यम् । तं विना शक्तिभ्रमनिष्ठत्वादिति भावः ।

अत्र नव्याः-सिप्त्यादिना प्रातिस्विकरूपेण शक्तिभ्रमैरेकत्वादिषु यद्यपि तिप्त्वादिना तिङ्विभक्तेरेकत्वादिषु शक्तिरावश्यकी चैत्रः पचतीत्यादावगृहीतसं-ख्याशक्तिकानां पदार्थोपस्थित्यादेरेकत्वादिनिष्ठप्रतियोगिज्ञानादेकत्वादिबोधो भवत्य-विवादम् । तथा च तिबादेः प्रकृतित्व शक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकं चेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयोरेव तच्छक्यतावच्छेदकत्वसिद्धेः । एकत्वादेः शक्यताव-च्छेदकत्वेऽपि प्रकृतित्वप्रकारेण बोधस्य लक्षणादिना सम्भवत्वात्, प्रकृतित्वप्रका-रकतिबादिजन्यबोधस्येव एकत्वादिप्रकारकतज्जन्यबोधस्यापि स्वारसिकत्वस्य प्रामाणिकसिद्धत्वात् । अन्यथा बोधस्य स्वारसिकत्वमादाय विवादे पचादिपद-स्यापि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण लाघवात् हरिणत्वादेरशक्यतावच्छेद-कतापत्तेः नानार्थोच्छेदापत्तेश्च । एवं च प्रथमैकवचन-द्विवचन-बहुवचनानां वा एकत्व-द्वित्व-बहुत्वेषु शक्तिः, तिङेकवचन-द्विवचन-बहुवचनानां वा इत्यत्र विनिगमकाभावादेकत्वादिषु शक्तिसिद्धिः, चैत्र पचतीत्यादौ अगृहीतसंख्याश-क्तिकानां पदार्थोपस्थित्यादेरेकत्वादिनिष्ठप्रतियोगिज्ञानादप्येकत्वादिबोधस्य सर्वसिद्ध-त्वात् । न च तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानरूपं शक्तिभ्रमरूपं वेति वाच्यम् । तद्वृत्ति-ज्ञानं लक्षणाज्ञानादिरूपं प्रथमैकवचनस्यैकत्वादिषु शक्तिज्ञानं वा शक्तिभ्रम-रूपमित्यत्र विनिगमकाभावात् प्रत्येकमादाय विनिगमकाभावेन तिङेकवचनादे-रप्येकत्वादिशक्तिरस्त्येवेत्याहुः ।

केचित्तु चैत्रस्त्वं पचति-पचत इत्यादितः तिङः कर्तरि लक्षणादिना वा वैयाकरणमते तिङः शक्त्या वा एव पाककर्तृत्वादिबोधस्य सर्वसिद्धत्वादाख्या-

-तम्यैकत्वादौ शक्तिसिद्धिः । न च तत्तैकत्वादिविशिष्टकर्तर्येव लक्षणा इति वाच्यम् । केवलकर्तरि लक्षणादिनापि तादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्या-

केचित्तु वारि तिष्ठति स्वस्मिन्तिष्ठति इत्यादौ विनापि लक्षणां प्रतिसं- एकत्वादिप्रतीतेरेकत्वादिषु तिङः शक्तिसिद्धिरित्याहुः ।

कृतेति । तथा च चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादावपि कर्मणि द्वितीया स्यात् प्रथ- चैत्रः पच्यते इत्यादावपि कर्तरि तृतीया स्यात् न प्रथमेति भावः । तस्मात् प्रत्ययेन -स्याभिधानानभिधाने न प्रथमातृतीयानियामके, किन्तु प्रत्ययेन कर्तृ-कर्मणोर- भिधानानभिधानमेव तन्नियामकमिति वैयाकरणनियमः । तत्राख्यातस्थल एव [illegible] -पकत्वं, कृत्स्थले तु कर्तृकर्मणोरभिधानानभिधानाभ्यामेव नियम इत्यत आ- हेति । अन्याभिधाने इति, आख्यातजन्यसंख्याप्रकारकबोधे- न नियम इति, कृतिशक्तिवादिनां विशेष्यतानियमो नास्तीत्यर्थः क्वचित् तद्विशेष्य क्वचित्कर्मैवेत्यत्र नियामकस्य दुर्वचत्वादिति भावः । एतदेवाह- र्थेति । आख्यातोपस्थापितसंख्यान्वयित्वाभावविशिष्टान्वयित्वमर्थः । कर्तृ-कर्मो- तथा चोभयत्रैव संख्यान्वयात् देवदत्तः पचति तण्डुलमित्यत्र कर्मणि प्रथमा एवं पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्तरि प्रथमा स्यादिति भावः । ननु कर्मैकत्वा- दिना अन्वयस्यादृ योग्यतैव नियामिका इत्यत आह-कर्मैकत्वस्यादिर्भेर अभिधेयत्व, विशेषणविधया अन्वयत्वम् । यदि च इति विशिष्टैकत्व कर्तं तदा प्रकारविधया अन्वयत्वम् । ननु अन्यविशेष्यविधयैव तथा अन्वयत्वे भाव- यते इत्यत आह-द्वावाविति । कर्मैकत्वयोः परस्परं सम वाक्यार्थः, [illegible] तथापि शक्तिविषयत्वम् । किञ्च मम एकवचनत्वादिना रूप-निष्ठाया शक्तेर्द्वयं, तत्र आख्यातैकवचनत्वादिना कर्त्रेकत्वादिषु शक्तिद्वयं, कर्मणि एकवचनत्वादिना कर्मैकत्वादिषु शक्तिद्वय, एकैकवचनत्वादिना एक- त्वादिषु शक्तिद्वयमिति न सम्भवं इत्यर्थः । द्वावेवेति । ममैकवचनत्वा- दिना, तत्र आख्यातैकवचनत्वादिना कर्तरि विशिष्टैकवचनत्वादिना वा शक्त इति अवच्छेदकगौरवमित्यर्थः । तदनुरोधेन शक्त्यन्तरे धटमानत्व अवच्छेदकगौरवमनुभवसमानमित्यत आह-द्वाक्यत्वेनेति । ममैकत्वा- दिना शक्यत्वं, तत्र कर्मैकत्वत्वादिना शक्यत्वमिति अवच्छेदकगौरवं स्पर्शं । इत्यन्यत्र कर्मैकत्वादिना शक्यत्वे च योग्यताबलात् कर्तृ-कर्म- वाचकतान्वयस्य दुरापत्तिरपि बोध्यम् ।

तथा तु आख्यातस्य एकत्वादिना एकत्वादौ न शक्तिः किन्तु आख्यातैकवचनस्य कर्त्रेकत्वे कर्मैकत्वे शक्तिः आख्यातद्विवचनस्य कर्तृद्वित्वे कर्तृद्वित्व शक्तिः, आख्यातबहुवचनस्य कर्तृबहुत्वे कर्तृबहुत्व शक्तिः । आख्यातै- कवचनस्य कर्मैकत्वे कर्मैकत्वे शक्तिः, आख्यातद्विवचनस्य कर्मद्वित्वे

कर्मद्वये शक्ति, आत्मनेपदबहुवचनस्य कर्मबहुत्वेन कर्मबहुषु शक्ति । तथाच कर्तृकर्मशक्तिवादिना वैयाकरणाना कर्तृ-कर्मणोरभेदसंसर्गेणान्वयनियामकस्येव अस्माकमपि कर्तृकर्मादीना तादात्म्यसम्बन्धेनान्वये नियामकत्वादतिप्रसङ्गस्य दवस्य इत्यत आह-कर्तृकर्मत्वादिनेति । कर्तृकर्मत्वादिनेति पाठस्तु प्रामादिक । अभिधानेऽपि, आख्यातस्य शक्तावपि । अभिधेयस्य शक्तिविशेष्यत्वम् । नन्वत्र दुष्प्रापत्ति किंतु कैवल्यकर्तृत्वादेः शक्यतावच्छेदकस्य एव विवाद इत्यत आह-वाचकाविति । व्याख्यान च पूर्वोक्तमिति भाव ।

वैयाकरण स्वमतनिष्कर्षमाह-तस्मादिति । आख्यातस्येनेति पचते इत्यादावात्मनेपदेनापि कर्तृबोधनादिति भाव । आत्मनेपदत्वेनेति, परस्मैपदत्वेन कर्तारिरपि कर्माबोधनादिति भाव । एकवचनत्वादिनेति । आदिना द्विवचनत्व-बहुवचनत्वपरिग्रह । एकवचनत्वादिरूपेणाख्यातस्य तिवादिप्रकारक ज्ञानादिना शक्तिभ्रमेकत्वादिबोधो यद्यप्यसिद्धस्तदा स्यात्-तत्तद्रूपेणवेति । एवमाख्यातत्वादि शक्यतावच्छेदकत्वाभिधानमप्यापाततः वस्तुतस्तु प्रागुक्तयुक्त्या तिवादित्वमेव बोध्यम् । ननु भवतामपि सङ्ख्यान्वयनियम कथमित्यत आह-एकेति । यस्मात्, एकनैवाख्यातपदेनोपस्थापितत्वात् इत्यर्थ । साम्यमानसित्वमिति सङ्ख्या-आख्यातार्थनिरूपितशक्यतयोपस्थितत्वमित्यर्थं । तथाच विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन आख्यातजन्यप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्ति प्रति पार्थलैकस्वत्वाप्युपस्थितिप्रकारतासम्बन्धेनाख्यातजन्योपस्थितेः कारणतया नान्यत्र तदन्वय । चैत्र पचतीत्यादौ चैत्रे एव एकत्वप्रभिन्न-इत्यादेरेवान्वयबोध । अत एव एकवचन-तिङ्वचनयोरुभयोरेव साधुत्वमिति भाव ।

केचित्तु कर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्ति प्रति आख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकारकोपस्थिति कर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्ति प्रति आख्यातपदजन्यकर्मत्वोपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन कारण, तदुभयातिरिक्तविशेष्यतासम्बन्धे आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तौ एकतया यावद्विशेषकारणबाधादेव सङ्ख्याया धात्वादौ न सङ्ख्याया अन्वय-इत्याहु ।

ननु पच्यत इति प्रयोगस्य कर्तृ-कर्मोभयसाधारणतया चैत्र पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्र पाककर्ता तण्डुल पाककर्मेति बोधो आवश्यकतामात्मनेपदस्य कर्तृ-कर्मोभयवाचकत्वादित्यत आह-कर्तृकर्मेति । बोधकत्व स्मारकत्वम् । अयमाशयः, एकाख्यातपदविषयकज्ञानस्यापीदम् । पदज्ञानस्य उद्बोधकविधयेव पदार्थस्मारकतया पदत्वेन तत्तज्ज्ञानव्यक्तिभिन्नाख्यातपदज्ञानस्यैव कर्तृ-कर्मोद्बोधकत्वात्, अन्यथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्तृत्व-कर्मत्वबोधस्य दुर्वारत्वादिति भाव । चैत्र पच्यते तण्डुल इत्यत्रापि पच्यतेपदस्यावृत्त्या कर्तृ—

कर्मसंस्मरणादुत्पत्तेरिति । चैत्र पच्यते तण्डुल मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र समूहालम्बनाख्यातपदद्वयज्ञानस्यैवैव कर्मकर्तृव्यापारकत्वादिकेत्याख्यातपदविशेषण, मैत्रेण पच्यते ओदन चैत्रस्तेमनं इत्यादिष्वप्यास्पष्टत्वेन कर्तृ-कर्मबोध । यद्वा बोधकत्वमनुभावकत्वमप्युत्पन्नमेकाख्यातपदविषयकैकज्ञानजन्यकर्तृकर्मोपस्थिते रसिद्ध, पदज्ञानजन्यकर्तृ-कर्मोपस्थिते शाब्दबुद्धिकारणतया तत्तदुपस्थितिव्यक्तिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्य प्रसक्तत्वादिति भाव । न प्रयोगा इति । न विना आवृत्तिं, चैत्र पाककर्ता तण्डुल पाककर्मेति बोधजनका इत्यर्थः । एतद्यथा ततः, सति तात्पर्यज्ञाने आवृत्तिं विनापि तादृशबोधस्येष्टत्वादिति ध्येयम् । ननु तथापि चैत्र पच्यते इत्यत्र चैत्र पाककर्तेति बोधो दुर्वार आत्मनेपदस्य कर्तर्यपि साधुत्वादित्यत आह—कर्तरीति । असाधुत्वात्, अप्रामाणिकत्वात् । यथा प्रसमभिव्याहृतानुपूर्व्या एव तथाविधत्वादन्यथा ध्यायनयेऽपि तत्र कर्तृत्वबोधस्य दुर्वारत्वादिति भाव । चस्त्वर्थ, इत्यादयोऽपि न प्रयोगा, इति लभ्यते, न कर्तृबोधका इति तदर्थ । इदमुपलक्षण, कर्मणि अपोऽसाधुत्वात् तण्डुल पचते इत्यादयोऽपि न कर्मबोधका इत्यपि मन्तव्यम् ॥ १ ॥

(राम०) वैयाकरणमतमाह—कर्तृकर्मणी इति । लकार. आख्यात, वैयाकरणैस्त्यादीनां लत्वेन परिभाषितत्वादित्यर्थ । कर्तृत्व कर्मत्व च समवायेन विषयतया वा कृतिरेव शक्यतावच्छेदिकेति, पचतीत्यादौ समवायेन कृतिप्रकारेण, पच्यते इत्यादौ च विषयतया कृतिप्रकारेण तत्तदर्थबोधस्याऽनुभविकत्वादित्यर्थ । इति, इत्यत्र सामानाधिकरण्येति चैत्रपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्या चैत्रत्व-कृतिभ्यामेकस्य चैत्रस्य धर्मिणो बोधकत्वमेव शाब्दसामानाधिकरण्य, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ च तण्डुलपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्या तण्डुलत्व-विषयतासम्बन्धेन कृतिभ्यामेकस्य तण्डुलधर्मिणो बोधकत्व शाब्दसामानाधिकरण्यमनुभवसिद्ध तदनुरोधादाख्यातसामान्यस्य समवायेन कृति शक्यतावच्छेदिका आत्मनेपदस्य च विषयतासम्बन्धेन कृति शक्यतावच्छेदिकेति समुदायार्थ । यद्वा सामानाधिकरण्यानुरोधादित्यस्य चैत्रादिपदार्थे तादात्म्यसम्बन्धेनाख्यातार्थप्रकारकबोधस्यानुरोधादित्यर्थ । अन्ययेति आख्यातस्य कर्तरि कर्मणि च शक्त्यनङ्गीकारे इत्यर्थ । तयो तृतीया-द्वितीययो अनभिहिताधिकारीयसूत्राभ्या साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थ । आख्यातेन कर्तुरनभिधाने समभिव्याहृतप्रातिपदिके तृतीया, एव आख्यातेन कर्मणोऽनभिधाने समभिव्याहृतप्रातिपदिके द्वितीया इति तृतीया-द्वितीयाविधायकसूत्रस्यार्थस्तथा च कृति कर्मत्व वा यद्याख्यातशक्य न तु कर्ता कर्म वा तदा तृतीया-द्वितीयाविधायकसूत्रबलेन चैत्र पचतीत्यादौ तृतीया चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीया स्यादेव च चैत्रेण तण्डुल पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुलमित्यादिप्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तिर्नचेष्टापत्तिस्तथा सति यथादौ तादृशप्रयोगेऽप्यसाधुशब्दप्रयोगकृतदोषविरहप्रसङ्गादित्यर्थ । अत

हेतुमाह—कृत्यभिधानेति । कृत्यभिधानेत्यनन्तरं मात्रपदाध्याहारेण कर्त्राख्यातस्थले कर्माख्यातस्थले च कर्तुः कर्मणश्चानभिधानेऽप्य भवन्मते तुल्यत्वादित्यर्थः करणीयः । यद्वा ननु कृतेरनभिधाने तृतीया कृतेरभिधाने द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारीयसूत्रार्थो वाच्यः इति नोक्तदोष इत्यत आह—कृत्यभिधानस्येति । अविशिष्टत्वादिति चैत्रः पचतीत्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वादित्यर्थः । तथाच चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीया न स्यादित्यर्थः । ननु कर्तृगतसङ्ख्यायाः प्रत्ययेनानभिधाने तृतीया एवं कर्मगतसंख्यायाः प्रत्ययेनानभिधाने द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारीयसूत्रार्थोऽस्त्वित्यत इति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निराकुरुते—कर्तृ-कर्मेत्यादि । अत्र च कर्तृकर्मेत्यादेः इत्यपि निरन्तरस्यन्त एको ग्रन्थः । नन्वाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वे लक्षणानियमः संभवति तत्र च प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्य निराकुरुते—न चेति । यद्यपि चैत्रेण पच इत्यस्योपदर्शनं निरर्थकं पच इत्येन लुपः श्रुतसंख्यावाचकत्वात् तथापि कृत्स्नमभिव्याहारस्थले लुपः सङ्ख्याबोधकत्वे प्रदर्शिते कृतः संख्यावाचकत्वे मानाभाव इत्युक्तं भवति । तथाच कृतः संख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणदूषणस्य स्फुटता भवतीत्यभिप्रायेण तदुपदर्शनमिति ध्येयम् । संख्याप्रतीतेरिति । एकोऽयमेकप्रतिदर्शनमिव इत्यन्वयबोधे एकत्वसंख्यादिप्रतीतेरित्यर्थः । इदं च लुप्तशक्तेरिव शक्तिकल्पने हेतुः । लुप पचेति । प्रथमाविभक्तेरेवेत्यर्थः । सङ्ख्योपस्थितिसंभवे इति, चैत्रो गच्छति यमो गच्छत इत्यादौ एकत्वादिप्रतीतिसंभवं इत्यर्थः, न संख्याभिधायकत्वमाख्यातस्य न संख्याबोधकत्वम् । चैत्रो मैत्रश्चेति । इत्याद्यभिप्रायकेन चैत्रो मैत्रो देवदत्तश्च गच्छन्तीत्यादिसंग्रहः साधकमिति, द्वित्वादिबोधकत्वमित्यर्थः । तथाच अत्र द्वित्वादिसंख्यावाचकपदयोऽभावादकर्मेनाख्यातस्य संख्यावाचकत्वमङ्गीकार्यमिति भावः । न चोक्तप्रयोगे लक्षणयैव एकवचनात् द्वित्वादिसंख्याबोधसंभवे किमनुरोधेनाख्यातस्य संख्यावाचकत्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यम्, लक्षणाबीजानामनिर्धारणायामपि इतरान्वयात् द्वित्वादिसङ्ख्यान्वयबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथा अन्यत्रापि शक्त्युच्छेदप्रसङ्गात् । ननु उक्तवाक्यप्रामाण्यानुरोधादाख्यातद्विवचनादेर्द्वित्वादिसंख्यावाचकत्वस्य सिद्धत्वेऽपि आख्यातैकवचनस्य संख्यावाचकत्वं न सिद्ध्यतीत्यत आह—लाघवादिति । द्वित्वाद्यनन्तधर्मेषु शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया आख्यातैकवचनत्वेनैकवचनस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः, एकवचनत्वं च लक्षणाबहुवचनेतरत्वे संख्याबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वमिति नान्योन्याश्रयादिकमिति । नव्यास्तु चैत्रो गच्छतीत्यादौ एकवचनस्य शक्तिप्रतिसंधानं विनापि संख्यान्वयबोधस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वेन एकवचनस्यैव आख्यातैकवचनस्यापि संख्यावाचकत्वं निर्विवादमिति वदन्ति । कृतेति । तथाच कर्मत्वविशिष्टान्यपदघटितवाक्ये कर्मपदस्य द्वितीयान्तता कर्तृ-

वाचिकृत्प्रत्ययघटितवाक्ये कर्तृपदस्य तृतीयान्तता स्यादिति भावः । ननु आख्यातघटितवाक्य एव तादृशनियमः कृत्प्रत्ययघटितवाक्यस्थले तु नियमान्तरमेवेत्यत आह–क्वचिच्चेति । एकत्वादिसंख्याभिधान इति, आख्यातजन्य एकत्वादिसंख्याप्रकारकान्वयबोध इत्यर्थः न नियमः, कृतिशक्तिवादिना मते न विशेष्यत्वनियमः, तथाच क्वचित्कर्तुः क्वचित्कर्मणश्च तद्विशेष्यत्वे विनिगमकस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । एतदेव स्पष्टयति–पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति । आख्यातोपस्थापितस्यैकत्वस्यानवच्छिन्नस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षादिवशात्, आकाङ्क्षादिसाचिव्यात् । कर्तृ–कर्मेति, तथाचोभयत्रैव संख्यान्वयात् चैत्र तण्डुलः पचति इत्यत्र कर्मपदं प्रथमान्तं स्यात् स्याच्च चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्तृपदं प्रथमान्तमिति भावः । कर्मैकत्वरथादिनेति । यद्यपि देवदत्तोऽप्याख्यानार्थसंख्यान्वयापत्त्या चैत्रेण देवदत्तोऽयं गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिश्च, तथापि स्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वत्वादिना शक्तिकल्पने तात्पर्यम् । मन्वेवं स्वत्वानुगमस्यापि सत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता, प्राचां मते यत्र–सत्त्वादिवत् स्वत्वस्याप्यनुगतत्वेन तन्मतमाश्रित्यैतदभिधानात् । कर्मादेरपीति । आदिपदेन कर्मपरिग्रहः निरुक्तस्य वाक्यत्वे विशेषणांशेऽपि शक्तिरावश्यकीति भावः । अभिधेयत्वं शक्यत्वं, तथाच व्याघ्रभिया पलायमानस्यत्यादिप्रयोगावतार इति भावः । इदञ्चापलक्षणम् यमश्वस्तमश्व गच्छतीत्यादावुभयकर्मजन्ययोगस्थले स्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्य कर्तृ–कर्मसाधारणतयाख्यातस्य निरुक्ताश्च स्वप्रकृत्यर्थत्वांशे च शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवम् । तत्र कर्मैकवचनाख्यातस्यापि शक्ततावच्छेदकमिति शक्ततावच्छेदकगौरवम् । एवं शक्यतावच्छेदकगौरवं च स्फुटमेव, कर्मत्वस्वप्रदे शक्यतावच्छेदकत्वादिति । तथाच कर्मत्वत्वादिना शक्तिकल्पने कर्तरि कर्मणि च विशेषणतया शक्तिः स्वीकृतैव भवता, अपि च तत्र अकल्पादिगौरवमिति सम्प्रदायार्थः ।

वैयाकरण एवमतद्वप्रसरति—तस्मादिति । एकवचनत्वस्याखण्डस्यैकत्वाभ्युपगमे स्वाह–तत्तद्रूपेणेति । मित्त्वादिनैव तित्वादिना वस्त्वर्थः । आख्यातस्य दशलकारसाधारण्येऽपि तत्तदन्यतमत्वेन प्रागुक्तं तत्रैवानुभवप्रम् । नन्वेवं कर्तृकर्मसाधारण्येन संख्यान्वयस्य दुर्वारत्वादिति दोषस्यापरिहार एवेत्यत आह—एकेति । एकेनाख्यातपदेन कर्तृ–संख्ययोरभिधानात् इति वर्तमानत्ववत् कर्तृसंख्ययोरेव परस्परमन्वय आमतत्त्वलभ्यत्वादिति सम्प्रदायः ।

नव्यास्तु कर्माख्यातजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातजन्यकर्तृत्वोपस्थितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् । अन्यथा तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदजन्योपस्थितीनामनन्तानां परामर्शानामिव कार्य–कारणभावकल्पने महागौरवप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यमित्याहुः ।

नन्वाख्यातसामान्यस्य कर्तृशक्ततया आत्मनेपदस्यापि कर्तृबोधकत्वं कर्मबोधकत्वं च तस्य प्रसिद्धं तथा चैकदा कर्तृ-कर्मतात्पर्ये चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत आह—कर्तृकर्मेति । अव्युत्पन्नमिति, एकदा तदुभयबोधाय कार्य-कारणभावानवच्छिन्नत्वादिति भावः । न चैवमाख्यातस्यैकदा कर्तृ-कर्मबोधकत्वाभावे मैत्रेण तण्डुलः पच्यते चैत्रस्तु तेमनं इत्यादावेकस्मादाख्यातात् तण्डुले चैत्रकर्तृकपाककर्मत्वस्य मैत्रे तेमनकर्तृत्वस्य च समूहालम्बनशाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् । आख्यातान्तराध्याहारस्य तत्र एकैकस्य समूहालम्बनशाब्दबोधाङ्गीकारात् । यत्र च नाध्याहारस्तत्रैकस्मादेवाख्यातादावृत्त्या क्रमेणैव कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य च शाब्दबोधो न समूहालम्बनम् । तथाऽऽवृत्तिस्वीकारे एकस्याख्यातस्य एकदा कर्तृकर्मबोधकत्वाभावव्युत्पत्तिभङ्ग एव, एतादृशव्युत्पत्तेरावृत्त्यनवच्छिन्नत्वैकस्याख्यातस्य निरूपितत्वादिति दिक् । ननु मास्तु उक्तव्युत्पत्तिविरोधेनैव दोषमयबोधकत्वं, तथापि चैत्रे पाककर्तृत्वमात्रतात्पर्यदशायां चैत्रः पच्यते इति प्रयोगः स्यादित्यत आह—कर्तरीति । असाधुत्वमेवेत्यत्र चोऽवधारणे ॥ ६ ॥

(रघु०) वैयाकरणमतमाह—कर्तृकर्मणीति । लकारवाच्ये आख्यातार्थे इतीति इत्यनेनेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यानुरोधादिति, नामाख्यातयोरेकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्योपपत्त्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवमाख्याते मानाभाव इत्यत आह—अन्यथेति । कर्त्राख्यातकर्माख्यातयोः कर्तृकर्मणोरनभिधायकत्वे इत्यर्थः । तयोरिति । द्वितीयातृतीययोरित्यर्थः । अनभिहिताधिकारीयत्वादिति । कर्तृकर्मानभिधायकाख्यातसमभिव्याहारे अभिहितत्वादित्यर्थः । यत्राख्यातेन कर्ता नाभिधीयते तत्र तृतीया, यत्र चाख्यातेन कर्म नाभिधीयते तत्र द्वितीयाभियुक्तस्मृतेति भावः । नन्वाख्यातस्य कृत्यभिधायकत्वानभिधायकत्वे एव द्वितीयातृतीययोर्नियामके स्तः । तथा च व्यर्थमाख्यातस्य कर्त्राद्यभिधायकत्वमित्यत आह—कृत्यभिधानस्येति । अविशिष्टत्वादिति, कर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः । तथा च नैयायिकनये कर्माख्यातस्यापि कृतिवाचकतया तत्र तृतीया न स्यादिति भावः । न च नैयायिकनये कर्माख्यातस्य कर्मत्वार्थकतया कथमेतदिति वाच्यम् । प्राचीननैयायिकनय एवैतदभिधानात् । स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ।

शङ्कते—कर्तृकर्मेत्यादि । नियम द्वितीयातृतीययोस्तदभावयोश्च नियम इत्यर्थः । यत्र धातूत्तरप्रत्ययेन कर्तृगतसंख्याभिधीयते तत्र कर्तरि न तृतीया । यत्र कर्तृगतसंख्या नाभिधीयते तत्र कर्तरि तृतीया । एवं यत्र धातूत्तरप्रत्ययेन कर्मगता संख्याभिधीयते तत्र कर्मणि न द्वितीया । तेन यत्र कर्मगतसंख्या नाभिधीयते तत्र कर्मणि द्वितीयेति भावः । चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादाविति ।

न च सुप संख्याभिधायकत्वे चैत्रो रूपवानित्युदाहरणं त्यक्त्वा चैत्रेण दृष्टो घट इत्येतावद्दूरपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यम् । नहि क्रियारहित वाक्यमस्तीति न्यायेन चैत्रो रूपवानित्यादौ गच्छतीतिक्रियामध्याहृत्य तिङैव सर्वत्र संख्याबोधसम्भवेऽल सुप सख्याभिधायकत्वेनेति शङ्कानिराकरणासम्भवे न सुप. सख्याभिधायकत्वे सक्रियतया तथाविधवाक्यपर्यन्तानुधावनस्यावैफ ल्यादिति । सुपशब्दे सुप एवेति, अवश्य सख्याकृतशक्ते. सुप्पदादित्यर्थं । न तदभिधायकत्वमिति । न सख्याभिधायकत्वमित्यर्थ । तथा च देवदत्तो गच्छतीत्यादावपि तिङ सख्यानभिधायकत्वेन तृतीया स्यादिति भाव । तादृश सुपमिति द्वित्वादिसख्याबोधक सुप्पदमित्यर्थ । द्वित्वादिप्रत्ययादिति । तथा च तत्र द्वित्वादिबोधान्यथानुपपत्त्या तिङोऽपि सख्यावाचकत्वमित्यर्थः ।

यत्तु चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ मैत्रपदोत्तरसुबिभक्तेर्द्वित्वादिलाक्षणि कतया द्वित्वादिबोधसम्भवे तिङ सख्याभिधायकत्व निर्युक्तिकमिति तदश्रद्धे यम् । विनिगमनाविरहेण चैत्रपदोत्तरसुब्विभक्तेरपि द्वित्वादिबोधस्यावश्यकत्वे चैत्रद्वय मैत्रद्वय गच्छत इत्यापत्तिर्दुर्वारा स्यात् । तत्रैकवचनोपस्थितैकत्वान्वित- त्वेनादौ कथ तिङुपस्थाप्यद्वित्वादेरन्वय इति तु नाशङ्कनीयम्, तत्रैकत्वस्यावि- वक्षितत्वादिति । ननु तथाप्युपदर्शितयुक्त्या तिङो द्वित्वाभिधायकमस्तु एकत्वा भिधायकत्व तु तस्य निर्युक्तिकमित्याशङ्कामपाकर्तुमाह—लाघवादेकवचनत्वा- दिनैवेति । तथा चैकवचनत्वविशिष्टसुप्त्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकत्वकल्पने गौ रवात्तदपहाय एकवचनत्व एव एकत्वशक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमुचितमिति । एक वचनत्व चाभियुक्तैरेकवचनत्वेन परिभाषितत्व, तच्च तिबादिसाधारणमिति तिबादेरप्येकत्वबोधकत्वमक्षुण्णमिति भाव ।

केचित्तु पचतीत्यादावाख्यातपदाङ्गपरतया शक्त्या वा कर्तृबोधेऽपि तत्र नियमत एकत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्तिप एकत्वबोधकत्वमावश्यकम् । न च तत्राख्यातस्यैकत्वविशिष्टकर्तरि लक्षणेति वाच्यम् । नियमत प्रतीयमानेऽप्यर्थे लक्षणाकल्पने यत्नेऽप्याख्यातस्य शक्तिकल्पनस्य निर्युक्तिकत्व, लक्षणयैव तत्र यत्नबोधसम्भवादित्याहु । कर्तृकर्मणसख्याभिधानानभिधानाभ्यामित्यारभ्य ना स्तीत्यन्तग्रन्थोपरि वैयाकरण समाधत्ते—क्लेत्यादि । तथा च सुब्वि भक्ति विना कृत्प्रत्ययावस्थानासम्भवात् कृत्प्रत्ययोत्तरसुप एव सख्याबोधसम्भवे तत्र सख्याबोधकत्व निर्युक्तिकम् । न च विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । एकवचनत्वेन सुपस्तत्र शक्तेरन्यत्र क्लृप्तत्वात् । एव चैत्रो ग्राम गतवानित्यादौ

गभिधानृत्तरकृत्प्रत्ययस्य सङ्ख्यानभिधायकत्वेन तृतीयापत्तेर्दोषोऽप्यशक्यवारणत्वादिति भावः ।

ननु यत्र आख्यातेन कर्तृगतसङ्ख्याभिधीयते तत्र प्रथमा । यत्र तेन कर्तृगतसङ्ख्या नाभिधीयते तत्र तृतीयेति । एवं कर्मणि प्रथमादिनियमो वाच्यः । कृत्प्रत्ययस्थले च कर्त्रादेरभिधानानभिधानाभ्यां तथा नियमो वाच्यः । तत्र च न कोऽपि दोष इत्यत आह—किं चेति । न नियम इति । कर्त्राख्यातेन कर्तृगतसङ्ख्यैवाभिधीयते न तु कर्मगतसंख्या । एवं कर्माख्यातेन कर्मगतसङ्ख्यैवाभिधीयते न तु कर्तृगतसङ्ख्येति नियमालाभ इत्यर्थः । ननु तादृशनियमालाभे का क्षतिरित्यत आह—पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेति । एकत्वत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षादिवशादिति । एकवचनत्वावच्छिन्नशक्तिवशादित्यर्थः । तथा च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्राख्यातेन कर्मगतसङ्ख्याबोधने बाधकाभावेन तत्रापि कर्मणि प्रथमा स्यात् । एवं चैत्रेणौदनः पच्यत इत्याख्यातेन कर्तृगतसङ्ख्याबोधने बाधकाभावेन तत्रापि कर्तरि प्रथमापत्तिरिति भावः ।

ननु कर्त्रेकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्त्रेकत्वं शक्यतावच्छेदकमेवं कर्मैकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्मैकत्वं शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । तथा च शक्यतावच्छेदकशक्ततावच्छेदकभेदान्न सर्वत्र कर्तृकर्मसाधारणैकत्वबोध इत्यत आह—कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधाने त्विति । कर्त्रेकत्वत्वादिना कर्मैकत्वादौ कर्त्रेकवचनत्वावच्छिन्नादेः शक्तिकल्पने त्वित्यर्थः । आदिना कर्मैकत्वत्वादिपरिग्रहः । अभिधेयत्वं शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वम् । इदमुपलक्षणम् । कर्त्रादिपदस्यापि शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमित्यपि बोध्यम् । नन्वेतेन किमायातमत आह—शक्ताविति । शक्तावित्यस्य गौरवमित्यत्रैवानेनान्वयः । तथा च कर्त्रादिघटितधर्मविशिष्टे शक्तिकल्पनेन तत्तद्घटितधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनेन, कर्त्रादिपदघटितधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन च महागौरवं नैयायिकमते । वैयाकरणमते एकत्वत्वादिना शक्यता, एकवचनत्वादिना शक्ततेति लाघवमतिस्फुटमिति भावः । वैयाकरणमतमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्तद्रूपेण चेति विभक्त्यादिनेत्यर्थः ।

नन्वेवं सति वैयाकरणमते कथं न कर्त्राद्याख्यातस्थले कर्मादौ सङ्ख्यान्वय इत्यत आह—एकपदेति । कर्त्रादिसंख्ययोरेकपदोपस्थाप्यत्वादित्यर्थः । सान्यगामित्वमिति । कर्त्राख्यातस्थले संख्यायाः कर्त्रादिष्वन्वयनियम इत्यर्थः । तथा

---

१ एकवचनत्वावच्छिन्नशक्तिवशादिति पाठः ।

च एकपदोपस्थाप्यानामर्थानामसति बाधके एकेनापरान्वय इति नियमेनैकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन कर्त्राख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्त्राख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य, एवमेकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन कर्माख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्माख्यातपदजन्यकर्मोपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य च कल्पनीयतया कर्त्राख्यातस्थले न कर्मादौ सङ्ख्यान्वय इति भाव ।

ननु कर्त्राख्यातत्वेन कर्मणि चात्मनेपदत्वेन शक्तिकल्पने चैत्र, पच्यते तण्डुल इत्यादि प्रयोगापत्ति । तत्राख्यातस्य आख्यातत्वेन कर्तरि शक्ततया कर्तुरुपस्थितिसम्भवेनात्मनेपदत्वेन च तस्य कर्मशक्ततया कर्मणोऽप्युपस्थितिसम्भवेन तयोस्तत्र चैत्रतण्डुलादावभेदसम्बन्धेनान्वयबोधे बाधकाभावादित्यत आह—कर्तृकर्मेत्यादि । एकदाऽयुक्तत्वमिति एकस्मिन्काले एकस्मादुक्तत्वमित्यर्थ । तथा च तदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्मबोधगृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानत्वादिना, एवं तदाख्यातपदजन्यकर्मत्वप्रकारककर्मविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृबोधगृहीततात्पर्यकतदाख्यातपदज्ञानत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा आख्यातपदात् कर्तृकर्मणोर्बोधापत्तिरिति भाव ।

केचित्तु तदाख्यातजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्मत्वबोधकद्वितीयाविभक्तिसमभिव्याहृतधातुसमभिव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृपस्थितेरेव, तदाख्यातपदजन्यकर्मत्वप्रकारककर्मशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति च तृतीयान्तपदसमभिव्याहृतधातुपदसमभिव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्मोपस्थितेश्च हेतुत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा एकाख्यातपदात् कर्तृकर्मणोरन्वयबोध । चैत्र, चैत्रेण तण्डुल तण्डुलं पच्यते इत्यादि प्रयोगे चेष्टापत्तिस्तत्राप्यन्वयबोधे कस्याप्यविवादादित्याहु ।

ननूपदर्शितरीत्या चैत्र पच्यते तण्डुल इत्यादिप्रयोगवारणेऽपि चैत्र पच्यते तण्डुलमित्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारैव, तत्र कर्मताबोधे गृहीततात्पर्यक[illegible] नाभावात् कर्तृ[illegible] स्थितिसम्भवाच्च [illegible] कर्तृत्वप्रकारककर्तृशाब्दबोधकतावच्छेदककोटावाख्यातपदांशे [illegible] श्रुतत्वात् । तथा च यगाद्यसमभिव्याहृतत्वमपि निवेशनीयमिति नोपदर्शितप्रयोगापत्तिरिति भाव ॥ ५ ॥

(जय०) वैयाकरणमतमुत्थापयति—कर्तृकर्मणी इति । लकार आख्यातम् । सामानाधिकरण्येति । आख्यातस्य कर्तृकर्मशक्यत्व एव नामाख्यातयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकधर्मिबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः । ननु कृत्यभिधानानभिधानाभ्यामेव कर्माभिधानानभिधानयोः कर्माभिधानानभिधानयोश्च नियमो भविष्यति तत्राह—कृत्यभिधानेति । कर्मप्रत्ययेनापि कृतेरभिधानमिति प्राचीनमतेनेद, स्वमते तत्र तृतीयाया एव कृत्यभिधायकत्व बोध्यम् ।

नैयायिकमत दूषयति—कर्तृकर्मसंख्येति, इत्यपि नास्तीत्यन्तेन । नियम इति । आख्यातेन कर्तृकर्मसंख्याया अभिधाने प्रथमाऽनभिधाने तृतीयाद्वितीये इति नियम इत्यर्थः । तथा चाभिहिते कर्मणीत्याद्यनुशासनेऽभिहितसंख्यान्यमित्वमेवाभिहितत्वमिति भावः । न तदभिप्रायकत्व, संख्याभिधायकत्वम् । तथा च मैत्रः पचतीत्यादौ तृतीया स्यादिति भावः । तादृशसुपं द्वित्वादिबोधकसुपम् । न चानेक(त्व)धर्मितावच्छेदककद्वित्वधी॰, कुतः [1] एकत्वस्याविवक्षितत्वात् । विवक्षितत्वेऽप्येकेन द्वयमितिरीत्या बोध इत्यन्ये । एकैकत्वमात्रावच्छेदेनैव न द्वित्वधीरिति ।

नन्वभास्तु सुपेकवचनस्य द्वित्वे लक्षणा, न च सुब्विभक्तौ लक्षणास्त्वे धृति, स्वाहेत्यादौ प्रथमादेश्चतुर्थ्यर्थे लक्षणया प्रयोगसंभवाद्व्यत्ययानुशासनं व्यर्थं स्यादिति न तत्र लक्षणेति वाच्यम् । तद्वैयर्थ्यापत्त्या संख्याभिन्न एव सुब्विभक्तेर्लक्षणानुपगमात् । एकस्मै धारा इत्यादिप्रयोगात् । वस्तुतो व्यत्ययानुशासनं न प्रथमादेश्चतुर्थ्यादिस्मारकत्वसम्बन्धबोधकं तदर्थशक्तिग्राहकं वा श्रूयमाणप्रथमादितो लक्षणया चतुर्थ्यादार्थबोधसम्भवे पदान्तरस्मृतेः शक्त्यन्तरस्य वा कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । किं तु यस्या विभक्तेरर्थे या विभक्तिर्विधीयते तद्विभक्त्यर्थे तदन्यविभक्तेर्लक्षणयाऽसाधुत्वमित्येतत्परतया सार्थकम् । अत एव घट जानातीत्यादौ द्वितीयादेर्विषयित्वादौ लक्षणा निष्प्रत्यूहेति चेत्तथा सुब्विभक्ते. प्रकृत्यर्थमात्रगतसंख्याबोधकत्वनियमात् चैत्रौ मैत्रश्च गच्छत इत्यादितश्चैत्रद्वयमैत्रद्वयबोधापत्ते. । न च चैत्रमैत्रपदे चैत्रमैत्रान्यतरपरे सभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । बोधवैलक्षण्यात् । वस्तुत एकस्मिन्नेकवचनमित्यादिसमाख्याद्यनुशासनात्तादेकत्वादौ शक्तिसिद्धेर्द्वयोरित्याद्यनुशासनं एकवचनादावसाधुत्वज्ञापकमिति नात्र लक्षणासंभव. । एतेन चैत्रमैत्रपदे शक्त्या चैत्रमैत्रयोर्लक्षणया मैत्रचैत्रयोर्बोधके इति न बोधवैलक्षण्यमिति दिक् ।

---

१ इद वाक्यचन्द्रिकायामस्तीति आदर्शपुस्तके टिप्पणी।

नन्वेवमपि द्वित्वादिषु आख्यातद्विवचनादेः शक्तिः कल्प्यतां नत्वेकवचना-ख्यातस्यैकत्वे इत्यत आह—लाघवादिति । सुत्वात्वादिना शक्तिकल्पने च नानाशक्तिः स्यात्सुपेकवचनत्वेन तत्त्वे तु गौरवादेकवचनत्वेनैव तत्त्वमित्याख्या-तैकवचनस्याप्येकत्वे शक्तिरागतेति भावः । नन्वत्र तिमेकवचनत्वं नैकत्वश-क्तत्वमात्माश्रयप्रसङ्गात् । न च सङ्केतविशेषसम्बन्धेन एकवचनपदवत्त्वं तत् । तद्रूपेणाज्ञानदशायां सुत्वादिना ज्ञानादेकत्वादिप्रत्ययः शक्ततावच्छेदकभ्रमादे-वेति वाच्यम् । एकवचनपदस्याननुगमात्स्वस्यानन्त्यप्रसङ्गात् । शक्ततावच्छेदक-भेदात् । किं चैकवचनत्वेनाज्ञानेऽपि सुत्वादिना ज्ञानाद्भवेदेकत्वादिधी. । सुत्वादिनाऽज्ञाने चैकवचनत्वादिना ज्ञानेऽपि नेति सुत्वादिकमेवान्वयव्यतिरेका-भ्यां शक्ततावच्छेदक (एक) वचनादिपरिभाषाविशेषविषयत्वादिज्ञानं च एकस्य शक्तत्वज्ञापकतयोपयुज्यते । तदवच्छेदेन व्याकरणादेकत्वादिव्युत्पत्तेः । अत एव स्वादेरेकवचनत्वेनाज्ञानदशायां क्वचिन्नैकत्वादिधीर्द्विवचनत्वादिना ज्ञाने च द्वित्वादिशक्तत्वभ्रमाद्द्वित्वादिधीः । व्याकरणस्य चैतदपि फलं यत्तत्संज्ञया बहुना निर्देशः । प्रत्येकं निर्देशे ग्रन्थगौरवापत्तेः ।

अत्र वदन्ति—सुत्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकं तथाऽपि तिप्त्वादिकं तथा पचतीत्यत्र पाककर्ता एक इति बोधात् । न च कर्तरि लक्षणावश्यकत्वादेक-त्वविशिष्टकर्तर्येव साऽस्तु विशिष्टे लक्षणाप्रतिसंधानविरहेऽपि तथा बोधात्, वै-याकरणानां शक्तिभ्रमेण बोधाच्च । न चैकत्वांशेऽपि शक्तिभ्रमो बाधका-भावात् । न चैवं कर्तर्यपि शक्तिरस्तु तत्र कदाचित्कृतिमत्कारकेऽनोधस्याप्यनुभव-सिद्धत्वात्, कृतौ लाघवात् शक्तौ कर्तृ शक्तिभ्रमाल्लक्षणातश्च लाभसम्भवस्यैव बाधकत्वात् । न चैवं सुपि द्वितीयात्वादिशक्तेस्तिङि भ्रमादेकत्वादिबोधसम्भवान्न निपाते शक्तिः । घटपदे शक्तौ कलशपदे तदभावप्रसङ्गात्, स्वरसतस्तदर्थप्रतीतेस्तुल्यैव । किं च विनिगमनाविरहादेव निपाते शक्तिसिद्धे सुप एव कल्प्यत्वा-(त्तत्त्वा)रोपाच्छाब्दबोधस्य सुघटत्वात् । न च तिङां बाहुल्यं, तथाऽपि प्रत्येकं विनिगमकाभावात् । न च सुपां सार्वत्रिकत्वमेव विनिगमकम् । पचतीत्यत्रैव तदभावात्, वारि दृश्यत इत्यत्र लुप्तविभक्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि तिङेकत्वप्र-त्ययाच्च । तत्र लुप्तस्य प्रतिसन्धानं कल्प्यत इति चेत् चैत्रेण दृष्टो घट इत्यत्रा-प्यस्तीतितिङ्प्रतिसन्धानस्य सम्भवात् । न चैवं गङ्गापदस्यापि तीरे शक्तिरस्तु । तत्र तद्भेदे प्रमात्वे बाधकाभावादिविनिगमनाविरहाच्चेति वाच्यम् । तत्र निरूढ-कोशादेरेव बाधकत्वात् । न चैवं तथा, द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने इति सामान्यत एवानुशासनसत्त्वात् ।

आख्यातस्यैकत्वावाचकत्वे चैत्र पचति इत्यत्र पचन्तीत्यादिवाक्यस्यापि योग्यत्वं स्यात्। आख्यातोपस्थापितभावनामात्रस्यान्वयसम्भवात्। तस्मादेकत्वादि-संख्यामात्रव्यतिरेकेणोच्चार्यमाणेन शक्तिराख्यातस्य पुष्पवन्तादिपदवदिति संख्यान्वयिन्येव भावनान्वयायोग्यत्वम्। न चैवमेकस्मिन् दाराः पश्यन्ति आपो विद्यन्ते इत्यादौ संख्याया अप्यन्वयो न स्यादिति वाच्यम्। अत एव तत्राप्यवयवादिवृत्तेरप्त्वादिवृत्तेर्वा बहुत्वस्य परम्परयाऽपि स्वीकारात्। न चैवमवयवादिबहुत्वमादाय एको गच्छन्तीत्यादिप्रयोगापत्तिः। एकत्वधर्मिता-वच्छेदकबहुत्वप्रकारकान्वयबोधस्य कारणत्वोपगमादिति तन्न। यद्यपि मनुष्यो गच्छन्तीत्यादौ यावद्बाधेन इदमिति न्यायेन बहुत्वैकत्वयोरन्वयस-म्भवात् तथा प्रयोगापत्तिरत्र रुदामाद्युत्यमेवोपेयमिति यद्वा गच्छति इत्या-दावपि तथा। किं च जानातीत्यादावाश्रयत्वलाक्षणिकाख्याते का गतिः? स्वार्थ-संख्यान्वयित्वेन भावनान्वय इति नियम एवैकवचनोच्चारणेत्यादेरर्थ इति चेत् न। द्वौ गच्छत इत्यादौ सर्वैरेवासम्भवात्। उद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयत्वासम्भवेन तत्र संख्याया अनन्वयात्।

यदप्युपकुम्भं दृश्यते दृश्येते दृश्यन्ते, वारि दृश्यते दृश्यन्ते इत्याद्यनेकत्वा-दिप्रतीतिविपादिसमभिव्याहारेणैकत्वादिवाचित्वमुप कल्पयितुं शक्यत्वादिनादे-कत्वबाधितासिद्धिरिति। तदपि न। द्वित्वादिप्रकारतया गृहीततिङादेः सम-भिव्याहारेण तत्तत्त्वनाभावादेकत्ववाचितया गृहीतस्यादिसमभिव्याहारेण कस्य नाथैकत्ववाचितया गृहीततिङादीति वाच्यम्। तथा च पुनरन्यथासिद्धिरिति द्वित्वादिशक्ततया गृहीतान्यतिङादिसमभिव्याहारात्कल्पनमित्याहुः। (?)

यत्तु पचतीत्यादौ वारि दृश्यते इत्यादौ च तिङादेरेकत्वबोधेऽपि न तत्र शक्तिः। अन्यथा पचतीतिवाक्यस्याकर्तौ एक पाककर्त्ता चैत्र एक इति बोधे कर्तृत्वेनादेरपि शक्त्यावश्यकत्वापत्तेः। अथ चैत्र पचतीति वाक्यश्रवणे कर्तृत्वेनादप्रान्तो बोधाप्रचारणेनाभावे चैत्रे च शक्त्यमाननिर्णयात् भ्रमत्व-विशेषादर्शनकालीनकल्पनाया इत्युच्यते तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं, चैत्र पचति चैत्रो दृष्ट इत्यादिविशेष्यसमभिव्याहृतविभक्तिभ्यामेकत्वबोधसम्भवात्, अनुशासनं त्वेकत्वप्रतिपाद्ये एकवचनमित्यत्र रूपं न तिङादेरेकत्वशक्तिप्रत्यायकं सम-भिव्याहृतैकवचनान्तविशेष्यपदादेवैकत्वप्रतीतिसम्भवात्, शक्तिस्मरणादेरिव कर्तरि। द्विवचनस्य तु द्वित्वे शक्तिरनुशासनबलादेव, चैत्रो मैत्रश्चेत्यादौ तदलाभात् कर्मादेरिवाभेच्छादादिति। तन्न। प्रागुक्तयुक्तेरेकत्वशक्तिसिद्धेः।

कर्तरि तु न शक्तिगौरवात् । न वा चैत्रादावनुशासनानुग्रहाभावादिति दिक् ॥

कृतेति । तदुत्तरसुप एव संख्योपस्थितिसंभवात् कृतो न संख्यायां शक्तिरिति चैत्रो ग्रामं गत इत्यादावपि तृतीया चैत्रेण ग्रामो गत इत्यादावपि द्वितीया स्यादिति भाव । नन्वाख्याते न कर्तृसंख्याभिधानानभिधानाभ्यां नियमो भविष्यतीत्यत आह—किं चेति । न नियम । कर्तुरेव कर्त्राख्यातेन कर्मण एव कर्माख्यातेन संख्याभिधीयत इति नियमो न, संभवतीति शेष । असंभवमेवोपपादयति—पदार्थतेति । एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थ । कर्तृकर्मेति । तथा च कर्तृकर्मविहिताभ्यामप्याख्याताभ्यां कदाचित्कर्मकर्तृगतसंख्याबोधसंभवात् चैत्रेण पचति तण्डुलश्चैत्र पच्यते तण्डुलमित्यपि स्यादिति भाव ।

ननु कर्मैकत्वत्वादिना शक्यत्वयोग्यतावशादेव न साधारण्यमत आह—कर्मैकेति । आदिपदात्कर्मैकत्वत्वपरिग्रह । अभिधेयत्वमिति विशेषणमयेति शेष । ननु कृतिमदेकत्वत्वमेव शक्यतावच्छेदकम् । कृतिमत्त्व च सामानाधिकरण्येन । सामानाधिकरण्य च कर्तृकर्मैकत्वयो कृतिसमवायिनि कृतिविशेष्ये च समवेतत्वमिति कर्मादेर्नाभिधेयत्वबाधोऽतीत्यत आह—शक्ताविति । ममैकवचनत्वादिनैकत्वादौ शक्तिनियममाख्यातत्वेन कर्तर्यात्मनेपदत्वेन कर्मणीति शक्तिपञ्चकम्। तव कर्मादिविहितैकत्वत्वादिना च कर्मैकत्वादौ शक्तिपञ्चक सुबेकवचनत्वादिना चैकत्वादौ शक्तिनियम् , आख्यातत्वेन कृताविव्येका , आत्मनेपदस्थले च तस्या विशेष्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तर, फलविशेषस्य कर्मत्वे तत्रापि शक्त्यन्तरमिति दशैकादश वा शक्तय इति शक्तौ गौरवम् । ममैकवचनत्वादिना शक्तस्य तव कर्तरि विहितैकवचनत्व शक्ततावच्छेदकम् । तत्तद्रूपेणेतिमते गुरुत्वाच्छक्यतेत्युक्तम् । अत्र चैत्र ग्राम नयति मैत्र इत्यादौ कर्मणोऽपि कर्तृत्वात्तत्क्रियाकर्मैकत्वत्वादिना शक्यत्वस्य वाच्यत्वादतिगौरव शक्यतावच्छेदके, शक्यानन्त्य च बोध्यम् ।

ननु तत्रैव कथ संख्यान्वयनियम ? कथ वा न गौरवमत आह—तस्मादिति । आख्यातत्वेनेति । आत्मनेपदस्यापि कर्तरि प्रयोगादिति भाव । आत्मनेपदत्वेनेति । परस्मैपदस्य कुत्रापि कर्मण्यप्रयोगादिति भाव । एकवचनत्वादेर्दुर्वचत्वादाह—तत्तद्रूपेणेति । एवमाख्यातत्वादेरपि दुर्वचत्वे तिप्त्वादिकं तथेति बोध्यम् । एकपदेति । तथा च तत्तदाख्यातजन्यसंख्याप्रकारकबोधे तत्तदाख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थिते कारणत्वान्नान्यत्र संख्यान्वय इति भाव । अत्र चैत्रश्चैत्र नानातीत्यादौ कर्मणा[ऽभिधायि]विषय वरूपकर्मत्वेन नाभिधानमाश्रयत्वरूपमात्रकर्तृत्वेनैव तदभिधानादिति बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति—भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः समानपदोपात्तत्वेन एकान्वयित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्त-

कर्तृकर्मेति । एकदेति । इतरदोषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं फलबलात्कल्प्यते । यद्वा—सकर्मकधातूत्तराख्यातजन्ये कर्तृबोधे कर्मबोधकविभक्तिसमभिव्याहृताख्यातजन्यकर्तृबोधस्येव, कर्मबोधे च तृतीयान्तपदसमभिव्याहृताख्यातजन्यकर्मोपस्थितेः कारणत्वे तात्पर्यं, तेन ' चैत्रेण तेमनं चैत्रस्तण्डुलं पच्यते सुखम् ' इत्यतो बोधः सुघटः । एतत्कल्पे चैत्रः पचतीत्यादौ तण्डुलमित्याद्यध्याहारेणैव बोध इति बोध्यम् । अत इति । इतरथा पच्यत इत्यस्य कर्तरि कर्मणि च साधुत्वान्मैत्र पाककर्ता तण्डुलः पाककर्मेति बोधस्य ततो दुर्वारत्वादुभयत्र प्रथमा स्यादेवेति भावः । नन्वेवमपि कर्तृमात्रतात्पर्यकत्वेन, पच्यत इत्यतः कर्तृमात्रबोधः स्यादत्राह—कर्तरीति । चरमार्थः ॥ ५ ॥

(मधु०) लाघवादाख्यातस्य यत्न एव शक्तिः संख्याभिधानानभिधानाभ्यामेव प्रथमा-तृतीयादिनियमस्तत्र च संख्यायाः कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधापत्तिरेव मूलबाधिका भवत्सामेवोद्धरति,—भावनेति । आख्यातार्थभावनाविशेष्ये इत्यर्थः । ताद्दशभावनाविशेषणीभूतधात्वर्थाविधारणाय विशेष्येति, तथाच ताद्दशभावनाया विशेष्यत्वेनान्वयं यत्किञ्चिद् तत्रैव संख्यान्वयोऽपि नियामक, विशेष्यत्वं च प्रतियोगितेतरसम्बन्धेन बोध्यं तेन न पचतीत्यादौ न नञर्थे संख्यान्वय इति भावः । भावना चात्र यत्नो व्यापार आश्रयत्वादिश्च न तु यत्नमात्रं, तेनाग्नि पचति चैत्रो जानातीत्यादौ लक्ष्यार्थस्यापि समह, वर्तमानत्वादं इतिमात्रसंस्थापनत्वादेशार्संभव ।

केचित्तु कर्तृकर्माख्यातसाधारणाख्यातार्थो भावना इत्याहुः । तदसत् । तथा सति कर्मविभक्त्यर्थस्य कर्मण्यपि भावनात्वेन पच्यते तण्डुल इत्यादौ व्यभिचारमर्थनाभे मतान्तरानुसरणस्यासङ्गतत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

एकान्वयित्वस्येति । एकविशेष्यान्वयित्वस्यौचित्यादित्यर्थः । अनुमानप्रकारश्च—आख्यातोपस्थाप्यसंख्या भावनाविशेष्यान्वयिनी आख्यातनिरूपितत्वे सति तद्दृश्यभावत्वात्त्यादित्यात् भावनावदिति भावः ।

ननु आख्यातार्थभावनाया एव विशेष्यत्वेन इवान्वय इत्यत आह—भावनायाश्चेति । प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्थादिभावनायां विशेषणत्वेनान्वयादुक्तं विशेष्यत्वेनेति । कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । अत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्यसमानोपादानं तण्डुलः पचति चैत्र इत्यादौ प्रथमाया कर्मत्वे वृत्तिभ्रमेण

लक्षणाज्ञानेन वा यदा तण्डुलकर्मकेत्यादिबोधस्तदापि तण्डुले भावनान्वयात् निरुक्तकर्मत्वाभावबद्ध इति, कर्मत्वादिविशेषणीभूत इत्यर्थः । तेन पच्यते तण्डुलस्य पाको भवतीत्यादौ पाककर्म—तण्डुलकर्मादिविशेष्यकतदन्वयो नानुपपन्नः । कर्मत्वादिपदं च स्वरूपकथनमविशेषणत्वमात्रं विवक्षितम् । अत एव यदा साक्षात्परम्परासाधारण्येन नौकानिरूपितारम्भकताभयस्वप्रकारकान्वयबोधे वक्तुरभिप्रायः, तदा एको वृक्षः पञ्च नौका भवन्तीत्येव प्रयोगः, तत्र नौकायाः प्रथमार्थनिरूपितत्वविशेषणतया तत्र भावनान्वयासम्भवेनाख्यातार्थसंख्यान्वयासम्भवात् । यदा च पञ्चनौकासु वृक्षनिरूपितोपादानत्वप्रकारकान्वयबोधे वक्तुरभिप्रायः तदा तु भवन्त्येव प्रयोगः । प्रथमस्य साक्षात्परम्परासाधारण्यस्य त्यागादानात् साक्षादुपारम्भकसद्भावस्थानां नावेऽपि न क्षतिः, द्वितीयस्य तस्योपादानस्यासाक्षात्परतया वृक्षारम्भकताप्रत्यानामेव सत्त्वात् पञ्चनां साक्षान्नौकारम्भकत्वेऽपि न क्षतिः । (८)

केचित्तु एकवृक्षपदं परम्परया वृक्षारम्भकारम्भकत्वपरं, धातुपदं च साक्षादारम्भकतापरमेव । यद्वा नौकापदं साक्षात् तदारम्भकपरं, धात्वर्थश्चाभेद इत्याहुः । नौकायाः सप्तम्या सम्बन्धविशेषरूपत्वे तु नौकापद तादृशविलक्षणसंयोगवत्परमितरमप्रकृतेन ।

न चैवं भूतले घटो नास्तीत्यादौ घटस्याभावांशे विशेषणत्वात्तदास्यातार्थसंख्याभाव पक्षाश्रयात् घटे संख्यान्वयोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । तादृशयुस्थलविशेषेण तत्र भावनाविशेष्यप्रतियोगिन्येव संख्यान्वयस्तथानुपपत्त्या विशेषणतावच्छेदेन भूतलवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन भवतीत्यस्य यस्य वा गते विशेष—

इन

मा —भावनाप्रकारकत्वादबोधे तदुपस्थापकपदं प्रथमान्तिमभिन्नमभिन्नातानि धातूत्तवमाख्यातं चाकाङ्क्षा । तस्याश्च तण्डुलस्यविशेष्यक—भावनाप्रकारकबोधस्य कार्यतावच्छेदकम् । अतः प्रथमार्थकर्मत्वादिविशेषणीभूते तण्डुलादौ न तदन्वयः । द्वितीयाविभक्त्यर्थान्तिवोधश्च तात्पर्यमत्वे इष्यत एव । अत एवाग्रमेव दृश्यते इत्यादौ एककार्यान्यविशेषणत्वेन दर्शितस्य भावनाविशेष्यत्वेनान्वयो नानुपपन्नः । ननु तथापि चैत्र पचन चैत्र पचन्तीत्यादौ चैत्रादिषु कथं न भावनान्वयः । न चाख्यात–प्रथमयोर्वचनमात्रस्थापि तत्तत्र नियतमिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ व्यभिचारादिति । मैवम् । आख्यातैकवचनोपस्थाप्यस्य सत्त्वादि प्रथमैकवचनान्तोपस्थाप्य एवान्वयः, तद्द्विवचनोपस्थाप्यस्य भावनादि क्वचित् द्विवचनान्तोपस्थाप्ये कश्चिदेकवचनान्तद्वयोपस्थाप्ययोरपि सम्भवात् । एवमन्यत्रापि बहुवचनस्थले देयमित्यादिति भावः ।

पदोपस्थाप्यैः। तथैवाकाङ्क्षितत्वात्। चैत्रः पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृ-कर्मणी प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव संख्यान्वयः। चैत्रेण सुप्यते गगनेन स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य भावनायां विशेषणतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, भावनाया बाधितत्वाच्च, भावनाविशेष्यवि-

केचित्तु दृश्यते चैत्र पचति, गच्छति चैत्र पचतीत्यादौ एकत्र द्वयमितीयदे-ख्याख्यातार्थद्वये स्वतावच्छेदकीकृत्यापराख्यातार्थान्वयवारणाय-कर्मत्वाद्यनव-रुद्ध इति। आख्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यविच्छिन्न इत्यर्थः, तेन पक्व भुज्यते, तण्डुलस्य पाको भवतीत्यादौ पाककर्मत्वतण्डुलकर्मत्वादिमति भावनाया अन्वयो नाव्यप्त। यद्वैव धात्वर्थस्य स्थाने दर्शनविषयत्वतात्पर्येण प्रवृत्ते श्रुति स्वाहा जायते इत्यादावन्वयापत्ति, तत्र प्रथमाया एव चतुर्थ्यर्थे लाक्षणिकतया तद्वदत्वेऽप्याख्यातोपस्थाप्यतत्त्वकत्वाभावादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। अन्यथा प्रथमातोऽप्यप्रतीतेरापात्। इतिसाध्यस्येष्टसाधनत्वाद्यावत्कर्मकक्रियाया धात्वर्थे च सन्न्ययवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यैरिति। तथा च तद्विशेष्यक-भावनाप्रकारकशाब्दबोधे पूर्वोक्तद्वयमाकाङ्क्षा मन्तव्यानुपूर्वीज्ञानात् ततद्धर्मप्रकारकतावच्छेदकीभूय तत्तद्धर्मप्रकारकान्वयबोधोऽप्यभवत्सिद्धस्तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य विशिष्य तादृशान्वयबोधे हेतुतया दृश्यते चैत्र पचतीत्यादौ न तथान्वय इति भाव इत्याहुः।

ननु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणत्वेनैव कुतो नान्वय इत्यत आह-तथैवेति। विशेष्यत्वेनैवेत्यर्थः, बोधस्येति शेषः। आकाङ्क्षितत्वात्, आकाङ्क्षाया वर्तमानात्। नन्वेवं भावप्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यविरहात् संख्यान्वयो न स्यादित्यनेष्टापत्तिमाह-चैत्रेणेति। इत्यादाविति, भावनाविशेष्यविरहात्न निवृत्तेव संख्यायास्तेनान्वय। भावनाविशेष्यविरहे हेतुत्रयमाह-प्रथमान्ते-त्यादि। ननु उपस्थितभावनाया अनन्वयापत्तिदोषेण भावातिरिक्तस्थले एव प्रथमान्तपदापेक्षा भावस्थले तु धात्वर्थ एव भावनाविशेष्य इत्यत आह-धात्वर्थस्येति। ननु अनायत्या तादृशव्युत्पत्तिरपि भावप्रत्ययस्थले स्वीक्रियतामत आह-भावनाया इति। चैत्रवृत्तिस्वापनिरूपिताश्रयत्व-गगनवृत्तिस्थितिनिरूपिताश्रयत्वादेरेव प्रकृत भावनात्वेन तस्य धात्वर्थस्यापि-स्थित्यादौ बाधादित्यर्थ। एतच्चापाततः, निरूपकत्वसम्बन्धेनैव तस्य तथा बाधाभावात्। वस्तुतोऽत्र

१ ख. स्थाप्य एव साक्षाद्दृष्टत्वात्। चै। २ मथुरानाथास्तु चैत्रेण सुप्यते, इत्यतः प्रागिदं वाक्यं व्याचक्षते।

भावनायाश्च कर्तरि आश्रयत्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः, तव कर्तृ-कर्माभिधायित्ववदास्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम् । अतो मैत्रेण पचति तण्डुलः तण्डुलं पच्यते मैत्रः, मैत्रः पच्यन्ते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः। भावना च व्यापारमात्रोपलक्षिका अचेत-
अवण-व्यञ्जनविषयेऽपि श्रुतिपद-व्यतिपदप्रयोगात् । कर्मवाचकपदाभावेन कृदभिहितत्वे न्यायस्य तथात्वभवादिविषयकमप्रवृत्तेन ।

नतु यदि भावनाविशेष्य एव सङ्ख्यान्वयस्तदा पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलादिषु कथं तदन्वयः तत्राश्रयतासम्बन्धेन भावनाया बाधितत्वेन भावनाविशेष्यत्वाभावादित्यत आह–भावनायाश्चेति । स्वाश्रयत्वेन, स्वाश्रयतासम्बन्धेन । कर्मणीति कर्मप्रत्ययस्थल इत्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणक्रमेण । तथा चाश्रयतासम्बन्धेन बाधेऽपि प्रकारान्तरेण विशेष्यत्वे न बाधकमिति भावः । ननु कदाचिदाश्रयतासम्बन्धेन कर्तर्यन्वयः क्वचिच्च कर्मणि अन्यथान्वय इत्यत्र किं नियामकमत आह–तवेति । तवाख्यातस्य कर्तृ–कर्मबोधकत्वं तुल्यं ममापि आख्यातस्य कर्तर्याश्रयत्वेन भावनाबोधकत्वं कर्मण्यन्यथा तदन्वयबोधकत्वमित्यर्थः । तथाच यथा त्वन्मते परस्मैपदस्य न कर्मबोधकत्वं तथा ममापि परस्मैपदस्य न कर्मणि भावनाया अन्यथान्वयबोधकत्वं किंतु कर्तर्याश्रयत्वेन तद्बोधकत्वं, यथा तव कर्तरि यक्रोऽसाधुत्वं तथा ममापि कर्तर्याश्रयत्वेन भावनान्वयबोधे तस्यासाधुत्वं, यथा तव एकदा न कर्तृ–कर्मबोधकत्वं तथा ममाप्येकदा न कर्तर्याश्रयत्वेन कर्मणि चान्यथान्वयबोधकत्वमिति भावः ।

क्रमेणासङ्कीर्णं प्रयोजनमाह–मैत्रेणेति । परस्मैपदेनापि तिपा कर्मणि तण्डुले विषयतया भावनाया अन्वयबोधने तद्गतसङ्ख्याया अपि तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याभ्युपगततया मैत्रे आश्रयतया भावनान्वयात् तद्वृत्तिसङ्ख्याया अनभिधानात् तत्र तृतीया स्यादिति भावः । तण्डुलमिति । कर्तर्याश्रयतया भावनान्वयबोधेऽपि यक साधुत्वे पच्यते इत्यात्मनेपदेन कर्तरि मैत्रे तेन सम्बन्धेन भावनाया अन्वयबोधनात् तद्गतसङ्ख्याया अपि तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याभ्युपगततया तण्डुले भावनाया विषयत्वेनानन्वयात् तद्वृत्तिसङ्ख्याया अनभिधानात् तत्र द्वितीया स्यादिति भावः । मैत्र इति, एकदा उभयान्वयबोधस्याभ्युपगमे पच्यत इत्यनेन भावनाया कर्तर्याश्रयतया कर्मणि चान्यथान्वयबोधनात्तदुभयवृत्तिसङ्ख्याया अभिधानेनोभयत्रैव प्रथमा स्यादिति भावः ।

आख्यातार्थभावनाविशेष्ये सङ्ख्यान्वय इत्यत्र भावनापदार्थं निर्वक्ति–भावना चेति । भावना न प्रयत्नत्वमात्रविशिष्टा अपि तु व्यापारत्वविशिष्टापीत्यर्थः ।

यथा स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्तरान्वयित्वमिति वैयाकरणमतमेव युक्तं लाघवादिति चेत् । न । कर्तृत्वस्य कृतिमत्त्वरूपस्य हि शक्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिर्धर्मिणोऽन्यलभ्यस्य शक्यत्वापत्तिश्चेति महागौरवं स्यात् । न च स्वाश्रयसमवायित्वादिलक्षणपरम्परासंबन्धेन कृतित्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं वैयाकरणमतेऽपीति न शक्यतावच्छेदकनानात्वगौरवमिति वाच्यम् । समवायेन कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वापेक्षया निरुक्तपरम्परासम्बन्धेन कृतित्वस्य तथात्वे गौरवस्यापरिहारात् । एवं समानपदोपात्तान्वयित्वस्य नियामकत्वे तु न गौरवं, वैयाकरणस्याख्यातजन्यकर्तृत्वप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातजन्यकर्त्रुपस्थितित्वेन हेतुतावदस्माकमपि तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पनादिति भावः ।

ननु चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ भावनान्वयस्तण्डुलादावपि स्यात् तथाच कर्तृसंज्ञापारम्येणेत्यादिग्रन्थस्यापरिहार इत्यत आह—भावनायाञ्चेति । प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्थस्य भावनायां विशेषणत्वेनान्वयादाह—विशेष्यत्वेनेति । ननु कर्मत्वादेर्विशेषणतयोपस्थितं चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिकमेव भावनाविशेष्यतया अन्वितमिति किं नाङ्गीक्रियते इत्यस्योत्तरदानायाह—कर्मत्वादीति । आदिपदेन करणत्व-संप्रदानत्वापादानत्व-संबन्धाधिकरणत्वादीनां स्वार्थानां परिग्रहः । तथाच तेषां कर्मत्वादिविशेषणतया उपस्थितत्वेन भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये निराकाङ्क्षत्वमित्युत्तरमभिप्रेतम् । ननु यदि कर्मत्वादिविशेषणतयोपस्थितत्वमेव भावनाविशेष्यत्वेनान्वये निराकाङ्क्षताबीजं तदा धात्वर्थस्य भावनाविशेष्यतयान्वये निराकाङ्क्षता न स्यात्तस्य कर्मत्व-करणत्वादिविशेषणतयाऽनुपस्थितत्वादित्यत आह—प्रथमान्तेति । तथाच कर्मत्वादिविशेषणतयोपस्थिते धात्वर्थे च भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयबोधस्याजायमानतया तद्वारणाय भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुता कल्प्यते इत्यर्थः । ननु विशेषणतयोपस्थित एव कथमाकाङ्क्षा नास्तीत्यत आह—तथैवेति । कर्मत्वादिविशेषणतयाऽनुपस्थितेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैव विशेष्यत्वेन भावनान्वयस्य साकाङ्क्षत्वादित्यर्थः ।

अयमत्र भावः—प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य विशेष्यतयैवान्वयनियमेन विशेषणताकाङ्क्षता, भावनायाश्च विशेषणत्वेन विशेष्यसाकाङ्क्षतेति भवतावश्यकल्पनीयेन प्रथमान्तोपस्थाप्यं विशेष्यीकृत्य भावनायास्तद्विशेषणत्वेनान्वयः । न च प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणतया अन्वयोऽस्तु चैत्र पचतीत्यादौ चैत्रीया पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधसंभवादिति वाच्यम् । स्वार्थातिरिक्तविभक्त्यर्थसाक्षाद्विशेषणतया प्रातिपदिकार्थे शाब्दबोधविषयत्वानङ्गीकारादिति । एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये नियामकमस्तु तावतैवानतिप्रसङ्गादिति किं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्य तन्नियामकत्वकल्पनयेत्यपास्तम् ।

कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वस्यापि तन्नियामकत्वेन नाभिधानं किन्तु कर्मत्वाद्यवच्छि भावनाया आकाङ्क्षा नास्तीत्यगत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवाकाङ्क्षेति प्रथमा न्तपदोपस्थाप्यत्वमेव तन्नियामकमिति सूचनाय परं तदभिधानमिति ।

केचित्तु कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वमात्रोक्तौ धात्वर्थसाधारण्यमिति प्रथमान्तोपस्था प्यत्वम् । एतन्मात्राभिधाने चन्द्र इव मुखं तिष्ठतीत्यादौ इवार्थसादृश्यविशेषणी भूतचन्द्रसाधारण्यं स्यादिति कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वमुक्तमित्याहुः । तदसत् । उक्तरीत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रस्य तन्नियामकत्वकल्पनयैवानतिप्रसङ्गेन कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वस्य तन्नियामकत्वे मानाभावादिति । एतेन प्रथमान्तोपस्थाप्यत्व- मात्रस्य नियामकत्वे चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ साधुत्वभ्रमदशायां तण्डुलपदोत्तर- प्रथमाया कर्मत्वादिशक्तिभ्रमदशायां च तण्डुले भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयापत्ति रिति कर्मत्वाद्यनवच्छिन्न इति । एतन्मात्राभिधाने च धात्वर्थस्यापि तथात्वापत्ति- रिति, प्रथमान्तेति । यद्वा चैत्र इव पश्यतीत्यादौ अव्ययीभूतस्य पदार्थे प्रथ- मान्तोपस्थाप्ये भावनान्वयापत्तिरिति, कर्मत्वादीति । तत्र प्रथमाया एव कर्म- त्वार्थकत्वादिति तेन तद्वारणं धात्वर्थवारणाय प्रथमान्तेतीत्यपास्तम् । उक्तरी त्या प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्रस्यैव नियामकत्वेनानतिप्रसङ्गादिति ।

यत्तु प्रथमान्तपदजन्योपस्थिति कर्मत्वादिविशेषणतयोपस्थित्यभावसहका- रिणी भावनाविशेष्यत्वेनान्वयबोधहेतुरिति, तदपि तुच्छं, तादृशोपस्थित्यभाव स्य सहकारित्वे मानाभावाच्चैत्र पश्यतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय कर्मत्वादि- तात्पर्यरहितप्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुताया गुरुलघुत्वात् । अस्तु वा एव पदादेरपि तत्र द्वितीयान्तता, अव्ययोत्तरं प्रथमैकवचनमेव भावाख्यातव- दित्यत्र मानाभावात्, भावाख्यातस्थले च भावः सत्ता औत्सर्गिकमेकवचनमे- वेति विशेषानुशासनस्य सत्त्वादत्र तु तदभावादिति संक्षेपः ।

नन्वाख्यातेन कर्तृसंख्यानभिधान एव तृतीयेति पर्यवसितम् । तथाच यत्रा- ख्यातभेदेन युगपत्कर्तृ-कर्मसंख्याभिधानं तत्र तृतीया न स्यादिति चैत्रस्त- ण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इति युगपत्प्रयोगोऽसाधुः स्यादित्यत आह- चैत्र इत्यादि । तत्रैव संख्यान्वय, चैत्र पचतीत्यत्र कर्त्राख्यातेन कर्तर्येव संख्यान्वय । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र च कर्मणि तण्डुल एव कर्माख्या- तार्थसंख्यान्वय । तथाच तदाख्यातपदेन यत्र कर्तृसंख्या[illegible] ख्यातैकवाक्यता[illegible]

[illegible]

ननु भावनाविशेष्ये प्रथमान्तोपस्थाप्य एव यदि संख्यान्वयस्तदा चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात्संख्यान्वयो न स्यादित्याशङ्कायामिदाप

स्योत्तरमाह—चैत्रेणेति । ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावेऽप्याधेन चैत्रवृत्तिचक्षुर्निमीलनाद्यनुकूलकृतेर्जन्यतासंबन्धेन स्वापे धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु । तथाच [illegible] एव भावनाविशेष्यतया सङ्ख्यान्वयी भवितुमर्हत्येवेत्यत आह—गगनेनेति । अत्र च गगनवृत्तिस्थितिरित्यर्थः, तथाच पूर्ववदत्र भावनान्वयो धात्वर्थे न सम्भवति धात्वर्थस्य नित्यत्वेन भावनान्वयस्य बाधितत्वादित्यगत्या सङ्ख्यान्वय एव स्वीक्रियत इति भावः । ननु गगनेन स्थीयत इत्यत्रापि प्रथमान्तपदाभावेऽपि जानातीत्यादाविवाश्रयत्वात्मिकाया भावनाया एव विशेषणत्वेन धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु । तथाच गगनवृत्त्याश्रयतानिरूपिता स्थितिरित्यन्वये भावनाविशेष्यीभूतायां स्थितावेव सङ्ख्यान्वयः स्यादित्यत आह—धात्वर्थस्येति । गगनं तिष्ठतीत्यादावाश्रयत्वरूपभावनाविशेषणस्यैव धात्वर्थस्थित्यन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया तद्रूपसङ्केताश्रयत्वविशेष्यतया धात्वर्थान्वयो न सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु विभिन्नमनाविरहेण उभयत्र भिन्नभिन्ना व्युत्पत्तिः कल्पनीया, अन्यथा भावाख्यातस्थलीयव्युत्पत्तिविरोधेन गगनं तिष्ठतीत्यादावन्वयोऽनुपपन्न इत्यत्रापि ननु शक्यत्वादित्यत आह—आधेयतया इति । गगनवृत्त्याश्रयत्वरूपभावनायास्तद्वृत्तिस्थितौ बाधेनान्वयासम्भवादित्यर्थः । यद्यपि निरूपकतासम्बन्धेन गगनवृत्त्याश्रयस्य तद्वृत्तिस्थितावबाधितमेव तथापि प्रकृते गगनेन स्थीयते न घटघटेन इत्यादौ नञर्थान्वयानुपपत्त्या निरूपकत्वसम्बन्धेन तदन्वयो न सम्भवति निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेण तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक घटवृत्त्याश्रयत्वाभावबोधस्यासम्भवादित्यत्र तात्पर्यम् । न च न घटघटेनेत्यत्र घटवृत्त्याश्रयतायाः आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव प्रतीयतामिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सति न घटेनेत्यादिवत् न गगनेन स्थीयते इत्यादेरपि प्रसङ्गात्, गगनवृत्त्याश्रयतायाः आश्रयतासम्बन्धेनाभावस्य गगनवृत्तिस्थितौ सत्त्वादित्यलमधिकेनेति दिक् ।

ननु यदि भावाख्यातस्थले (न) सङ्ख्याबोधकत्वं तदा गगनेन स्थीयते इत्यादौ वर्तमानत्वाद्यन्वये तात्पर्याभावस्थले भावाख्यातप्रयोग एव न स्यात् प्रयोजनाभावात् । तेषां सङ्ख्याबोधकत्वनियमे च नियमेन सङ्ख्याबोधार्थमेव तत्तत्प्रयोग उपपद्यते इत्यत आह—एकवचनं त्विति । वर्तमानत्वादितात्पर्याभावदशायामपि गगनेन स्थीयते इत्यादावाख्यातैकवचनं त्वित्यर्थः । साधुत्वार्थं तत्प्रयोगात्तो साधुत्वसम्पत्तये । भावाख्यातसमभिव्याहारं विना तत्र धातोरसाधुत्वापत्त्या अन्वयबोधकत्वप्रसङ्गात् भावाख्यातप्रयोगः सम्प्रयोजन इत्यर्थः । न चाबोधकपदसमभिव्याहारो न साधुत्वसम्पादकस्तथा सति [आश्रयनादीनां ?] स्वार्थकविकरणादीनां समभिव्याहारस्यापि साधुत्वसम्पादकत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । भावाख्यातस्य सङ्ख्याबोधकत्वे यावत् भावाख्यातस्यैकवचनतायां

युक्तिं च स्वग्रन्थेन दर्शयति–अतएवेति । भावाख्यातस्थले संख्यान्वयादेवेत्यर्थः । स्वापस्य द्वित्व-बहुत्वेऽपीति तथाच यद्येकवचनमात्रस्य तस्य एकत्वसंख्याबोधकत्वं तदा वृत्त्यन्तरायतया स्वापादिगतद्वित्वादितात्पर्ये सत्त्वे भावस्थले द्विवचन-बहुवचनयोरापत्तिः । यदि च भावस्थले धात्वर्थगतद्वित्व-त्रित्वादिसंख्यायां कदापि कस्यापि न तात्पर्यमिति न तत्र द्विवचनादीत्युच्यते तदा एकत्वसंख्यायामपि तथैवैकवचनस्याप्यनुपपत्तिरिति बाधकमित्यर्थः । औत्सर्गिक [illegible] द्विवचनादेः संभवे [illegible] किंतु धात्वर्थ [illegible] तथात्वमिति शीर्षकेरित्यर्थः ।

ननु भावाख्यातस्थले यदि कृतिर्व्यापारो वा नार्थस्तदा भावाख्यातस्य कोऽर्थः इत्र वा भावाख्यातेन वर्तमानत्वादिबोध इत्याशङ्कायामाह–अतएवेति । भावाख्यातानां संख्याबोधकत्वविरहादेवेत्यर्थः । यथायथमिति भावलट्स्थले वर्तमानत्वं भावलिङ्स्थले इष्टसाधनत्वं चेत्यर्थः । तच्च वर्तमानत्वादिकं च । ननु कृतौ व्यापारे वा तदन्वयोऽप्रसिद्धो न तु धात्वर्थेऽपीत्यत आह–तथैवेति । भावाख्यातस्थले धात्वर्थगतत्वेनैव वर्तमानत्वेष्टसाधनत्वप्रत्ययादित्यर्थः । भावाख्यातादिष्टसाधनताप्रतीतिस्तु चैत्रेण पच्येतेत्यादौ विधिभावस्थले बोद्धव्या । यदि च धात्वर्थे वर्तमानत्वादिबोधो नाङ्गीक्रियते तदा चैत्रेणागम्यतेत्यादौ धात्वर्थगमनादिगतत्वेन वर्तमानत्वबोधानुपपत्तिरिति भावः । यद्यपीष्टसाधनत्वं धात्वर्थ एव सर्वत्र मणिकारमते भासते इति तदभिधानमसंगतं, तथापि कृतीष्टसाधनतावादिमतमाश्रित्य इदमुक्तं, दृष्टान्तार्थं तदुपमिति मान्या. । ननु यथा पाक इत्यादौ घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं प्रयोजनं न तु वर्तमानत्वादिबोधकत्वं तथा भावाख्यातानामप्यस्तु तदेव प्रयोजनं न तु वर्तमानत्वादिबोधकतापीत्यत आह–तद्बोधकानामिति । वर्तमानत्वादिबोधकानामित्यर्थः । दृष्टान्तोद्धारणार्थं । तथाच घञादिस्थले वर्तमानत्वाद्यननुभावेन वर्तमानत्वबोधकत्वाभाव । भावाख्यातस्थले वर्तमानत्वबोधस्यानुभविकत्वेन न तथेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्यर्थः ।

ननु चैत्र पचतीत्यादौ प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये येन केनापि संबन्धेनान्वयस्वीकारे अपचत्यपि मैत्रादौ तादात्म्यसंबन्धादिना पाकानुकूलकृतिमत्त्वात् पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरेवं तादात्म्येन पाकानुकूलकृतेः स्वात्मकगुणे सत्त्वाद्गुणः पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह–भावनायाश्चेति । तथाच चैत्रः पचतीत्यादौ यदि चैत्रपदार्थः शरीरं तदा अवच्छेदकताख्याश्रयतासंबन्धेन कृतेरन्वयः, यदि च शरीरविशिष्टावच्छिन्नात्मा तदर्थस्तदा समवायाख्याश्रयतासंबन्धेन तत्र तदन्वय इति नियमः स्वीकार्यो न तु येन केनापि संबन्धेन तदन्वयः स्वीकार्य इति नोक्तदोष इति भावः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नन्वेवं चैत्रेण पच्यते

तण्डुल इत्यादौ भावनायाश्चैत्रवृत्तित्वात् कृतेराश्रयत्वस्य तण्डुलादौ बाधेन कथं तत्र तदन्वयस्तथाच तत्र भावनाविशेष्यत्वविरहात् संख्यान्वयो न स्यादित्यत आह–कर्मणि पुनरिति । कर्मप्रत्ययस्थले तण्डुलादावित्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाण-प्रकारेण । ननु पचतीतिपरस्मैपदाख्यातस्य यदा कर्तृत्वबोधे तात्पर्यविरहः, किंतु कर्मत्वे तदा तण्डुलस्यैव भावनाविशेष्यतया संख्यान्वयित्वेन कर्म-संख्याया अनुक्तत्वात् तृतीयापत्तिः । एवं पच्यत इत्यादौ कर्माख्यातस्य यदा कर्मत्वबोधे तात्पर्यं नास्ति किंतु कर्तृत्वबोधे तदा चैत्रस्यैव भावनान्वयितया तण्डुलादेर्भावनाविशेष्यत्वविरहितया संख्यानन्वयित्वे कर्मसंख्याया अनुक्तत्वे द्वितीयापत्त्या तण्डुलं पच्यत इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह–तथेति । वैयाकरणस्येत्यर्थः । तथाच मन्मते यथा परस्मैपदेन नियमतः कर्तुरभिधानमिति तत्र न तृतीया, एवं चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्मबोधकत्वमेव न तु कर्तृबोधकत्वमिति तत्र न द्वितीया, तथा ममापि परस्मैपदेन कर्तृत्वं बोध्यते न तु कर्मत्वं, पच्यत इत्यादौ चाख्यातेन कर्मत्वं बोध्यते न तु कर्तृत्वमिति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु पचति पच्यत इत्यादावसाधुत्वात्कर्तृत्व-कर्मत्वबोधो मास्तु, पश्यत इत्यादावात्मनेपद-स्योभयत्र साधुत्वात् एकदा कर्तृत्व-कर्मत्वबोधमादाय द्वितीया-तृतीययोरनुपपत्तिरित्यत आह–पश्यत इति । तथाच पश्यत इत्यादावसाधुतया अन्यथा वा यथा नैकदा कर्तृ-कर्मोभयबोधकता तथा ममापीति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु भावना कृतिस्तथाच रथो गच्छतीत्यादौ भावनाविरहेण तद्विशेष्यतासिद्ध्या संख्यान्वयो न स्यादित्यत आह–भावना चेति । व्यापारेति । भावपद इत्यर्थकं, तथाच रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थानुकूलव्यापार एव भावनापदार्थ इति नोक्तदोष इति भावः । अचेतनानुरोधात् रथो गच्छतीत्याद्यचेतनविशेष्यकबोधानुरोधात् । ननु कर्तरि कर्मणि च यदि नाख्यातस्य शक्तिस्तदा चैत्रपदाख्यातपदयोर्विभिन्नरूपाभ्यामेकधर्मिबोधस्वरूपसामानाधिकरण्यं न स्यादित्यत आह–भिन्नाभ्यामिति । एकधर्मिकत्वस्वमप्रसिद्धमिति नैयायिकैरनभ्युपगमादिति भावः । संभवादिति, भिन्नाभ्यामेकधर्मिविशेष्यकस्य बोधजनकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यं न बाध्यते न नैयायिकैरस्माभिरपि निवार्यते कृति-चैत्रत्वाभ्यां भिन्नाभ्यामाख्यातपद-चैत्रपदाभ्यामेकस्य चैत्रस्य शाब्दबोधजननादिति भावः ॥ ६ ॥

(रघु०) नैयायिकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते–अत्र वदन्तीति । नैयायिकनये लाघवसिद्धकृतित्वादिशक्यतावच्छेदककाख्यातपदेनोक्तानुक्तविभागमूलीभूतकर्तृकर्मगतसंख्याभिधानानभिधानविधायक कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधापादनं निराकर्तुमाह–भावनाविशेष्य इति । समानपदोपात्तत्वेनेति । एकपदोपस्थाप्यत्वेनेत्यर्थः । एकान्वयित्वस्य बाधकं विना नियमसिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेकपदोपस्था-

ख्यातामेरार्थान्वयित्वनियमोऽप्रयोजकत्वादुपेक्षणीय इति चेन्नैवम् । तथाविध नियमस्वीकारे लाघवस्यैव प्रयोजकत्वसम्भवात् । तथाहि आख्यातपदोपस्थाप्यभावनारूपैकार्थस्यान्वयबोधार्थमवश्यं पदार्थान्तरचैत्राद्युपस्थितिकल्पनमावश्यकम् । अन्यथा पदार्थान्तरस्य चैत्रादेः पदजन्योपस्थित्यभावे शाब्दबोधेऽभानापत्त्या तत्र भावनान्वयस्यानुपपत्तेः । तथा सत्यपि चैत्राद्यन्वयस्वीकारे पदार्थान्तरोपस्थित्यन्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवमतिस्फुटमेवेत्युक्तनियमाभ्युपगमः । न चोक्तनियमाभ्युपगमे पचेदित्यादौ कृतिसाध्यत्वान्वितपाके सङ्ख्यान्वयापत्तिरिति वाच्यम् । आख्यातपदज्ञानजन्यसङ्ख्याप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदजन्याख्यातपदार्थभावनाविशेष्योपस्थितेः विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य कल्पनीयतयोक्तदर्शितापत्तेरभावात् । न च तथाप्युपदर्शितनियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्यथानुपपत्त्या तादृशनियमे कृतिसाध्यत्वेतरभावनात्वाद्यतिरिक्तत्वेनैकपदोपस्थाप्यस्य विशेषणीयत्वादिति सारम् ।

ननु भावनैव कुत्रान्वेति कुत्र नेत्यत्र किं नियामकं तत्राह—भावनायाश्चेत्यादि । अन्वययोग्य इति । तथाविधान्वये कार्यकारणभावसिद्ध इत्यर्थः । तथा च कर्मत्वाद्यनवरुद्धप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये एवाख्यातार्थभावनाया विशेष्यत्वेनान्वययोग्यत्वस्य कार्यकारणभावसिद्धतया अन्यत्र भावनाया नान्वय इति भावः । ननु कीदृशकार्यकारणभावसिद्धस्तथान्वयस्तत्राह—तत्रैवेति । भावनानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन [आख्यातपदसमभिव्याहृत]प्रथमान्तनामपदज्ञानजन्यकर्मत्वाद्यनवरुद्धार्थविशेष्यकोपस्थितित्वेनेत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वादिति । शाब्दबोधपदजन्योपस्थित्योः कार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः । तथा च तादृशकार्यकारणभावबलात् तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये भावनाया विशेष्यत्वेनान्वय इति भावः । ननूपदर्शितकार्यकारणभावे कारणतावच्छेदककोटौ कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वविशेषणं व्यर्थम् । यदि च कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वविशेषणमनिवेश्य तथाविधान्वयबुद्धिं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वे चन्द्र इव मुखमस्तीत्यादौ प्रथमान्तपदोपस्थितिविषये चन्द्रे सादृश्ये च भावनान्वयप्रसङ्गस्तदा प्रकृतशाब्दबोधे इतराविशेषणत्वार्थकं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं तत्र कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति विभाव्यते, तथापि तत्र पदे प्रथमान्तत्वविशेषणं व्यर्थमेव, द्वितीयान्तपदजन्योपस्थितिविषयीभूतार्थस्य शाब्दबोधे कर्मत्वविशेषणतयेतराविशेषणत्वविरहादेव तत्र भावनाया अन्वयबोधापत्तिवारणसंभवात् ।

एतेन भावनानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदज्ञानजन्यशा

न्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वं कल्प्यते ननु तत्र धर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यते तस्य निर्वचनाशक्यत्वात् । न च प्रकृतशाब्दबोधे इतराविशेषणत्वमेव तत्, प्रकृतत्वं च प्रथमान्ततत्पदजन्यत्वमिति वाच्यम् । चन्द्रवन्मुख, चन्द्रो राजते, इत्यादिवाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनबोधे चन्द्रेभावनान्वयानुपपत्तेः । न च प्रथमान्तपदजन्यशाब्दबोधे विशेष्यत्वाभावकत्वे सति तथाविधशाब्दबोधे इतराविशेषणत्वमेव तदिति वाच्यम् । तथा सति पदार्थधर्मस्योपदर्शितकारणतावच्छेदककोटौ निवेशे परस्परं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावबाहुल्यस्य दुष्परिहरत्वात् तथाविधान्वयबुद्धिं प्रति स्वीयविशेष्यत्वाभावविशिष्टप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधस्यैव कार्यकालवृत्तितया प्रतिबन्धकत्वकल्पनमुचितम् । तादृशप्रतिबन्धकाभावादिकारणत्वकल्पिका व्युत्पत्तिः, कर्मत्वाद्यनवच्छि इत्यादिग्रन्थेन दर्शिता । तादृशव्युत्पत्तौ तथाविधविशेषणानुपादाने तादृशप्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतया चन्द्रवन्मुखमस्तीत्यादौ चन्द्रादिपदार्थे भावनायाः अन्वयप्रसङ्ग इति तत्र तदुपादानमित्यपि ध्येयम् । उपदर्शितप्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वे पदजन्यपदार्थोपस्थितिकारणतावच्छेदककोटौ पदांशे प्रथमान्तत्वविशेषणोपादानस्य व्यर्थतया तत्र तदुपादानसंपादकतयाविशेषस्य व्युत्पत्तौ निवेशो प्रयोजनाभावादिति चेन्नैवम् । तत्र तदनिवेशे द्वितीयाधिकरणत्वाद्यनेकपदेषु तथाविधोपस्थितिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् । अस्मन्मते प्रथमान्तपद एव तत्कल्पनमिति लाघवस्यैवोपदर्शितकारणतावच्छेदककोटौ पदांशे प्रथमान्तत्वनिवेशनसंपादकतया उपदर्शितव्युत्पत्तावपि तादृशविशेषणनिवेशस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तदनुसारेण उपदर्शितविशेषणघटितकार्यकारणभावकल्पनाया अयोगादिति । ननु भावनाया इत्यादि ग्रन्थस्य उपदर्शितरीत्या व्युत्पत्तिस्वीकारे तथैवेत्यादिग्रन्थस्य कोऽर्थ इति चेत्तत्रेदम्—तथैवेति । तादृशव्युत्पत्त्यनुसारेण तद्रूपेणैवेत्यर्थः । तथाविधप्रतिबन्धकाभावस्य तादृशपदजन्यपदार्थोपस्थितित्वादिनैवेति तु निर्गलितार्थः । साकाङ्क्षत्वादिति । कार्यकारणभावस्य साकाङ्क्षाविषयत्वात्कल्पनीयत्वमिति यावत् । तथा चोक्तव्युत्पत्त्यनुसारेण उपदर्शितकार्यकारणभावं कल्पयित्वा भावनाया अन्वयनियम उपपादनीय इति भावः । उपदर्शितव्युत्पत्तौ किं मानमिति तु नाशङ्कनीयम् । तदनुभवस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अन्यथा व्युत्पत्तिमात्रस्यैवोच्छेदः स्यादिति कृतं पल्लवितेन ।

---

१ भावेन कामचारेणेति पाठः ।

तत्रैवेति । भावनाविशेष्ये कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । ननु भावनाविशेष्ये संख्यान्वयस्वीकारे चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ संख्यानन्वयापत्तिः, तत्र भावनाविशेष्यविरहादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—चैत्रेण सुप्यत इत्यादिना । प्रथमान्तपदाभावादित्यस्य भावनाविशेष्यविरहादित्यभिमतत्वेनान्वयः । ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थ एव भावना विशेष्यत्वेनान्वेतु, तथा च तत्रैव संख्यान्वयसंभवे किमर्थमुपदर्शितस्थले संख्यानन्वये इष्टापत्तिरित्यत आह—धात्वर्थस्येति । व्युत्पन्नत्वादिति । तथा च भावनाया विशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तिसिद्धस्य चैत्रः स्वपितीत्यादौ स्वापादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदजन्यभावनोपस्थितेः विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य कल्पनात्, चैत्रेण सुप्यत इत्यादेः स्वापादौ भावनायाः विशेष्यत्वेन अन्वयाबोधकत्वमिति भावः । ननु भावनाया विशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तेर्भावाख्यातस्थले सङ्कोचः कल्पनीयः । भावाख्यातस्थले च धात्वर्थस्य भावनाविशेष्यत्वेनान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरमङ्गीकृत्य कार्यकारणभावान्तरं कल्पयित्वा उपदर्शितस्थले धात्वर्थविशेष्यकभावनाप्रकारकबोधाङ्गीकारे क्षतिविरहादित्यत आह—भावनाया बाधितत्वाच्चेति । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ आख्यातार्थाश्रयत्वरूपाया भावनायाः स्वापे बाधेन तथान्वयासंभवादित्यर्थः । ननु निरूपकत्वसंबन्धेनैव तत्र तस्यान्वयः संभवतीति चेत्, तथा सति चैत्रेण सुप्यते न मैत्रेणेत्यादौ नञर्थानन्वयापत्तेः । न च निरूपकतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्य स्वापेऽन्वयसम्भवान्न तत्र नञर्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्यालीकतया तत्र तदन्वयासंभवेनोपदर्शितानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ एककालीनत्वादिसम्बन्धेन स्वापे आश्रयत्वस्यान्वय इति नाशङ्कास्पदमपि । तत्र तेन सम्बन्धेन आश्रयत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वात् । मैत्रस्य जाग्रद्दशायां चैत्रवृत्त्याश्रयत्वमादायापि मैत्रेण सुप्यत इति प्रयोगप्रसङ्गाच्चेति । ननु तत्रैकवचनार्थसंख्याया अनन्वये एकवचनं व्यर्थमित्यत आह—एकवचनं त्वित्यादि । अत एव भावाख्यातस्थले एकवचनस्य साधुत्वादेवेत्यर्थः । औत्सर्गिकमिति प्रथमोपस्थितमित्यर्थः । अन्यथा तत्र स्वापादौ संख्याया अन्वयस्वीकारे स्वापद्वित्वबहुत्वे भावाख्यातस्थले द्विवचनबहुवचनापत्तेः तत्र चेष्टापत्तिर्न संभवति, अभियुक्तस्मरणविरुद्धत्वादिति भावः ।

---

१ पुस्तकत्रये ' इत्यादौ स्वापादेर्भावनाविशेष्यत्वेनान्वये बाधक(त्व)मिति भाव.' । इति पाठः ।

ननु भावाख्यातस्थले संख्याभावनयोरनन्वये भावतिङ्नैरर्थक्यमित्यत आह—एवं चेति । भावाख्यातस्थले संख्याभावनयोरन्वये चेत्यर्थः । यथायथमित्यादि । वर्तमानत्वं लडर्थः, इष्टसाधनत्वं लिडर्थः । इष्टसाधनत्वादिकमित्यादिपदमतीतत्वकृतिसाध्यत्वाद्यर्थकम् । ननु लिडर्थेष्टसाधनत्वादेर्लुडर्थातीतत्वादेः कुत्रान्वयस्तत्राह—तत्रेत्यादि । लिडर्थेष्टसाधनत्वं लुडर्थातीतत्वादिकं चेत्यर्थः । ननु तथान्वये मानाभाव इत्यत आह—तथैवेति । लिडादिसमभिव्याहारस्थले धात्वर्थविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकारकबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । इदमत्रावधेयम्—चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ वृत्तित्वं तृतीयार्थः । वर्तमानत्वं भावतिङर्थः । धात्वर्थः स्वापः । तथा च चैत्रवृत्तिर्वर्तमानः स्वाप इत्यन्वयबोधः एवं चैत्रेण सुप्येतेत्यादौ भावलिङ इष्टसाधनत्वादिकमर्थः । तथा च चैत्रवृत्ति स्वाप इष्टसाधनं कृतिसाध्यश्चेत्याकारकान्वयबोधः । एवमन्यत्रापि सूक्ष्मदर्शिभिश्चिन्तनीयमिति । तद्बोधकानामिति वर्तमानत्वाद्यबोधकानामित्यर्थः ।

ननु भावनायाः प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये केन संबन्धेनान्वयः ? न तावदाश्रयतासंबन्धेन, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुले आख्यातार्थकृतिरूपाया भावनाया बाधितत्वादित्यत आह—भावनायाश्चेति । आश्रितत्वेन आश्रयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । अन्यथेति वक्ष्यमाणपरंपरयेत्यर्थः । तथाच साक्षात्परंपरया वा भावनाविशेष्य एव संख्याया अन्वयनियम इति भावः । नच संख्यातिरिक्ताख्यातार्थमात्रस्य भावनापदशक्यतया कर्माख्यातस्थले कर्मत्वस्याप्याख्यातार्थतया साक्षाद्भावनाविशेष्य एव संख्यान्वयनियमोऽस्तु अलं तत्र परम्परया वेश्यस्य निवेशनेनेति वाच्यम् । प्राचीनमते कर्माख्यातस्यापि कृत्यर्थकतया कर्मत्वार्थकत्वाभावेन कर्मत्वस्य भावनात्वविरहादुपदर्शितानुपपत्तेरभावादिति । ननु यथा चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र नैयायिकमते परम्परया कर्मणि कृतेरन्वयस्तथा चैत्रेण पचति तण्डुल इत्यत्रापि कथं नान्वयबोधः । एवं नैयायिकमते चैत्रः पचति तण्डुलमित्यत्रेव चैत्रः पच्यते तण्डुलमित्यत्रापि आश्रयतासंबन्धेन कृतेरन्वयबोधापत्तिरेवं चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्र वा कथं तन्मते एकदा कर्तृकर्मणोर्यथोक्तरीत्या कृतेर्नान्वयः ? उपदर्शितस्थलेषु सर्वत्राख्यातपदात्कृतेरुपस्थितिसत्त्वादित्याशङ्कामपाकर्तुमाह—तथेति । वैयाकरणस्येत्यर्थः । तथान्वयबोधकत्वमिति । कर्तृकर्मणोः कृतेर्बोधकत्वमित्यर्थः । तथा च वैयाकरणमते तादृशतादृशशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति यादृशयादृशानुपूर्वीज्ञानत्वेन कारणता नैयायिकमतेऽपि तादृशतादृशशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशानुपूर्वी-

ज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनाऽनुपपत्तिरिति भाव॰। तथाविधकार्यकारणभावकल्पनाबीजं स्वयमेव स्पष्टयति—**अत इति** । तथाविधकार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः। **न प्रयोगा इति** । न तादृशशाब्दबोधजनका इत्यर्थ.।

ननु भावनाया॰ कृतिरूपत्वेन तद्विशेष्ये सङ्ख्यान्वयनियमस्वीकारे रथो गच्छतीत्यादौ कथं रथे सङ्ख्यान्वय , भावनाविशेष्यत्वाभावादित्यत आह—**भावना चेति** । सङ्ख्याव्यतिरिक्ताख्यातार्थमात्रमेव उक्तनियमघटकीभूतभावनाशब्दार्थ॰। **अचेतनानुरोधादिति।** रथो गच्छतीत्यादौ रथादौ सङ्ख्यान्वयानुरोधादित्यर्थः। तथा चाख्यातस्य कर्त्रादिगतसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यामेव तृतीयादिनियमोपपत्तावाख्यातस्य कर्त्रादिशक्तिमभ्युपगच्छतां वैयाकरणानां मतमनादरणीयमेव लघुकृतिशक्तिवादिनैयायिकनये श्रद्दधाने. सुधीभिरिति भाव । ननु नैयायिकमते आख्यातपदचैत्रपदयोर्विभिन्नरूपेणैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यानुभवोऽनुपपन्न । तथा चानुभवकृतविश्रामाणा कथं तन्मतमनुमतमित्यत आह—**विभिन्नाभ्यामित्यादि** । तथा च तादृशानुभव एवासिद्ध इति भाव॰। अन्यादृश इतीति । एकधर्मिनिष्ठभिन्नधर्मबोधकत्वरूप सामानाधिकरण्यमित्यर्थ ।

अत्र वैयाकरणमतानुयायिन —आख्यातस्य कर्त्रादिशक्तिकल्पने नैयायिकमतमपेक्ष्य लाघवसम्भवात्तथैवोचितम् । तथाहि—तन्मते कर्तृप्रकारकज्ञानाभावविषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रति आख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानादिघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेऽपि तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले कर्तृप्रकारकज्ञानाभावासत्त्वेन विषयासत्त्वैव तथाविधलौकिकप्रत्यक्षानुत्पादेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनाभावप्रयुक्तलाघवमतिस्फुटमेव । नैयायिकमते तु तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले तादृशज्ञानाभावरूपविषयसत्त्वेन विना तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनं तथाविधप्रत्यक्षवारणमशक्यमिति तत्कल्पने महद्गौरवम् । न च वैयाकरणमते कृतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्ष प्रति तथाविधशाब्दसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वकल्पनावश्यकतया क्व नैयायिकमतमपेक्ष्य लाघवावकाश । नैयायिकमते तथाविधकल्पनाभावादिति वाच्यम् । वैयाकरणमते कर्तृपस्थितिकाले कृतिप्रकारकज्ञानसत्त्वस्यावश्यकत्वेन तथाविधशाब्दसामग्रीकाले विषयासत्त्वैव कृतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षवारणसम्भवेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाकल्पनयोपदर्शितलाघवस्यानुण्णत्वात् । यदि च नवीनोच्छृङ्खलरीत्या क्लृप्तेन निर्वाहे तत्र तथाविधप्रतिबन्धकाभावहेतुत्व नाधिकमिति

१ कर्तृत्वम' इति पाठः ।

मन्यते तथापि तादृशप्रतिबन्धकाभावे तथाविधप्रत्यक्षहेतुत्वसंबन्धकल्पनं गौरवाय नैयायिकानामित्याहुः । तदपि न विचारसहं, गुरुशरीरपाकानुकूलकृत्याश्रयपकारकयोरभ्वतान्नानत्वतथाविधकृत्याश्रयभेदज्ञानाभावत्वात्मकबाधाभावत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नादिघटितशाब्दबोधसामग्र्यभावे अनन्तघटपटादिप्रत्यक्षकारणत्वसंबन्धकल्पनेन वैयाकरणमत एव गौरवसंभवात् इत्यास्तां विस्तरः ॥ ६ ॥

(जय०)—नैयायिकोक्तसंख्याभिधानानभिधानेनोक्तानुक्तविभागे संख्यायाः कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयापत्तिरेव मुख्यं बाधकमतस्तामुद्धरति—भावनाविशेष्य इत्यादि । धात्वर्थादिष्वुदासाय विशेष्य इति । समानेति । तन्वदाःकाङ्क्षानिष्पादेकत्वेन पदेन सह श्रुतत्वात्तदेकार्थस्यैवाराघर्यस्याप्यन्वयस्तत्पदार्थ एवेति भावः । नन्वर्थभेदेनाकाङ्क्षादेः कार्यकारणभेदान्नेदं युक्तम् । संख्याबोधे आख्यातसमभिव्याहृतप्रथमान्तजन्योपस्थितिहेतुत्वे गौरवमाख्यातजन्यकर्तृपस्थितिहेतुत्वे लाघवादिति चेन्न । लाघवात्तृतीयाविसिद्धौ तद्गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । भावनान्वयविशेष्यत्वस्यैव संख्यान्वये तन्मत्वाच्च । नन्वस्य कदाचित्कस्य सार्वत्रिकनियतप्राक्कालीनत्वाभावः । एकदाऽपि भावनासंख्ययोर्बोधादिति चेत् सत्यम् । अत एवाख्यातप्रत्ययनयान्ते वक्ष्यति 'तिङुपस्थाप्यायाः संख्याया भावनाया इव प्रथमान्तोपस्थाप्येनेनान्वयः' इति । तद्वये चाख्यातार्थभावनासंख्यान्यतरबोधे कालेऽवसाधनत्वादतिरिक्ताख्यातार्थबोधसामग्र्येक्यान्न गौरवमतोऽपीति दिक् ।

भावनान्वयबोधसामग्रीमाह—भावनायाश्चेति । विशेषणत्वेन भावनान्वयो धात्वर्थादावपीति तत्र नेदं नियामकमतो विशेष्यत्वेनेति । कर्मत्वाधनवरुद्ध इति । चैत्रस्तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिप्रविभक्तया गृहीतप्रथमान्तोपस्थाप्यस्य तण्डुलादेर्वारणाय । न चात्रासाधुत्वात् न शाब्दधीः । तद्ज्ञानदशायां तत्संभवात् । कर्मत्वादिविशेषणतयानुपस्थितेति तदर्थत्वेन प्रत्ययस्य गमनं भवतीत्यादौ पञ्चम्यर्थकर्मत्वविशेष्यत्वेनोपस्थितेऽप्यदोषः । आदिना धृतिः स्वाहा जायते इत्यादौ चतुर्थ्यर्थप्रथमान्तोपस्थाप्यस्य घृत्यादेर्नीलो घटोऽस्तीत्यादौ नीलादेः चन्द्र इव मुखं दृश्यत इत्यादौ चन्द्रतत्सादृश्यादेश्चैत्रो भुक्त्वा तिष्ठतीत्यादौ कार्यस्य साधुत्वमात्रार्थप्रथमान्तोपस्थाप्यस्य वारणार्थं चतुर्थ्यादिसंग्रहः । न च चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ चन्द्रादावाह्लादकत्वान्वयो न स्यादिष्टापत्तौ च हंसीव धवलश्चन्द्र इत्यादेर्दुष्टोपमात्वं न स्यादिति वाच्यम् । धर्मोपादाने उपात्तधर्मस्यैवोत्सर्गतया इवार्थतया स्वनिष्ठाधारत्वस्य तत्त्वेन धात्वर्थभावनार्थ-

-त्रया पुंस्त्वविशिष्टधात्वर्थस्य तत्रैवार्थत्वासम्भवेन दुष्टोपमात्वसम्भवात् । न चैवमिदानीं चैत्रेण मैत्र एव दृश्यते इत्यादावेवार्थविरुद्धेऽपि मैत्रादौ भावनान्वयो न स्यात् । आदिना नञर्थातिरिक्तस्य सम्रहादस्तुविशेषणत्वमात्रेणानुपस्थितत्वमन -यरुद्धार्थं । खलेकपोतन्यायेनान्वयबोधेऽविशेषणस्याविप्रसक्तत्वादनुपस्थितेर्वा -तन्त्रेन तात्पर्यविषयार्थकम् । इत्थ च चैत्रश्चैत्र जानातीत्यादावपि नानुपपत्तिः । न चैवं प्रथमान्तोपस्थाप्य इति व्यर्थं चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थवारकत्वात् । -यदि च तात्पर्याधीनं शाब्दबोधमात्रे हेतुस्तत्वे भावनाद्यन्वयतात्पर्यधिय एव तद्वेतुत्वसम्भवादिति नेदं युक्तमित्युच्यते, तदा विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्पदानुपस्थितत्व तदर्थं । प्रथमान्तोक्ततण्डुलादिपदजन्योपस्थितेर्विरोधित्वं फलितार्थं । इत्थ च चैत्रस्तण्डुल पचतीत्यादौ तण्डुलपाकादिवारणायाप्याह—प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इति तादृशपदजन्योपस्थितिहेतुत्वाभिप्रायम् । विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वतत्प्रथमान्तपदान्यप्रथमान्तपदजन्योपस्थितत्व या दृण्ढ्यतात्पर्यम् ।

अथ भूतले घटो नास्तीत्यादौ भावनाया अभावान्वयित्वं सख्याया प्रतियोगिगामित्व च कुत इति चेत् । भावनाबोधेऽत्र घटादिपदजन्योपस्थितेः संख्याबोधे नञ्पदजन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वात् । न च तत्पदानुपूर्वीज्ञानस्य तत्तद्विशेष्यकभावनाबोधे कारणत्वज्ञानगर्भत्वस्य तत्र कारणत्वे किमनेनेति वाच्यम् । प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरपि तत्र हेतुत्वं आनत्वत्ता विना तद्बोधाभावादिति दिक् ।

यत्तु दृश्यते चैत्र पचतीत्यादावनाख्यातमुद्देश्यतावच्छेदकीभूतापराख्याताव्यवधारणायाख्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यनिर्देश्यत्वार्थक वदन्ति तन्न । तथाऽपि चैत्रो गच्छति ग्रामानित्यादेराख्यातार्थानुद्देश्यतावच्छेदकरूपतदायभेदबोधप्रसङ्गात्तस्यार्थनिरवच्छिन्नताभावबोधकस्याख्यातकार्यतावच्छेदकत्वादेव नोद्देश्यतावच्छेदकतयाख्यातार्थमानमिति तद्वारणायैतदुपादानं युक्तम् । यद्प्यव्ययात्वयमैत्रेति मते स्व पचतीत्यादौ कर्मत्वादिमभर्गविरुद्धत्वादिवारणाय कर्मत्वादिमभर्गविरुद्धत्वार्थक वदन्ति तदपि न । नरकं याति न स्वर्गमित्यादावनन्वयापत्तेः । अत्र स्वपद कर्मत्वे रूढमित्यप्याहुः ।

नन्वेव भावप्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यभावख्यान्वयो न स्यादत आह—चैत्रेणेति । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव सख्येत्यन्यत । भावनाविशेष्यविरहे हेतुमाह—प्रथमान्त इत्यादि । भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति भाव । ननु भावाख्याताअन्वये तद्बोधे साकाङ्क्षत्वं तु धातूपस्थाप्यनिम्नधाम्ना रमाह—भावेऽम्येति । विशेषणतया

भावनाशब्दबुद्धौ धात्वजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य पचतीत्यादौ कृप्तत्वात्तत्संकोचान्यादृशकल्पनयोरनौचित्यमित्याशयः । अनुभवसत्त्वे नानौचित्यमित्यत आह—भावनाया इति । नन्विदमयुक्तमाद्ये परम्परया स्वापप्रयोजिकायाः कृतेः सम्भवादुभयनाश्रयत्वस्य साम्राज्याद्भावनाया व्यापारमात्रोपलक्षकत्वस्य स्वयमेव वाच्यत्वादन्यथा चैत्रः स्वपिति, गगनं तिष्ठतीत्यादावपि संख्यान्वयानापत्तेस्तथा च चैत्रनिष्ठकृतिजन्यः स्वाप इत्यर्थः । तत्र निष्ठत्वं तृतीयायाः कृतिराख्यातस्यार्थो जन्यत्वं सम्बन्धोऽस्तु वा चैत्राश्रितः स्वापो गगनाश्रिता स्थितिरित्येवार्थः । चैत्राद्यन्वितस्याख्यातार्थस्य आश्रयत्वनिरूपकतया स्वापाद्यन्वयादिति चेत् । न । बाधितत्वादित्यस्यानुभवबाधितत्वादित्यर्थात् । चैत्रः स्वपितीत्यादौ हि धात्वर्थस्य नामार्थे साक्षादनन्वयादन्वयानुपपत्त्याश्रयत्वादौ लक्षणा स्वीकृता । नन्विह वल्मीकादेः सीरभत एव मुच्यत इत्युक्त्वा गगनेन स्थीयत इत्युक्तम् । अत्र मुख्यार्थस्यासम्भवाल्लक्षणायामन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यस्य चावश्यापेक्षितत्वाच्चैत्राश्रितः स्वाप इत्यादावाश्रितत्वं तु तृतीयार्थः । रथेन गतमित्यादौ तत्र तदर्थलक्षस्य क्लृप्तत्वात् । नन्वेवमनुभवविरोध इत्यत आह—अत एवेति । संख्यानन्वयादेवेत्यर्थः । अनुभवस्त्वसिद्धोऽन्यथासिद्धत्वाद्यनुभवार्थं द्विवचनाद्यापत्तेरिति भावः । औत्सर्गिकमिति साधुत्वार्थं प्रथमपठितमेकवचनमेव कल्प्यत इत्यर्थः ।

नन्वेवं भावतिङामानर्थक्यं स्यादत आह—एवं चेति । भावस्थले भावनासंख्ययोरनन्वये चेत्यर्थः । यथायथमिति । लडादेर्वर्तमानत्वादेरिष्टज्ञापनत्वादीत्यर्थः । ननु पचति पक्ष्यतेत्यादौ भावनायामेव वर्तमानत्वाद्यन्वयात्तस्या अभावे अत्र वर्तमानाद्यन्वयः कुत्रेत्यत आह—तत्रैवेति । तथैवेति । इदमुपलक्षणं जानाति शिवं जानीयात् तिष्ठति कायया तिष्ठेदित्यादौ धात्वर्थवत्तदन्वयभीत्यात्पचतीत्यादावपि तथैव । न चारम्भमाणकाले तत्र यत्नसत्त्वे पाकाभावात्पचतीति न स्यात् यत्ननिवृत्तौ पाकानुवृत्तौ तथापि तदनापत्तेः । स्थूलकालेन समाधानं तुल्यमिति बोध्यम् । अत्र वर्तमानत्वं विद्यमानकालवृत्तित्वम् । अतीतत्वं विद्यमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । भविष्यत्वं विद्यमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । विद्यमानत्वं च तत्तत्प्रयोगाधारत्वम् । प्रयोगो नाम तत्तदर्थोपस्थित्यनुकूलो व्यापारो लिप्युच्चारणसाधारणः । तत्त्व च तदादेर्बुद्धिस्थत्ववल्लडादेः शक्यतावच्छेदकतत्तत्कालानुगमकम् । तथा च लडादिकं प्रयोगाधारकालवृत्तित्वादौ शक्तमित्याशयः कश्चिदाह । अस्तु वा तत्तत्कालवृत्तित्वेनैव शक्तिः । उभयत्रापि शाब्दबोधो विशिष्यैवेत्यतीतपाकवृत्त्यादिमति न पचतीत्यादेर्नानुपपत्तिः । पचतीत्यादितः कालत्वेनैव विद्यमानकालो भासत इति कालवृत्तित्वेनैव शक्तिः ।

न पचतीत्यादौ तत्तत्कालवृत्तित्वेन निरूढलक्षणा । न चैवं पष्ठ्यादेरपि स्वामित्वादौ शक्तिर्नेदं चैत्रस्येत्यादौ निरूढलक्षणेत्यस्त्विति वाच्यम् । तत्र स्वामित्वादे स्वत्वादितो गुरुत्वादित्यन्ये । प्रागभावध्वंसविशिष्टकालवृत्तित्वं वर्तमानत्वमित्यन्ये । अत्र वर्तमानत्वघटकतया कालमाने प्रयोगाधारत्वस्य ज्ञान बुद्धिरयत्वादेरिव शक्यतावच्छेदकघटकतया स्वात्तन्त्र्येणैव वा तन्नम् । वस्तुत पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानं स्वाधिकरणवृत्तितत्कालवृत्तिपाककृत्यादिबोधे कारणम् । नात पूर्वेद्यु पचतीत्यादिप्रसङ्ग । एवमपचदित्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य स्वाधिकरणनिष्ठध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिपाककृत्यादिबोधे हेतुत्वान्नाद्यापचदित्यादे प्रसङ्ग । इद चानुवादातिरिक्तस्थले, तत्र च ध्वंसप्रयोगाधिकरणकाल एव भासते तेन जगत पितरौ वन्दे इत्यादावाधुनिकानुवादे न दोष ।

इद तु बोध्य न पचतीत्यादौ वर्तमानत्वादिकं नञर्थ एवान्वेति न कलञ्ज भक्षयेदित्यादौ विध्यर्थवत् । नात पचत्यपि न पचतीत्यादे प्रामाण्यम् । न वा सिद्धमत्र न पचतीत्यादौ प्रतियोग्यप्रसिद्धि । नश्यति नङ्क्ष्यति नष्ट इत्यादौ वर्तमानानागतातीता चोत्पत्तिर्धात्वर्थ । कालविशेषादिश्चोत्पत्तावन्वेति । नातश्चिरनष्टे नश्यति श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति प्रयोग, नवा नष्ट इत्यस्यायोग्यस्य नाशात्यातीतत्वाभावादिति बोध्यम् ।

तद्बोधकाना वर्तमानत्वाद्यबोधकानाम् । प्रयोगेति । कवलधातोरसाधुत्वादिति भाव । मात्रेणार्थसाधुतावच्छेद । वैयाकरणास्तु स्तोक पाक स्तोक पाक इति द्विविधप्रयोगदर्शनात् क्रियाविशेषणतया स्तोक, घनाद्यर्थ विशेषणतया स्तोक इति तुल्यादयतो घनादीनामपि धात्वर्थतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नन्वेव पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्माख्यातस्थलेऽपि तण्डुलादौ भावनाया बाधितत्वेनानन्वयात्तस्या वयो न स्यादत आह—भावनाया इति । अन्यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण तथा च तत्र भावनान्वय इति भाव । तत्र वैयाकरणस्याख्यातमात्रेण कर्तृबोधे यन्नियामक तत्समभिव्याहृतत्वेन भावनाबोधे नियामकम् । तवाऽनेपदत्वेन कर्मबोधे यन्नियामक तत्समान्यथासत्त्वेन भावनाबोधे इत्यर्थ । नियामकानभिधाने दोषमाह—अत इति । मैत्रेणेति । यगादिसहकारस्य कर्मबोधे इवा यथा यत्नबोधे नियामकत्वादिति भाव । न च पचतीत्यत्र परस्मैपदस्य कर्मणि शक्त्यभावात्कर्मकर्तृसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वाच्च कर्मबोधसमवे मम यत्र न सहकारितात्कल्पनमिति वाच्यम् । पच्यते इत्यत कर्तुरबोधकादपि कर्मणो बोधप्रसङ्गाच्चैत्रेण पच्यते इत्यत कर्तुरबोधकादपि

अथ तण्डुलं पचति चैत्रः इत्यादावाश्रयतया चैत्रोऽस्तु भावनाविशेष्यः मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयतयेति चेत्, रथेन गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभिधाने का

कर्मणो बोधप्रसङ्गाच्च । मम यत्नादिसहकारेण कर्तुर्बोधस्तावदाश्रयतया कृतेरप्यबोध इत्याह—तण्डुलमिति । तथैकदा कर्तृकर्मोभयबोधवत्त्वमप्ये-पदाश्रयतावत्त्वसंसर्गाभ्यां न बोध इत्याह—मैत्रः पच्यत इति । ननु यत्र व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा तत्र भावनान्वयाभावात्सङ्ख्यान्वयो न स्यादत आह—भावना चेति । अत्र व्यापारपदमाख्यातसामान्यवृत्तिविषयपरं, तेन जानातीत्यादिसाधारण्यम् । अचेतनेति अचेतने सङ्ख्यान्वयानुरोधादित्यर्थः । अत्राचेतनपदमपि तादृशाख्यातान्वयिपरं, तेनाश्रयसाधारण्यमिति बोध्यम् ।

नन्वाख्यातशब्दादिपदयोः सामानाधिकरण्यमेवासति बाधके एकधर्मिशक्ति-साधकमिति प्रकृते कर्तृकर्मणोः शक्तिसिद्धिरिति वैयाकरणोक्तं प्रत्याचष्टे—भिन्नाभ्यामिति । अनेकधर्मिबोधकत्वं घटो घट इत्यादावप्येकघटस्थानेऽस्ति । न चात्र सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्यत आह—भिन्नाभ्यामिति । तादात्म्येन स्वार्थान्वितार्थशाब्दबोधजनकत्वमिति फलितम् । तेन नीलो घटो गुणद्रव्यमिति द्रव्यघटयोरपि व्युदास इति बोध्यम् । नन्वत्र बोधकस्य शक्त्या शक्तिलक्षणान्य-तरत्वेन वाच्ये असिद्धमिति, द्वितीये लक्षणयाऽपि निरुक्तसामानाधिकरण्यसम्भ-वात् ततो धर्मिशक्तिसिद्धिरित्याह—संभवदिति । न बाधेत इति कृत्वा वक्ष्यतीति शेषः । शक्तिसिद्धौ सामानाधिकरण्यसिद्धिरिति तत्सिद्धौ च शक्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयो नाशङ्क्यः । विनाऽपि सामानाधिकरण्यमास-वाक्यादितस्तज्ज्ञानसम्भवात् । अन्यादृशा तादात्म्यान्तर्भावेन स्वार्थान्वितार्थ-बोधकत्वमात्रमित्यन्ये । अत्र शक्यतावच्छेदके शक्तेरभावेऽनेकार्थे शक्तिर्न तु कृता-धनन्त्यादित्येके । नैतद्युक्तं, शक्यतावच्छेदकत्वस्य वृत्तित्वविशिष्टे कल्पनायां गौरवादित्यपरे ॥ ६ ॥

(मयु०) कर्मण्यपि पूर्ववदन्यथा, इत्यन्यथाऽन्वयार्थं विशेषयितुं शङ्कते—अथेति । तथमिति येन सम्बन्धेन भावनाविशेष्य इत्यर्थः । उत्तरयति—विषयतयेति । उक्तं निराकरोति—रथेनेति । कथमाख्यातोपस्थितायाः गमनानुकूलव्या-पाररूपाया भावनाया विशेष्यो ग्रामादिरित्यर्थः । तत्र गमनानुकूलव्यापारस्य नोदनादेर्विषयताऽसिद्धेरिति भावः ।

गतिः । अत्र प्राञ्चः—मैत्रेण पच्यते तण्डुलइत्यत्र मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषयपाकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षात्परम्परया भावनाया विशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्यो ग्राम इति ॥७॥

मैत्रनिष्ठेति । अत्र निष्ठता तृतीयार्थं, सा चाख्यातार्थभावनान्वयिनी, विषय इत्यत्र विषयत्वं संसर्गः । पाकाकर्मण्यपि तण्डुले तण्डुलस्वरूपेण मैत्रनिष्ठपाकभावनाविशेष्यत्वस्य सत्त्वात् तत्रापि मैत्रेण पच्यत इति प्रयोगप्रसङ्गात्, कर्माख्यातस्थले फलजन्यताप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वाच्चाह—मैत्रनिष्ठेति । अत्रापि निष्ठत्वं तृतीयार्थं, भावना आख्यातार्थं, ननु निष्ठत्वं संसर्गः, भावना तृतीयार्थः। समानपदोपात्तत्वेनाख्यातार्थभावनाविशेष्य एव तदर्थसङ्ख्यान्वय इति प्रागुक्तव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । भावनाविषयत्वं च भावनाविषयकत्व(?)भावनाजन्यत्वमिति यावत् । अन्यथा पाकत्वरूपेण मैत्रकृतिविषयचैत्रनिष्ठकृतिजन्यपाककर्मण्यपि तण्डुले मैत्रेण पच्यतेऽयं तण्डुल इति प्रयोगापत्तेः । फलमपि कर्माख्यातार्थं, फलत्वं चार्थत्वं, प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावादिमत्त्वमिति यावत् । अत एव व्यापारतो भेदः, जन्यत्वं शालित्वं च संसर्गः । पदानां स्वार्थान्वयप्रघटितपदार्थान्तरावबोधकत्वव्युत्पत्तेश्चात्र नादरः, स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यर्थेष्टसाधनत्वप्रतिभ्या प्रघटितस्य धात्वर्थस्य घटो भविष्यतीत्यादावाख्यातार्थवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वाश्रयत्वाभ्यां प्रघटितस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थस्य चान्वयाभ्युपगमेन तद्व्युत्पत्तेरसार्वत्रिकत्वादिति भावः ।

नन्वेवमाख्यातार्थभावनात्वविशिष्टविशेष्य कथं तण्डुल भावनाश्रयस्य प्रयत्नव्यापारत्वादिरूपतया फलस्यातथात्वादित्यत आह साक्षादिति । पूर्वत्र साक्षादुत्तरत्र परम्परयेत्यर्थः । रथनिष्ठेति । अत्रापि शालित्वं जन्यत्वमनुकूलत्वञ्च संसर्गः, फलस्य व्यापारजन्यत्वं धात्वर्थद्वारा तत्प्रयोज्यत्वं, निष्ठत्वं तृतीयार्थं, अन्वयस्तस्य धात्वर्थगमने ननु व्यापारे अन्यदीयग्रामगमनानुकूलनोदनादिमति निश्चलेऽपि रथे अनेन रथेन गम्यते ग्राम इति प्रयोगापत्तेः । अत एव प्रागेव रथनिष्ठव्यापारजन्यगमनजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वयो नोक्तः । व्यापारविशेष्य इति । परम्परया व्यापाररूपाख्यातार्थभावनाविशेष्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(राम०) ननु भावनाविशेष्य यदि सङ्ख्यान्वयस्तदा कर्मप्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यत्वविरहादाख्यातार्थसंख्यान्वयित्वानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते—अथेति । भावनाविशेष्य इति, आख्यातार्थसङ्ख्यान्वयी च स्यादिति शेषः । कथमित्यत्र

भावनाविशेष्य इत्यनुपपद्यते । अत्रान्तरमाशङ्कते—विषयतयेतीति । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलश्चैत्रवृत्तिपाकभावनाविषय इत्यन्वयो वाच्यस्तथाच तत्र तण्डुलस्य भावनाविशेष्यत्वेनाख्यातार्थसंख्यान्वयित्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । रथेनेति । रथवृत्तेर्गमनानुकूलव्यापाररूपभावनायाः सत्त्वेऽपि तस्या नोदनादिरूपतया निर्विषयत्वेन तद्विषयत्वान्वयासंभवादित्यर्थः ।

सचेतनकर्तृकक्रियास्थले सर्वत्र तात्पर्यभेदेन द्विविधान्वयबोधं प्रदर्श्याचेतनकर्तृकक्रियास्थले एकविधमन्वयं प्रदर्शयिष्यति—मैत्रेणेत्यादि । 'पाकभावनाविषय' इत्यस्य वक्ष्यमाणतण्डुल इत्यनेनान्वयः । मैत्रनिष्ठेति । अत्र निष्ठत्वं तृतीयार्थः, भावना आख्यातार्थः, विषयत्वं जन्यत्वं च संसर्गः, फलमात्मनेपदार्थः, धाङ्क्षित्वमाश्रयत्वरूपं संसर्ग इत्यर्थः । साक्षादिति प्रथमबोधानुसारेण, परम्परयेति द्वितीयबोधानुसारेणेति । अचेतनकर्तृकक्रियास्थले एकविधमेवान्वयं दर्शयति—रथेनेति । व्यापारविशेष्य इति । तथाच परम्परया भावनाविशेष्ये ग्रामे संख्यान्वयो नानुपपन्नः साक्षात्परम्परया वा भावनाविशेष्यत्वमात्रस्याख्यातार्थसंख्यान्वयनियामकत्वादिति भावः । एवमन्यत्रापि कर्मप्रत्ययस्थले ॥ ७ ॥

(रघु०) कथमिति । केन संबन्धेन भावनाया विशेष्य इत्यर्थः । सिद्धान्ती शङ्कते—विषयतयेति । [अन्वयश्चास्य कथं पदार्थैकदेशे भावनाया विशेष्ये] तथा च चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलो विषयतासंबन्धेन भावनाविशेष्य इत्यर्थः । सविषयव्यापारेति । सविषयव्यापाराभिधानस्थल इत्यर्थः । रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ नोदनाख्यसंयोगरूपव्यापारस्याख्यातार्थतया तस्य च निर्विषयतया विषयतासंबन्धेन ग्रामादावन्वयाभावेन उपदर्शितरीतेरत्यन्ताधमवद्दुष्टत्वेनेति भावः ।

मैत्रनिष्ठपाकभावनेति । मैत्रनिष्ठा या पाकानुकूलभावना तद्विषयस्तण्डुल इत्यर्थः । तण्डुले तथाविधभावनाविषयत्वे भावनोद्देश्यफलकत्वं कर्माख्यातस्थले कर्मत्वप्रकारककर्मविशेष्यकबोधस्यानुभवविषयत्वे स्यात्—मैत्रनिष्ठेति । प्रतीयत इतीति तादृशवाक्यजन्यबोध इति शेषः । साक्षात्परंपरयेति । अत्र चोपदर्शितबोधद्वयानुरोधेन तथा वैकल्पिकोपादानमिति ध्येयम् । रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामे भावनायामन्वयप्रकारमाह—रथेन गम्यते ग्राम इत्यादिना । तथा च कर्माख्यातस्थले भावनाया धात्वर्थेऽन्वयः, क्वचिद्विषयतया कुत्रचित् जन्यतया कर्मणि तु परंपरयेति भावः ॥ ७ ॥

(जय०) कथं केन संबन्धेन भावनाविशेष्य इत्यनुपपद्यते । उत्तरं—विषयतयेति । सविषयेति । तदनुकूलव्यापारस्य नोदनात्मकसंयोगस्य विषयत्वाप्रसिद्धेरिति भावः ।

नव्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्व-मात्रं तृतीयार्थोऽस्तु संख्यामात्रं वा, संबन्धस्तु पच-

सविषयनिर्विषयव्यापाराभिधानभेदेन सिद्धान्तयति—अत्र प्राञ्च इत्यादि। मैत्रनिष्ठेति। निष्ठत्वं तृतीयार्थः संसर्गो वा पारम्परिताख्यातार्थभावनायां भवेत्। विषयत्वं भावनाया कर्मणि संसर्ग इति बोध्यम्। ननु कर्माख्यात-क्रियाजन्यफलरूपकर्मत्वप्रकारकान्वयबोधस्यानुभविकत्वान्नेदं युक्तमत आह—मैत्रनिष्ठ इति। अत्र मैत्रनिष्ठत्वस्य तत्संसर्गेण मैत्रस्य चाऽऽख्यातार्थभावना तस्या धात्वर्थे तस्य फले इत्यादिकं बोध्यम्। नन्वेवं भावनाविशेष्ये संख्यान्व इति व्युत्पत्त्या भङ्ग इत्यत आह—साक्षादिति। प्रथमे प्रकारे साक्षात्, द्विती धात्वादिना परम्परयेति बोध्यम्। रथनिष्ठेति। रथनिष्ठत्वस्य धात्वर्थे गम नेऽन्वयो नत्वाख्यातार्थव्यापारे, रथस्य गमनेऽन्वयदीय इत्यादिना निरस्तत्वात् धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्यायुक्तत्वाच्च। धात्वर्थस्याख्यातार्थव्यापारे तस्य फल इत्यादि बोध्यम्। एतेनात्रापि कर्मत्वप्रत्ययानुरोधाद्रथनिष्ठव्यापारजन्यगम नजन्यफलशालीत्यन्वय इत्यपास्तम्। पूर्वोक्तप्रकारेण फले व्यापारस्य स्वजन्य धात्वर्थजन्यत्वेनान्वयाद्धात्वर्थजन्यत्वस्य संसर्गतया फले लाभात्कर्मत्वलाभ इत्य भिप्रेत्यैव दीधितिकृता प्रकारभेदो नात्र लिखित इति बोध्यम्। व्यापार-विशेष्य इति। परम्परयेत्यादि। अत्र नवीनोक्तकर्तृस्थक्रीयबोधानुसारेण रथ निष्ठगमनजन्यफलशालिग्राम इत्येव युक्तम्। न च व्यापारप्रवेशे आख्यातार्थ व्यापारस्याप्यभावात्तत्रान्वयो न स्यादिति वाच्यम्। जानातीत्याद्यनुरोधे नाश्रयत्वादेरपि भावनापदेन तत्र ग्रहणात्। अत्र निष्ठत्वस्यैव भावनार्थत्वात्। न चाश्रयत्वस्याख्यातार्थतया भावनात्वे फलस्यापि तन्नामादुरुग्रामादेः साक्षादेव फलविशेष्यत्वात्परम्परयेत्याद्ययुक्तमिति वाच्यम्। वर्तमानत्वादीनां साधनत्वा दिप्रार्थनादिव्यावृत्तये भावनापदस्याख्यातसामान्यवृत्तिविषयपरत्वेन व्याख्यात त्वात्। आश्रयत्वादौ लक्षणाया आख्यातसामान्यीयत्वेऽपि पचतीत्यादौ मुख्यार्थ बाधाभावान्न तद्दोष। भविष्यसामीप्ये वर्तमानेत्याद्यनुशासनविरो लक्षणा तु न सार्वत्रिकीति प्राचामाशय। इदं तु बोध्यम्। साक्षात्परम्परया भावनाविशेष्यत्वं। धात्वर्थादिसाधारणमत एव नव्यनये त्याग इति ॥ ७ ॥

(मधु०) प्राचां मते दूषणाभिधानपूर्वकं मतान्तरमाह—नव्यास्त्विति। भावना यत्र। आदिपदात् व्यापारत्वविशिष्टपरिग्रहः। संख्यामात्रं वेति। चैत्रेण पच्यते इत्यादावित्यादि। संबन्धस्तु निरूपितत्वादिरूपसंबन्धस्तु।

तीत्यादाविव वाक्यार्थः । अस्तु च फल-कर्मणोरपि संबन्धस्तथा फलं तु कस्यार्थः । न च तदपि तथा, प्रकारीभूय भासमानत्वात् । फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफललाभात् विशेष्य-विशेषणभावविपर्ययस्यावश्यकत्वात् । तस्मात् फलमात्मनेपदार्थः, इत्थं च आख्यातोपस्थापिताया भावनायाः क्रियाविषयिण्याः फलेऽन्वये फलस्य क्रि-

याक्यार्थे संसर्गमर्यादया इत्यर्थ । रथेन गम्यते इत्यादौ पुनराधेयत्व तृतीयाविभक्त्यर्थ, नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । न च चैत्रेण पच्यते इत्यत्राधेयत्वस्य संसर्गत्वे चैत्र पच्यते तण्डुल इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम् । तादृशान्वयबोधे तृतीयाया सहकारित्वात् । चैत्र पच्यते तण्डुल चैत्रो पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीयानुपस्थिताधेयत्वस्यान्वयाभावेन स्वपापि आधेयत्वे तृतीयोपस्थाप्यत्वस्य नियामकत्वावश्य वक्तव्यत्वादिति भाव । फलकर्मेति । सम्बन्ध आश्रितत्वरूप । तथा वाक्यार्थ । अपिशब्दात् क्रिया फलयोरप्यभेदान्वयो संग्रहाय । तत्रापि जन्यत्वस्य वाक्यार्थत्वात् । न चेति । तदपि फलमपि । तथा संसर्ग । तथाच चैत्रनिष्ठपाकभावनावान् तण्डुल इत्याकारकान्वयबोध । स्वजन्यफलाश्रय स्वविषयक्रियाश्रयत्व वा सम्बन्ध नतु चैत्रनिष्ठभावनाविषयपाकशालितण्डुल इत्यन्वयबोध । अतो धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेऽपि न क्षतिरिति भाव ।

ननु फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वात् धात्वर्थ एव फलमित्यत आह—फलावच्छिन्नेति । विक्लित्ति-संयोगाद्याश्रयफलविशिष्टेत्यर्थ । वैशिष्ट्य च जन्यजनकभाव । क्रियाजन्येति । पच्यते तण्डुल इत्यादौ पाकजन्यफलशाली तण्डुल रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनजन्यफलशाली ग्राम इति बोधस्यानुभवसिद्धस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थ । विशेष्य विशेषणभावेति । पदवृत्तिविशिष्टवृत्तिपदस्तद्रूपविशिष्टस्यैव पदेन बोधनादिति भाव । इत्थञ्च, धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, इतरविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च । धात्वर्थैकदेशस्य कर्मणि साक्षादन्वयासम्भवात् फलत्वेन फलाभावप्रसङ्गाच्च, विक्लित्ति-संयोगत्वादिरूपेण फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वादित्यपि बोध्यम् । आत्मनेपदार्थ इति ।

एतावत्पर्यन्त प्राचीनमतविवेचन तदुपपत्ति—इत्थ चेति । भावनाया यत्नस्य, एतच्च पच्यते तण्डुल इत्यादौ, तथाच तत्र पाकविषयककृतिजन्यफलशाली

१ फलाभावादिति पाठ ।

याजन्यत्वं न लभ्येत भावनाविषयक्रियायाः फलेऽन्वये तिङुपस्थापितभावनायाः क्रियाविशेष्यत्वेनान्यत्रान्वयः क्लृप्तो भज्येत । तस्मात् कृत्यनभिधायकभावकर्मकृद्योगे क्लृप्तशक्तेः सुपो लभ्यया भावनया विशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः, सुबर्थ-कृतेर्विक्लित्त्यां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् कर्तृकर्मयत्र कृति-फलयोरप्यभिधाननियमाभावात्तिप्रसङ्गः । न वा पक्ष्यते तण्डुलो मैत्र इत्यादयः प्रयोगाः । तिङुपस्थापितायाः संख्याया भावनाया इव प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः ॥ ८ ॥

तण्डुल इति बोध इति भावः । ननु भावनैव धात्वर्थे विशेषणीभूय भासते तथा भावनाविषयकपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्येवान्वयबोध इत्यत आह—भावनेति । भावनायां तङ्ख्याकाङ्क्षभावनार्थव्यतिरिक्तार्थे । अन्यत्रेति । प्रतीत्यादाविन्यर्थः । अन्वय अन्वयबोधनियम । न च क्रियाया फल-भावनयोरुभयत्रैव विशेषणतया अन्वयबोधोऽस्तु क्रियायाद् तद्विषयकभावनापि जन्यतासंबन्धेन फलविशेषणमस्तु फल च तण्डुले विशेषणमस्त्विति वाच्यम् । तादृशबोधस्यापि तत्रानुभवसिद्धत्वादिति भावः । भाव-कर्मेति । चैत्रेण पक्व चैत्रेण पक्व ओदन इत्यादाविन्यर्थः । सुपः तृतीयाविभक्तित । भावनया इत्यादि तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रनिष्ठकृतिजन्यपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयबोध । उभयत्रैव जन्यत्व सम्बन्ध । तण्डुलपद च तण्डुलानयवपर तेन विक्लित्तिरूपस्य तस्य तण्डुलावृत्तित्वेऽपि न क्षति । एवमोदन पच्यते तण्डुल इत्यादावोदनादिपदमपि बोध्यम् । न चैवं तथापि यत्रावयवविक्लित्तिर्न फलबोधस्तत्रैव तद्वाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वादिति भाव । ननु कृते क्रियाविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्ते कथमेतदित्यत आह—सुबर्थेति । व्युत्पन्नत्वादिति चैत्रेण पक्वमित्यादौ व्युत्पन्नत्वादित्यर्थः तथाच [illegible]

[illegible] इत्यर्थः । प्रयोगा युगपत्कृति-फलबोधका ।

नन्वेवं कर्माख्यातेन भावनाया अनभिधाने आख्यातार्थभावनाविशेष्यत्वस्य तदर्थसंख्यान्वयानियामकत्वात् तत्र किं नियामकं स्यादित्यत आह—तिङुपस्थापिताया इति, भावनायाइव कर्माख्यातार्थभावनाया इव । प्रथमान्तेति

तथाच यथा कर्माख्यातार्थभावनान्वये कर्मतावच्छेदकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं नियामकं तथा तिङर्थसंख्यान्वयेऽपीति भावः । एतच्च प्राचीनग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । तत्र आख्यातार्थभावनाविशेष्ये तदर्थसंख्यान्वय इति नियमे यत्नव्यापारत्वविशिष्टस्यैव भावनापदार्थतया निविश्य व्याख्यातत्वात् । वस्तुतस्तु भावनापदं व्यापारत्वविशिष्टस्येव वर्तमानत्वत्वादीष्टसाधनत्वत्वादीनाख्यातप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपधर्मत्रयरूपभावनात्वविशिष्टस्वरूपेण फलविशिष्टस्याप्युपलक्षणं, तथाच भावनात्वविशिष्टविशेष्ये संख्यान्वय इत्येव नियमो ज्यायान् इति बोध्यम् ॥ ८ ॥

(राम०) फलस्यात्मनेपदार्थत्वं व्यवस्थापयितुं नव्यमतं दर्शयति— नव्यास्त्विति । तत्र फलस्य पदान्तरालभ्यत्वं दर्शयितुं भावनादेरित्यादि ग्रन्थार्थं इत्यन्तं, चैत्रनिष्ठभावनाविषयेत्यादौ भावनादेरित्यर्थः । आदिपदेन वर्तमानत्वपरिग्रहः । आधेयत्वमात्रमिति, मात्रपदेन वृत्तित्वव्यवच्छेदः । ननु चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चैत्र पचति तण्डुलमित्यादौ यावन्तोऽर्था शाब्दबोधविषयास्तावतामधिकपदार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वापत्तिस्तथाचानुभवविरोध । कर्तृप्रत्ययस्थले यावन्तः पदार्थाः भासन्ते तावन्त एव पदार्थाः कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि भासन्ते इत्यस्य सर्वसिद्धत्वादित्यत आह— संख्यामात्रं चेति । मात्रपदेनाधेयत्वव्यवच्छेदः । ननु तृतीयायाः आधेयत्वार्थकत्वाभावे वृत्तौ चैत्रनिष्ठत्वस्य कथं लाभ इत्यत आह—सम्बन्धस्त्विति । चैत्रवृत्त्याधेयत्वस्य सम्बन्धविधयैवेत्यर्थः । पचतीत्यादाविति, यथा चैत्रे पाकानुकूलकृतेराश्रयत्व संसर्गतया चैत्रेण पच्यत इत्यादौ चैत्र—कृत्योरप्याधेयतासंसर्ग इति तत्र पदार्थान्तरविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः । फलेति पाकजन्यफलविक्लित्यादि—तण्डुलादिकर्मणोराश्रयत्वस्य संसर्गोऽपि वाक्यार्थ इत्यर्थः । वाक्यार्थत्वे च तत्तत्पदसमभिव्याहारजन्यत्वम् । तदपि पञ्चमि, तथा संसर्गरूपो वाक्यार्थः । प्रकारीति । तथाच पदार्थान्तरविरहेऽप्यनुपपत्तिरिति भाव ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपचधातुत एव फललाभ इत्यत आह—फलावच्छिन्नेति । विशेषणेति, फलविशिष्टो व्यापारार्थः तत्तत्पदात् तादृगविशिष्टार्थं एवावगम्यते अन्यथानिराकाङ्क्षात् । तथाच फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुना फलावच्छिन्नव्यापारबोधनेऽपि कर्मे क्रियाजन्यफललाभ एव स्यादिति भाव । नन्वेवं फलमात्र एव न स्यादित्यत्रानुपपत्तिमाह—तस्मादिति । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ फलस्य पदान्तरालभ्यत्वादित्यर्थः । आत्मनेपदार्थं इति । आत्मनेपदस्य फलार्थकत्वे फले आत्मनेपदार्थत्वं । आत्मनेपदार्थे च । आत्मनेपदार्थस्य फलस्य धात्वर्थव्यापारेण सह अन्वयबोधकत्वं तथानिरूपणस्यान्यथा सत्त्वाद् फलजन्यव्यापारस्यैवाप्रतीतेरिति भाव ।

कर्मप्रत्ययस्थले तृतीयार्थेनान्वय इति मतमं प्रमाणयितुमाख्यातार्थेऽत-

रन्वय इति प्राचां मतं दूषयति—इत्यत्रेति । कर्माख्यातस्थले फलस्याख्याते पदार्थत्वे इत्यर्थः । फलस्याख्यातपदार्थत्वाभावे फले भावनान्वय एव नास्ति । तद्विचारवतां सर्वतन्त्रं चेतस्य नानुपपत्तिरिति भावः । आख्यातेति । चैत्र पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रवृत्तिपाकभावनाप्रयोज्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वर्थाकारे इत्यर्थः । न लभ्येतेति । तथाचानुभवविरोध इति भावः । ननु चैत्रवृत्तिभावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकारक आख्यातार्थभावनविषयकः शाब्दबोधो वाच्य इत्यत आह—भावनेति । आख्यातार्थभावनेत्यर्थः अन्वये अन्वयस्वीकारे । विरुपस्यापीतीति कर्माख्याते चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रस्तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमानितिवत् स्वयकोऽन्वय च धात्वर्थविशेषणकर्त्यर्थकृतिनिविशिष्टकान्वयबोधजनकत्वानुपपत्तिः कृता सा च मया स्यात्, यदि चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ आख्यातार्थकृतिनिविशिष्टकबोधो धात्वर्थपाकनिरूपेप्यकर्थकवृत्तिभावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकारकोऽन्वयबोधः स्वीक्रियेत इत्यर्थः । ननु पचधातुसमभिव्याहृतकर्माख्यातजन्यवृत्त्युपस्थितेः कृतिविशेष्यक—पाकप्रकारकशाब्दत्वं पचधातुसमभिव्याहृतकर्माख्यातजन्यवृत्त्युपस्थितेश्च पाकविशेष्यक—कृतिप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति विशेषण एव व्युत्पत्तौ अङ्गीकार्ये तयोश्च न भङ्गः । सामान्यतश्च पचधातुसमभिव्याहृताख्यातजन्यवृत्त्युपस्थितिनिष्ठानवच्छिन्नत्व न कृतिविशेष्यक—पाकप्रकारकशाब्दत्व कार्यतावच्छेदकमुच्यते येन तद्विरोध. स्यादिति चेत् । न । उक्तकार्य—कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवेन सामान्यतः तादृशस्यैकस्यैव कार्य—कारणभावस्य कल्पनाया युक्तत्वात् । तथाच तादृशसामान्यकार्य—कारणभावबलेन चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावपि कृतिविशेष्यक—पाकप्रकारक एवबोधः स्यादित्येव प्रकृते कल्पनप्रत्यनीकमुत्पश्यतोऽर्थ. । अयं च बोधः फलस्य क्रियाजन्यत्वालाभप्रसङ्गेन दूषित एवेति भाव. ।

नन्वेवं कर्माख्यातस्थले कृतिलाभ एव न स्यादिति तत्राह स्वमतं दर्शयति—तस्मादिति । कर्माख्यातस्थले आख्यातोपस्थाप्यभावनाया आमन्त्रणासंसर्गेणेत्यर्थः । वृत्त्यनभिधायकेति । चैत्रस्य पाक इत्यादिषष्ठ्यन्तस्थले षष्ठ्यर्थवृत्तित्वसम्बन्धेन पाके अन्वय, चैत्रेण पक्वस्तण्डुल इत्यादिकस्थले तृतीयार्थकृतेर्जन्यतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वय इत्यर्थः । स्वमतवादकेति । कृतस्तु तृतीयाविभक्त्या इति बहुव्रीहि । तथाच लाघवेन वर्त्त—तृतीयासाधारणसुबुत्त्वावच्छेदेन कृतिशक्तिकल्पनं कर्माख्यातस्थलेऽपि सुप एव कृतिं ज्ञापयतीति भाव. । सुवन्ते च पचधातुसमभिव्याहृतसुबन्तजन्यवृत्त्युपस्थितेः पाकविशेष्यक—कृतिप्रकारकशाब्दत्वमेव सामान्यत. कार्यतावच्छेदकमिति न तु गौरवं न वा तत्र तद्भङ्ग इत्यभिप्रायेणाह—सुबर्थकृतेश्चेति । ननु तथापि भावकर्मणोरेव कृतिबोधस्तु विनिगमकाभावादिति चेत् । न । कर्तृ-कर्मणो इति

नियमित्यनुशासनेन षष्ठ्यां शक्ते सिद्धत्वात् । तस्मादेव कर्तरि चेत्यादितृती-यान्विधायकसूत्रादपि तृतीयायामपि कृतिशक्तिसिद्धि । अन्यथा तत्सूत्रस्य तृती-यान्विधायकत्वानुपपत्तिः, समानविषयत्वाभावादिति भाव । इद तु बोध्यं—सुप्त्वा-वच्छेदेन कृतिवाचकौ फलसायां प्रथमाद्यपि कृतिशक्तिराधाता, तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ प्रथमा-तृतीयाभ्यामेव स्मृतया कृते पाकेऽन्वय. स्वीक्रि-यते सभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात् । अत एव शुक्थंकृतेभेदसुवच ग्रन्थकार ; अन्यथा तृतीयार्थकृतेभेस्येव वक्तव्यात् स्यात् इत्यस्मदीयो बुद्धिप्रकाश. सुधीभिः श्लाघनीय । ननु चैत्रेण गुण पच्यते इति प्रयोगापत्तिः, चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाक-जन्यविक्लित्त्यादिरूपतण्डुलावयवसंयोगविजातीयसंयोगारम्भकत्वस्य तादात्म्येन स्व-स्मिन् गुणे सत्त्वादित्यत आह—कर्तृ-कर्मणश्चेति । तथाच मदन्मते यथा प-च्यते इत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टस्यैव तादात्म्येन तण्डुलादावन्वय इति नोक्तदोष, तथा अस्मन्मतेऽपि फलस्याश्रयतासम्बन्धेनैव तत्रान्वय इति नोक्तदोष इत्यर्थ । कर्तृ-कृत्योरभिधान तु दृष्टान्तार्थमनुवादमात्रं भावनाया कर्तर्याश्रयत्वेनेत्यादिपूर्वग्रन्थे इत्यन्वये नियमस्योक्तत्वात् तेन न पौनरुक्त्य सिद्धि भाव । नातिप्रसङ्गः न चैत्रेण गुण पच्यते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्ग ।

ननु एतस्मादेव पच्यत इति वाक्याद्यदा चैत्रे पाककर्तृत्वस्य तण्डुले पाक-कर्मत्वस्य च बोधे तात्पर्यं तदायां चैत्रस्तण्डुल पच्यते इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह—न चेति । तथाच तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशाब्द प्रति तदाख्यातजन्यकर्म-त्वशाब्दसामग्री, एवं तदाख्यातजन्यकर्मत्वशाब्द प्रति तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशाब्द-सामग्री प्रतिबन्धिकेत्येकदोभयशाब्दसामग्रीस्थले परस्परप्रतिबन्धेन न कस्यापि शाब्दबोध इति न तथा प्रयोगापत्तिरिति भाव । इदमपि प्रागुक्तस्य स्मरणाय । तेन न पौनरुक्त्यम् । ननु यदि चैत्रेण पच्यत इत्यादौ आख्यातार्थभावनाया नान्वयस्तदा भावनाविशेष्यत्वविरहात् कुत्र कर्माख्यातार्थसंख्यान्वयो भविष्यतीत्यत आह—तिङुपस्थापिताया इति । यथा पचतीत्यादौ प्रथमान्तोपस्थाप्यत्व भावनान्वये नियामक तथा चैत्रेण तण्डुल पच्यत इत्यादावप्याख्यातजन्यस-ख्याप्रकारकशाब्दबोधे प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमेव नियामकं वक्तव्यमित्यर्थ । व्युत्पन्न इति । चैत्र पचतीत्यादौ कर्त्तृत इत्यर्थ । तथा चाख्यातजन्यसंख्या-प्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन कर्तृ-कर्माख्यात-जन्योपस्थितिसाधारणी हेतुतेति भाव ॥ ८ ॥

(रघु०) प्राचीनमत दूषयन् नवीनमत दर्शयति—नव्यास्त्विति । ननु कर्माख्यातस्थले आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे कर्त्राख्यातस्थले यत्न भावनावि-शेषणत्वेनान्वेति कर्माख्यातस्थले स एव भावनायां विशेषणत्वेनान्वेति इत्यनु-

---

१ ' विशेष्यत्वेन ' इति पाठ- ।

मवविलोपापत्तिः । एवं तादृशवाक्येन तथाविधबोधजनने आधेयत्वे तृतीयापदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वकल्पने गौरवं चेत्यत आह—सख्यामात्र वेति । मात्रपदेन आधेयत्वव्यवच्छेदः । सम्बन्धः चैत्रभावनयोः सम्बन्ध इत्यर्थः । वाक्यार्थ इति । तथाविधवाक्यानुपूर्वीज्ञानजन्यशाब्दबोधे भासत इत्यर्थः । तथाच तथाविधश्चेदनुभवः तदा सख्यामात्रं तृतीयार्थः, आधेयत्वं तु सम्बन्धमर्यादया भासत इति भावः । तत्रेति । वाक्यार्थ इत्यर्थः । तदपीति फलमपीत्यर्थः । तथेति । वाक्यार्थसम्बन्ध इत्यर्थः । भासमानत्वादिति तथा च नामार्थधात्वर्थयोः भेदान्वयबोधानभ्युपगमेन कर्माख्यातस्थले फलप्रकारकबोधानुभवापलापेन च तत्र फलस्य सम्बन्धविधया भानासम्भवादिति भावः । क्रियाजन्यफलाभावादिति । जन्यतासम्बन्धेन क्रियाविशिष्टं यत्फलं तस्य धातुतोऽलाभादित्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावेत्यादि । फलविशेष्यकक्रियाविशेषणकबोधस्य धातुतोऽशक्यत्वादित्यर्थः । एतावता प्राचीनमतं दूषयित्वा नवीनमतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

इत्थं चेति । फलस्यात्मनेपदार्थत्वे चेत्यर्थः । न लभ्येतेति । तथा च कर्माख्यातस्थले फलविशेष्यकजन्यतासंसर्गकक्रियाविशेषणकबोधोऽनुभवसिद्धः । स चानुपपन्न इति भावः । फले अन्वये । जन्यतासम्बन्धेन फले अन्वये । अन्यत्र फलम इति, कर्माख्यातस्थले कृत इत्यर्थः । तथा च तत्राख्यातार्थान्तरे वर्तमानत्वादौ धात्वर्थस्यान्वयापत्तिवारणाय धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदजन्यवृत्त्युपस्थितेः विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य कल्पनात् धात्वर्थे विशेषणत्वेन तिङर्थस्यैवान्वय इति भावः । कृत्यनभिधायकेति । कृत्यनभिधायको यो भावकर्मविहितकृत्प्रत्ययः तद्योगेन भावनायां कृत्साध्ये तृतीयारूपमुत्र इत्यर्थः । व्युत्पन्नत्वादिति । चैत्रेण गतमित्यादिभावादिविहितकृत्प्रत्ययस्थले कृत्त्वादित्यर्थः । तथाविधकृत्प्रत्ययस्थले सुबर्थकृतिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति धातुपदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य कल्प्यत्वात् सुबर्थकृतिप्रकारकक्रियाविशेष्यकबोधे बाधकाभावादिति भावः । ननु आख्यातस्य कृतिकर्मत्वाभिधायकत्वे चैत्रेण पचति तण्डुलं, तण्डुलं पच्यते चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत आह—कर्तृकर्मवदिति । वैयाकरणमते यथा कर्त्राख्यातत्वं कर्तृशक्ततावच्छेदकं यथा च कर्माख्यातत्वं कर्मशक्ततावच्छेदकं तथा नैयायिकमतेऽपि कर्त्राख्यातत्वं कृति

१ लाभादिति पाठः ।

शक्ततावच्छेदकमेव कर्माख्यातत्वं कर्मत्वशक्ततावच्छेदकमित्युपदर्शितस्थले कृतिकर्मत्वयोर्बोधाभावान्नोपदर्शितप्रयोगापत्तिरिति भावः ।

कृतिकर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदके कर्त्राख्यातत्वकर्माख्यातत्वे उच्येते नाख्यातत्वमित्यत्रावष्टम्भकान्तरमाह—न चेति । तथा सति पच्यते तण्डुलो मैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारेति भावः ।

केचित्तु आख्यातत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकं लाघवात् । न चैवमुक्तप्रयोगापत्तिः कृतिविशेष्यकाख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानेन कृतिशाब्दबोधे जननीये चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनादेव कर्मत्वविशेष्यकाख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानेन कर्मत्वबोधे जननीये चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनाद्योक्तानुपपत्तेरभावादिति । एवमन्यत्राप्यापत्तिशङ्कापङ्कोऽप्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वरूपसलिलधाराधोरणीभिरपनीय इति प्राहुः ।

ननु कर्माख्यातस्य चेत् कृत्यपरनामकभावनार्थकत्वं तर्हि कुतो भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमः, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ भावनानन्वयिनि तण्डुले संख्यान्वयेन व्यभिचारादित्यत आह—तिङुपस्थापिताया इति । तथा च संख्याया प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एवान्वयनियमो न तु भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियम इति भावः । नन्वाख्यातपदोपस्थाप्यान्वयिन्येव संख्यान्वयनियमः किं नाभ्युपेतः, तथा सत्यपि कर्माख्यातस्थलेऽनुपपत्त्यभाव इति चेन्न, तथा नियमाङ्गीकारे नश्यतीत्यादौ वर्तमानत्वादिविशिष्टेऽपि संख्यान्वयप्रसङ्गादिति ॥ ८ ॥

(अथ०) प्राचीनोक्तमर्थयितेननेन प्रकारद्वयमपि दूषयन् सिद्धान्तितं नवीनमतमाह—संख्यास्त्विति । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्रेति शेषः । भावना यत्नः आदिपदाद्व्यापारादेर्ग्रहणस्य परिग्रहः । आधेयत्वमिति । रथेन गतमित्यादावाधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वादिति भावः । लाघवात्पचतीत्यादाविव भावनाया आधाराधेयभावस्य संसर्गतया मानस्यानुभवविरुद्धत्वाच्चाह—संख्यामात्रं चेति । वाक्यार्थः संसर्गमर्यादालभ्यः । तृतीयाप्रकृत्यर्थस्य चैत्रादेः साक्षादेवाख्यातार्थभावनायां भेदेन प्रकारत्वसंभवान्नामार्थधात्वर्थयोरिव भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः । न चाख्यातार्थेऽपि प्रातिपदिकार्थस्य विशेषणतयाऽन्वयो न व्युत्पन्न इति । अन्यथा चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावपि तादृशबोधापत्तेरिति वाच्यम् । तादृशान्वयबोधे तृतीयायाः सहकारित्वात् । अन्यथा चैत्रे पच्यते तण्डुल इत्यादितः सप्तम्यर्थाधेयत्वोपस्थितिसत्त्वात्तथा शाब्दबोधस्य तत्रापि दुर्वारत्वापत्तेः । तृतीयोपस्थाप्याधेयत्वोपस्थितिस्तन्त्रमिति चेत् तृतीयोपस्थितिरेव लाघवात्तन्त्रमस्तु । न च संख्यातिरिक्तार्थाभावे प्रथमा स्यादिति वाच्यं

कर्तृगतसंख्यानभिधाने तृतीयाया एव साधुत्वादिति भाव । फलकर्मणोर पीति । अपिना क्रियाफलयो समुच्चय । तथा वाक्यार्थ । एतदपि फलमपि तथा वाक्यार्थ । तथा च मैत्रनिष्ठपाकभावनावांस्तण्डुल इति बोध । भाव नाया कर्मणि स्वजन्यफलवत्त्व स्वविषयक्रियाजन्यफलवत्त्वं वा संबन्ध इति भाव । प्रकारीभूयेति । एतावतैव प्राचां प्रथमप्रकारोऽप्यपहृत इति द्वितीयप्रकारदूषणेनैव तस्य दूषितत्वात्स्वात न्त्र्येण(न) तदुपन्यास इति बोध्यम् । ननु धातो फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वात्तत एव फललाभोऽस्त्वत आह—फलेति । फलविशिष्टेत्यर्थ । वैशिष्ट्य च जनकतया । तथा च क्रियाविशेषणतयोपस्थितस्य फलस्य क्रियाविशेष्यत्वेन नान्वयो निराकाङ्क्षत्वादिति भाव । ननु फल विशेषणतया शक्यत्वेऽपि विशेष्यतया स्मरण स्यादत आह—विशेषणेति । यद्रूपविशिष्टे वृत्तिग्रहस्तद्रूपविशिष्टस्यैवोपस्थानादिति भाव । फलमिति । न च फल लक्षणैवास्तु । फलस्य सयोगविभागादे कृतितुल्यत्वेन तदयोगादिति भाव ।

नन्वस्तु प्राचामपि फलमात्मनेपदार्थ । ननु तन्मात्र भावनाया अपि तदर्थत्वादित्यत आह—इत्थ चेति । फलस्य आत्मनेपदार्थत्वे चेत्यर्थ । अपदार्थत्वे तदन्वयविचार एवानुचित इति भाव । न लभ्येत इति । तथा च कर्मत्वप्रकारिका प्रतीतिर्न स्यादिति भाव । नन्वाख्यातार्थफलभावनयोरपि विशेषणतया क्रियान्वयोऽस्तु क्रियाविशिष्टभावनायाश्च फले । तथा च क्रिया जन्यक्रियाविषयकभावनाजन्यफलशाली तण्डुल इत्यादिबोध स्यादिति चेन्न । वाक्यभेदापत्तरनुभवबाधादाख्यातजन्यभावनादिबोधनियामकसमभिव्याहारस्याभावाच्च । नन्वात्मनेपदस्थले आख्यातार्थभावनैव धात्वर्थविशेषणतया भासताम् । तथा च भावनाविषयक्रियाजन्यफलशाली तण्डुल इति बोधोऽस्त्वत आह—भावनेति । अन्यत्र पचतीत्यादौ । इत्यनभिधायकेत्यनेनानन्यलभ्यत्वमुक्तम् । क्लृप्तशक्तेरित्यनेन शक्त्यन्तरकल्पनावो व्युत्पत्त्यन्तरमेव क्लृप्तशक्तिकस्याख्यातस्य युज्यत इति निराकृतम् । सुपस्तृतीयाया । ननु कृते क्रियाविशेष्यत्वेनैवान्वय इति सामान्यव्युत्पत्ते कथमेवमित्यत्राह—सुबर्थेति । व्युत्पन्नत्वादिति । चैत्रेण पक्वमित्यादौ तृतीयाजन्ये कृतिप्रकारकपाकविशेष्यकबोधे धातुजन्यपाकोपस्थिते कारण त्वकल्पनान्न व्युत्पत्तिभङ्ग इति भाव । कर्तृकर्मवदिति । कर्तृकर्मणोरित्यर्थ । पूर्वं ससर्गभेदेन नियम उक्तोऽधुना तु पदार्थभेदेनैवेति विशेष । अतिप्रसङ्ग चैत्र पच्यत इत्यादौ कृतेस्तण्डुल पचत इत्यादौ फलस्य प्रत्ययप्रसङ्ग । शानादिसहकारेण कर्तृरिव कृतेर्यक सहकारेण कर्मण इव फलस्यैव प्रतीतेरिति भाव ।

न वेति । एकदा कर्तृकर्मणोरिव कृतिफलयोरप्यबोधादिति भावः । नन्वेवं कर्माख्यातस्थले भावनान्वयाभावात्संख्यान्वयो न स्यात् । न च भावनाफलान्यतरविशेष्यत्वं वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादीतराख्यातार्थविशेष्यत्वं वा तन्नियामकं, कादाचित्कस्य तद्विशेष्यत्वस्यासार्वत्रिकत्वान्नियतप्राक्कालीनस्य तत्त्वात् । एतेन मुख्यविशेष्ये संख्यान्वय इत्यपास्तमित्यत आह—**विभुपस्थाप्याया इति ।** अत्र कर्मत्वाद्यनवच्छेदकविशेषणत्वेनानुपस्थितत्वादिरूपं शाब्दबोधसाधारणं, नीलो घटो द्रव्यमित्यादितोऽपि नीलो द्रव्यमित्याद्यबोधादवस्तादृशं त्यक्त्वाह—**प्रथमान्तेति ।** नन्वाकाशो मैत्रश्च गच्छत इत्यादितो मैत्रमात्रे भावनाया आकाशमैत्रयोर्द्वित्वस्यान्वये तात्पर्यं गृह्णतोऽपि तथाबोधाभावेन भावनान्वयबोधसामग्र्या एव संख्यान्वयबोधे कारणत्वमुचितम् । न च संख्यान्वयसामग्र्येव भावनान्वयबोधे हेतुरस्तु द्वौ गच्छत इत्यादौ व्यभिचारात् । न च तथाऽपि भावनायाः कृतिफलादिरूपतयाननुगमाद्व्यभिचारः । कृतिसंख्योभयप्रकारकशाब्दबोधे कृतिप्रकारकबोधसामग्र्याः फलसंख्योभयप्रकारके फलप्रकारकबोधसामग्र्या हेतुत्वाङ्गीकारादिति चेन्न । एवं सति संख्यान्वयबोधसामग्र्या अपि विनिगमनाविरहेण तथात्वप्रसङ्गात् । द्वौ गच्छत इत्यादावुभयप्रकारकबोधाभावेन व्यभिचाराभावाच्च स्यात् । उक्तोभयप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरेव कारणत्वमुचितम् ।

नन्वेवं द्वौ गच्छत इत्यादौ केवलकृत्यादिप्रकारकबोधे कार्यकारणभावान्तरकल्पनमावश्यकम् । वैयाकरणस्य च तत्रापि द्वित्वविशिष्टे द्वित्वविशिष्टगमनानुकूलकर्तृत्वादिविशिष्टाभेदो भासत एवेति न कार्यकारणभावान्तरकल्पनम् । गच्छन्तौ गच्छत इत्यत्र च नोभयोरेवान्वयबोध इति वैयाकरणमत एव सिद्धितानुभवकतानिर्वाह इति चेन्न । गच्छतिपचतीत्यतो गमनकर्ता पाककर्तेत्यन्वयबोधवारणाय प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेस्तेनापि कारणत्वस्यापि वाच्यत्वात्संख्यान्वयबोधे आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितेः पृथक्कारणत्वे गौरवात् । आनुपूर्वीभेदेन कार्यकारणभेदात् द्वौ गच्छत इत्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकस्य तन्मतेऽतिगुरुत्वाच्च । किंच कर्तृकृतिशक्तिवादिनोर्द्वयोरेवोभयविधः शाब्दबोधः सिद्ध एवेति तदनुरूपकार्यकारणभावादिकल्पनं द्वयोरेव समानं, परंतु कर्तरि वा शक्तिभ्रमः कृतौ वेत्यत्र विचारे कर्तर्येव भ्रमत्वं कल्प्यते । तत्र शक्तिकल्पने गौरवादिति दिक् । *अत्र प्रथमान्तेत्यस्य समानवचनप्रथमान्तेत्यर्थः ।* तेन चैत्रः पचतीत्यादिवाक्यादन्वयबोधः । साम्यं चैकवचनस्यैकवचनत्वेन । द्विवचनाख्यातस्यैकवचनान्तद्वयसमभिव्याहृतैकवचनत्वाभावविशिष्टं यद्द्विवचनान्तत्वं तद-

चैत्रो गन्ता गतो ग्रामो मित्रा पक्त्री गतं पुरम् ।
भोक्ता तृप्यति पक्वानि भुङ्क्ते पक्तापसार्यताम् ॥

भावेन चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्येतत्साधारणम् । अत्र देवदत्त इत्यधिकान्तर्भावेन व्यावृत्ति । बहुवचनाख्यातस्य चैकवचनान्तनयसमभिव्याहृतैकवचनत्वाभावेनैकवचनद्विवचनयो परस्परसमभिव्याहाराभावेन विशिष्टं यद्बहुवचनान्तत्वं तदभावेन । तेन चैत्रो मैत्रो देवदत्तश्च गच्छति चैत्रमैत्रौ देवदत्तश्च गच्छतीत्यस्यापि संग्रह इति गुरुचरणा ।

वस्तुतस्तु चैत्र पचतीत्यादौ शब्दसाधुत्वनिश्चयादेवान्वयबोध । तदनिश्चयदशायां च प्रथमाया एकत्वशक्तिनिश्चयाभावे भवत्येव बोध । तन्निश्चये च एकैकत्वधर्मितावच्छेदककालीनानेकसङ्ख्याप्रत्ययस्याहार्यप्रत्ययरूपतया तत्सामग्र्यभावविरहादेव न बोध । अथैवं स्वबहुत्वाश्रयनिर्मायेन चैत्र पचन्तीति वाक्याच्चैत्रत्वविशिष्टे पाकानुकूलकृतिबहुत्वैकत्वादिप्रत्यय स्यादिति चेन्न । समभिव्याहृतपदानां सम्भूयान्वयबोधकत्वस्यैव व्युत्पन्नत्वेन प्रथमादिविभक्तिभावेन तदसम्भवात्, चैत्रो दण्डी द्रव्यमिति वाक्याज्ज्ञानेऽपि चैत्रो द्रव्यमिति बोधानुदयादिति ॥ ८ ॥

(मधु०) नन्वेव कर्तृ-कर्मणी कृतोऽपि वाच्ये न स्याता तत्रापि लाघवेन कृति-फलयोरेव शक्तेरुचितत्वादित्यत आह—चैत्रो गन्तेति । कर्तरि कर्मणि चोभयत्रैव शक्तिव्यवस्थापनाय कर्तृ-कर्मभेदेनोदाहरणद्वयम् । ननु एकधर्मिबोधकत्वरूप सामानाधिकरण्यमसिद्ध कृदादीनां प्रत्ययतया भेदेनान्वयोपपत्तेरित्यत समानलिङ्गत्वरूप सामानाधिकरण्य प्रमाणयितु कर्तृ-कर्मशक्तिसाधकमुदाहरणद्वयमाह—मित्रेति । न च स्वसमानलिङ्गकत्व कथ धर्मिसाधकमिति वाच्यम् । भेदान्वयबोधे समानलिङ्गकत्वस्यात न्त्रत्वात् । न चाभेदेनान्वयेऽपि समानवचनत्ववत् समानलिङ्गकत्वमपि न तत्र तदा प्रमाण इत्यादौ 'आख्यातनिश्चयस्तु पदार्थ ' इति न्यायसूत्रे च उभयोरेव व्यभिचारादिति वाच्यम् । अजहल्लिङ्गस्थले अभेदान्वयबोधे तदुभयोरतन्त्रत्वेऽपि तदतिरिक्तस्थले तदुभयोरेव तन्त्रत्वामिति भाव । ननु लाघवेन कृत कृति-फलयो शक्तौ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादत्र तत्र भेदान्वयेऽपि समानलिङ्गकत्वस्योपयोगो भविष्यतीत्यत आह—भोक्तेति । कृतिफलयो कृद्वाच्यत्वे अत्रान्वयबोधो न स्यात् कृत्तौ तृप्त्याश्रयत्वस्य भोजने पाकफलविक्लित्तिमत्त्वस्य च बाधादिति भाव । एतदपि कर्तृ-कर्मशक्तिसाधारण्यायोदाहरणद्वयम् । कृते कृद्वाच्यत्वे कृदर्थे कर्त्राख्यातार्थस्याश्रयत्वस्यान्वयानुपपत्तिमभिधाय तत्र कर्माख्यातार्थस्य फलस्यान्वयानुपपत्तिं दर्शयति—पक्तेति ।

इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-

सामानाधिकरण्यादीत्यादिपदात् भोक्तुं तृप्यतीत्यादौ प्रथमार्थे आधेयतान्वयबोधस्य परिग्रहः । कर्तृ–कर्मणी कृद्वाच्ये इति । कर्ता ज्ञाता नष्ट इत्यादौ च तृजादेराश्रय–प्रतियोग्यादौ निरूढलक्षणा । न च समवायित्वलक्षणाश्रयत्वस्य ज्ञतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादिकमपेक्ष्य लघुतया तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यम् । तस्य लघुत्वेऽपि तृजादिपदजन्यताप्रकारकशाब्दबोधेः स्वारसिकत्वाभावस्य प्रामाणिकानुभवसिद्धतया शक्यतावच्छेदकत्वासंभवात् । न च ज्ञतिमत्त्वरूपकर्तृत्वमपेक्ष्य फलवत्त्वरूपकर्मत्वस्य गुरुतया कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । पक्वेत्यादौ कर्मत्वप्रकारकप्रत्ययवत् पक्तेत्यादौ धर्मत्वप्रकारकप्रत्ययस्यापि स्वारसिकत्वस्य प्रामाणिकानुभवसिद्धतया गौरवस्याकिंचित्करत्वादिति भावः । कर्तरि कृत् कर्मणि च निरूढलक्षणेत्यपि कश्चित् । पानीयं चूर्णं दानीयो ब्राह्मणः पतनीयो वृक्षः आसितमिदमासनं इत्यादौ करण–संप्रदानापादानाधिकरणादिकं तु कृतो लक्षणमेव । न च कर्तृत्वमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । कर्तृत्वस्य करणत्वादिकमपेक्ष्य लघुत्वात् करणादौ तत्तत्प्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहाच्च ।

करणत्वं हि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं, प्रकृततरस्वत्वमात्रं वा । संप्रदानत्वं स्वत्वविशेषभागित्वेन इच्छाविषयत्वं, विशेषपदोपादानात् विप्रादौ वैद्यादेर्न संप्रदानत्वं, भार्यादौ विप्रादेः स्वत्वविशेषभागितया गौरवस्वमपि तु प्रीतिभागितया भतो न तस्य संप्रदानत्वं, अत एव ' नम–स्वस्ति ' इत्यादिसूत्रान्तरेणैव तत्र चतुर्थीविधानम् । ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र इच्छा चतुर्थ्यर्थः । सा च सम्प्रदानकस्वत्वोत्पत्तिविषयतासंबन्धेन ददात्यर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषे अन्वेति, स्वत्वविशेषानुकूलत्यागस्य ददात्यर्थत्वात् । त्यागो ज्ञानं इच्छा वा । इच्छायां च निरूपणविषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः ।

अपेयत्वं च द्वितीयार्थः, तस्यापि धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषेऽन्वयः । तथाच विप्रविषयकेच्छाप्रकारीभूत—गोवृत्तिस्वत्वविशेषजनकत्यागानुकूल इति दानमित्यन्वयबोधः । विषयत्वं प्रकारीभूतत्वं, जनकत्वं अनुकूलत्वं च संसर्गः । रजकायोदकमानिधत्तनीत्यादौ च रजकादिषु संप्रदानप्रयोगो गौण चतुर्थी प्रायशः । तत्र चतुर्थी–द्वितीययोराधेयत्वमर्थः । तत्र चतुर्थ्यर्थाधेयत्वं निधात्वर्थतावच्छेदकस्य संयोगे अन्वेति । संयोगावच्छिन्नद्रव्यक्रियानुकूलपुंक्रियाया एव निधात्वर्थत्वात् । द्वितीयार्थाधेयत्वं च साक्षादात्वर्थतावच्छेदकक्रियायामन्वेति । तत्रैव द्वितीयार्थान्वयस्य व्युत्पत्तत्वात् । अत एव रजकस्य निधत्तीति न प्रयोगः । न चैवं ' कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानं ' इति पाणिनिसूत्रविरोध इति वाच्यम् । तस्यापि कर्ता कर्मकरण-

कर्मणो कृष्णाच्वे । चैत्रस्य नप्ता मैत्रादन्यो घटात्

स्वभागित्वेन यमिच्छति तत्सम्प्रदानमित्यर्थः । शेषमस्पष्टतयानुपूर्वाक्रियादेरनुसन्धेयम् ।

अपादानत्वं च परनिष्ठक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं, वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पतनाश्रयस्य पर्णादेरपादानत्ववारणाय जन्यान्त विभागविशेषणं, तत्र पञ्चम्यर्थः विभाग समवेतत्वं चार्थः । तथाच वृक्षनिष्ठविभागजनकवृक्षभिन्नसमवेतपतनाश्रयं पर्णमित्यन्वयधीः । लक्षणे धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेनापि विभागो विशेष्यः तेन वृक्षं त्यजति खगः इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वं, 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति पाणिनिसूत्रस्यापि अपाये विभागे, यद् ध्रुवं तदविकरणं, तदपादानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अवधित्वमेवापादानत्वम् अवधित्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । वृक्षात् विभजते इत्यादौ च अवधितानिरूपकत्वं पञ्चम्यर्थः । वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः पर्णमित्यन्वयधीः । अन्यत्र चापादानप्रयोगो गौणः शेषमस्पष्टतयानुपूर्वाक्रियादनुसन्धेयम् । अस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि एतत्प्रकारेण कृत्प्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहादेव तस्य न कृत्प्रत्ययशक्यतावच्छेदकत्वम् ।

अधिकरणत्वं च प्रतियोगित्वानुयोगित्ववदाधारत्वापरनामकस्वरूपसम्बन्धविशेषः । तस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि तत्प्रकारेण स्वारसिकप्रयोगविरहात् कृत्प्रत्ययशक्यतावच्छेदकत्वमित्यलमप्रकृतेन ।

ननु कर्त्रादि कृत्प्रत्ययार्थत्वे तदेकदेशे इत्यादौ धात्वर्थान्वयो न स्यात् तत्प्रकारक—तद्विशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रति तद्विशेषितविशेष्यतातिरिक्तविशेषणताख्यविषयत्वेन तदुपस्थितिरूपाया आकाङ्क्षाया स्वरूपसत्कारणत्वात् । अन्यथा नित्योत्पन्नमित्यादौ घटत्वादिजातेरपि अभेदसम्बन्धेन नित्यस्यान्वयापत्ते । चित्रगुरित्यादौ चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं गोपदं एव चित्रगोस्वामिनि लक्षणा, न तु गोपदे गोस्वामिनि लक्षणा, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसम्बन्धेन चित्रपदार्थस्यान्वयः, केवलचित्रगुपदात् पदार्थोपस्थितिमात्रं, न तु शाब्दबोधः पदार्थद्वयाभावात् । अत एव पदार्थः पदार्थेनान्वीयते, न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति प्रामाणिकाः । न च पदार्थतावच्छेदकात्यन्ताभावोपाधेरेवापरस्यान्वयो नोपपद्यते तदतिरिक्तेषु च पदार्थतावच्छेदकेऽप्यपरपदार्थान्वय अत एव चित्रगुरित्यादावपि चित्रपदं न तात्पर्यग्राहकम्, अपि तु गोपदं गोस्वामिपरं, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसम्बन्धेन चित्रपदार्थस्यान्वयः, केवलचित्रगुपदादपि शाब्दबोधादिनि वाच्यम् । तथापि शुक्लं द्रव्यं नित्यं, चैत्रस्य नप्ता सुदरः इत्यादावप्येकदेशीभूते शुक्लरूप—पुत्रादौ नित्य—सुन्दरादेरभेदसम्बन्धेना वयापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह—चैत्रस्येति ।

श जन्यशरीरजन्यशरीरं नप्तृपदार्थः, पुत्रस्य पुत्र—कन्ये इव कन्याया कन्या—

पृथक् परोऽपरो वेत्यादाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्यादिना धात्वर्थोऽन्वयः तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अस्तु वा कृत्यादिघटित एव कर्त्रादिना सममन्वयः ।

पुत्रावपि नप्तृपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमजन्यतायां षष्ठ्यर्थस्य निरूपितत्वस्यान्वयः। यद्वा शरीरजन्यशरीरमेव नप्तृपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमशरीरे षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्य अन्वयस्तथेहापीत्यर्थः। न च तत्र षष्ठ्यर्थस्य नप्तर्येवान्वय इति वाच्यम्। षष्ठ्यर्थो हि जन्यत्वं, प्रयोज्यत्वं वा, नाद्यः बाधात्, नान्त्यः चैत्रपुत्रे तत्पौत्रे च तथा प्रयोगप्रसङ्गादिति भावः।

ननु प्रयोज्यत्वविशेष एवेह षष्ठ्यर्थस्तस्य चानतिप्रसङ्गात्तस्यैव तत्रान्वयः, यद्वा शरीरमेवात्र नप्तृपदार्थः, षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्य च स्वाश्रयशरीरजन्यत्वसंबन्धेन तत्रान्वयः, अथवा षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्याश्रयतासंबन्धेनैव शरीरेऽन्वयः, शरीरस्य च जन्यतासंबन्धेन पुनः शरीरेऽन्वयः, एकपदार्थस्यापि वाक्यद्वयान्वयाभ्युपगमात्। नामार्थयोरपि भेदेनान्वयस्य अवकाशिपदस्थलेऽपि खण्डशक्तिवादिना विशिष्टवाचकपदस्थलेऽभ्युपगमात्। केवलनप्तृपदे च विशिष्टे शक्तिरतो नप्तृपद-पुत्रपदयोर्न पर्यायता, तयोः पर्यायत्वस्येष्टत्वे च नप्तृ-पुत्रादिपदयोः शरीरमेव शक्यं, केवलनप्तृ-पुत्रादिपदे विशिष्टनिरूढलक्षणेत्यत आह—चैत्रस्यन्य इत्यादि। अन्यपदस्य भेदवानर्थः। तदेकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्य यथा अन्वय इत्यर्थः। पञ्चम्यर्थे प्रतियोगित्वे च स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन चैत्रादेरन्वय इति नातिप्रसङ्ग इति भावः। यद्वादित्यादि। पृथक्त्वगुणविशिष्टं पृथक्पदार्थः, परत्वगुणविशिष्टं परपदार्थः, अपरत्वगुणविशिष्टमपरशब्दार्थः। तेषामेकदेशे पृथक्त्व-परत्वापरत्वादौ घटादिति पञ्चम्यर्थस्य अवधिमत्त्वस्य यथा अन्वय इत्यर्थः। उदाहरणबाहुल्यं भूयस्तु तथा दर्शनादुपपादितमर्थम्। तथैवेति। तत्र यथा आकाङ्क्षा वर्तते तथैवात्राप्याकाङ्क्षासत्त्वादित्यर्थः। अन्यत्र तादृशोप-स्थितेराकाङ्क्षात्वेऽपि तत्रैवात्रार्थान्तरविशेषणत्वेनोपस्थितेराकाङ्क्षात्वादिति भावः। यद्वा तादात्म्यसंबन्धेन तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्येव यथोक्तद्विपद-कलापोपस्थितिरिव हेतुः, भेदसंसर्गेणान्वयबोधे इतरविशेषणत्वेनोपस्थिति-रप्याकाङ्क्षेति भावः।

अभ्युपेत्याह—अस्तु वेति। कृत्यादिघटितत्वेनेति स्वजनककृत्याश्रय-त्व-स्वजन्यफलाश्रयत्वस्य एवेत्यर्थः। कर्त्रादिनेत्यादिना कर्मपरिग्रह इति। अन्वयः धात्वर्थस्य शाब्दबोधविषयीभूतपरस्परासंबन्धः। तथा च नैकदेशान्वयः चैत्रादन्यपदस्थानवपि विशेष्य एव पञ्चम्यर्थादिः परंपरासंबन्धेनान्वय इति न तत्राप्येकदेशान्वय इति भावः। अत्रानुभवविरोधः तत्तद्वाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरं

मुख्यभाक्तसाधारणस्य फलादिलक्षणकर्मत्वस्य कृत्यादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः । कृता विशिष्टाभिधाने विशेषणस्याप्यभिधानात् ॥९॥

इति पाचकत्वी न वा, भेद्यो मैत्रप्रतियोगिको न वा, पृथक्त्वं भवतीत्यर्थकं न वा इत्यादि संशयापत्तिर्दोषः ।

प्राचीनैराख्यातेन कर्मादिगतसंख्याया कृता च कर्मादेरभिधाने द्वितीयादय इति नियमद्वयं कल्प्यते अतस्तन्निरासाय कृदाख्यातसाधारणमेकमेव नियममाह—मुख्य-भाक्तसाधारणस्येति । एतच कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य विशेषणं, मुख्यं कर्मत्वं फलवत्त्वं तत्प्रत्ययः पच्यते तण्डुलः पक्वस्तण्डुल इत्यादौ, भाक्तं कर्मत्वं विषयत्वादि तत्प्रत्ययः ज्ञातो घटः ज्ञायते घट इत्यादौ, मुख्यं कर्तृत्वं कृतिमत्त्वं तत्प्रत्ययः पचति चैत्रः पक्ता चैत्र इत्यादौ, भाक्तं कर्तृत्वं आश्रयत्वादि तत्प्रत्ययश्च चैत्रो जानाति चैत्रो ज्ञाता इत्यादाविति भावः । फलादीत्यादि-पदात् विषयत्वादिलक्षणभाक्तकर्मत्वपरिग्रहः कृत्यादीत्यादिपदात् आश्रयत्वादिलक्षणभाक्तकर्तृत्वपरिग्रहः । अनभिधाने इति प्रधानक्रियोत्पन्नप्रत्ययेनाभिधानमनभिधानमित्यर्थः । तेन चैत्रेण भुक्त्वा गम्यते पक्त्वा चैत्रेण भुज्यते इत्यादौ कृता कृत्यभिधानात् तृतीया न स्यादिति दूषणमपास्तम् । कृता कृत्यभिधानेऽपि प्रधानक्रियोत्पन्नाख्यातेन कर्तृत्वानभिधानादिति भावः । द्वितीयादय इत्यादिपदात् तृतीयायाः कृद्योगे षष्ठ्याश्च परिग्रहः । ग्रामो गतश्चैत्रो गतवान् चैत्रो गन्ता इत्यादौ द्वितीयाद्यभावमुपपादयति—कृतेति । कर्मत्वविशिष्टस्याभिधाने कर्मत्वादेरप्यभिधानादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(राम०) ननु यदि कर्ता कर्म च नाख्यातार्थं किंतु कृत इति कर्मत्वंच तदा कर्तृ-कर्मविशिष्टस्यापि तद्धर्मकत्वे कर्मत्वाद्यभिधानाद्द्वितीयादीनामविशेषादित्यत आह—चैत्रो गन्तेत्यादि । चैत्रो गन्तेत्यादौ कृता कर्ता, गतो ग्राम इत्यादौ क्तप्रत्ययेन कर्म, भिक्षा पक्वेत्यादौ कृता कर्ता, गतं पुष्पमित्यत्र च क्तप्रत्ययेन कर्ता कर्म च प्रतीयते उभयत्र साधुत्वात् । तथाच कृदर्थानामाख्यातवत् कर्तृकर्मत्वाभावे चैत्रो गन्तेत्यादावभेदान्वय-बोधानुपपत्तिरिति भावः । मन्वत्र चैत्र पचतीत्यादिवत् भेदान्वयबोध एव अस्त्विति इत्यत आह—भोक्तेत्यादि । तथाच भोक्तृत्वस्य कृत इतिमात्रार्थ-कत्वात् भोक्तृपदार्थे निरूपितत्वस्य कृत्यर्थतावच्छेदकत्वाभावात् अन्वयबोधो न स्यात्, भोजनाश्रयत्वेनैव भोक्तृपदार्थे कृत्याश्रयत्वस्यायोग्यत्वादिति भावः । एवं पक्वानि मेडूरे इत्यादौ च बोध्यम् । अपमार्यतां, प्रपञ्चाय्यताम् ।

सामानाधिकरण्यं, चैत्रादिपदार्थगन्त्रादिपदार्थयोरभेदान्वयबोधः । ...

यदि कृत्स्थले कर्ता कर्म च तदर्थस्तदा गन्तेत्यादौ एकदेशीभूतकृतौ गमनादेरन्वयो न स्यात् 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति' इति व्युत्पत्तिविरोधेन कृतावेकदेशे धात्वर्थस्यान्वयासंभवादित्यत आह—चैत्रादन्य इत्यादि। अत्रान्यपदार्थैकदेशेनान्यत्वादिना पदार्थभूतपञ्चम्यर्थावधित्वादेरन्वयवदिहापि चैकदेशान्वयः स्वीकार्य इत्यर्थः । चैत्रस्येति । नप्तृत्वं च पुत्रपुत्रत्वम्, अत्र चाद्यपुत्रे षष्ठ्यर्थान्वयस्वीकारात् । इत्यादावित्यादिपदेन घटो घटात् पृथगित्यादिपरिग्रहः । अत्र चैकदेशान्वयपराकाष्ठायां नानास्थानमुक्तम् । तथैवेति । अन्यत्र यथा पदार्थेन पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षो न तु पदार्थैकदेशेन तथात्र पदार्थैकदेशेनैव पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षो न तु पदार्थेन पदार्थस्यान्वय इत्यर्थः । आकाङ्क्षायाः फलबलकल्प्यत्वादिति भावः ।

सर्वत्रैकदेशान्वयप्रद्वेष्टॄणां मतमाह—अस्तु वेति । गन्तेत्यादौ स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन कृदर्थकर्तर्येव धात्वर्थस्य गमनादेरन्वयः । चैत्रस्य नप्तेत्यादिस्थलेऽपि चैत्रसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य निरूपितत्वस्य स्वाश्रयजन्यताश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन पुत्रपुत्र एवान्वयः । तथाच चैत्रनिरूपितत्ववान् पुत्रपुत्र इत्यन्वयबोधः । चैत्रः पाचक इत्यादौ चैत्रः पाकीयकर्तेत्यन्वयबोधः । पाकीयत्वं च स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टत्वं, तत्र कर्तृत्वं धर्मितावच्छेदकीभूय भासते, न तु चैत्रत्वं, तथा सति प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । एवं चैत्रादन्य इत्यादावपि चैत्रनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य वा पञ्चम्यर्थस्य स्वनिरूपितानुयोगिताश्रयान्योन्याभावत्वसम्बन्धेनान्यस्मिन् धर्मिण्येवान्वयः अन्यत् स्वयमूह्यम् । तथाच न कुत्राप्येकदेशान्वयस्वीकार इति भावः । अस्तु वेत्यादिना अस्वरसाविष्कारः स च तत्तत्स्थले एकदेशान्वयस्वीकारे बाधकाभावे निरुक्तपरंपरासंबन्धेन तत्तत्पदार्थप्रकारकान्वयबुद्धिं प्रत्याकाङ्क्षाज्ञानादीनां हेतुत्वकल्पने गौरवं मानाभावश्चेत्यादिः ।

तदर्थकृतिवादिनवीनमते प्रत्ययेन यत्र कृतेरनभिधानं तत्र तृतीया यत्र च कर्मत्वस्यानभिधानं तत्र द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारसूत्रस्यार्थः स चाऽनुपपन्नः, चैत्रो जानातीत्यादावाख्यातेनाश्रयत्वस्यैव कथनेन कृतेरनभिधानात् तृतीयाप्रसङ्गात्, चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ आख्यातेन विषयत्वरूपेणोक्तत्वेन कर्मत्वस्यानभिधानात् द्वितीयाप्रसङ्गश्चेत्यत आह—मुख्येति । फलादीत्यादिपदेन विषयत्वादेः कृत्यादीत्यादिपदेन आश्रयत्वस्य च परिग्रहः । मुख्यं कर्मत्वं तण्डुलः पच्यत इत्यादौ, भाक्तं कर्मत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, एवं मुख्यं कर्तृत्वं चैत्रः पचतीत्यादौ, भाक्तं कर्तृत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ । द्वितीयादय इत्यादिपदेन तृतीयायाः परिग्रहः । तथाच मुख्य-भाक्तसाधारणकर्मत्वानभिधाने द्वितीया, मुख्य-भाक्तसाधारणकर्तृत्वानभिधाने तृतीयेति

तत्स्वार्थो वक्तव्य इति नोक्तदोष इति भाव । नन्वेवं तथाप्याख्यातेन कर्मत्व कर्तृत्वानभिधाने द्वितीया-तृतीये इति सूत्रार्थकरणे कृत्स्थले द्वितीया-तृतीयानियामकाना तत्रानियमप्रसङ्ग इत्यत आह—कृतेति। कृत्प्रत्ययेनेत्यर्थ । विशिष्टाभिधाने वृत्तिविशिष्टाभिधाने । विशेषणस्य कृते । तथाच प्रत्ययेन कर्म-कर्तृत्वानभिधाने द्वितीया-तृतीये इत्याख्यात-कृत्साधारण सूत्रार्थ इति भाव ॥ ९ ॥

(रघु०) कर्तृकर्मविहिताख्यातशक्तिमुपपाद्य कर्तृकर्मविहितकृत्प्रत्ययशक्तिमुपपादयति—चैत्रो गन्तेत्यादि । अपसार्यतामित्यन्तस्य कर्तृकर्मणी कृदाच्ये इत्यनेनान्वय । कर्त्रादिविहितकृत कर्त्राद्यवाचकत्वे चैत्रो गन्तेत्यादौ समान लिङ्गकत्वानुपपत्ते, समानलिङ्गकस्थलेऽभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया तस्यानिर्वाहादिति भाव । ननु तादृशानुभवे मानाभाव इत्यत आह—भोक्ता तृप्यतीत्यादि । अत्र च कृत्प्रत्ययस्य कर्त्राद्यवाचकत्वे भोजनानुकूलकृतिस्तृप्यतीत्यन्वयबोध स्यात् । स च विशेषदर्शिनामनुपपन्न इति । विशेषदर्शिनां तादृशवाक्याद्भोजनानुकूलकृतिमांस्तृप्यतीत्याद्यन्वयबोधोपपत्त्यर्थं कर्त्रादिविहित कृत कर्त्रादिवाचकत्वमावश्यकमिति भाव ।

सामानाधिकरण्यादीति अभेदान्वयबोधादीत्यर्थ । आदिना भोक्ता तृप्यतीत्यादौ भोजनानुकूलकृतिमांस्तृप्यतीत्याद्यन्वयबोधपरिग्रह । ननु कृत्प्रत्ययस्य कर्त्रादिवाचकत्वे गन्तेत्यादौ धात्वर्थान्वयानुपपत्ति । कर्त्रादि कृत्याश्रयादिरूपतया कृत्यादे पदार्थैकदेशत्वेन तत्रानुकूलतासम्बन्धेन धात्वर्थगमनान्वयासम्भवादित्यत आह—चैत्रस्य नप्तेत्यादि । नप्तृपदस्य जन्यपुरुषजन्यपुरुषरूपपुत्रपुत्रवाचकतया जन्यत्वस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि तत्रैव चैत्रस्येति षष्ठ्यन्तार्थस्य चैत्रसम्बन्धिनस्यान्वय । जन्यपुरुषजन्यपुरुषरूपनप्तृपदार्थे चैत्रसम्बन्धित्वस्यान्वये चैत्रपुत्रेऽपि चैत्रस्य नप्तेति प्रयोगप्रसङ्गात् । तथा च तत्र यथा पदार्थैकदेशान्वयस्तथा चैत्रो गन्तेत्यादौ पदार्थैकदेशे बोधाङ्गीकारेऽपि क्षतिविरह इति भाव । ननु जन्यपुरुषजन्यपुरुषत्वस्य नप्तृपदशक्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टशक्तिकल्पने गौरवापत्त्या तदपहाय जन्यत्वं पुरुषत्व चेति शक्यतावच्छेदकद्वयमेव तस्य सम्यक् । तथा च चैत्रस्य नप्तेत्यादौ चैत्रसम्बन्धित्वस्य जन्यत्वेऽन्वय जन्यत्वस्य च पुरुषेऽन्वय पुरुषस्य च जन्यत्वेऽन्वय जन्यत्वस्य च पुन पुरुषेऽन्वय इत्यनरीत्या चैत्रसम्बन्धिजन्यताश्रयपुरुषजन्यताश्रयपुरुष इत्यन्वयबोधस्य निरेकदेशान्वयमुपपत्तावुपदर्शितदृष्टान्तोऽसम्भवदुक्तिक इति स्यान्तरमाह—भेदादन्य इत्यादि । अय भाव —अन्यपदस्य भेद एव शक्यतावच्छेदको ननु भेदाश्रयत्वं गौरवात् । तत्पदार्थयान्वयबोधाननुभवाच ।

एतेनान्यपदस्यापि स्वप्रशक्तिकल्पनं निरस्तम् । तथा च मैत्रादन्य इत्यादौ पञ्चम्यर्थप्रतियोगित्वस्य अन्यपदार्थैकदेशभेदान्वयो विनैकदेशान्वयस्वीकारमनुपपन्नः । एवं घटात्पृथगित्यादौ पृथक्पदार्थैकदेशे पृथक्त्वे पञ्चम्यर्थावधिमत्त्वस्यान्वयोऽपि तथा । तथैव घटादपर इत्यादौ नञो विरोधिगुणवति लक्षणया पदार्थैकदेशे विरोधिगुणे पञ्चम्यर्थान्वयेन घटावधिकपरत्वविरोधिगुणवानित्यन्वयबोधोऽपि । तथा चैतेष्विव कृत्प्रत्ययस्थलेऽप्येकदेशान्वयस्वीकारे बाधकाभाव इति ।

ननु गौर्नित्या पशुरपशुः इत्यादौ गोत्वपशुत्वादौ नित्यत्वपशुभिन्नत्वाद्यन्वयबोधापत्त्या किंचित्पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति मुख्यविशेष्यतासंबन्धेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया चैत्रस्य नप्तेत्यादौ नप्तृपदार्थैकदेशे जन्यत्वे कथं चैत्रसंबन्धित्वस्यान्वय इत्याकाङ्क्षायामाह—तथैवेति । कार्यतावच्छेदकसंबन्धविशेष्यताया नप्तृपदार्थातिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेनैवेत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वादिति । शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावस्य कल्पनीयत्वादित्यर्थः । तथा चान्वयानुपपत्त्या गुरुरपि तथाविधकार्यकारणभावः स्वीक्रियत इति भावः । ननु चैत्रस्य नप्तेत्यादौ स्वजन्यताश्रयपुरुषजन्यत्वरूपसंबन्ध एव षष्ठ्यर्थः । तस्यैव नप्तृपदार्थादौ जन्यपुरुषजन्यपुरुषेऽन्वयः । ननु पदार्थैकदेशे जन्यत्वे चैत्रनिरूपितत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबन्धस्यान्वयः । तथा सत्युपदर्शितकार्यकारणभावेन नप्तृपदार्थाघटितवृत्तित्वस्य विशेष्यताया निवेशे गौरवात्तथा च नोक्तदृष्टान्तानामवकाश इत्यत आह—अस्तु वेति । कृत्यादिघटित एवेति । स्वानुकूलकृतिमत्त्वादिपरम्परासंबन्ध एवेत्यर्थः । कर्त्रादिना सममन्वय इति । कृत्प्रत्ययार्थकर्त्रादौ धात्वर्थगमनादिप्रकारकबोधे प्रकारतावच्छेदकसंबन्ध इत्यर्थः । तथा च यथा नप्तृपदार्थे उपदर्शितपरम्परासंबन्धरूपषष्ठ्यर्थस्यैवान्वयः स्वीक्रियते तथा चैत्रादन्य इत्यादौ स्वाश्रयभेदवत्त्वसंबन्धेन भेदविशिष्टे चैत्रप्रतियोगिकत्वस्यान्वयो नत्वेकदेशान्वयोऽपि, तथा गन्तेत्यादावपि कर्त्रादिरूपकृत्प्रत्ययार्थ एव स्वानुकूलकृतिमत्त्वादिरूपपरम्परासंबन्धेन गमनादेरन्वयो न तु पदार्थैकदेशेऽपीति भावः ।

ननु चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ कृत्प्रत्ययेन कर्मादिगतसंख्यानभिधानाद् द्वितीयापत्तिरित्यत आह—मुख्येत्यादि । फलादीत्यादिपदेन विषयत्वादिपरिग्रहः । कृत्यादीत्यादिपदेन च रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वादिपरिग्रहः । द्वितीयाद्य इत्यादिना तृतीयापरिग्रहः । अत्र चेति चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ चेत्यर्थः । विशिष्टाभिधान इति । कर्मत्वादिविशिष्टबोधने इत्यर्थः । विशेषणस्याभिधा-

नादिति कर्मत्वादेरपि बोधनादित्यर्थः । तथा च कृत्प्रत्ययेन यत्र विशेषणविधया विशेष्यविधया वा कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रापि द्वितीयादय इत्येको नियमः । एवमाख्यातेन यत्र कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रापि द्वितीयादय इत्यपरो नियमः स्वीक्रियते न तु कर्मादिगतसंख्यानभिधानघटितोऽपि नियम इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥

(जय०) नन्वेवं कृत्प्रत्ययस्यापि कर्तृकर्मणोः शक्तिर्न स्याल्लाघवेन कृतिफलयोरेव शक्तेस्तथाप्युचितत्वात् । न चैवं चैत्रो गन्तेत्यादौ कथमन्वयः अभेदेनायोग्यत्वात्, भेदेन प्रातिपदिकयोरनन्वयादिति वाच्यम् । अव्ययनिपातवत्प्रातिपदिकस्यापि भेदेनानुभावकत्वात् । अन्यथा पदार्थयोरेव भेदेनान्वयो निराकाङ्क्ष इत्याख्यातादेरपि धर्मिशक्तिः स्यादत आह—चैत्रो गन्तेति । प्रथमे कर्तुरशक्यत्वे द्वितीये च फलाश्रयस्याशक्यत्वे पुंलिङ्गता, तृतीये कृतिमतोऽशक्यत्वे स्त्रीलिङ्गता, चतुर्थे फलाश्रयस्याशक्यत्वे नपुंसकलिङ्गताऽनुपपन्ना स्यादिति विशेषः, अभेदान्वये समानवचनविभक्त्यादिमत्त्वमनुपयुक्तम् । अभेदान्वयबोध एव तेषामर्थसाधुत्वायोपयोगात् । विरुद्धसंख्याद्यवच्छिन्ने विरुद्धसंख्याद्यवच्छिन्नस्याभेदान्वयासंभवात् । विवक्षया तु क्वचिदन्यथा पृथिव्यादयो द्रव्यमित्यादौ । अत्रैकत्वस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्य बहुत्वेनाविरोधादिति । न च भोक्ता पक्त्रीत्यादिगतवचनप्रत्ययाद्यर्थसंख्यालिङ्गादेर्धर्मप्रभेदादिपदार्थेऽन्यशब्देदान्वयेऽप्यर्थसाधुत्वं वचनाद्यर्थस्य प्रकृत्यर्थ एवान्वयात् । ननु साधनाल्कृतिफलयोः शक्यत्वे सिद्धे एकः पचति द्वौ गच्छत इत्यादाविव विशेषणविभक्त्यादेः साधुत्वमात्रार्थतया श्यामः पुमान् श्यामा स्त्रीत्यादाविव समानविभक्त्यादिमत्त्वरूपं सामानाधिकरण्यं शब्दसाधुत्वायैवोपयोक्ष्यते । क्वचिदतथात्वेऽपि साधुत्वं प्रयोगानुसारात् । अन्यथाख्यातेऽपि धर्मशक्तिप्रसङ्गादिरुद्धविभक्त्यादे राहित्यस्याभेदान्वयप्रयोजकत्वकल्पनादेव धर्मिरूपं सामानाधिकरण्यं प्रसिद्धमेवेत्यत आह—भोक्तेति । अत्र भोजनानुकूलकृत्याश्रयत्वं, भोजने च पाकफलविक्लित्त्यादिकर्मकत्वं बाधितमिति भावः । कर्मण्युदाहरति—पक्वेति । आदिना पक्वानि भुज्यन्तामित्यादेर्ग्रहणम् ।

सामानाधिकरण्यानीत्यादिपद्यश्लोकादौ कृत्याश्रयत्वादि विग्रहः । कर्तृकर्मेति । कर्त्रेत्यादौ तृजादेः कर्ता, गन्तव्यो ग्राम इत्यादौ तव्यादेः कर्म, गत इत्यादेरुभयं वाच्यम् । पानीयं चूर्णं दानीयो ब्राह्मण आमित्रमित्यादौ करणसंप्रदानाद्यधिकरणाद्यवच्छिन्ने तु कृतो शक्त्या कर्तृत्वाद्यपेक्षया करण-

स्वादेर्गौरवादिति हृदयम् । ननु कृतः कृत्याश्रयादिवाचकत्वे तदेकदेशकृत्यादौ कथं धात्वर्थान्वय इत्यत आह—चैत्रस्येति । स्वजन्यशरीरजन्यशरीरं नप्तृपदार्थः । तत्र मुख्यविशेष्ये षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्यान्वये चैत्रस्य पुत्रे चैत्रस्य नप्तेति प्रयोगः स्यान्न स्याच्च पौत्रे चैत्रशरीरजन्यशरीरजन्यशरीरे चैत्रजन्यत्वस्यासत्त्वात् चैत्रपुत्रे चैत्रजन्यत्वस्य सत्त्वाच्चेत्यन्वयो वाच्य इति भावः । नन्वस्तु नप्तृपदार्थः शरीरमात्रं, स्वजन्यशरीरजन्यत्वं तु नप्तृपदसमभिव्याहारिषष्ठ्यर्थः फलस्य धात्वर्थवत् परस्परसमन्वयात् । षष्ठ्यर्थनिरूपितत्वान्वितप्रयोज्यत्वस्य शरीरेऽन्वयाद्विशिष्टलाभ एकशक्तिविषययोः शरीरयोर्मिथोऽन्वयादेव वा तल्लाभ इत्यत आह—चैत्रादन्य इति । अन्यपदस्य पृथक्त्वविशिष्टे भेदविशिष्टे वा शक्तेरुपगमादेकदेशे पृथक्त्वे भेदे वा तदन्वय आवश्यक इति भावः ।

ननु चैत्रादन्यइत्यादौ पञ्चम्यर्थावधिमत्त्वादेः स्वाश्रयपृथक्त्वाश्रयत्वसंबन्धेन मुख्यविशेष्य एवान्वयो वाच्य इति चेत् प्रकृतेऽपि तथैव वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—अस्तु वेति । पक्वेत्यादौ स्वानुकूलकृत्याश्रयत्वादिसंबन्धेन पाकादेः कर्त्रादावेवान्वय इति भावः । अत्र चैत्रस्य नप्तेत्यादौ मुख्यविशेष्ये षष्ठ्यर्थान्वयस्वीकारे चैत्रस्य नप्तेत्यादिवाक्यप्रबोधश्चैत्रपुत्रजन्यो न वेत्यादिसंशयविरोधी स्याद्वर्तकदर्शनतयेति बोध्यम् । इदं तु बोध्यम्—याकारोऽस्वरसतूचनाय । अन्यथा पचन् पचतीत्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसङ्गादिति । नन्वस्तु यथायथान्वयः कृत्प्रत्ययार्थे धात्वर्थस्य भेदान्वये पक्वा गमनमित्यादावपि गमनादेराधारतया पक्त्रादावन्वयः स्यादिति चेन्न । यादृशसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा तादृशार्थे भेदेनान्वयस्यास्वीकारादत एव कृत्तद्धितेत्यादिसूत्रं समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञालाभाय । एवभौपगवमित्यादावपि समासे समुदायस्य प्रातिपादिकसंज्ञा चित्रगुर्देवदत्त इत्यादौ चित्रगुसमुदायादेरेकपदत्वाय विशेष्यलिङ्गग्राहित्वार्थं च । अन्यथा चित्रस्यादिपदान्तर्गतगवादिपदस्याजहल्लिङ्गतया तन्न स्यात् । वस्तुतः प्रकृत्यर्थभिन्नस्य [illegible] कृदर्थे भेदान्वयो [illegible] वा श्यपगादिपदार्थैकदेशे पञ्चम्यादिभिन्नार्थस्यान्वयोऽन्यथा घटादन्यक्त पटे इत्यादितः सप्तम्याद्यर्थस्य पृथक्त्वादावन्वयापत्तेरिति बोध्यम् । आख्यातकृत्साधारणमनभिहिताऽधिकारीयद्वितीयादिनियमभाद—फलादीति । आदिपदाद्धटं जानातीत्यादौ विषयतादिपरिग्रहः । कृत्यादीत्यादिपदेन पूर्वोक्ताश्रयत्वादिपरिग्रहः । ननु कथमयं नियमः कर्मत्वकर्तृत्वादिविशिष्टस्यैव कृताभिधानादित्यनाह—कृतेति ॥ ९ ॥

यत्तु धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः पाचकादिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे लक्षणेति, तन्न, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः, धातुत्वादिघटितात्तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च। यदपि कर्तृकृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु लक्षणैवेति, तदप्यसत्, यतो विनावच्छेदकरूपं शक्यत्वासंभवात्, गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौरवादस्तु गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यं विशिष्टान्तराणां तु शक्यत्वं विलीयेत। केवलविशेषणे स्वारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति ॥ १० ॥

(मधु०) यत्त्विति। आख्यातस्य कृतौ शक्तिकल्पनदशायां तथैव लाघवेन कल्पनादिति भावः। अत्र द्वितीयादिवारणाय धातूत्तरेति। नन्वेवं पाचकं भुङ्क्ते इत्यादौ पाककर्तृबोधः कथं स्यात् इत्यत आह—पाचकादीति। आदिपदात् चैत्रो गन्तेत्यादौ गन्त्रादिपदपरिग्रहः। लक्षणेतीति। एवञ्च लक्ष्यप्रयोगाभावेऽपि कृतः शक्तिकल्पनं शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणायाः सम्पादनार्थमेवेति भावः। भावकृतोऽपीति घञादेरपीत्यर्थः। तथाच तस्य निरर्थकत्वप्रवादव्याघात इति भावः।

ननु भावकृतो घञादेः कृतिवाचकत्वेऽपि निराकाङ्क्षतया न तत् कस्यापि अर्थस्य प्रत्यय इति व्यवहारः, अन्यथा तथा भावविहितघञादेरपि घञन्तादिना करणेऽधिकरणे वा शक्ततया भवतामपि तत्र निरर्थकत्वव्यवहारः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति व्युत्पत्तिसिद्धस्य सार्वजन्यस्वरूपप्रत्ययत्वस्य अन्तर्भावादेव भावविहितघञादेर्व्यवच्छेद इत्यत आह—धातुत्वादीति। आदिपदेन उत्तरत्व-प्रत्ययत्वपरिग्रहः। आख्यातत्वस्यैवेति तिङ्त्वादस्यैवेत्यर्थः। कृतोऽपीति कृत्त्वादिनेति शेषः। कृताविति लाघवादिति शेषः। गवादिपदानां विशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयति—यत इति। शक्यत्वासम्भवादिति कार्यत्वादिवत् शक्यत्वस्यापि अवच्छिन्नत्वनियमात् इति भावः। विशिष्टान्तराणां त्विति गुरुत्व-महत्त्वादिविशिष्टानां तु गुरुपद-महत्पदादिशक्यत्वं विलीयेतेत्यर्थः। तत्रापि गुरुत्वत्व-महत्त्वत्वादिजातिरूपेण गुरुत्वमहत्त्वादावेव शक्तिः गुरुत्वादिविशिष्टे लक्षणा इत्यस्य सुवचत्वादिति भावः। अथ यत्र यत्पदस्य यच्छक्त्या प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिः अतो गुरुत्वादौ न गुर्वादिपदशक्ति-

रित्यत आह—केवलेति । विशेषणतानापत्ते चेत्यर्थः । तुल्य एवेति इहापि कृत कृतौ शक्त्या प्रयोगस्य विरहादिति भावः ॥ १० ॥

(राम०) कृत कृतिविशिष्टप्रत्ययस्य लक्षणात एनेतिमतं प्रसङ्गतो निरसितुमाह—यद्यपीति । एतन्मते यद्यपि गवादिपदानामेव गोत्वादिविशिष्टे शक्ति रायाति तथापि शब्दविशिष्टादिबोधकानामाकाशादिपदानां शब्दविशिष्टादौ शक्तिर्न स्यात् तथापि लाघवात् शब्दत्वविशिष्टे शक्ति शब्दविशिष्टादौ लक्षणेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति दोषमाह—यतोविनेति । यत इत्यस्य विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं विलीयेतेत्यनेनान्वयः । तत्र च विशिष्टान्तराणामित्यस्य गोत्वविशिष्टादिभिन्नशब्दविशिष्टादीनामित्यर्थः । शक्यत्वं आकाशादिपदशक्यत्वं, विलीयेत न स्यात् । ननु विशिष्टान्तराणामित्यत्रान्तरपदं किमर्थमुच्य विशिष्टसामान्यस्यैवोपरीत्या शक्यत्वविलयसम्भवादिति गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टशक्तिव्यवस्थापनेन स्वोक्तमन्तरपदं सार्थयति—विनेति । विनेत्यादि गौरवादित्यन्तं गवादिपदानां गोत्वविशिष्टे शक्यमस्तु इत्यत्र हेतु । अत्रायमर्थः—गवादिपदानां यदि गोत्वे शक्तिः कल्प्यते तदा शक्ये स्वावच्छेदकत्वनियमाद्गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं, तथाच स्वरूपतो गोत्वविशिष्टापेक्षया गोत्वत्वविशिष्टं गुरु इति तत्र शक्यमिति लाघवेन गोपदादीनां गोत्वादिजातिविशिष्टशक्तिरस्त्विति ।

ननु आकाशादिपदानां शब्दवदादौ मुख्यप्रयोगविरहेण न शक्ति इत्युपलक्षित एव इत्प्रत्ययस्य शक्ति न तु कृतिविशिष्टे कृत्प्रयोगेऽपि कृत्प्रत्ययशक्तिकल्पने गौरवादितिमते न कृता कृतेरभिधानमिति तन्मते आख्यातकृत्साधारणकर्त्रर्थलक्षणं ये कुर्वन्ति तन्मतमाह—यत्त्विति । तथाच चैत्र पक्तेत्यादौ कृता कर्त्रभिधानात् तृतीयेति भाव । मन्मते चैत्र पचतीत्यादाविव पाचकादिपदात् पाकानुकूलकृतेराश्रयतासंबन्धेन चैत्रादावन्वय एव बोध्यस्तथाच चैत्र पाचक इत्यादौ चैत्रपाचकयोरभेदान्वयबोधो न स्यादित्यत आह—पाचकादीति सामानाधिकरण्येति । पाचकादिपदार्थाभेदान्वयबोधानुरोधादित्यर्थः पाचकादीत्यादिपदेन भूजन्तादिपरिग्रह आदिपदेन चैत्रपद-पाचकादीनां भिन्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य परिग्रह । भावकृत इति । न चेदापत्ति, अप्रसिद्धान्तादिति भाव । निर्युक्तिकसिद्धान्तभङ्गे न दोष इत्यत आह—धातुत्वादीति । तस्मात् धातूत्तरप्रत्ययत्वात् धात्वाद्यन्यतमत्वघटितधातूत्तरप्रत्ययत्वमपेक्ष्याख्यातत्वं लघु इति तदेव कृतिशक्ततावच्छेदकमिति भाव । इत्थंच कृत्प्रत्ययस्य कृतिविशिष्ट एव शक्तिर्न तदुपलक्षित इति । मतमाश्रित्यैवानभिहिताधिकारस्थार्थो निर्वहतीति तदेवमादरणीयमित्यवधेयम् । आख्यातत्वेन कर्तृत्व कृतौ न शक्तिलाघवात् अपि तु सर्वत्र । ननु शब्दविशिष्टे तत्र मुख्यप्रयोगात् शक्ति शङ्क्या मुख्यार्थबोधकत्वनियतत्वात् इत्यत आह—केवलेति । तुल्य इति । कर्तृत्वतोऽपि

कृतौ मुख्यप्रयोगनिरहेण तन्मतेत्यर्थः । यद्यपि घटोऽस्तीति प्रयोग एव मुख्य प्रयोग आकाशपदस्थले, एवं मत प्रमेयमित्यादावेव कर्तृकृत कृतौ मुख्यप्रयोग इत्येतदसङ्गत, तथापि तथा प्रयोगमनभ्युपगम्य इदमुक्तमिति संक्षेप ॥ १० ॥

(रघु०) कस्यचिन्मत दूषयितु तन्मतमनुवदति- यत्त्विति । धातूत्तरप्रत्ययत्वेन कृतौ शक्तिरिति । धातूत्तरप्रत्ययत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकमित्यर्थ । तथाच शक्यतावच्छेदकलाघवात्सर्वत्र कृतावेव शक्ति , नत्वाख्यातस्य कृतौ शक्ति कृत्प्रत्ययस्य कर्तरि शक्तिरिति । तथासति विभिन्नशक्यतावच्छेदकादिकल्पने गौरवादिति भाव । ननु कृत्प्रत्ययस्य कृतिशक्तत्वे देवदत्त पाचक इत्यादौ देव दत्तादिपदार्थे पाचकाद्यर्थस्य कथमभेदान्वयबोध , तथाभेदान्वयबोधस्यैवानु भवसिद्धतया प्रकारान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यत आह—पाचकादिपदे त्वित्यादि । सामानाधिकरण्यानुरोधादभेदान्वयबोधानुरोधात् । लक्षणेति । तथा च तत्र तथान्वयानुभवस्य कृत्त कर्तरि लक्षणयैव निर्वाहेऽल तत्र शक्ति कल्पनेनेति भाव । भावकृतोऽपीति । शक्ततावच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्य बोधकत्वनियमादिति भाव ।

ननु धातूत्तरप्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वेऽपि भावकृतो न कृतिबोध कत्व तथाविधबोधे भावकृदादिव्यावृत्तानुपूर्वीविशेषस्यैव नियामकत्वाभ्युप- गमादित्यत आह—धातुत्वादिघटितेत्यादि । आदिपदात्प्रत्ययत्वादिपरिग्रह । तस्माद्धातूत्तरप्रत्ययत्वाद्भावान्यतमत्व विना धातुत्वस्य प्रकारान्तरेण निर्वक्तुम शक्यतया आख्याताद्यन्यतमत्व विना प्रत्ययत्वस्यापीति तदपेक्षया रूढिसम्बन्धेन आख्यातपदवत्त्वरूपाख्यातत्वस्यैव लघो कृतिशक्ततावच्छेदकत्वौचित्यमिति भाव । एतेनाख्यातमात्रस्य कृतिवाचकत्वे कृतिशक्ततावच्छेदकमाख्यातत्वमेवं कृत कर्तृमात्रवाचकत्वे कृत्प्रत्ययत्व कर्तृशक्ततावच्छेदकमिति गौरवम् । एतद पेक्षया एकस्यैव धातूत्तरप्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वमुचितमित्यपि परा स्तम् । प्रत्ययत्वस्याख्यातत्वकृत्त्वघटितत्वेन लाघवानवकाशादिति । कृतौ शक्तिरिति । कृतिविशिष्टे कर्तृकृत शक्तिकल्पनेऽनन्तकृती तच्छक्यतावच्छे दकत्वकल्पनागौरवम् । कृतौतत्कल्पने तु कृतित्वजातेरेव तच्छक्यतावच्छेदकत्व कल्पने लाघवमिति तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भाव । यत इत्यादि । शक्य त्वासम्भवादित्यन्तस्य गवादिपदाना गोत्वविशिष्ट शक्यमित्यनेनान्वय । ननु गवादिपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने गोत्वेऽपि शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया

१ "तत्र कृ०। कृत्वा" इति पाठ ।

लाघवात्तत्रैव तत्कल्पनमित्युचितमत आह—गोत्वादिनेत्यादि । गोत्वत्वस्य गवेतरासमवेतत्वे सति गोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपतया गौरवादिति भावः । विशिष्टान्तराणामिति । शब्दविशिष्टमहत्त्वविशिष्टादीनामित्यर्थः । शक्यत्वमिति । आकाशपदमहत्पदशक्यत्वमित्यर्थः । तत्रापि शब्दादिविशिष्टे शक्तिकल्पनेऽनन्तशब्दादौ शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरवं, शब्दादौ तच्छक्यत्वकल्पने तु शब्दत्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे लाघवमिति, तत्रापि शब्दादावेव शक्तिकल्पनं स्यादिति भावः । तुल्य एवेति । कृत्प्रत्ययस्थलेऽप्यविशिष्ट इत्यर्थः । तथा च यथा शब्दादावाकाशादिपदस्य स्वारसिकप्रयोगाभावान्न तस्य शक्यत्वं तथा कर्तृविहितकृत्प्रत्ययस्य कृतावपि स्वारसिकप्रयोगाभावात्तत्रापि न तस्य शक्यत्वमिति भावः ॥ १० ॥

(जय०) तुल्यमतिवारणाय धातूत्तरेति । लक्षणेति । एतदर्थमेव कृत्प्रत्ययस्य कृतौ शक्तिकल्पनमिति भावः । भावकृतोऽपीति । तथाच पाकं करोति पाकक्रियेत्यादौ घञादेरपि कृतिशक्तत्वेऽनन्वयापत्तिरिति भावः । ननु तत्र विशेषानुशासनात् भावप्रत्ययस्य धात्वर्थातिरिक्तो नार्थः । विशेषानुशासनाविषयत्वादशप्रत्ययत्वमेव हि कृतिशक्ततावच्छेदकमित्यत आह—धातुत्वादीति । नन्वाख्यातस्य तिप्त्वादिकं वा कृतश्च तृच्त्वादिकं वा शक्ततावच्छेदकं परन्तु कृतावेव शक्तिर्लाघवात् कृतिविशिष्टे तु लक्षणेत्याशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । अतो विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं विलीयेतेत्यन्वयः । विशिष्टान्तराणां जात्यतिरिक्तविशिष्टानां च शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टानां गगनादिपदशक्यत्वं विलीयेते इत्यन्वयः । तथा च शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टानां गगनादिपदशक्यत्वं न स्यात् । लाघवाच्छब्दे शक्तिस्तद्विशिष्टे लक्षणैवेति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । जातिविशिष्टे एव कथं शक्तिरित्यत आह—विनेति । इह शक्त्या शक्यार्थस्मरणं ततो लक्ष्यार्थस्मरणं शक्यस्मरणं किञ्चिद्धर्मप्रकारकमेव निर्विकल्पकस्मरणाभावात्तद्धर्मविशिष्टस्मरणं च तद्धर्मविशिष्टे सम्बन्धग्रहं विना नेति शक्तेः सावच्छिन्नत्वनियमसिद्धिरित्यभिप्रेत्य । यदि च पदेनाहत्यैव शक्यसम्बन्धेन स्मरणमित्युपेयते शक्यसम्बन्धनिर्वाहार्थं च शक्तिरुपयुज्यते तदा गवादिपदानामपि केवले गोत्वादौ शक्तिः । शक्तेः सावच्छिन्नत्वनियमस्याप्रयोजकत्वेनासत्त्वाद्गोत्वविशिष्टे लक्षणेत्यस्य सुवचत्वाद्विशिष्टमात्रस्यैव शक्यत्वं विलीयेतेत्यभिप्रायः । न च केवले गोत्वे व्युत्पत्त्यसम्भवः । गोशब्दबोधस्य लक्षणया सम्पादनार्थमेव निरुक्तलाघवदर्शनं प्रथमं तत्सम्भवात् । अथ कोशादितो विशिष्टशक्तिसिद्धिः । कोशादेस्तद्ग्राहकत्वानभ्य-

एवं च गतो ग्रामो गम्यत इत्यादौ फलस्य कृदात्मनेपदाभ्यामेव लाभात् लाघवाद्धातोरनन्यलभ्यव्यापारविशेषमात्रवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गन्तेत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं कर्मत्वमर्थः । फले च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेना-

कत्वादन्यथा पदमात्रस्य विनिगमकाभावाज्जातिमात्रशक्त्यापत्तेः क्वचिदुक्तयैव लक्षणानिर्वाहादिति चेत् तुल्यं प्रकृतेऽपीत्याह—केवलेति । स्वारसिकेति । कोशव्याकरणादिकृता स्वारसिकप्रयोगेत्यर्थः । तेन भ्रान्तस्य लक्षणया कोशादिकर्तुरपि विशेषणमात्रे प्रयोगेऽपि न क्षतिः ।

ननु चैत्रो गन्ता चैत्रो ग्रामं गत इत्यादावेव कृतौ मुख्यः प्रयोगः । सामानाधिकरण्यं च पदसाधुत्वाय । भोक्ता तृप्यतीत्यादौ लक्षणेति दुर्वारम् । अनुशासनानुरोधेनाख्यातस्यापि कर्तरि शक्तिसिद्धिरिति चेत् न । तृप्येत गन्ता चैत्र इत्यादौ कर्तृबोधकस्य कृत्प्रत्ययाद्विशेषो गन्तेत्यादौ अपि तथात्वमित्याशयात् । यत्तु तुमुनादिप्रत्ययस्य कृत्त्वादावेव क्षतिः । पान्थादेरव्ययत्वेन तदर्थस्य भेदेनान्वये विरोधात् । अत एव पान्थाद्यन्वोपरं प्रयमेवानुशिष्टा । अन्यथा चैत्रेण पक्वा गतमित्यादौ अभेदान्वये तृतीयादेरनापत्तेः । समानविभक्तिकत्वादेस्तत्र प्रयोजकत्वादिति तत्त्वम् । भुक्त्वा व्रजतीत्यादिप्रयोगोऽभेदकर्त्तो भोजनोत्तरं व्रजनाश्रय इत्यादिबोधो न युज्यते ।

केचित्तु चैत्रस्य ग्रामं गत इत्यादौ कृतिबोधः कस्यचित् कर्तृबोधस्तत्र कृत्यैव लाघवात्स्वरसतः । समानविभक्त्यादिकं पदसाधुत्वायैव । कर्तृबोधस्तु लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा । तथैव समानविभक्त्यादिकमपि साधुत्वायेत्याहुः ॥ १० ॥

(मधु०) एवंत्र्यायस्य केचिदित्यन्तो ग्रन्थः । एवञ्च कर्मस्थलस्थ फलस्य विशेषणविधया कृतो विशेष्यविधया चात्मनेपदस्य शक्यत्वे च । कृदात्मनेपदाभ्यामिति । कृता विशेषणतया विशेष्यतया चात्मनेपदेन लाभ इति भावः । व्यापारविशेषः धात्वादिक्रिया । धातो फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वे तत्र एव फललाभसंभवेन द्वितीयादेः, फलमर्थो न सिद्धधर्मान्यतमस्यत्वा-भ्युपगम भावनम् । द्वितीयादेरित्यादिपदात् षष्ठीपरिग्रहः । फलजनकत्वं फलनिरूपितजनकत्वम् । अर्थ इति, अन्यथा तत्र तत्प्रत्ययेनैवोपपत्तेरिति भावः । फले च द्वितीयार्थैकदेशे फले च प्रातिपदिकार्थः प्रत्ययार्थः अधिकरणत्वेन आधेयतासंबन्धेन । एतेन आधेयताख्यजनकत्वमर्थः ।

न्वेति, फलमात्रं वा अर्थः, जनकत्वन्तु संसर्गमर्यादया लभ्यतइति केचित्, तदसत्, ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः फलसामान्यलाभेऽपि नियतसंयोग–विभागाद्यलाभेन फलविशेषावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् । इतरथा त्यजि-गमिप्रभृ-

तदेकदेशे धात्वर्थत्वे निरूपितत्वसंबन्धेन । प्रत्ययार्थोऽन्वेति इति कस्यचिन्मतं निराकृतम् । एकदेशान्वयप्रसङ्गेन लाघवानुरोधेन चाह–फलमात्रमिति फलत्व-विशिष्टमात्रमित्यर्थः । फलत्वं च कार्यत्वम् । संसर्गमर्यादयेति । फल-धात्वर्थयोः संसर्गविधयेत्यर्थः ।

अत्र केचित्–फलमात्रस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे द्रव्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनये पाको न तेमनस्येति व्यवहारानुपपत्तिः, जनकतासंबन्धस्य द्रव्यनियामकत्वात्, द्रव्यनियामकसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वनयेऽपि तद-भावस्य केवलान्वयित्वनियमेन तेमनीयपाकेऽपि न तेमनस्येति व्यवहारापत्तिः एवं फलमात्रस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि यदि कर्मजसंयोगानवच्छिन्नद्रव्यं प्रसिद्धं, तदा तथाहि न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः, तत्कर्मजगमनस्याप्रसिद्धया तदाश्रयत्वा-भावस्य तत्र प्रत्येतुमशक्यत्वात् । जनकतासंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-नया गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयार्थस्य तन्निष्ठसंयोगस्य तेन संबन्धेनाभावप्रत्यया-संभवात्, तस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केवलान्वयित्वनियमेन गमनकर्मण्यपि देशे अङ्गं न गच्छतीति प्रयोगप्रसङ्गः, गमनत्वावच्छेदेन जनक-तासंबन्धेन तन्निष्ठसंयोगाभावस्य सत्त्वात् । तस्मात् फलजनकत्वं धात्वर्थः फलं जनकत्वं वा द्वितीयार्थः । नचैवमपि रूपं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः, तन्निष्ठसंयोगाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । फलजनकत्वनिष्ठाधेयत्वस्यापि द्वितीयार्थ-तया संयोगत्वावच्छेदेन रूपाधेयत्वाभावस्यैव तत्र प्रत्ययात्, रूपं न गच्छति एव इत्यादौ आकाशं न पश्यत्यन्ध इत्यादाविव नञर्थस्य वाक्यार्थान्वय इत्याहुः ।

तदसत् । लाघवात् द्वितीयादेः संयोगात्मके फले शक्तत्वकल्पने तदवच्छेदे संयोगजनकत्वादौ लक्षणाभ्युपगमात्, द्रव्यनियामकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभावमात्रस्य केवलान्वयित्वे मानाभावाच्चेति ध्येयम् ।

फलसामान्यलाभेऽपीति फलत्वरूपेण फललाभेऽपीत्यर्थः । नियत-संयोग-विभागाद्यलाभेनेति । संयोगत्व विभागत्वादिविशिष्ट फलविशेषमा-दिं विना संयोगत्वविभागत्वादिविशिष्टस्य धात्वर्थत्वेनेत्यर्थः । फलविशेषेति संयोगत्वविभागत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । धात्वर्थत्वात् गम-त्यजादिधात्वर्थत्वात् । द्वितीयादेराधेयत्वमर्थः स च धात्वर्थैकदेशे संयोगादावन्वेति । न च त्यजिप्र

तीनां पर्यायत्वापत्तेः। तथापि गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः संयोगादिफलशालित्वं कुतः प्रतीयत इति चेत्, न। तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसमभिव्याहारादेव, यथा इष्टसाधनत्ववाचकाद्विधेरेव स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं, प्रतीतिस्त्विष्ट-फलयोरिष्टत्व-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोगत्वाभ्यां

संयोगत्व विभागत्वादिविशिष्टलाभेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। तदलाभे गृहाद्ग्रामं गच्छतो गमने ग्रामस्य गमनं न गृहस्य, वृक्षं त्यजतस्त्यागे वृक्षस्य त्यागो न तु भूमेरित्यादयो व्यवहारा स्वारसिका न स्युः, गृह-भूमिवृत्तिफलजनकत्वसामान्याभावस्य तत्रासत्त्वात्, तत्क्रियया गृह-भूमिवृत्तिविभागोत्तरसंयोगरूपफलजननादिति भावः।

ननु द्वितीयादेः संयोगत्वादिनैव फलमर्थ इति न फलविशेषाभावः, गमादिधातुविशेषसमभिव्याहारश्च प्रत्ययनियामक इत्यत आह—इतरथेति। फलविशेषावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः। पर्यायत्वेति। एकस्या अपि क्रियायाः पूर्वदेशत्यागोत्तरदेशगमनरूपत्वेन शक्यतावच्छेदकस्याभेदादिति भावः। अथ पर्यायतायामिष्टापत्तिः, कर्मसमभिव्याहृते गच्छति त्यजतीत्यादौ बोधस्य वैलक्षण्यानुभवे तु तत्र तत्तत्फलावच्छिन्नक्रियाया निरूढलक्षणा। न चैवं ग्रामं त्यजतीत्यादौ ग्रामं गच्छतीत्यापत्तिरिति वाच्यम्। गमिसमभिव्याहृतद्वितीयादेः संयोगस्य त्यजिसमभिव्याहृतद्वितीयादेर्विभागस्य बोधकत्वादेव तद्वारणसम्भवादिति चेत्। न। त्यजि-गम्योः पर्यायत्वाभावस्य सकलप्रामाणिकसिद्धत्वात् कर्मसमभिव्याहृते गच्छति-त्यजतीत्यादौ स्वारसिकविलक्षणबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति निगमः। ननु तथापि गम्यते ग्राम इत्यादौ धात्वर्थैकदेशीभूतसंयोगादेर्ग्रामे अन्वयासम्भवात् आत्मनेपदस्य च फलमात्रवाचकत्वात् गमनजन्यसंयोगरूपफलशालित्वप्रत्ययः कथं स्यादित्याशङ्कते—तथापीति। तदवच्छिन्नेति विभागसंयोगावच्छिन्नेत्यर्थः। समभिव्याहारादेवेति छेदः। गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः संयोगशालित्वं प्रतीयत इति पूर्वेणान्वयः। तथापि धातुविशेषसमभिव्याहारात्तथा सत्त्वेऽपि त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्यायतापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः। समभिव्याहारविशेषाद्विशेषप्रत्यये दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि। स्वर्गादिजनकत्वमिति। प्रतीयत इत्यनुषज्यते।

ननु फलत्वेन प्रतीतौ इत्यनुभवविरोधः संयोगत्वादिनैव प्रत्ययस्यानुभवसिद्धत्वात्, संयोगत्वादिना प्रतीतौ तु तेन रूपेण शक्तिरावश्यकी तथा च शक्त्या

चेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविषयवाचकतदादेरिव व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफलतच्छालि-वाचकाख्यात-कृञोरपि विशेषरूपेण बोधकत्वम् ॥११॥

नन्वयमिष्यत आह–अस्तु वेति बुद्धिविषयवाचकेति । बुद्धिविषयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेत्यर्थः । व्युत्पत्तिवशादेवेति । सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानस्यैव विशेषरूपेण शाब्दबोधे तज्जनकपदार्थोपस्थितौ च कारणतावशादेवेत्यर्थः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति फलत्वरूपेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल–तच्छालिवाचकेरित्यर्थः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति स्वरूपकथनम् । विशेषरूपेणेति शक्यतावच्छेदकेनापि विशेषरूपेणेत्यर्थः । न च येन रूपेण पदार्थोपस्थितिस्तेनैव रूपेण पदे शक्तिज्ञानस्य हेतुतया कथं सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानाद्विशेषरूपेण उपस्थिति विशेषरूपेणोपस्थित्यभावे च कथं विशेषरूपेण शाब्दबोध, पदार्थोपस्थिति–शाब्दबोधयोरपि समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावादिति वाच्यम् । तद्वैदिक शक्तिज्ञान–पदार्थोपस्थित्योः कार्य–कारणभावभेदात् । अत्र सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानाद् विशेषरूपेण पदार्थोपस्थिति शाब्दबोधयोरभ्युपगमात् ।

परे तु बुद्धिविषयवाचकतदादेरिवेति । यथा तदादिपदस्थले विशिष्य घटत्व-पटत्वादिरूपविशेषधर्मविशिष्टे न शक्तिः शक्यतानन्त्यप्रसङ्गात्, नापि स्वप्रयोक्तृबुद्धिविशेषविषयत्वविशिष्टे, तदादिपदजन्यशाब्दबोधानन्तरं घटत्वादिप्रकारकसंशयस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्, किन्तु स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनाकलिततत्तद्घटत्व-पटत्वादिविशिष्टे तदादिपदशक्तिः, अतो न घटत्व-पटत्वादिभेदे शक्यतानन्त्य-प्रसङ्ग इति प्राहुः ।

न चैवं नानार्थोच्छेदः हरिपदादेरपि तत्तावत्त्वादेव शक्यतावच्छेदकत्वस्य सम्भवत्वादिति वाच्यम् । तत्रामरकोषात् तत्तद्रूपेणैव शक्यत्वप्रतीतेरिति भावः । एतच्चास्मत्पर्यालोचनम् । एवमपि फलत्वस्य बुद्धीच्छाविषयत्वभेदत्वादेरपि विभिन्न-नानिवेशेन शक्यतावच्छेदकत्वापत्त्या शक्यतानन्त्यस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ॥११॥

(राम०) नन्वात्मनेपदस्य फलवाचकत्वेन चैत्रेण ग्रामो गम्यते इत्यादौ ग्रामस्य गमनजन्यसंयोगादिलक्षणफलशालित्वलाभेऽपि चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तस्य कथं कर्मत्वलाभ इत्याशङ्कायां पूर्वं चेत्यादि केचिदित्यन्तग्रन्थेन मतं दर्शयामास । पूर्वं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ फलस्य, पदान्तरलभ्यत्वं चेत्यर्थः एतस्य च ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गन्तेत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकस्वजन्य कर्मत्वमर्थ इत्यप्येतेनेनान्वय । ननु फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत एव चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ फललाभोऽस्तु किं द्वितीयाया फलजनक-

१ तपस्यारब्धमिति पाठः ।

त्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिकल्पनेनेत्यत आह–गतो ग्रामो गम्यत इत्यादि । चैत्रेण ग्रामो गत इत्यत्र फलविशिष्टव्यापाराश्रयत्वप्रत्ययात् पदार्थतावच्छेदकतया फलस्य लाभ, चैत्रेण ग्रामो गम्यत इत्यत्र चात्मनेपदात् फलविशेष्यकशक्त्या फललाभ इत्यर्थः । तथाचान्यलभ्यत्वरूपबाधकेन धातो फले न शक्तिरिति भाव । लाघवादिति । फलावच्छिन्नव्यापारविशेषत्वापेक्षया व्यापारविशेषत्वस्य शरीरलाघवादित्यर्थः । व्यापारविशेषेति । पचधातोर्वह्निस्थालीसंयोगादिरूप व्यापार, गम्यादिधातो स्पन्दरूपो व्यापार, त्यजधातोरपि स एवेत्यादिरित्यर्थः । मात्रपदेन पदार्थतावच्छेदकतया फलवाचकत्वस्य व्यवच्छेद । ग्राममित्यादि । तथाचानन्यलभ्यत्वात् फलस्य द्वितीयादे फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिरनायत्या कल्प्यत इत्यर्थः । द्वितीयादेरित्यादिपदेन ग्रामस्य गन्तेत्यादौ षष्ठी परिग्रह । धातूनामनेकार्थकत्वस्य तत्र षष्ठ्या कर्मत्वार्थकत्वात् । ननु चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ फललाभाय किं द्वितीयादे फलजनकत्वे शक्ति, किं वा तत्तद्धातो फलजनकत्वे शक्तिरित्यत्र विनिगमनाविरह धातूनामनेकार्थकत्ववच्च द्वितीया-च तुर्थ्यादीनामपि अनेकार्थकत्वमिति न तद्विनिगमकमिति चेत् । न । स्वस्यैकदे-शीभूतफले ग्रामादेः प्रातिपदिकार्थस्यान्वयप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति, अलङ्क-त्वात् । यदि चाख्यातत्वावच्छेदेन फले शक्तिरिति कर्तृ-कर्मप्रत्ययस्थले तत एव फललाभ इत्युच्यते, तदाख्यातार्थफलस्य धात्वर्थविशेष्यतया अन्वयस्य चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ व्युत्पन्नस्य भङ्गप्रसङ्गात् । कर्त्राख्यात-कर्माख्यातभेदेन व्युत्पत्तिद्वयकल्पने च गौरवमित्यादि स्वयमूहनीयम् । ननु द्वितीयार्थफलजनक-त्वस्य ग्रामेऽसत्त्वात् कथ तेन सह ग्रामस्यान्वय इत्यत आह—फले चेति । विभक्त्यर्थैकदेशेन सह प्रातिपदिकार्थस्यान्वय फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्व-र्थत्वे ब्राह्मणाय गा ददातीत्यादौ स्वामित्व-जनकस्वरूपचतुर्थ्यर्थैकदेशीभूतस्वामित्वे ब्राह्मणस्य प्रातिपदिकार्थस्यान्वयदर्शनेनाभ्युपगम्यत इति लाघवादेकदेशान्वयानभ्यु पगमाच्चाह–फलमात्र चेति । मात्रपदेन जनकत्वाशस्य व्यवच्छेद ।

केचिदित्यन्त मत दूषयति–तदसदिति । नियतेति । गच्छतीत्यादौ विभागस्य, तद त्यजति स्थान इत्यादौ संयोगरूपफलस्य लाभप्रसङ्ग इति वैपरी-त्यमेव कथ न स्यादित्यर्थः । फलविशेषावच्छिन्नेति गमधातो संयोगावच्छिन्न स्पन्द, त्यजधातोर्विभागावच्छिन्नस्य दोऽर्थोवश्य वक्तव्य इत्यर्थः । ननु धातो स्पन्दमात्रे शक्ति गम्यादिसमभिव्याहाराच्च द्वितीयादे संयोगत्व विभागत्वादिना फलबोधकता भविष्यतीत्यत आह–इतरथेति । अपि त्यजिप्रभृतीनां स्पन्दत्वाव-च्छिन्नमात्रवाचकत्वइत्यर्थः । पर्यायत्वापत्ते । एकधर्मावच्छिन्नवाचकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति, तथा सति बोधादौ तथाभिधानप्रसङ्गादिति भाव ।

अङ्कुते तत्रापीति । संयोगावच्छिन्नस्य दाक्षेयाद्यर्थत्वादिनोऽर्थ इत्यर्थः ।

संयोगादिफलशालित्व चैत्रवृत्तिगमनादिजन्यसंयोगादिफलशालित्व, कुत इति, ग्रामो गम्यते इत्यादौ विभागशालित्वस्य तरुस्त्यज्यते इत्यादौ च संयोगशालित्वस्य लाभप्रसङ्गेन वैपरीत्यापत्ति तदवस्थैवेति भाव । तदवच्छिन्नेति संयोगावच्छिन्नव्यापारवाचिगमिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्य संयोगात्मकफलबोधकत्व, विभागावच्छिन्नव्यापारवाचित्यजिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्य विभागात्मकफलबोधकत्वमित्यादिव्युत्पत्तिकल्पनेनोक्तदोषो वारणीय इत्यर्थ । यद्यपि केवलव्यापारे धातुशक्तिवादिनाप्येव वक्तु शक्यते, तथापि तन्मते त्यजि गम्यो पर्यायतापत्तिरेव दोष इति ध्येयम् । ननु सामान्यबोधकशब्दस्य समभिव्याहारविशेषबलेन विशेषबोधकत्व इव दृष्टमित्याकाङ्क्षायामाह-यथेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारबलेन विशेषबोधकतात्पर्यवशात् फल इष्टम् । ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यथा स्वर्गसाधनत्वरूपेण विधिप्रत्ययस्येष्टसाधनत्वबोधकता तथा संयोगत्वादिना फलबोधकता स्यादित्यत आह-प्रतीतिरित्यादि । तथाच यदि स्वर्गत्वादिना तदिष्टबोधकता अत्रापि संयोगत्वादिना आत्मनेपदात् फलप्रतीतिर्निर्वाच्या । यदि च इष्टत्वरूपे स्वर्गरूपेष्टबोधकता तदा अत्रापि फलत्वरूपेणात्मनेपदस्य संयोगादिबोधकत वाच्येति भाव ।

ननु च यदि संयोगत्वादिरूपेणात्मनेपदस्य शक्तिग्रहस्तदा तेन रूपेण उपस्थितिकाले गृहीतात्मनेपदशक्तिकस्य कालान्तरे संयोगत्वादिना धर्मितावच्छेदकीभूतस्य फलज्ञानसत्त्वेऽपि संयोगत्वादिना प्रकारेणात्मनेपदात् फलबोधो न स्यादित्यत आह-अस्तु चेति । तथाच तत्र इष्टिप्रकारकधी धर्मिणि शक्तिज्ञानस्य फलेऽस्य इष्टिप्रकारत्वात् इष्टज्ञानसहकारेण यथा विध्यर्थस्वर्गादिरूपविशेषधर्मप्रकारेण बोधकत्वं, तथा आत्मनेपद फलतावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि शक्तिज्ञानस्य स्वसमानधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिणि ज्ञानसहकारेण संयोगत्वादिना फलबोधकता, एवं धर्मितावच्छेदकविशिष्ट धर्मिणि शक्तिज्ञानस्य स्वसमानधर्मितावच्छेदकधर्मिणि ज्ञानसहकारेण संयोगविशिष्टबोधकता स्यादित्यर्थ । एव विभागादिप्रकारक बोधश्च । आख्यात-कृतोरपीत्यनिकारेण गम्यादिधातो संयोगावच्छिन्नव्यापारस्वरूपेण बोधकत्वमनुभव' । तत्र च शक्तिपदे गमधातु संयोगावच्छिन्नस्पन्दार्थक इत्यादिरूप शक्तिनेव इत्यर्थ ॥ ११ ॥

(रघु०) कस्यचिन्मतं दूषयितुं दर्शयति—एवमित्यादिना केचिदित्यन्तेन । एव कर्मभिर्विशेषकर्मविशेषान्वयो फलबोधकप्रत्ययपदने चेत्यर्थः । इत्यपरादिति । फलानुकूलव्यापारे निरूढलक्षणया गतीत्यन-

धवसमनादित्यर्थः । अनन्यलभ्यश्चेति । एतेन अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति नियमस्यापि न भङ्ग इति सूचितम् । व्यापारविशेषमात्रेति । गमनत्वादिविशिष्टमात्रेत्यर्थः । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । इति स्थिताविति । व्यवस्थितावित्यर्थः । ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादौ फललक्षणकर्मत्वस्य कुतो लाभ इत्यत आह—ग्रामं गच्छतीत्यादि । आख्यातकृद्भेदेनोदाहरणद्वयम् । द्वितीयादेरिति । अमादिना ग्रामस्य गन्तेत्यादौ षष्ठ्याः परिग्रहः । फलजनकत्वलक्षणमिति । फलत्वमत्र जन्यत्वं द्रष्टव्यम् । फलत्वविशिष्टजनकत्वस्य द्वितीयाद्यर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादौ परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वलक्षणकर्मत्वस्य बोधप्रकारमाह—फले चेत्यादि । चैत्रस्य नप्तेत्यादाविव एकदेशान्वयस्वीकारेण तथान्वयबोधस्वीकारे गुरुपविशिष्टवेद्यतया उपदर्शितकर्मत्वस्यापि बोध इति भावः । फलजनकत्वे द्वितीयादेः शक्तिकल्पने गौरवात्तदपलाय फले शक्तिः जनकत्वं तु संसर्गमर्यादया भासत इत्यस्यैव सम्यक्त्वात्तमेवाह—फलमात्रं वेति । जन्यत्वविशिष्टं वेत्यर्थः । फलसामान्यलाभेऽपीति जन्यत्वविशिष्टस्य लाभेऽपीत्यर्थः । नियतत्वेति । लक्षणोपस्थितिशक्तिक्षमाकालीनेत्यर्थः । संयोगविभागाद्यलाभादिति । संयोगत्वविभागत्वादिना संयोगविभागरूपफलस्यालाभादित्यर्थः । तस्मादिति । पूर्वमते उपदर्शितदोषसम्भवादित्यर्थः । फलविशेषानवच्छिन्नेति संयोगत्वादिविशिष्टजनकेत्यर्थः । ननु लक्षणोपस्थित्याद्यभावकाले तथाविधबोधाभावे क्षतिविरह इत्यतो दूषणान्तरमाह—अन्यथेति । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे इत्यर्थः । पर्यायत्वापत्तेरिति । एकशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तनानापदत्वस्यैव पर्यायपदार्थत्वादिति भावः ।

शङ्कते—तत्रापीत्यादि । संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नव्यापारस्य धातुशक्यत्ववादिनोऽपीत्यर्थः । संयोगशालित्वमित्यादि । जन्यत्वावच्छिन्नरूपफलशालित्वावच्छिन्नस्यैव कर्माख्यातादिवाच्यत्वेन फलान्तरस्यापि बोधसम्भवादिति भावः । तदवच्छिन्नेति । संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च तादृशसमभिव्याहारविशिष्टस्यैव तथा कार्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । समभिव्याहारविशेषात् सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदस्य विशेषबोधकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । अन्यदेवदिति । तथा च तत्र यदीयत्वेन रूपेण स्वर्गादिबोधकत्वं तदा ममापि प्रकृते सामान्यधर्मावच्छिन्नफलरूपेण संयोगादिबोधकत्वं यदि, तत्रे-

---

१ वाच्यत्वे इति पाठः । २ बोधकेति पाठः । ३ विशेषस्यैव विषयोपजनकत्वादिति पाठः । ४ फलस्वरूपेणेति पाठः ।

ष्स्वर्गयोरभेदान्वयेन स्वर्गादिरूपफलबोधकत्वं तदा प्रकृते संयोगादिफलयोरभेदान्वयेन संयोगादिबोधकत्वमिति भावः ।

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदात्सामान्यरूपेण विशेषबोधसंभवेऽपि गम्यते ग्राम इत्यादौ संयोगत्वादिना संयोगस्य ग्रामवृत्तित्वबोधालाभप्रसङ्गः । न च संयोगफलयोरभेदान्वयेन संयोगत्वादिरूपेण तथा बोधसंभव इति वाच्यम् । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये निराकाङ्क्षत्वेन तथान्वयासंभवादित्यत आह—अस्तु वेति । तथाच यथा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्ततदादिपदाद्घटत्वपटत्वादिरूपविशेषरूपेण बोधस्तथा प्रकृतेऽपि फलत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्ताख्यातपदात्संयोगत्वादिरूपविशेषरूपेण बोधः। यद्धर्मावच्छिन्ने पदनिरूपितशक्तिग्रहः तेन रूपेण पदस्य बोधजनकत्वमिति नियमस्यैतदतिरिक्तस्थलत्वादिति भावः । इदं च तदादिसर्वनामपदस्य शक्यतावच्छेदकं बुद्धिविशेषविषयत्वमेव, शक्तिग्रहोऽपि तद्धर्मावच्छिन्न एव, बोधस्तु घटोऽस्य बुद्धिस्थ इति ज्ञानसहकृताद्बुद्धिविषयस्तदादिपदशक्यइति ज्ञानाद्घटस्यैव इति प्राचीनमतानुसारेण बोध्यम् ॥ ११ ॥

(अय०) एवं चेत्यादिः कश्चिदित्यन्त एको ग्रन्थः । एवं च फलस्यात्मनेपदार्थत्वे च । व्यापारविशेषमात्रेति पाकादिरूपक्रियामात्रेत्यर्थः । मात्रपदेन फलस्याभ्युदासः । तथा सति धातोरेव फललाभे द्वितीयादेः फलार्थत्वं न सिध्येदिति भावः । द्वितीयादेरित्यादिपदात्षष्ठीपरिग्रहः । फलजनकत्वस्यार्थत्वे एकदेशान्वयापत्तेर्गौरवाच्चाह—फलमात्रं वेति । नन्वेवं यत्र कर्मणा संयोगप्रचक्षुरादिसन्निकर्षादिव तत्प्रत्यक्षं तत्रामुं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः । तत्कर्मकगमनस्याप्रसिद्ध्या गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयार्थस्यैव हि प्रतिषेधो वाच्यः । न च फलस्य द्वितीयार्थस्य जनकत्वसंबन्धेन तत्संबन्धः । अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति । तस्मात्फलजनकत्वम्, फले जनकत्वं वा द्वितीयार्थः । एवं रूपं न गच्छतीत्यादिप्रयोगात् आधेयत्वमपि । तत्र रूपनिष्ठसंयोगजनकत्वाप्रसिद्ध्या फले संयोगादिद्वितीयार्थाधेयत्वस्याभावबोधसंभवादिति चेन्न । लाघवात्संयोगाद्यात्मकफलस्यैव द्वितीयार्थत्वेन तत्र लक्षणास्वीकारात् । एतेन रूपं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयार्थस्याधेयत्वस्यैव धात्वर्थे फलेऽभावबोधसंभवाद्धातोः फलमप्यर्थः, द्वितीयायाश्चाधेयत्वमेवेति परास्तम् । धातोः फले शक्त्यन्तरकल्पने द्वितीयायाश्चोपाधिविशिष्टे शक्तिकल्पने गौरवापत्तेरिति दिक् ।

नियतसंयोगेति । तदलाभे च काश्याः प्रयागं गच्छतो गमने प्रयागस्येदं

गमने न पादया वृक्षस्य त्यागो न भूमेरितिप्रयोगानुपपत्तिः, गमने काशीविभागजनकत्वसत्त्वेन त्यागे च भूमिवृत्तिसंयोगजनकत्वसत्त्वेन काशीभूमिवृत्तिफलजनकत्वसामान्याभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । ननु गमिसमभिव्याहारे द्वितीयाया उत्तरसंयोगस्त्यजिसमभिव्याहारे विभागोऽर्थो वाच्य इत्यत आह—इतरथेति । अथ पर्यायत्वमेकार्थनिष्ठत्वमेव ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामं त्यजतीति प्रयोगापत्तिश्च समभिव्याहाराश्रयेण वारणीयेति चेत् । न । लक्षणया त्यागार्थकगमधातोर्गमनाद्यर्थकत्यजधातोः समभिव्याहारेऽपि द्वितीयादेः संयोगविभागाद्यर्थत्वप्रसङ्गात् । मुख्यार्थकत्यजिगम्योः समभिव्याहारे तथा वाच्यत्वादिति चेत् । न । तयोः पर्यायतायां प्रकृते मुख्यत्वलाक्षणिकत्वानुपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्नव्यापाराद्यर्थकत्वमेव मुख्यार्थत्वमिति वाच्यम् । कर्मप्रत्ययजन्यफलबोधं प्रति कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेरवश्यंभावेन धातोः फलमर्थ इति भावात् ।

यत्तु 'तयोः पर्यायतायां त्यागगमनादिभावप्रत्ययान्तात्स्वरसतो विभागाद्यवच्छिन्नव्यापारबोधो न स्यात्' इति तन्न, कर्मासमभिव्याहृतत्यज्यादौ विभागाद्यवच्छिन्नव्यापारे निरूढलक्षणास्वीकारसम्भवात् ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि कर्माख्यातस्थले धात्वर्थफलस्य कर्मण्यन्वयासम्भवादात्मनेपदार्थफलस्यैवान्वये नियमो न स्यात्, आत्मनेपदस्य सामान्यतो विशेषतो वा फलसामान्यावाचकत्वात्तस्मात्त्यजाऽपि त्यजिगम्यादिसमभिव्याहारेणैव नियमो वाच्य इति शङ्कते—तथापीति । संयोगादीति नियमत इत्यादिः । तदवच्छिन्नेति । तथा च मम संयोगाद्यवच्छिन्ने व्यापारे गमादिधातोः शक्तिस्वीकारादयं नियमः सम्भवति । तव व्यापारमात्रे शक्तेः पूर्वोक्तदोषान्न तत्सम्भव इति भावः । सामान्यशक्तस्य समभिव्याहारविशेषेण विशेषबोधकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । इष्टत्वेति । तथा च शक्त्यानन्त्यकल्पनभिया विधेः सामान्यतः शक्तिवदत्रापि तथैवेति भावः । नन्वेवं मुक्तिकाम आत्मानं पश्येत् न [illegible] यत्र, जन् (?) प्रयागो गम्यते न [illegible] काशीत्यादिप्रयोगो न स्यात् । इष्टसाधनत्वतावच्छिन्नाभावस्य यागे गमनजन्यफलत्वावच्छिन्नाभावस्य च गमनजन्यविभागाश्रयकाश्यामसत्त्वात् । नञाऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव बोधनादत आह—स्वर्गत्वेति । तथा च प्रामाणिकत्वाच्छक्त्यानन्त्यकल्पनागौरवमपि [illegible] दोषायेति भावः ।

शक्त्यानन्त्यकल्पने विशेषप्रकारबोधोपायमाह—अस्तु वेति । यथा तदादीनां पटत्वघटत्वादिशक्यतावच्छेदकभेदेन शक्त्यानन्त्यापत्त्याऽपूर्वचैत्रत्वादिविशिष्टवि

बोध्यकशक्तिग्रहासंभवेन बुद्धिविषयतावच्छेदकमुपलक्षणीभूय शक्यतावच्छेदकानुगमकमास्थीयते। अत्र बुद्धिर्यत्पदजन्या ग्राह्या, यत्पदजन्याद्यर्थकतच्छब्देनापि यच्छब्दाक्षेपात्। अत एव यत्तदोर्नित्याभिसंबन्ध इति प्राञ्चः। इत्थं च शक्यतावच्छेदकानुगमकबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं यदा यादृशे रूपे गृह्यते तदा तेनैव तत्पदमुपस्थापयत्यनुभावयति च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथाप्यावकृतोऽपि संयोगत्वविभागत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकनानात्वादवच्छेदकभेदादनन्तशक्त्यापत्त्या प्रकृतिबोध्यतावच्छेदक(स्य)मुपलक्षणीभूय शक्यतावच्छेदकतत्त्वावच्छेदकाद्यनुगमकमुच्यते। प्रकृतिबोध्यतावच्छेदकधर्मवति फले वर्तते च शक्तमिदमित्याकारकः शक्तिग्रहः। शक्यतावच्छेदकाद्यनुगमकप्रकृतिबोध्यतावच्छेदकत्वं च धर्मस्य यदा यादृशरूपेण गृह्यते तेन रूपेण स्मृतमुपस्थापयति बोधयति चेति नियमान्नातिप्रसङ्ग इति भावः। तादृशरूपेण शाब्दबोधं प्रति तादृशरूपेण शक्तिग्रहस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वापत्यागे बीजाभावः। अन्यथा तदादिपदे शक्तेरपि विलयापत्तिः। बुद्धिविशेषस्य सहकारित्वेनैवानतिप्रसङ्गात्, बुद्धौ शक्यतावच्छेदकानुगमकविशेषणत्वस्य व्यर्थत्वात्, घटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्यमानग्रहेऽपि शुद्धघटत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधापत्तिश्च। किं च शाब्दबोधविषयीभूतधर्मेण शक्यतावच्छेदकानुगमे इच्छाविषयत्वतदभावत्वमपि तथा स्यात्। सहकारित्वे च शक्यतावच्छेदकनिष्ठत्वापि बुद्धिविषयत्वस्याप्याहृतमेवेति। किं चैवं नानार्थत्वोच्छेदः, अक्षादिपदेऽप्यन्यतमत्वविशेषस्य शक्यतावच्छेदकानुगमकस्य संभवादिति प्राचीनमतं दूषयति।

अत्रैवं प्राचामाशयं वर्णयामः—शक्तिर्नैतावत्सम्बन्धग्रहत्वेन शक्योपस्थापकतयोपयुज्यते। बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नं तत्पदशक्यमिति शक्तिग्रहाहितसंस्कारेण तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकं उद्बुद्धेन सहकृतमेव तत्पदं तद्धर्मावच्छिन्नं स्मारयत्यनुभावयति च। उद्बोधकं च पदज्ञानमेवापि तत्पदज्ञानस्मारित्वस्य यत्पदजन्यबुद्धिविषयत्वस्य तत्तद्धर्मावच्छिन्ने ज्ञानं, निरुक्तविषयत्वविशिष्टे तत्तद्धर्मावच्छिन्ने तत्पदशक्तिग्रहात्। तथा च घटो ममबोध्य इत्यादिज्ञाने शुद्धघटत्वावच्छिन्नस्य तदोविषयत्वादिर्निरवकाशा। विशिष्टतत्तद्धर्मावच्छिन्ने गृहीतसंबन्धकज्ञानस्यापि उद्बोधकत्वात्तत्तद्धर्मावच्छिन्नज्ञानस्यातदुद्बोधकतत्तद्धर्मावच्छिन्नोपस्थितेरेव च शुद्धधर्मावच्छिन्नशाब्दबोधजनकत्वात्तत एव विशिष्टप्रकारस्य विशेष्यतायच्छेदकत्वे न क्षतिरिति सिद्धान्तः। बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नं तत्पदबोध्यमित्याकारस्य च शक्तिः। न च शुद्धघटत्वावच्छिन्नस्य शक्त्यनुभवाविषयत्वात्स्मृतिरिति वाच्यम्। अनुभवस्मरणयोः समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारण-

अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्म-भावाच्छक्त्यनुभवस्य संभवाच्च। अस्तु वा यत्पदधर्मिकशक्त्यनुभवजन्यबुद्धिविषयो घटः पटादिश्च तत्पदशक्य इत्येव शक्तिग्रहस्तत्र च संसर्गतया भासमानेन यत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन घटत्वपटत्वादीनामनुगमात् शक्त्यानन्त्यम्। अत एव न तच्छक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं किं तूपलक्षणीभूय शक्यतावच्छेदकानुगमकं शब्दत्वादिवत् शक्तिग्रहे शक्यतावच्छेदकविशेषणत्वेनाभानादित्येके। तत्तथैव कदाचित्तत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनापि तत्पदादुपस्थितेः। न चैवमिच्छाविषयतावच्छेदकत्वादिकमपि तथा स्यात् कदाचित्तेन रूपेणाप्युपस्थितेरिति वाच्यम्। यत्पदनियतवाक्यादिनाद्यव्युत्पत्तेरेव शक्तिसाधकत्वात्। अत एव च न पदान्तरप्रतिबन्दिरपीत्यन्ये। न चैवं यत्पदस्यापि तत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने शक्त्या तत्पदजन्यबुद्धिविषयत्वज्ञान एव ततो बोध इत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्। यो धूमवानित्यादौ यत्पदार्थान्वयर्थे तत्त्वेन विशिष्य तत्पदजन्यशाब्दबोधात्प्रागपि तद्विषयत्वज्ञानसंभवात्। विशिष्य तदसंभवेऽपि सामान्यतस्तत्संभवाच्च। अत एव यो रूपवानित्यादिकं यो धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिकं च निराकाङ्क्षमतिपत्तिकम्।

यत्तु तत्पदस्य बुद्धिविषयत्वावच्छिन्न एव शक्तिर्घटत्वादीनामननुगमेन तत्याग तत्पदोपस्थापितबुद्धिविषयस्य शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नेऽभेदज्ञानं च शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नशाब्दबोधे हेतुः। अत एवोक्तं बुद्धिस्थवाचीति। तन्न। तत्पदे शक्तिश्च बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नोपस्थित्यर्थं [तदभेदज्ञानं च शाब्दबोधे कारणमिति?] तत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थिते कारणत्वभङ्गप्रसङ्गादुपेक्षितम्। तत्पदाद्यजन्यबोध एव तत्कारणमित्यप्याहुः।

परे तु यो रूपवांस्तमानयेति वाक्यार्थेत्वादिविशिष्ट एव यत्तदोराद्या व्युत्पत्तिरनुगमार्थमुक्तधर्मानुसरणे सैन्धवादिपदस्थलेऽन्यतमस्याप्यनुसरणापत्तिः। चैत्रो यत्पदबोध्य इत्यादि ज्ञानं तत्पदशक्यत्वानुमितिजनकतया चोपयुज्यते पद्मरागादौ रूपविशेषज्ञानमिव पद्मरागादिपदवाच्यत्वग्राहकतया। अत एव यत्पदोपेक्षेत्यप्याहुः। यत्तु यत्पदजन्यबुद्धिविषयत्वज्ञानं तत्पदजन्यशाब्दबोधे हेतुरिति तन्न। वाक्यादिना शक्तितात्पर्यावधारणे विनाऽपि यज्ज्ञानं तज्जन्यशाब्दबोधादित्यलमतिपल्लवितेन ॥ ११ ॥

(मधु०) त्यजि-गम्यो पर्यायत्वाभावस्य कर्मासमभिव्याहृते गच्छतित्यजतीत्यादौ त्रिलक्षणमनीनेः स्वाप्सित स्वस्य च कदाचिदपलापसंभवात् ग्रामा-

त्वम् । न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-पत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे स्पन्देः पूर्वापरदेशयोः प्रसङ्गात् । फलावच्छिन्नव्या-

देर्गमिकर्मत्वव्यवहारानुपपत्त्या फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वं व्यवस्थापयति— अपि चेति । धात्वर्थतावच्छेदकेति धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकेत्यर्थः । धातुत्वं च सङ्केतविशेषसंबन्धेन धातुपदवत्त्वं, शालित्वं च संसर्गः न तु शक्यतावच्छेदके तदन्तर्भावः । न चैवमग्नौ जुहुयादित्यादावग्नेरपि जुहोतिकर्मत्वापत्तिः, अग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियाया जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगात्मकफलशालित्वस्याग्नेरपि सत्त्वादिति वाच्यम् । अग्निसंयोगावच्छिन्नघृतादिक्रिया न धात्वर्थः, तथा सति घृतं जुहोतीत्यत्र द्वितीयार्थस्य परसमवेतत्वस्य धात्वर्थेऽन्वयानुपपत्तेः । अपि तु संयोगावच्छिन्नघृतादिक्रियानुकूलकर्तृव्यापारस्यैव जुहोत्यर्थतया क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकत्वात्, अग्नाविति सप्तम्यर्थः स्थाल्यां पचतीत्यादाविव परंपरासंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वं, तच्च धात्वर्थव्यापारे अन्वेति सप्तम्यर्थस्य पदार्थान्वितत्वनियमात् । इत्थं च ग्रामो गमिकर्मेत्यादौ कर्मपदार्थैकदेशे धातुत्वविशिष्टे गम्यादेरभेदसंबन्धेनान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादभेदार्थकलुप्तषष्ठीत्यत्पादभेदस्य प्रकारतयैव भानं, यत्र च न तत्समर्थं तत्र गम्यादिपदं तात्पर्यग्राहकं कर्मपदस्यैव गम्याद्यभिन्नधात्वर्थतावच्छेदकफलवति लक्षणेति भावः ।

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वमतो न प्रयागादेर्गम्यादिकर्मत्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह—न त्विति । कर्मत्वस्य कर्मत्वव्यवहारस्य पूर्वस्मिन् देश इति, प्रसङ्गादित्यनेनान्वयं तन्त्रकथ्यते, पूर्वदेशस्यापि गमि-पत्यर्थजन्यविभागात्मकफलवत्त्वादिति भावः । यद्यपि पतधातोरकर्मकतया पूर्वोत्तरदेशयोरुभयत्रैव तत्कर्मत्वव्यवहारापादनमनुचितं, तथापि नरकं पतितः नरकपतित इत्यत्र द्वितीयातत्पुरुषानुशासनस्वरसात् उत्तरदेशस्य तत्कर्मत्वमस्त्येवेत्यभिप्रायः । नभ वृक्षपातेत्यत्र नभसः कर्मतया उत्तरदेशस्य तत्कर्मत्वमस्त्येवेत्यभिप्राय इत्यपि कश्चित् । उत्तरस्मिन् देश इति तस्यापि त्यज्यर्थसंयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । पूर्वापरदेशयोरिति, उभयोरेव स्पन्दजन्यविभाग-संयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । प्रसङ्गादिति । अस्मन्मते तु गमि-पत्योः संयोगावच्छिन्नायां, त्यजेर्विभागावच्छिन्नायां, स्पन्देश्च केवलायां क्रियायां शक्तिरिति नैयायिकाशयः । पतनत्वं च गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियामात्रवृत्तिः तज्जन्यतावच्छेदकजातिविशेषः, तस्यैव पतधातुशक्यतावच्छेदकत्वात् च गमि-पत्योः पर्यायतेति भावः ।

ननु कर्मपदं तत्तद्धातुबोधकपदसमभिव्याहारात् फलत्वेन तत्तत्फलस्यैव बो-

पारयोघकत्वादेव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः । भाक्तस्तु जानात्यादेस्तादृशधातुयोग एव च कर्मप्रत्ययाः । तत्र च द्वितीयाद्यर्थत्वमभिधीयते तच्चाकाङ्क्षावैचित्र्याद्धात्वर्थतावच्छेदकेऽपि फलेऽन्वेति,

धसाकाङ्क्षमिति भेदस्तदोष । न च तथापि पूर्वोत्तरदेशयो स्पन्दिकर्मत्वव्यवहारो दुर्वार इति वाच्यम् । कर्मपदस्य धातुत्वेन सकर्मकसतद्धातुघटितकर्मत्वस्य बोध एव साकाङ्क्षतया तस्य तत्प्रयोगित्वादित्यत आह—फलावच्छिन्नेति । अव च्छिन्नान्ताद् स्पन्दिन्प्रयास । सकर्मकत्वव्यवहारः मुख्यसकर्मकत्वव्यवहार । तथाच गम्यादेः स्वाश्रितसकर्मकत्वव्यवहारोपपत्त्या फलावच्छिन्नक्रिया दिवाचित्वमिति भाव ।

केचित्तु गमनसामान्यधर्मो न कर्मपदलक्ष्यतावच्छेदक, न वा सामान्यतो धात्वर्थजन्यफलशालित्व तल्लक्ष्यतावच्छेदकमपि तु विशिष्य गम्यर्थजन्यसंयोगशालित्व-त्यज्यर्थजन्यविभागशालित्वादिकमेव तल्लक्ष्यतावच्छेदक, ग्रामो गमिकर्मेत्यादौ गम्यादिपद तात्पर्यग्राहकम् । न चैव नानार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण तथापि नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात् तत्तद्धातुविशेषवाचकपदसमभिव्याहारस्य नियामकतया गमिकर्मेत्यादौ न त्यज्यादिघटितकर्मत्वप्रतीति, ग्राम स्पन्दिकर्मेत्यादिव्यवहारश्च नायोग्यो न वा योग्य कित्वपार्थक कर्मत्वस्य धातुविशेषघटिततया स्पन्दादिधातोरनभि व्यक्तत्वादित्यत आह—फलावच्छिन्नेतीत्याहु ।

न चैव जानात्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वादित्यत आह—भाक्तस्त्विति । जानात्यादेरिति सकर्मकत्वव्यवहार इति शेष । तथाच यतिप्रभृतिभिन्नत्वे सति सविषयकार्थवाचित्वमेव तत्र सकर्मकत्वमिति भाव । नन्वेव तद्योगे कथ कर्मप्रत्यय इत्यत आह—तादृशेति । उक्तमुख्य भाक्तसाधारणसकर्मकव्यवहारविषयधातुयोग एवेत्यर्थ । कर्मप्रत्ययाः द्वितीयादय । आदिपदात् भोजनाय यतते पुष्पेभ्य स्पृहयति मातु स्मरतीत्यादौ चतुर्थी-षष्ठ्यादिपरिग्रह ।

केचित्तु ननु यादृशधातुयोगे कर्मप्रत्ययोऽनुशिष्यते तस्यैव सकर्मकतया कथ गम्यादेर्मुख्य जानात्यादेश्च भाक्त सकर्मकत्वमित्यत आह—तादृशेतीत्याहु ।

नन्वेव धात्वर्थतानवच्छेदके फले कथ प्रातिपदिकार्थस्य साकाङ्क्षत्वादन्वय इत्यत आह—तच्चेति । फलावच्छिन्नव्यापारवाचिधातुयोगे चेत्यर्थ । तच्च आकाङ्क्षावैचित्र्यात् पदार्थतावच्छेदकान्वयित्वस्यैव अत्र साकाङ्क्षत्वम् । तच्च तण्डुलौदन वा पचतीत्यादौ तण्डुलौदनादिपदे तण्डुलावयव-

अत एव चास्याः पदार्थान्विताधेयत्वबोधकसप्तमीतो भेदः । अस्तु वा कर्माख्यातस्येव द्वितीयाया अपि फलमर्थः । स्याद्वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ॥ १२ ॥

परे तद्वृत्तिविभक्तिजनकस्पन्दानुकूलयत्नवाश्चैत्र इत्यादिबोध इति भावः । ननु यदि सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकेऽन्वयस्तदा ग्रामे गच्छति ग्रामे स्पन्दतीत्यादावपि समवेतत्वं सप्तम्यर्थोऽस्तु, तच्च धात्वर्थतावच्छेदकफले अन्वेतु, द्वितीया-सप्तम्योर्बोधकतायामविशेषादित्यत आह—अतएव चेति । धात्वर्थतावच्छेदकफलान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव चेत्यर्थः । अस्याः द्वितीयाया भेदः बोधकतायां विशेषः । तथाच पदार्थतावच्छेदके सप्तम्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नतया न तत्र धात्वर्थतावच्छेदकान्वितसमवेतत्वं सप्तम्यर्थं, किन्तु स्थाल्यां पचतीत्यादाविव धात्वर्थान्वितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वमेव तदर्थः । न च तथापि द्वितीया-सप्तम्योः पर्यायतापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । द्वितीयाया आधेयत्वे निरूढलाक्षणिकत्वात् लाघवादेकत्वादेव तच्छक्तेरिति भावः ।

एकदेशान्वयापत्तिदूषणापत्तिमाह—अस्तु वेति । इत्थं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामनिष्ठसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावानित्यादिको बोधः, जनकत्वं समर्गं दण्डवान् दण्डवानित्यादिवत् न निराकाङ्क्षत्वमिति भावः । फल-व्यापारयो सम्बन्धेऽपि चानौ यदि तन्मते गौरवं तादृशसंयोगस्य वाक्यार्थबोधश्चानुभवविरुद्ध इत्यत आह—स्याद्वेति । फलं संयोगत्वादिविशिष्टं, व्यापारः स्पन्दादिर्वा, धात्वर्थगम्यत्वं धात्वर्थत्वमेव च कर्मत्वशक्तिरेव च पूर्वोक्तप्रमाणातिप्रसङ्गो वारणीय इति भावः ।

केचित्तु नञ्ञ द्वितीयाया फलार्थकत्वे प्राचीनमते ग्रामं गच्छतीत्यादेर्निराकाङ्क्षत्वापत्तिः, प्राचीनैर्दण्डवान् दण्डवान् इत्यादेरपि निराकाङ्क्षत्वाभ्युपगमादित्यत आह—स्याद्वेतीत्याहुः ।

विशिष्टस्त्विति । गच्छतीत्यादौ जनकतासम्बन्धेन फलविशिष्टो व्यापारः, गम्यत इत्यादौ जन्यतासम्बन्धेन व्यापारविशिष्टं फलमित्यर्थः । कर्त्राख्यातस्थले फलं विशेषणं व्यापारो विशेष्यं, कर्माख्यातस्थले फलं विशेष्यं व्यापारो विशेषणं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । कर्मविहितसुपामाधेयत्वमर्थः, तेन ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनकस्पन्दानुकूलकृतिमान् तादृशस्पन्दाश्रयत्ववान् वा चैत्र इत्याद्यन्वयधीः । कर्माख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, तेन गम्यते ग्रामश्चैत्रेणेत्यादौ चैत्रनिष्ठकृतिजन्यस्पन्दजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इत्यन्वयधी । कर्मकृतश्चाश्रयोऽर्थः, तेन गतो ग्रामश्चैत्रेण इत्यादौ यथोक्तस्पन्दजन्यसंयोगाश्रयाभिन्नो ग्राम इत्याद्यन्वयधीरिति भावः ।

केचित्तु कर्माख्यातस्थल इव कर्मोख्यातस्थलेऽपि फल विशेषण व्यापारो विशेष्य व्युत्पत्तिभेदकल्पनाया मानाभावात् किन्तु कर्माख्यातस्थापि फलमर्थ । तेन गम्यते ग्रामश्चैत्रेणेत्यादौ चैत्रनिष्ठकृतिजन्य संयोगावच्छिन्नस्य तज्जन्यफल शाली ग्राम इत्यन्वयधी । कर्मकृतश्च फलविशिष्टोऽर्थ, तेन गतो ग्रामश्चैत्रेणे त्यादौ यथोक्तस्पन्दजन्यफलविशिष्टाभिन्नो ग्राम इत्यन्वयधी । अतएव परत्व रूपा प्रकृत्यर्थापेक्षिक तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापेक्षिक प्रत्याय्यते इति वक्ष्यमाण व्युत्पत्ति साधु सङ्गच्छते, अन्यथा तिङादे फलार्थकत्वाभावात्तन्न कल्पे तदसङ्गत्यापत्तिरित्याहु ॥ १२ ॥

(राम०) ननु यथा सर्वनाम्ना नानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि न नानार्थव्यवहार विषयता नानार्थव्यवहारविषयतावच्छेदके सर्वनामभिन्नत्वविशेषणोपादानात्, तथा त्यजि-गम्योर्व्यापारमात्रवाचकत्वेऽपि पर्यायव्यवहारविषयतावच्छेदके त्यजि-गमिभिन्नत्वविशेषणादेव न पर्यायव्यवहारविषयता इत्यतो युक्त्यन्तरेण गम्या दीनां संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिं व्यवस्थापयति—अपि चेति । ' धात्वर्थेति तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्व तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वव्यवहारविषयता वच्छेदकमित्यर्थ, तेन न गमिधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिनि त्यजिकर्मत्वप्रसङ्ग । तथाच यदि व्यापारमात्र गम्याद्यर्थो न तु संयोगावच्छिन्नव्यापारादिस्तदा गम्यादिकर्मत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य दुर्वारत्वापत्तिरिति भव मते फलस्य शक्यतावच्छेदकत्वविरहात् धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्याप्रसिद्धे प्रकारा न्तरस्यासम्भवाच्च फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य धात्वर्थतावच्छेदक फलशालित्वमेव तत्तद्धात्वर्थकर्मताव्यवहारविषयतावच्छेदक वक्तव्यमिति भाव ।

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव तत्तद्धात्वर्थव्यवहारविषयतावच्छेदकमिति न तस्य दुर्वचत्वेत्यत आह—न तु धात्वर्थेति । कर्मत्वमित्यनुषज्यते । पूर्व स्मिन्निति । तथापि गम्यर्थ-त्यजर्थस्पन्दरूपव्यापारजन्यपूर्वदेशविभागरूपफल शालित्वस्य सत्त्वादित्यर्थ । त्यजेरिति स्वार्थस्पन्दव्यापारजन्योत्तरसंयोगशालि त्वस्य उत्तरदेशेऽपि सत्त्वादित्यर्थ । स्पन्देरिति स्पन्दजन्यविभागस्योत्तरसंयो गस्य वा पूर्वापरदेशयो सत्त्वेन स्पन्दे सकर्मकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापत्ति, स्पन्देरकर्मकधातुत्वादिति भाव । धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन फलस्य कर्मत्व-विषयतावच्छेदकत्वे च नोक्त दोष, स्पन्दे केवलस्य व्यापकत्वेन फलस्य स्पन्दि धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादिति ध्येयम् ।

ननु यद्धात्वर्थजन्यफलवत्त्वेव यद्धात्वर्थकर्मत्वव्यवहारस्तद्धात्वर्थ अ यमत्र व्याप्तिः तद्धात्वर्थकर्मत्वमित्यनुगतमेव फलानुसारेण कर्मत्वलक्षण कर्तव्यमित्यत आह—फलेति । धातूनां पच्यादिधातूनां, तथाच पचिधातु सकर्मक न भूयादित्यादिव्यवहारविषयतावच्छेदकं सकर्मकत्व वाच्य तत्र फलावच्छिन्न

व्यापारबोधकत्वादन्यत्र संभवतीति पचधात्वादौ भूधात्वादिव्यावृत्तसकर्मकत्व-व्यवहारबलेन पचधात्वादौ फलावच्छिन्नव्यापारशक्तिसिद्धिरिति भावः ।

ननु यदि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत्वमेव सकर्मकधातुत्वं तदा गहना-नादिवाचिगधात्वादीनां सकर्मकत्वव्यवहारानुपपत्तिः, तथाच तत्र सकर्मकधातु-योगविहितकर्मप्रत्ययादिर्न स्यादित्यत आह—भाक्तस्त्विति गौण इत्यर्थः । ज्ञानार्थदिशधात्वादेः सकर्मकत्वव्यवहार इत्यस्यापत्तिः । अत्र च ज्ञाधात्वाद्यन्यत-मत्वमेव भक्तिः । नन्वेवं सकर्मकधातुयोगविहितद्वितीयादिविधायकसूत्रे सकर्मकप-देन यदि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुरुच्यते तदा ज्ञानार्थादियोगे द्वितीयाद्यनुप-पत्तिः, यदि च ज्ञाधात्वाद्यन्यतमधातुरेव सकलसकर्मकपदार्थस्तदाप्यन्यादियोगे कर्मप्रत्ययाद्यनुपपत्तिरित्यत आह—साक्षरोति । फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधात्वा-दि-ज्ञादिधात्वाद्यन्यतमयोगे द्वितीयादय इति सूत्रस्यार्थ इति नोक्तदोष इत्यर्थः ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयार्थेन फलमपोऽन्यदन्यत्वात्, तथाच कथं धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयबोधो भविष्यतीत्यत-आह—तत्रेति । तत्र तण्डुलं पचतीत्यादौ । द्वितीययेति । तथाच तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैव धात्वर्थेऽन्वयो न तु प्रातिपदिकार्थस्येति नोक्तदोष इति भावः । ननु धात्वर्थफले द्वितीयार्थाधेयताया अनन्वयः एकदेशत्वात्, फलाव-च्छिन्नव्यापारे च तण्डुलाधेयताया नान्वयः, अयोग्यत्वादित्यत आह—तत्रेति । द्वितीयार्थाधेयत्वस्य इत्यर्थः । तत्रैवमस्यान्वेतीत्यनेनान्वयः । आकाङ्क्षेति । अन्यत्रैकदेशान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वेऽप्यत्र साकाङ्क्षत्वे पदार्थैकदेशीभूतफलान्वित-स्वार्थान्वयप्रतीतावादित्यर्थः । नन्वेवं तत्र तत्र द्वितीयास्थले सप्तम्यापत्तिः आधे-यत्वतात्पर्यदशायां सप्तम्या एव साधुत्वादित्यत आह—अत एवेति । अत एव द्वितीयायाः पदार्थतावच्छेदकान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव । तथाच पदार्था-न्विताधेयत्वतात्पर्यदशायां सप्तमी,पदार्थैकदेशान्विताधेयत्वतात्पर्यदशायां च द्वितीयेत्यर्थः । नन्वेवं कर्मप्रत्ययस्थले ये ये पदार्था येन येन रूपेण विशेष्यीभूय भासन्ते त एव पदार्थाः कर्तृप्रत्ययजन्यबोधे विशेषणीभूय भासन्ते इति सर्वैरवधारितं [तद्विरोधः], कर्मप्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेष्यीभूय भासमानस्य धात्वर्थजन्यफलस्य कर्तृप्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेषणत्वेन भानादित्यत आह—अस्तुवेति । तथाच जनकतासंबन्धेन द्वितीयार्थफलस्य धात्वर्थे एवान्वयः । इत्थं च एकदेशान्वयोऽपि नास्तीति भावः ॥ १२ ॥

(रघु०) ननु जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकघटपदनिरूपितशक्तिग्रहात्स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबोधापत्तिवारणार्थं निरवच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति

१ 'ननु घटादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानाज्जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकपदनि०' इति पुस्तकद्वये पाठः ।

निरवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन पदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकतया कथं फलत्वविशिष्टे आख्यातादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानात्संयोगत्वादौ शाब्दबोधः । तदा संयोगत्वे उपदर्शितसम्बन्धेनोपदर्शितकारणविरहात् । न च विषयभेदेन तादृशकार्यकारणभावकल्पने प्रकृतस्थले स न कल्प्यत इति वाच्यम् । विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पनेगौरवात् । न च तदादिपदादिशिष्य शाब्दबोधानुपपत्त्या तथा कल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । अनन्तकार्यकारणभावकल्पनमपेक्ष्य तदादिपदानां विशिष्य शक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वादिति प्रकृतेपि विशिष्य शक्तिरावश्यकी त्यभिप्रायेण प्रकारान्तरेण कर्मत्वनिर्वचनमुखेन व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे दूषणमाह—अपि चेति । धात्वर्थतावच्छेदकफलेति धात्वर्थतावच्छेदकतापि फले विवक्षितेत्यर्थः । गमिपत्योः कर्मत्वस्येति । अत्र च धात्वर्थगमनादिक्रियाजन्यविभागरूप फलस्य पूर्वदेशेऽपि सत्त्वाद्गमिपत्योः पूर्वदेशस्यापि कर्मत्वापत्तिः, एवं त्यजिक्रियाजन्यसंयोगरूपफलस्य उत्तरदेशे सत्त्वादुत्तरदेशस्यापि त्यजेः कर्मत्वापत्तिः । तथा स्पन्दजन्यविभागादिरूपफलस्य पूर्वापरदेशयोः सत्त्वात्स्पन्देकर्मत्वापत्तिः । अतो न धात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं, किंतु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत् । तत्र नोपदर्शितानुपपत्तिः, उत्तरदेशसंयोगरूपफलस्यैव गमधात्वर्थतावच्छेदकतया तस्य पूर्वदेशे अभावात् । एवमधःसंयोगस्य पतेरवच्छेदकत्वात्तस्य च पूर्वदेशे अभावान्न गमिपत्योः पूर्वदेशेऽकर्मत्वापत्तिः । एवं विभागस्य त्यजिक्रियावच्छेदकतया तस्योत्तरदेशेऽभावान्नोत्तरदेशे त्यजिकर्मत्वापत्तिः । स्पन्देऽप्यवच्छेदकफलाभावेन नोभयत्र कर्मत्वापत्तिरिति । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मत्वबोधानुपपत्तिरेव दोष इति भावार्थोऽस्येयः ।

ननु तत्तद्धात्वर्थजन्यतत्फलशालित्वमित्यननुगतं कर्मत्वमस्तु, अनुगतकर्मत्वनिर्वचने प्रयोजनाभावादतोऽनुगतकर्मत्वनिर्वचनप्रयोजनमाह—फलावच्छिन्नेति । फलजनकेत्यर्थः । सकर्मकत्वव्यवहार इति । तथा च अनुगतकर्मत्वानिर्वचनेन अनुगतसकर्मकत्वव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः ।

नन्वेवं सति जानातीत्यादौ कथं सकर्मकत्वव्यवहार इत्यत आह—भाक्तस्त्विति । लाक्षणिक इत्यर्थः । तथा चोपदर्शितसकर्मकत्वं मुख्यसकर्मकत्वव्यवहारनियामकं सविषयत्वादिकं तु भाक्तसकर्मकत्वव्यवहारनियामकमित्यतो न दोष इति भावः । ननु अननुगतमेव कर्मत्वमस्तु । अनुगतव्यवहाराभावे

[1] धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकविशिष्टफलेत्यर्थः इति पाठः ।

इष्टापत्तेरत आह—तादृशधातुयोग एव चेति । उपर्शित(सकर्मक)धातुयोग एवेत्यर्थः । तथा चानुगतकर्मत्वानिर्वचने सकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययविधानस्याननुगतत्वापत्तेरिति भावः । अत्रेदमवधेयम्—यद्यपि धातुत्वस्य तदर्थतावच्छेदकत्वस्य चैक्याभावेन धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वमपि नानुगतम् । एवं तादृशसकर्मकत्वविरहेऽपि जानातीत्यादौ यथा तत्तद्धातुयोगे कर्मप्रत्ययविधानं तथा विशिष्य गम्यादियोगेऽपि कर्मप्रत्ययविधानं संभवत्येव । तथा च तत्तद्धातुयोग्यतत्तत्फलशालित्वरूपाननुगतकर्मत्वनिर्वचनेऽपि न दोषः । कर्मप्रत्ययविधानेऽनुगतसकर्मकत्वान्तरस्य प्रकारान्तरेणापि संभवादिति व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेऽपि न दोषः । तथापि तत्तद्धात्वर्थतत्तत्क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमननुगतकर्मत्वमुक्त्वा व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिरूपदोषो दुरुद्धर एव ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादिरूपनामार्थस्य कुत्रान्वयः ? न तावद्धात्वर्थैकदेशे फले, धात्वर्थनामार्थयोर्भेदान्वयबोधानभ्युपगमादतआह—अत्र चेति । ग्रामं गच्छतीत्यादौ चेत्यर्थः । तथेति । द्वितीयार्थवृत्तित्वं चेत्यर्थः । आकाङ्क्षादिवैचित्र्यादिति । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेः संकोचकल्पनादित्यर्थः । तथा च तत्रैव ग्रामादिरूपनामार्थस्यान्वयो न तु पदार्थैकदेशे फल इति भावः । ननु ग्रामं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थे कर्मकारकस्याधिकरणत्वेनान्वये 'कर्मणि द्वितीया' इति पृथक्सूत्रप्रणयनं निरर्थकमेव, 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यत्र द्वितीयासप्तम्यावधिकरणे च इति करणेनैव निर्वाहादित्यत आह—अत एवेति । धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थवृत्तित्वस्यान्वयादेवेत्यर्थः । तथा च सप्तम्यर्थवृत्तित्वस्य धात्वर्थमुख्यविशेष्येऽन्वयः । द्वितीयार्थवृत्तित्वस्य धात्वर्थैकदेशे फलेऽन्वय इति सूचनार्थं तत्र पृथक्सूत्रप्रणयनमिति भावः ।

अन्वये सति पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेत्येतादृशव्युत्पत्तेः संकोचकल्पने गौरवमित्यत आह—अस्तु वेति । फलमर्थ इति । तथा च फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे फलमेव द्वितीयार्थः । तच्च जनकतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वेति, आधेयत्वं तु द्वितीयार्थकर्मकारकयोः संबन्धमर्यादया भासते । तथा च ग्रामं गच्छतीत्यादौ, ग्रामविशिष्टसंयोगविशिष्टसंयोगानुकूलव्यापारवान् इति-

१ सकर्मकत्वान्तरस्य प्रकारान्तरेणाप्यसंभवादिति पाठः । २ द्वितीयार्थैवेति पाठः ।

दित्येवान्वयबोध इति भावः । ननु तथाविधवाक्यजन्यबोधे संयोगस्य वारद्वयं मानमनुभवविरुद्धमित्यत आह—आस्तां वेति । न चैवं गमिपत्योः पर्यायता पत्तिरिति वाच्यम् । यत्पदशक्यतावच्छेदकताव्यापकशक्यतावच्छेदकवाकत्वं यत्र तिष्ठति तत्तत्पदानामेव पर्यायत्वादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे तत्र कथं फलजनकव्यापारबोधनिर्वाह इत्यत आह—विशिष्टस्त्विति । जनकतासम्बन्धेन फलविशिष्टव्यापारस्त्वित्यर्थः । अन्वयमलभ्य इति । फलव्यापारयोः परस्परमन्वयालभ्य इत्यर्थः । तथा च व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदार्थयोरपि परस्परान्वयबोधस्वीकारेण तथाविधविशिष्टबोधनिर्वाह इति भावः ॥ १२ ॥

(अथ०) ग्रामादेर्गम्यादिकर्मकव्यवहारान्यथानुपपत्त्या धातोः फलार्थत्व साधयति—अपि चेत्यादि । गमिपत्योरिति । पतेः पतनार्थेऽकर्मकत्व गमनार्थे तूत्तरदेशकर्मकत्व, गतावपि तद्धात्वनुशासनात् । अत एव नरक पतितो नरकपतित इत्यादौ द्वितीयातत्पुरुषोऽपीति भावः । अपपत् पपातेत्यादावुत्तरदेशकर्मकत्वमित्याशयेनेदमित्यन्ये । इदं तु बोध्यम्—पतनस्य पतनत्वजात्या पत्यर्थत्वेऽप्युक्तया पततीत्यादावध:संयोगावच्छिन्नव्यापारे निरूढलक्षणायां न सकर्मकत्वमिति—पूर्वस्मिन्निति । विभागात्मकफलवत्त्वादिति भावः । उत्तरस्मिन्निति । संयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । धात्वर्थतावच्छेदक फलवत्त्व तु नैतेषु । त्यजेः संयोगावच्छिन्ने पतेः कश्चित्संयोगावच्छिन्ने त्यजेर्वि भागावच्छिन्ने स्पन्देर्निरवच्छिन्ने कर्मणि शक्तिः । इत्थं च ग्रामो गमेः कर्मेत्यादौ कर्मपदार्थो धात्वर्थतावच्छेदकफलवांस्तदेकदेशो धातोर्गम्यादेरभेदेनान्वयात्तातिप्रसङ्गः । न च कर्मपदं न शक्तं किं तु सांकेतिकमेवेति वाच्यम् । वैयाकरणेन तदर्थे संकेतितत्वेऽपि धातोः फलावच्छिन्नबोधकत्वे सिद्धे व्यवहारादपि शक्तिग्रहादन्यथा कृतौ व्यवहारबलात्क्लृप्तो फलार्थकता न स्यात् । वस्तुत आद्यव्याकरणकर्तेश्वर एवेत्यदोष इति बोध्यम् ।

ननु कर्मपदमपि नानार्थं तत्पदानुसमभिव्याहारेण विशिष्य तत्फलबोधकमिति नैते दोषा इत्यत आह—फलावच्छिन्नेति । तथा च पतिगम्योरपि यदा धात्वर्थतावच्छेदकफलाविवक्षा तदाऽकर्मकत्वमिति भावः । द्विकर्मकधातुत्व चोभयकर्मान्वितफलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत्वम् । उभयकर्मणां धातुत्वं वा। यथा गां दोग्धि पयो गोपालक इत्यादौ दुहादिधातु । दुहधात्वर्थो द्रवद्रव्य

१ स्पार्पत्तिरिति पाठः ।

विभागप्रयोजिका चेष्टा, विभागजनिका चेष्टैव वा । तत्र विभागरूपे फले द्वितीयाद्यर्थ आधेयत्वमन्वेति । परसमवेतत्वं च चेष्टायाम् । तथा च गोवृत्ति-पयोवृत्ति-विभागजनकगोपयोभिन्नसमवेतचेष्टानुकूलकृतिमान् गोपालक इति बोधः । गौर्दुह्यते पयो गोपालकेनेत्यत्र गोपालकवृत्तिकृतिजन्या या पयो-वृत्तिविभागप्रयोजकपयोभिन्नसमवेता चेष्टा गोभिन्नसमवेता तज्जन्यविभागशा-लिनी गौरिति गोरूपकर्मविशेष्यको बोधः । तस्यैवोक्तकर्मत्वानुशासनेन प्रथ-मान्तपदोपस्थाप्यत्वात्, फलद्वयविभागयोरैक्यं व्युत्पत्तिसिद्धम् । तेन देवदत्तेन दिशो कालस्त्यज्यत इति न प्रयोगः । दिग्वृत्तिविभागानुकूलस्पन्दजन्यविभागा-श्रयत्वेऽपि कालस्य, कालदेशविभागयोरैक्याभावात् । परसमवेतत्वोपादानाद्-द्वयेन स्वात्मानं त्यज्यते महीरुह इत्यादयो न प्रयोगाः । एवं कर्तृप्रत्ययेऽप्यु-दाहार्यम् । नीधातुरपि प्राप्त्यवच्छिन्नक्रियावाची द्विकर्मकः । प्राप्तेर्ग्रामभारा-दिफलस्य कर्मद्वयान्वितत्वात् । क्रिया परंपरया प्राप्त्यनुकूला चैत्रादिनिष्ठा प्राह्या, न तु भारादिनिष्ठा परसमवेतत्वाभावात् । अन्यथा चैत्रश्चैत्रं ग्रामं नय-तीत्यादिप्रयोगापत्तेश्च । स्वयमेव स्वं नरकं नयतीत्यादिप्रयोगसंभवे गौणत्व-मेव । तथा च चैत्रो भारं ग्रामं नयति, चैत्रेण नीयते भारो ग्राममित्यादा-वप्युक्तप्रायो बोधः । अत्र प्रधानभारकर्मविशेष्यको बोधः । तस्यैवोक्तत्वादिति विशेषः । तदुक्तम्—दुहादेर्गौणकं कर्म नीवह्यो (हृञ्) देः प्रधानकम् । इति । ग्रामं गमयति देवदत्तं मैत्र इत्यत्र च ग्रामो गमेः कर्म, देवदत्तश्च कर्ता, तदुत्तरं द्वितीयापि कर्तृबोधिका । कर्तृत्वं च गमादिधात्वर्थं । तथा च ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामान्यसमवेता क्रिया देवदत्तकर्तृकगमनं, तदनुकूल-व्यापारो देवदत्तान्यसमवेतस्तदाश्रयो मैत्र इति बोधः । ग्रामो गम्यते देवदत्तं मैत्रेणेत्यत्र प्रधानकर्मग्रामविशेष्यको बोधः । ददातेश्च स्वत्वध्वंस एव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं, न तु परस्वत्वं, तेन संप्रदाने न कर्मत्वापत्तिः । स्वत्वस्य संप्रदानानिष्ठत्वात् तदापत्तिरिति चेत्, तथापि दानात्स्वस्वत्वध्वंस-मात्रं, परस्वत्वं तु प्रतिबन्धकाभावनिमित्तप्रतिग्रहादिति मते तस्य परस्वत्वा-नवच्छिन्नत्वात्, गृह्णातीत्यादौ ददात्यप्रयोगात्, स्वत्वध्वंसावच्छिन्नव्यापार-विशेषाभावात्, परस्वत्वोद्देश्यकत्वस्य ददात्यर्थान्तर्भूतत्वाद्वा । अतएव न तत्फलं ददातेः । प्रतिग्रहादिधातोस्तु स्वत्वं फलमित्यलमप्रकृतेन ।

नन्वेवं धात्वर्थतावच्छेदकं फलं यत्र नास्ति तत्र जानात्यादौ सकर्मकत्व-व्यवहारे न स्यादत आह—ज्ञाकर्त्रिति । न तु धात्वाद्यनुयोगे कर्मप्रत्ययो-

ऽनुशिष्यते तादृशत्वमेव सकर्मकत्वमस्त्वित्यत आह—तादृशेति । मुख्यभावसाधारणसकर्मकधातुयोग एवेत्यर्थः । तत्र चेति । आधेयत्वस्याखण्डत्वे आधेयत्वे शक्तिरितरथाधेयत्वे निरूढलक्षणा । लाघवादेकत्वादावेव शक्तेरिति बोध्यम् । तच्च आधेयत्वं च । अत एव द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैकदेशान्वयित्वादेव । पदार्थान्तरेणेति । भूतले घट इत्यादौ पदार्थ एव सप्तम्यर्थाधेयत्वमन्वेति, न तु पदार्थैकदेश इति न ग्रामे त्यजतीति प्रयोग इति भावः । अथ स्तोकमुष्ण्यां प्रयातीत्यादौ सप्तम्यर्थस्य कान्वयः ? गमन एवेति चेत्तर्हि त्यजतीत्यत्र त्यागेऽप्यस्त्विति चेत् भवत्येव । द्वितीयार्थैकदेशे फल एवान्वयास्वीकारात् । अतएव कर्माकाङ्क्षाप्यत्र । तर्हि प्रयातीत्यत्रापि सा स्यादिति चेत् स्यादेव । काश्यामयं गृहं प्रयातीति प्रयोगात् । अत्र हि सप्तम्यर्थोऽवच्छिन्नत्वमेवेति फलान्वयाकाङ्क्षा युक्तैव । नच स्वावयवे गच्छतीत्यपि स्यात् । स्वावयवाद्यतिरिक्तावच्छिन्नत्व एवात्र सप्तम्या निरूढत्वात् । एतेन भूमावन्वयः पतेरधःसंयोगावच्छिन्नव्यापारे शक्तौ सप्तम्यर्थस्यैकदेशान्वय एव संभवति । अवच्छिन्नत्वस्य सप्तम्यर्थत्वे स्वावयवे पततीत्यादेः प्रसङ्गादित्यपि प्रत्युक्तम् । अथ पथि काश्यां गच्छतीति न स्यात् गमनस्य काश्यनवच्छिन्नत्वादिति चेत्, न, आधेयत्वसप्तम्यर्थस्याप्येकदेशान्वयात् । न चात्र फलव्यापारौ, यथायथमर्थ इति तत्प्रयोगोपपत्तिः । गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरिति प्रकृतग्रंथविरोधादिति ध्येयम् । एकदेशान्वयासहिष्णुराह—स्तुवेति । इत्थं च ग्रामं गच्छतीत्यादेर्ग्रामनिष्ठसंयोगजनकक्रियेत्यादिबोधः । नन्वेवं व्यापारमात्रं धात्वर्थोऽस्तु सकर्मकत्वव्यवहारस्तु कुत्रचिदेवार्थकस्यचिदेव धातोः फलतद्द्वितीयादिसाकाङ्क्षत्वादेव । नच द्वितीयादेः फले शक्त्यन्तरमपेक्ष्य क्लृप्तधातुशक्तेरनवच्छेदकत्वमेव लघु । एकदेशान्वयापत्तेः । फलव्यापारयोर्जनकत्वात्मके संबन्धेऽपि शक्तेर्गौरवत्वेन तथैव गौरवाच्च । किंचात्मनेपदस्यैव फले धातोर्व्यापारमात्रे शक्तिर्गम्यत इत्यादावेव मुख्यप्रयोगः । ग्रामं गच्छतीत्यादौ तु संयोगावच्छिन्नव्यापारे धातोर्लक्षणा । किंवा द्वितीयाया एव फले धातोर्व्यापारमात्रे शक्तिः । ग्रामं गच्छतीत्यादावेव मुख्यः प्रयोगो गम्यत इत्यादौ धातोर्व्यापारजन्यफले आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणेत्यत्र विनिगमकाभावाद्द्वितीयायाः कर्माख्यातस्य च फलमर्थोऽस्तु, धातोस्तु व्यापारमात्रम् । इत्थं च फलस्यापि [illegible] द्विधा मानमिति चेत्, न त्यजिगम्यादेः पर्यायतापत्तेरुक्तत्वात् । अथ द्वितीयात्मनेपदयोर्न फलमर्थः, किंतु धातोरेव । तदर्थफलेनैवोभयत्र

भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहं न तु स्वात्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयि परसमवेतत्वमपि कर्मप्रत्ययार्थः । इयांस्तु विशेषो यत्परत्वं सुपा प्रकृत्यर्थापेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकं प्रत्याय्यते ॥ १३ ॥

निर्वाहादित्यभिप्रेत्याह—आस्तां वेति । विशिष्टस्त्विति । गच्छतीत्यादौ जनकतया फलविशिष्टो व्यापारः, गम्यत इत्यादौ जन्यतया विशिष्टं फलमित्यर्थः । वस्तुतः प्रयोजकत्वं प्रयोज्यत्वं वा संबन्धः । तेन यथा गच्छति काश्यां गच्छतीत्यादिप्रयोगोऽपि संभवति । सप्तम्यर्थस्यापि गम्याद्यर्थ एव फलेऽन्वयादन्यथा स्वोक्तापादिति दिक् । एवं च द्वितीयाया आधेयत्वं कर्माख्यात-स्याश्रयत्वं कर्मकृतामाश्रयोऽर्थः । एवं क्रमेण फलार्थाभिधान एव च द्वितीयेति बोध्यम् ॥ १२ ॥

(मधु०) अनुरोधादिति । गमनादिफलस्य भूमिविभागादिनिष्ठसंयोगविभागादेरात्मनिष्ठत्वेऽपि आत्मानं प्रयाति, आत्मानं विजहातीत्याद्यव्यवहारादिति भावः । परसमवेतत्वस्य फलान्वयित्वे तदीयतादृशत्वस्याप्युक्तं क्रियान्वयीति । धात्वर्थान्वयीत्यर्थः, तथ कुत्र तस्यान्वय इति बोधनाय, न तु तदन्यार्थान्वयार्थः । समवेतत्वमपि तेन संबन्धेन परस्यान्वयबोधनाय । परत्वेन धार्यः, परत्वं भिन्नत्वं यथाकथंचित्संबन्धेनान्वये घटादिकमादाय फलोपपत्तेर-त्यादिति ध्येयम् । किमपेक्षया परत्वप्रतिपत्तिरित्यत आह—इयांस्त्विति, सुपा कर्मविहितसुपा । प्रकृत्यर्थेति स्वार्थविषयत्वादि प्रकारीभूतो यः प्रकृत्यर्थः तदपेक्षिकमित्यर्थः । आदिपदात् कृता वा कर्माख्यातस्यैव द्वितीयादेरपि फलमपि इति मते स्वार्थफलपरिग्रहः । इत्थं च भूमिं प्रयाति इत्यादौ भूमिवृत्तिसंयोगजनकभूमिभिन्नसमवेतस्पन्दाश्रय इत्याद्यन्वयबोधः शब्दादेर्भेदप्रकारकबोधश्च । द्वितीयार्थविषयत्वादौ प्रकारीभूतो यः शब्दादिस्तद्वृत्ति-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, ननु प्रतियोगिताख्यसंबन्धेन, प्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गेण वा, आद्ये विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः, विहगस्यापि कदाचित्प्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकविहगभेदवत्त्वात् । द्वितीये प्रमेयं गच्छतीत्यादिव्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गात्, विहगस्य विहगान्तरगमनदशाया-

अपि विहगो विहगं गच्छतीति व्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गाच्च । स्वसमवेतकर्मजसंयोगस्थलेऽपि, मल्लो मल्लं गच्छति, मेषो मेषं गच्छति, इत्यादयः प्रयोगा इष्टा एव, स्वस्मिन् स्वभिन्नसंयोगजनकस्वभिन्नसमवेतस्पन्दाश्रयत्वाभावाच्च, मल्लः स्वं स्वयं गच्छतीत्यादिको न तत्र प्रयोगः । अथैवं दीर्घतन्त्वादिस्थले तन्तुस्तन्तुं गच्छति, इति व्यवहारो न स्यात्, तन्तोर्गमने तन्तुभिन्नसमवेतत्वस्य बाधात् । अथ संयोगस्य द्विष्ठतया स्वस्मिन् स्वसंयोगाभावेन तद्वाक्यमयोग्यमेवेति वाच्यम्, संयोगस्य अवच्छिन्नत्वनियमेऽपि द्विसमवेतत्वनियमे मानाभावेन स्वस्मिन्नपि स्वक्रियया अवच्छेदकान्तरे स्वसंयोगे बाधकाभावात् । अन्यथा एकतन्तुकपटं प्रति असमवायिकारणस्यासंभवात्, अंशुद्वयसंयोगस्य विरहत्वात्, नहि तन्तुद्वयमेव पटसमवायिकारणं द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या तन्तुमध्ये पटोत्पत्तेरसंभवात्, मूर्तयोः समानदेशताविरोधाच्च । न द्रव्यारम्भकतावच्छेदकसंयोगनिष्ठवैजात्यस्य फलबलकल्प्यतया तन्तुनिष्ठतज्जातिसंयोग एव तत्र पटासमवायिकारणं, तन्तोस्तादात्म्यसम्बन्धेन पटसमवायिकारणतया च पवनादौ न पटोत्पत्तिः, समवायिमात्रवृत्तिसंयोग एवासमवायिकारणमिति नियमस्य प्रकृतस्थल एव व्यभिचारादिति वाच्यम् । तथापि तत्र मूलावच्छेदेन तन्तुसंयुक्तस्तन्तुरिति प्रत्ययस्य विना बाधकं भ्रमत्वायोगात् इति चेत्, न, स्वस्मिन् स्वसंयोगाभ्युपगमेऽपि तन्तुस्तन्तुं गच्छतीत्यत्र तन्तुपदद्वयस्य तन्त्ववयवे लाक्षणिकत्वात् । 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यादौ सादृश्यघटकतद्भिन्नत्वांशस्येव कर्मप्रत्ययार्थस्य परसमवेतत्वांशस्यापि बाधेन अनन्वयेऽपि क्षतिविरहाच्च । अथैवं परसमवेतत्वस्याबोध्यतया अनन्वयेऽपि केवलाधेयत्वांशमादाय विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयायाः कर्तृत्वे लक्षणयैव केवलाधेयत्वांशमादायापि तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् ।

केचित्तु परसमवेतत्वाधेयत्वोभयविषयकशाब्दत्वस्यैव गम्यादिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयादिज्ञानकार्यतावच्छेदकतया केवलाधेयत्वांशमादाय विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति न प्रयोगः । तन्तुस्तन्तुं गच्छतीत्यादौ तन्तुपदद्वयं लक्षणैव गतिः, गम्यादिपदसमभिव्याहृतत्वस्य द्वितीयादिविशेषणतया पदैः साकाङ्क्षत्वाद्विच्छित्तिजनकक्रियायां वृत्तिरिति मते पाके परसमवेतत्वस्य बाधितत्वेऽपि तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यस्य नायोग्यत्वापत्तिः, न वा आत्मविषयकसाक्षात्कारस्य आत्मभिन्नसमवेतत्वेऽप्यात्मानमात्मा साक्षात्करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरित्याहुः ।

तिङादिना चेति । कर्मविहिततिङादिना चेत्यर्थः । आदिपदात् कर्मविहितकृत्परिग्रहः । स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकमिति स्वार्थफलांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमित्यर्थः, मद्द्रव्यापेक्षया परत्वबोधने महीरुहगमनदशायामपि विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोगापत्तेः । गमनस्य गमनभिन्नसमवेतत्वात्, एवं च भूमिर्गम्यते विहगेनेत्यादौ विहगनिष्ठवृत्तिजन्यभूमिभिन्नसमवेतसंयोगावच्छिन्नस्पन्दफलशालिनी भूमिरित्यन्वयबोधः । भेदे भूम्यादेः संसर्गश्च तिङर्थफलांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिस्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्याख्यातार्थे, आख्यातार्थस्य धात्वर्थे विशेषणतयाऽन्वयः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविव आख्यातार्थद्वयघटितस्यापि धात्वर्थस्यान्वयः स्वभिन्नसमवेतगमनस्य स्वकर्तृकत्वाभावादुभयकर्मत्वसंयोगस्थले मल्लः स्वं स्वेन गम्यते इति न प्रयोग इति भावः । एतच्च फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति प्रथमकल्पानुसारेण, स्वाद्वा फलव्यापारावितिं द्वितीयकल्पे आश्रयत्वस्य कर्माख्यातार्थत्वमते आश्रयत्वांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमिति बोध्यम् । अन्वयबोधे स्वर्वं विशेष.—यत्तदेतन्मते संयोगावच्छिन्नं न स्पन्दविशेषणं चाविर्वं च प्रकार इति ध्येयम् ।

केचित्तु भेद एवार्थो न तु भेदप्रकारकैरेवाव्यत्वापत्तेः, भेदस्य च क्रियायां विशेषणत्व—समवायोभयघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेनान्वय इत्याहुः ।

केचित्तु परसमवेतत्वं परो वा न द्वितीयार्थः, किन्त्वन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतासंबन्धेनान्योन्याभावो वा द्वितीयादेरर्थः, अन्योन्याभावे च द्वितीयार्थविषयत्वादौ प्रकारीभूता या व्यक्तिः सैव निरूपितासंबन्धेन प्रकार इति व्युत्पत्तेः । तेन विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगो न योग्यः, योग्यश्च विहगस्य विहगान्तरगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगः, कर्माख्यातस्थले तु तदर्थफलांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिः सैव निरूपितासंबन्धेनान्योन्याभावे प्रकार इति व्युत्पत्तिः । तेन विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोगो योग्यः, योग्यश्च विहगस्य विहगान्तरगमनदशायां विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोग इत्याहुः । तदसत् । आरादितिवित्पदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छेदकतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विकल्पासहत्वादिति ध्येयम् ॥ १३ ॥

(टम्प०) यत्र विहगो भूमिं प्रयातीतिवद्विहगः स्वात्मानं प्रयातीति प्रयोगः स्यात्, न स्याच्च विहगः स्वात्मानं न प्रयातीत्यादिकम् ?

तस्य भूमिवृत्तिसंयोगात्मकफलजनकप्रयाणाश्रयत्ववत्, स्वात्मवृत्तिसंयोगात्मकफलजनकप्रयाणाश्रयत्वात्, संयोगस्य द्विष्ठत्वादित्यत आह—भूमिं प्रयातीति । प्रयातीत्यत्र संयोगावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः, द्वितीयायाः संयोगः । विजहातीत्यत्र धातोर्विभागावच्छिन्नव्यापारो द्वितीयायाश्च विभाग इति नाविशेषः । अनुरोधादिति । पञ्चम्यन्तं परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थ इत्यत्र हेतुत्वेन योज्यम् । परसमवेतत्वं क्वान्वेतीत्याकाङ्क्षायामाह—क्रियान्वयीति । फलान्वयित्वे च फलस्य द्विष्ठतया पूर्वोक्त एव दोषः स्यादिति भावः । परत्वं च भिन्नत्वं, तथा च विहगो भूमिं प्रयातीत्यादौ विहगः भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसंयोगजनकप्रयाणाश्रय इत्यन्वयबोधः । प्रयाणं च गमनं समवेतत्वं जनकत्वं च प्रयाणान्वितम् । एवं विजहातीत्यादौ विहगः भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसंयोगनाशकविभागाश्रय इत्यन्वयबोधः । भिन्नत्वघटकभेदे प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयः । एकदेशत्वेऽप्याकाङ्क्षावशेन तस्य व्युत्पन्नत्वात् । न च तथापि स्वपरकर्मसंयोगस्थले विहगः स्वात्मानं प्रयातीति प्रयोगापत्तिः । तत्र प्रयाणस्य आत्मभिन्नसमवेतत्वात् स्वात्मवृत्तिजनकत्वाच्चेति वाच्यम् । तादृशप्रयाणस्य विहगे बाधादेव तथा प्रयोगासंभवात् । अत्र भेदे भूम्यादेर्भूमित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनान्वयस्वीकारात् पृथिवीं प्रयाति विहग इत्यादौ बोधः । विहगस्यापि पृथिव्यन्तरेण विहगवृत्तिप्रयाणस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत् समवेतत्वाभावात् । यदि च पृथिव्याः केवलप्रतियोगित्वसंबन्धेन भेदेऽन्वयः, स्वात्मानं प्रयातीत्यपि स्यात् । स्वात्मनोऽपि स्वात्म–घटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वेन तथात्वात् । मैवम् । तथाविधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन पृथिव्यादेरन्वयस्वीकारात् । अन्यविधानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधस्य चावश्यमुपगमात् । यद्वा । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव परसमवेतत्वपदेन विवक्षितम् । तथा च स्वात्मवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकाश्रयस्य स्वस्मिन् बाधादवरोधेन तथा प्रयोग इत्याद्यभावात् । इत्थं च भूमिं प्रयाति विहगो न स्वात्मानमित्यादौ नञा स्वात्मभिन्नसमवेतत्वस्याभावो वा धात्वर्थे प्रयाणे प्रतीयते । तथा च विहगः भूमिवृत्तिसंयोगजनकभूमिभिन्नसमवेतत्ववत् स्वात्मसमवेतत्वाभाववत् प्रयाणानुकूलवर्तमानकृतिमानित्यन्वयबोधः । अत्र च जनकत्वं भूमिभिन्नसमवेतत्वं स्वभिन्नसमवेतत्वाभाववत्त्वं च एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रयाणविशेषणम् । एवं विहगो महीरुहं विजहातीति न स्वात्मानमित्यादौ विहगः महीरुहभिन्नसमवेतमहीरुहवृत्तिविभागजनकस्वात्मभिन्नसमवेतत्वाभावा-

द्विहगानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः । विहगं च विभागावच्छिन्नस्पन्दः । तदवच्छिन्नत्वं च जनकतासंबन्धेन विभागविशिष्टत्वं विशेषणं पूर्ववदित्यन्यत्र विस्तरः । ननु भूमिं प्रयातीत्यादौ यथा कर्मप्रत्ययेन द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थभूम्यपेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याय्यते तथा विहगेन भूमिं प्रयातेत्यादावपि कर्मप्रत्ययेनाख्यातेन स्वप्रकृत्यर्थयात्वर्थप्रयाणापेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याय्यते । तथाच विहगवृत्तिकृतिजन्यप्रयाणभिन्नसमवेतप्रयाणजन्यफलाश्रयो भूमिरित्यन्वयबोधः । फलं संयोग इति पर्यवसितम् । न चेदं संभवति, विहगेन स्वात्मा प्रयायते इत्यादेः प्रसङ्गात् । विहगवृत्तिकृतिजन्यप्रयाणभिन्नसमवेतप्रयाणजन्यफलाश्रयत्वस्य भूमाविव विहगेऽपि सत्त्वात् संयोगस्य द्विष्ठत्वादित्यत आह—इयांस्त्विति । परत्वं परसमवेतत्वम्, यथा द्वितीयादिना, प्रकृत्यर्थापेक्षिकं प्रकृत्यर्थभूम्यादिभिन्नसमवेतत्वम् । तिङा कर्माख्यातेन । स्वार्थेति । स्वार्थो यत्फलं तदाश्रयभूम्यादिभिन्नसमवेतत्वमित्यर्थः । तथाच भूमिभिन्नसमवेतत्वादिप्रत्ययः कर्तृकर्मस्थले तुल्य एव, किन्तु कर्तृप्रत्ययस्थले कर्मप्रत्ययप्रकृत्यर्थो भूमिः कर्मप्रत्ययस्थले च न प्रकृत्यर्थे इत्येव विशेष इत्यर्थः । नचैवं प्रकृत्यर्थानन्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोध । कर्मप्रत्ययस्थले परसमवेतत्वस्याप्रकृत्यर्थभूम्यनन्वितत्वादिति वाच्यम् । अप्रकृत्यर्थभूम्यन्वितस्यापि तस्य प्रकृत्यर्थप्रयाणे विशेषणत्वेन तदन्वयस्यावश्यत्वेन तादृशव्युत्पत्तेरविरोधात् । नहि प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिः, असंभवात् । घटमानयेत्यादावपि घटान्वितकर्मत्वस्यानयनेऽप्यन्वयादिति दिक् ॥ १३ ॥

(स्यु०) ननु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपस्य कर्मत्वरूपत्वे भूमिं प्रयाति विहग इत्यादिवत्स्वात्मानं प्रयाति विहग इत्यादिप्रयोगापत्तिः, तत्र संयोगादिरूपफलस्य द्विष्ठतया स्वात्मनोऽपि तादृशफलाश्रयत्वसंभवेन स्वात्मवृत्तितादृशफलानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् विहग इत्यादिशाब्दबोधसंभवादित्यत आह—भूमिं प्रयातीत्यादि । क्रियान्वयीति । एतेन परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि तस्य फले अन्वये संयोगादिरूपतत्फलस्य द्विष्ठतया स्वात्मवृत्तित्वेन तथाविधप्रयोगवारणासंभव इति निरस्तम् । ननु परसमवेतत्वविशिष्ट क्रियायाः फलस्य विवक्षितम् । प्रकृत्यर्थापेक्षयेति चेत्, न । चैत्रेणात्मा गम्यत इति प्रयोगापत्तेः । तत्र प्रकृत्यर्थगमनापेक्षया आत्मनः परत्वादित्यत आह—इयांस्त्विति । विशेषमेव व्युत्पादयति—यत्परत्वमित्यादिना ।

तिङादीत्यत्र आदिना कर्मकृत्परिग्रहः । स्वार्थेति । स्वार्थो यत्फलं तदाश्र यापेक्षयेत्यर्थः । इदं च फलावच्छिन्नव्यापारादेर्धात्वर्थत्वपक्षे । फलव्यापार- योर्धात्वर्थत्वपक्षे त्वाख्यातादेराश्रयत्वाद्यर्थकतया स्वार्थाश्रयत्वाश्रयापेक्षये- त्यर्थोऽवसेयः । तथाच ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामान्यवृत्तिर्यो ग्रामवृत्तिसंयोगानु- कूलस्पन्दस्तदनुकूला कृतिरित्येवान्वयबोधः । एवं चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामान्यवृत्तिर्यो ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलस्पन्दस्तज्जन्यफलवान् तदाश्रयतावान् ग्राम इत्यन्वयबोध इति भावः ॥ १३ ॥

(अय०) क्रियान्वयीति । क्रिया धात्वर्थस्तदन्वयीत्यर्थः । इद च परसमवेतस्यान्वयानुयोगिज्ञानार्थं, न तु तस्यापि शक्तौ प्रवेश इति बोध्यम् । अत्र च विहगो भूमिं प्रयातीतिवदात्मानं प्रयातीत्यपि स्यात् । आत्मनिष्ठ- संयोगजनकक्रियावत्त्वस्यापि विहगे सत्त्वादिति परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थः । तस्य फलान्वयित्वे स एव दोषः, विहगभूमिसंयोगफलस्य विहगान्यभूमिसंयो- गत्वादिति धात्वर्थे तस्यान्वय उक्तः । एवं च विहगान्यसमवेतत्वस्य क्रिया यामन्वयान्नातिप्रसङ्ग इति प्रघट्टार्थः । ननु सर्वत्र प्रकृत्यर्थावधिकपरत्वस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे स्वात्मा गम्यत इत्यपि स्यात् । आत्मनेपदप्रकृतिधात्वर्थगमन भिन्ने गमनस्य समवेतत्वादत आह—इत्यादित्वेति । स्वप्रकृत्यर्थेति । इत्थं च भूमिं प्रयातीत्यत्र भूमिनिष्ठफलजनकभूमिभिन्नसमवेतगमनाश्रयत्ववानिति बोधः । तिङादिनेति । आदिना कृत्यपरिग्रहः । स्वार्थेति । स्वार्थीभूत यत्फलं तदाश्रयेत्यर्थः । आश्रयेति जनकीभूतधात्वर्थवारणाय स्वार्थफल विशेष्येत्यर्थकम् । अत्र च प्रथमान्तपदोपस्थापितस्य भूम्यादेः परत्वे विशेषण- तयाऽन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तथाच भूमिर्गम्यते विहगेनेत्यादौ विहगभूमि भिन्नसमवेतगमनजन्यफलशालिनी भूमिरित्यन्वयो बोध्यः । परवृत्तित्व कालि कादिसंबन्धेनातिप्रसक्तमिति समवेतत्वमुक्तम् । तत्र यद्यपि परमर्थं समवेतत्व संसर्ग इत्येव युज्यते वक्तुं, तथापि द्वितीयादेर्लाघवात्संयोगादौ सत्त्वादावेव या शक्तेः परस्मिन्नपि लक्षणैव । तथापि लक्षणायां लाघवस्याकिंचित्करत्वात् परसमवेतत्वमुक्तम् । यद्विहगकर्मकं गमनमप्रसिद्धं तद्विहगो भूमिं गच्छति, नतु तद्विहगमित्यादौ तद्विहगकर्मत्वाभावस्य गमने तद्विहगनिष्ठसंयोगजनकत्वाभाव रूपस्याप्रसिद्धत्वात्तज्जनकत्वाद्यभावस्य चापदार्थत्वात्तद्विहगान्यसमवेतत्वाभाव स्यान्वयो वाच्य इति समवेतत्वपर्यन्ते निरूढलक्षणाया आवश्यकत्वे सर्वत्रैव तया । न चात्र परसमवेतत्वस्यायोग्यतयानन्वयेऽप्यात्मानं गच्छतीति प्रयो-

घटं जानाति, इच्छति कुरुते, चैत्रः। मैत्रेण ज्ञायते इष्यते, क्रियते घट इत्यादौ सविषयकपदार्थाभिधायिधातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं विषयत्वं च कर्तृतिङा स्वाश्रयत्वं तृतीयया चाधेयत्वं बोध्यते ॥ १४ ॥

ज्ञानचेष्टाणायैकयोधारणान्तर्भावेन पुष्परन्नादिपदवच्छक्तिरवेति वाच्यम्, तथा सत्याधेयत्वपरसमवेतत्वयोरेकशक्तिविषयत्वे फले आधेयत्वस्य व्यापारे परसमवेतत्वस्यान्वयानुपपत्ते । तथाच शक्तिद्वयमेव वाच्यमिति लक्षणैवास्तु । व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च नैकविशेष्यकान्वयबोध इति भावात् । एवं च तण्डुलं पच वीरयादौ च विक्लित्ति फल, संयोगोऽग्निसंयोगो वा धात्वर्थ । तथाच तण्डुल निष्ठफलजनकतण्डुलान्यसमवेतक्रियानुकूलकृतिमत्त्वमर्थो बोध्य । परत्व च भेदघटितम् । भेदे चैकदेशे तच्छक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितया वस्तुगत्यान्वयिप्रकृत्यर्थस्यान्वयो बोध्य । तेन नरो नर प्रतियातीत्यादेर्व्यक्तिभेदाभिप्रायकस्य नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । अत्र द्वितीया प्रथमान्तार्थस्य विशेषणतया स्वार्थपरसमवेतत्वान्वितस्य धात्वर्थस्य पुन स्वाश्रयत्वे फलेऽन्वयस्य चाऽन्यथासिद्धस्य कल्पना नौचित्यात्, लाघवाच्च भेद एवार्थ । भेदस्य क्रियया सामानाधिकरण्य, कर्मणा च प्रतियोगित्व सम्बन्ध । तथा च सुपा प्रतियोगितया कर्मान्वितभेदस्य क्रियायां सामानाधिकरण्येनान्वय प्रत्याय्यते । तिङादिना च सामानाधिकरण्येन क्रियान्वितभेदस्य प्रतियोगितया कर्मणीति न कोऽपि दोष इति गुरुचरणा । एव गम्यादियोगे संयोगजनकत्व क्रियान्वयि यथायथ विभागानाशकत्व संयोगनाश्यत्व फलान्वयि कर्मप्रत्ययार्थ । तथाच काश्यादिनिष्ठविभागानाश्यतन्निष्ठसंयोगजनकतत्क्रियाश्रय इत्यादि काशीं गच्छतीत्यादेरर्थं । तेन प्रकाश्यादि .. ..गच्छतीत्यादिरात्मान गगनादि च गच्छतीत्यादिश्च न प्रयोग इति बोध्यम् ॥ १३ ॥

(मधु०) अकर्मकसकर्मकधातुयोग कर्मप्रत्ययस्थलेऽन्वयबोध व्युत्पाद्य भावसकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थलेऽन्वयबोधं व्युत्पादयति–घटमित्यादिना । केचित्तु घटं जानातीत्यादौ घटो ज्ञायत इत्यादौ च कर्मप्रत्ययस्याधेयत्वार्थकत्वे चान्वयप्रसङ्ग इत्यत आह, घटमितीत्याहु' ।

---

१ मैन ।

इत्यादाविच्छादिपदात् द्वेष्टि द्विष्यत इत्यादेर्ग्रहणम् । सविषयकेति, तथाच तादृशधातुसमभिव्याहार एव विषयित्वादिप्रत्ययनियामक इति भावः। यथायथमिति सुपा विषयित्वं कर्मतिङा च विषयत्वमित्यर्थः। सुपा विषयत्वाभिधाने च घटं जानातीत्यादावयोग्यतापत्ते, विषयत्वस्य घटवृत्तित्वेन घटानिरूपितत्वात् ज्ञानस्य तदनाश्रयत्वाच । न चाधेयतासंबन्धेन घटस्य विषयत्वे निरूपकतासंबन्धेन च विषयत्वस्य ज्ञानेऽन्वय इति वाच्यम् । इदं ज्ञानं न घटस्य इति व्यवहारानुपपत्तेः । निरूपकतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । आश्रयतासंबन्धेन विषयत्वाभावस्य तदर्थत्वे घटीयज्ञानेऽपि नेदं ज्ञानं घटस्येति व्यवहारापत्तेः । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनयेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन घटीयज्ञानेऽपि नेदं घटस्य ज्ञानमिति व्यवहारापत्तेः । एवं कर्मतिङा विषयत्वाभिधाने ज्ञायते घट इत्यादिव्यवहारानुपपत्ते विषयित्वस्य ज्ञानवृत्तित्वेन ज्ञानानिरूपितत्वात्, घटादेस्तदनाश्रयत्वाच । न चाधेयतासंबन्धेन ज्ञानस्य विषयित्वे विषयित्वस्य च निरूपकतासंबन्धेन घटादावन्वय इति वाच्यम् । तथा सति घटज्ञानदशायां घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः । निरूपकतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्ते. । अत एवाश्रयत्वसंबन्धेन ज्ञानविषयित्वाभाव एव घटो न ज्ञायत इत्यस्यार्थ इत्यपि परास्तम् । तथा सति घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः । घटस्य विषयित्वानाश्रयत्वात् । न च कृधातुयोगे कर्मप्रत्ययेनापि विषयत्वविषयित्वयोरभिधाने स्वर्गं करोति याज्ञिकः, हविः करोति याज्ञिकः, स्वर्ग. क्रियते याज्ञिकेन, हविः क्रियते याज्ञिकेन, गगनं करोति श्रीकृष्ण, गगनं क्रियते श्रीकृष्णेन, इत्यादिरपि प्रयोग. स्यादिति वाच्यम्। साध्यत्वाख्यविषयित्व—साध्यत्वाख्यविषयत्वयोरेव धातुयोगे कर्तृ—कर्मप्रत्ययार्थत्वात्, भ्रान्त्या गुरुतरभारोत्तोलनदशायां तदुत्तोलनानुत्पादेऽपि गुरुतरभारोत्तोलनं करोमीति व्यवहारस्येष्टत्वात् । न चैवं गुरुतरभारोत्तोलनं न कृतमिति न स्यादिति वाच्यम् । फलोपधानात्मकजन्यताविशिष्टसाध्यत्वाख्यविषयत्वाश्रयस्य कर्तृकर्मप्रत्ययार्थत्वात् । वैशिष्ट्यं च निपातघटितसामानाधिकरण्यं साध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेशात् नान्तरीयके मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति व्यवहारोपपत्तिरिति भाव. ॥ १२ ॥

(राम०) ननु द्वितीयाया आत्मनेपदस्य च फलार्थत्वे चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ च द्वितीयात्मनेपदार्थयोरनन्वयापत्ति । धात्वर्थज्ञानादेर्घटादिनिष्ठ-

अन्वयबोधे त्वयं विशेषः–यदेकत्र कर्तर्याश्रयत्वं तत्र क्रिया तत्र विषयत्वं तत्र कर्मविशेषणत्वम्।

फलाजनकत्वादित्यत आह–घटमित्यादि। सविषयकेति। ज्ञानेच्छा-कृति-द्वेष-भावनाबोधकधातुस्थले इत्यर्थः। कर्मेति द्वितीयया क्वचित् षष्ठ्या आत्मनेपदेन चेत्यर्थः। यथेति। घटं जानातीत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले द्वितीयाया विषयित्वं चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ चात्मनेपदस्य विषयत्वमित्यर्थः। विषयित्वं विषयत्वमित्यस्य बोध्यते इत्यनेनान्वयः। एवमग्रेऽपि। तेन चैत्रो घटं जानातीत्यादौ घटविषयकज्ञानाश्रयश्चैत्र इत्यन्वयबोधः। चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ ■ चैत्रवृत्तिज्ञानविषयो घट इत्यन्वयबोधः। एवमन्यदूह्यम्। चैत्रो घटं जानातीत्यादौ कर्तरि तिङ आश्रयत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ च तृतीयया आधेयत्वं बोध्यते ॥ १४ ॥

(रघु०) ननु सर्वत्र द्वितीयासमभिव्याहृतस्थले फलादेर्धात्वर्थत्वे घटं जानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। ज्ञानजन्यफलस्य घटादाववृत्तित्वेन तत्र तद्-न्वयमविनान्वयबोधासम्भवात्। एवं सर्वत्र परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थं इदम-प्ययुक्तम्। आत्मा आत्मानं जानातीति प्रयोगानुपपत्तेः। आत्मान्यवृत्तित्वस्य ज्ञानादावप्रसिद्धया तस्य तत्रान्वयबोधासम्भवादित्यत आह–घटं जानाती-त्यादि। विषयित्वमिति तु कर्तृतिङादिस्थले द्वितीयार्थाभिप्रायेण। विषयत्व-मिति ■ कर्माख्यातस्थले आख्यातार्थाभिप्रायेणोक्तम्। तृतीयेत्यस्य कर्मा-ख्यातादिस्थले इत्यादि। तथा च सविषयकार्थबोधकधातुसमभिव्याहृतद्विती-यासमभिव्याहृतधातुस्थले फलादेर्धात्वर्थत्वनियमः। एवं तादृशधातुस्थले कर्म-प्रत्ययस्य परसमवेतत्वमर्थो नान्यत्रेति भावः ॥ १४ ॥

(जय०) मुख्यमभिधाय भाक्तकर्मत्वमाह–घटमिति। घटं जानाती-त्यादौ द्वितीयया विषयित्वं, न तु विषयत्वमभिधीयते। घटमेव जानातीत्यादौ घटान्यविषयित्वस्यैव व्यवच्छेदसम्भवात्। एवं ज्ञायते घट इत्यादौ आख्यातेन विषयत्वमेव न विषयित्वं, चैत्रेण न ज्ञायते घट इत्याद्यनुरोधात्। इत्थं चात्र द्वितीयाकर्माख्यातयोरपि भिन्नोऽर्थ इति विशेषोऽस्तीति भावः। आश्रयत्व-मिति। नस्याश्रयत्वं जानातीत्याद्यनुरोधादिति भावः। आधेयत्वमिति। नत्वाश्रयत्वं घटेन न ज्ञायत इत्याद्यनुरोधात्। इत्थं च तृतीयाख्यातयोरप्यर्थ-भेद इति भावः। घटेन नश्यत इत्यत्र तृतीयया अनुयोगित्वं बोध्यते गगनेन न नश्यत इत्यनुरोधादित्यपि बोध्यम् ॥ १४ ॥

(मधु०) एकत्रेति। घटं जानाति चैत्र इत्यादाविरत्यर्थः। कर्तरि

अन्यत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रिया तत्राधेयत्वं तत्र च कर्त्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ कर्तृकर्मकृतां विषयाश्रय-प्रतियोगिबोधकत्वम् । यतत इत्यादौ, यत्यादिनोपस्थिते यत्ने विषयित्वेन नान्वयः, किन्तूद्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अत एवाभुञ्जानेऽपि भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ॥ १९ ॥

चैत्रे, तत्र आख्यातार्थत्वे, क्रिया धात्वर्थः, तत्र धात्वर्थे, तत्र विषयितार्था, अन्वेतीति चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादावित्यर्थः । एवं च घटं जानाति चैत्र इत्यादौ घटवद्विषयितावत् ज्ञानवदाश्रयत्ववांश्चैत्र इत्यादिको बोधः, चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ चैत्रवदाधेयत्वज्ञानविषयतावान् घट इत्यादिको बोध इति भावः । ननु ज्ञानभाक्साधारणसकर्मकधातुयोग एव यदि द्वितीयादयः, तदा घटं यतत इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात्, यत्यादिधात्वोरपि सविषयक्रियावाचित्वेन भाक्सकर्मकत्वादित्यत आह—यतत इति । यत्यादिना उपस्थिते यत्ने साध्यत्वाख्यविषयित्वेनैवान्वयः, न तूद्देश्यत्वेन, भोजनाय करोतीत्यप्रयोगात् । अत उक्तं यत्यादिनेत्यादि । आदिपदात् यत्न प्रयत्ने इति यत् धातोः परिग्रहः । अत एव पाकाय यतते न तु पाकस्येति भावः । यत्यादिना उक्तपदा उपस्थापिते ज्ञानादौ विषयतासामान्येनान्वयायुक्त यत्न इति, विषयित्वेन विषयित्वावच्छिन्नस्वप्रकारेण, आदिना साध्यतापरिग्रहः । उद्देश्यत्वेन उद्देश्यत्वावच्छिन्नत्वप्रकारेण, तथाच द्वितीयाया उद्देश्यत्वावच्छिन्नबोधकतया उद्बोधकचतुर्थ्या घटाय यतत इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ।

केचित्तु कृञादिनोपस्थापिते यत्न इव यत्यादिनोपस्थापिते यत्नेऽपि साध्यत्वाख्यविषयित्वप्रकारेणैवान्वयबोधः । न चैवं घटं यतत इत्येव प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । रुचधातुयोगे चतुर्थ्या इव यत्यादिधातुयोगेऽपि चतुर्थ्या द्वितीयार्थबोधकत्वादित्याहुः । तन्मतं निराकरोति—अत एवेति । अभुञ्जानेऽपि भोजनसाधकप्रवृत्तिशून्येऽपि, भोजनोद्देश्यकप्रवृत्तिमतीति शेषः । भोजनं करोतीति च न तत्र प्रयोग इति भाव ॥ १९ ॥

(राम०) ननु चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ यदि कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वं तृतीयायाश्चाधेयत्वमर्थस्तदा चैत्रो घटं जानातीत्यादौ वाक्ये चैत्रेण घटो ज्ञायते

धातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा, आख्यातस्य जन्यजनकभावः संसर्गमर्यादया लभ्यः। लडादितिङामर्थो वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिक- मेकपदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति ।

वानिति बोधः । अतएव रथो गमने करोतीति प्रयोगः । चैत्रेण घटः क्रियत इत्यादौ च तृतीयार्थो व्यापारः। धात्वर्थं उत्पत्तिः । आख्यातार्थ आश्रयत्वम्। तथा च चैत्रनिष्ठव्यापारजन्योत्पत्त्याश्रयो घट इति बोधः । इत्यमेव चाकाशं न करोतीत्यादिप्रयोगोऽपि सूपपादः। उत्पत्त्याकाशनिरूपितत्वस्याभानबोधात्। यदि च नान्तरीयकप्रकृतिजन्ये तं करोतीति न व्यवहारस्तदा धातोरुत्पत्तिः कृतिरप्यर्थः । द्वितीयार्थश्च निरूपितत्वम्, विषयित्वमपि। तथाच घटं करोतीत्यादौ घटनिरूपितोत्पत्तिप्रयोजिका घटविषयिणी या कृतिस्तदाश्रय इति बोध इत्यप्याहुः । साध्यतया कृतिविषयत्वमेव कृञो योगे कर्मप्रत्ययार्थ इति तु न्यायः । शानीयनिरूपितत्वादिविशेषेण द्वितीयार्थक्षिपयित्वादौ कर्माद्यन्वय इत्यपि केचित् ॥ १५ ॥

(मधु०) मण्डनमतमाह-धातोरिति । फलमिति । संयोगत्वादिविशिष्टमित्यर्थः । एवं च यावत्फलावच्छिन्नव्यापारत्वं तावतोऽनेकार्थत्वे- पत्ते तद्वत्तोऽस्यादृष्टेन फलमित्यर्थः । तत्र पचेर्विक्लित्तिः, स्पन्देर्विभागः, गमेः संयोगः, इदानि चीणागीत्यादेर्विलक्षणत्वस्वादि, एवमितरेषामपि धात्वर्थावारणस्य तावतापि संभवेन व्यापारांशमादाय शक्यतायां गौरवादिति भावः । अनुकूलतांशमादाय गौरवादेव दैवात्म्यापत्तेश्चाह-व्यापारमात्रं वेति, आख्यातार्थं इत्यनुरज्यते, व्यापारत्वं धर्मत्वम् । जन्येऽवं गौरवं धर्मत्वस्यालयोराधिक्येऽपि प्रकृतित्वस्य जातित्वेन तदपेक्षया गुरुत्वात् । न च व्यापारत्वं प्रकृतित्वमेवेति वाच्यम् । पचेतेत्यादौ विपर्ययेण कृतिसाध्यस्यानन्वयप्रसङ्गादिति चेत्, न, पचतीत्यत्र पचेर्विक्लित्तिजनकक्रियात्वस्यानन्तपदार्थघटितस्य शक्यतावच्छेदकत्वसंभवमपेक्ष्य पचेर्विक्लित्तित्वस्य तिरो धर्मत्वरूपव्यापारत्वस्याखण्डधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् । न च तिवादीनां लघुतरं प्रकृतित्वमपहाय धर्मत्वरूपव्यापारत्वस्योपाधिरूपस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य धातूनां नियतं तत्तत्फलजनकतव्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनमेव लाघवमिति वाच्यम् । तिबादीनामपेक्ष्य धातूनां स्वत्वस्याभावादिति भावः । जन्यजनकभाव इति, फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावरूपः संसर्गमर्यादया लभ्य इत्यर्थः । पचति

भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापार एवार्थः। तेन व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति न प्रयोगः। न वा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति। नापि घट–भूतलयोर्मिथः संयोग इति–वत् मिथो गमनमित्यादि।

प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं च कर्मत्वं, फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादीनां, व्यापारनिष्ठं च तृतीयादिनाऽभिधीयते। एवं च तण्डुलं

चैत्र इत्यादौ आख्यातार्थव्यापारस्य क्रियादिरूपस्य स्वजनकत्वाश्रयत्वसंबन्धेनैव चैत्रादावन्वय इति भावः। वर्तमानत्वादीत्यादि पदादतीतत्वभविष्यत्त्वयोरुपग्रहः। इष्टसाधनत्वादिकमित्यादिपदात् कृतिसाध्यत्व बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशपरिग्रहः। तथैवेति आख्यातार्थव्यापार एवेत्यर्थः। जानातीत्यादाविव धात्वर्थ एव तदन्वये फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वेऽपि पचतीति प्रयोगो न स्यात्, स्याच्च पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगः। न स्याच्च काशीं गच्छेदित्यादौ काशीसंयोगजनकक्रियाया इष्टसाधनत्वादिलाभ इति भावः।

भावविहितघञादेर्निरर्थकत्वेन वक्ष्यमाणदूषणापत्तिरत आह-भावेति। भविष्यत्वस्य घञर्थव्यापार एवान्वयात् तस्य च तदानीं बाधान्न तत्प्रयोग इति भावः। विद्यत इतीति, न प्रयोग इत्यनुषज्यते। मिथ इति। गमधात्वर्थस्य संयोगात्मकफलस्य द्विष्ठत्वेऽपि तदर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य एकवृत्तित्वाद्द्विष्ठत्वाभावादिति भावः। इत्यादीत्यादिपदात् महीरुहविहगयोर्मिथस्स्पर्श इत्यादेः परिग्रहः।

ननु धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलशालित्वं कथं कर्मत्वमित्यत आह–प्रत्ययेति। तत्तद्धातुसमभिव्याहृतप्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं तत्तद्धातुकर्मत्वमित्यर्थः। अत्र तत्तद्धात्वर्थफलशालित्वमात्रोक्तौ चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामस्येव चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तिः। गम्यर्थस्य फलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वात्। अतो जन्यान्तं फलविशेषणम्। व्यापारजन्यत्वमात्रोक्तावपि तद्धात्वर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रसमवेतक्रियाजन्यतया तद्दोषतादवस्थ्यम्। अतः परसमवेतत्वं व्यापारविशेषणम्। चैत्रसमवेतक्रिया च न चैत्रान्यसमवेता तद्धात्वर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्यापि चैत्रान्यो ग्रामावयवः तत्समवेतव्यापारो नाम एव। तज्जन्यत्वाभावान्न तादवस्थ्यमत-

वस्तुतस्त्वाख्यातस्येव तृतीयाया अपि व्यापार एवार्थः । कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपितमधिकरणत्वं, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्यापाराश्रयः, कर्मकर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् । जानातीत्यादिप्रयोगे तु पूर्वोक्तैव रीतिरनुसर्तव्या ।

चैत्रेण पच्यते पक्व इत्यादौ सुबर्थ एव व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वयः । पचमानः पक्ववानित्यादौ पुनरनायत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्वयः ।

चरित्वमौचितिरिक्ताख्यातार्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्तिभङ्गो नोचित इत्याशयेनाह—वस्तुतस्त्विति । आख्यातस्येव कर्तृविहिताख्यातस्येव । तृतीयाया अपीति । कर्मविहिताख्यातस्थले कर्मवाचकपदोत्तरतृतीयाया अपीत्यर्थः । अधिकरणत्वमिति । च दर्शनामर्थयोर्भेदेनान्वयबोधासम्भवादिति भावः । एतच पूर्वकल्पसाधारणं, परन्तु तत्कल्पे व्यापारोऽर्थः । अत्राधिकरणत्वमाश्रय । कर्मकृत इति । एतदुभयमपि पूर्वकल्पसाधारणम् । व्यापाराश्रयव्यापारवान् । तन्त्रापि आश्रयत्वे व्यापारे च शक्ति स्वीक्रियतां किं विशिष्टशक्तिस्वीकारेणेत्यत आह कर्मकर्त्रिति । कर्मकर्तृभ्यां कृदर्थस्याभेदान्वयबाधादित्यर्थः । जानातीत्यादौ फलव्यापारयोरप्रतीतेराह—जानातीत्यादि । पूर्वोक्तैवेति । धातोराश्रितार्थिकं प्रत्ययस्य यथायथमाश्रयत्वं विषयत्वादिकमर्थ इति भावः । एवं नश्यतीत्यादावपि प्रतियोगित्वादिकमर्थो बोध्यः । ननु चैत्रेण पच्यत इत्यादौ यदि तृतीयाया एव व्यापारोऽर्थः, न तु धात्वाख्यातयोः, तदा व्यापारे वर्तमानत्वान्वयो न स्यात् । जानातीत्यादौ धात्वर्थे पचतीत्यादौ स्वार्थे एव वर्तमानत्वानुभावकस्य लकारे व्युत्पन्नत्वात् धात्वर्थफले एव तद् बोधाभ्युपगमेऽपि फलस्य वर्तमानत्वदशायां तथा प्रयोगापत्तेरत आह—चैत्रेणेति । तथा च फलस्याऽवृत्त्वमपि क्वचिद्व्युत्पत्तिरिति भावः । पूर्वकल्पेऽपि चैत्रेण पक्वस्तण्डुल इत्यत्र इदं स्वीकार्यम्, तत्र तृतीयाया एव व्यापारोऽर्थं कृतश्चाश्रयमात्रम् । अन्यथा कृतो व्यापाराश्रयार्थकत्वे कर्मणा सहान्वयप्रसङ्गादिति बोधनाय पक्व इत्युक्तम् । एतच्चाख्याततस्तृतीयायाः सप्तम्यभिधानात् पच्यते तण्डुलः, तण्डुलः पक्व इत्यादौ वर्तमानत्वादेरनन्वयप्रसङ्गः । न च वर्तमानत्वादिकमनभिहितमेवेति वाच्यम् । तथा सति धर्म

एतौ वा व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वयबललभ्यम्, एवकारस्येवान्ययोगव्यवच्छेदादौ, अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात् अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः, बाधितत्वं च पार्थ एवेत्यादौ, पार्थान्य-

मानो तण्डुल अयं तण्डुलः पच्यते अयं तण्डुलः पक्व इति व्यवहारापत्तिः । न चेष्ट पूर्वकालेऽपि चैत्रेण पच्यमानस्तण्डुल इत्यादौ वर्तमानत्वस्यान्वये च। प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणरीत्यैव तस्योपपादनीयत्वादिति ध्येयम् । पच्यमान इति । पुनरपि पूर्ववत्साधारणम् । 'पदार्थतावच्छेदकं, इत्यस्य धात्वर्थतावच्छेदके, 'तदन्वयः वर्तमानत्वान्वयः ।

एकदेशान्वयापत्तिं निरस्यति आह—एतौ वेति । व्यापारवत्त्वाश्रय इति चान्वयबोधः । अन्वयाऽन्वये निरूपितत्वसम्बन्धेन व्यापारस्यान्वये तथैवैकदेशान्वयतादवस्थ्यात् । एवं च पूर्वकल्पे दर्शितार्थे वर्तमानत्वान्वयो व्यापारेऽत्र तृतीयार्थोऽनुपेयः, किन्तु चैत्रेण पच्यमानस्तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वेऽपि व्यापाराश्रयौ पृथगेव शक्यौ । व्यापारस्तृतीयार्थविशेषणतया विशेष्यतया अन्यतमसम्बन्धेन धात्वर्थे फले विशेषणतया चान्वेति, फलं चाश्रये, आश्रयत्वांशेन कर्मणीति ध्येयम् । नन्वेकपदजन्योपस्थितिविषययोः परस्परमन्वयानभ्युपगमात् आह—एवकारस्येवेति । तथा च तत्रैवापि एकपदार्थयोरन्वयोऽभ्युपगत इति भावः । ननु तत्रापि अन्ययोगव्यवच्छेदविशिष्ट एकार्थो न तु अन्ययोगव्यवच्छेदौ पृथक् शक्यौ इत्यत आह—अन्ययोगेति । 'अतिप्रसक्तत्वादिति पार्थान्यस्मिन्नपि तत्सत्त्वादित्यर्थः । तथा च पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र पार्थ एव धनुर्धरोऽस्तीत्यपि भ्रमः स्यात् । पार्थान्यगुणादिनिष्ठधनुर्धरव्यवच्छेदस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । शक्याप्रसिद्धिरिति । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ तादृशव्यवच्छेदस्य अप्रसिद्धत्वे केवलान्वयित्वेन तत्तादात्म्यस्यापि केवलान्वयितया तत्सामान्याभावस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । बाधितत्वं च पार्थ एवेत्यादाविति हेतुः । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ समवेतत्वादिरूपान्ययोगव्यवच्छेदस्य बाधितत्वं चेत्यर्थः । गुणत्वादेस्तादात्म्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वे अन्यत्वस्यैव समवेतत्वादिरूपत्वात् गुणेऽपि तद्विशिष्टाधारत्वात् पार्थविशिष्टधनुर्धरादौ बाधितत्वात् पार्थस्यापि किञ्चिद्भेदवत्त्वात् अन्यत्वादिति भावः । दूषणान्तरमाह—पार्थान्ययोगेत्यादि । योगश्च सम्बन्ध-

योगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रतीतिप्रसङ्गः। तस्य ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यवच्छेदेन शक्यत्वे च स्वत्वस्याननुगमाच्छक्यानन्त्यं, नीलो घटो नास्ती-

त्यत्र। तस्य अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य । ततः पार्थिवसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य सामान्याभावस्य विशेषाभावतो भिन्नत्वात् अन्यविशेषणतया च नान्वयनिवृत्तिरिति भावः ।

ननु पार्थिवत्वं चेति हेतुः, पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ समवेतान्ययोगव्यवच्छेदे पार्थिवत्वं चेत्यर्थः । पृथिव्या अपि किंचिदपेक्षया अन्यत्वादिति भावः । पार्थं पृथिव्यामेवेत्यादाविति । गन्धविशिष्टे पृथिव्यां पार्थिवान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः इति व्याख्याने, तदसत् । अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धतया ततोऽन्यत्वादित्यभिसन्धानात् ।

केचित्तु 'पार्थं पृथिव्यामेवेत्यादाविति शक्यत्वसिद्धिरित्यभ्युपगन्तव्यम् । 'पार्थिवत्वं चेति चकारो व्यर्थः । तथा च पार्थं एव घटत्वे इत्यादौ शक्यत्वसिद्धिर्बाधितत्वं वा इति योजना । अन्ययोगव्यवच्छेदनान्यतादात्म्यस्य तत्र पार्थिवत्वाभावेन तत्सामान्यव्यवच्छेदस्य शक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु घटत्वं ज्ञानविशेषरूपं येन समवायादिसंबन्धेन तादात्म्यं तेन संबन्धेनान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावो ऽप्रसिद्धः । समवायाद्यवच्छिन्नप्रसिद्धत्वात् उक्तं 'पार्थिवत्वं चेति । घटत्वे पार्थिवत्वं चेत्यर्थः । पार्थत्वापि किंचिदपेक्षया अन्यत्वादिति भावः । मूल-मान्यत्वात्-पार्थं इति । घटत्वत्वं येन संबन्धेन तादात्म्यं तेन संबन्धेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्येत्यर्थः । तत्र तत्संबन्धेनान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धावपि प्रसिद्धत्वम्, तत्र समसंबन्धेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावात् । अन्यत्वादिति सामान्याभावस्य विशेषाभावतो भिन्नत्वात्, अन्यप्रकारेण च नान्वयानुपपत्तिरित्याहुः ।

अननुगमादिति-पार्थत्वादिघटत्वादिरर्थः । शक्यानन्त्यं शक्यतावच्छेदकानन्त्यम् । स्वत्वाननुगमे प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनान्यतादात्म्यत्वावच्छेदस्य विशिष्टस्यैव शक्यत्वस्य सम्भवात् । न चैवं पार्थं एव घटो इत्यत्रापि एव इत्यस्यापि शक्यत्वमित्यादिति वाच्यम् । नीलो घटो नास्तीत्यादाविव अन्ययोगव्यवच्छेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव समभिव्याहारानिर्दिष्टतया प्रतियोगिताभावत्वात् शक्यतावच्छेदकत्वान्वयबोधेऽपि घट-

स्यादौ नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव पार्थ एवेत्यादावपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नस्याभावप्रतीतिः । समानं चेदं कृतौ कालान्वयवादिनाम् । धात्वर्थानुकूलव्यापारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यत इत्यादिव्यवहारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेः, न तु तत्र प्रत्ययस्य

र्थविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहारेणैवकारप्रयोगः, तद्धर्मावच्छिन्नान्ययोगत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव शक्त्या संसर्गतया भानेन तादृशव्यवहारासंभवादिति ध्येयम् । नन्वन्ययोग-व्यवच्छेदयोः खण्डशः शक्यत्वेऽपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य दुरुपपादत्वमस्त्येव इत्यत आह-नीलो घट इति । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संसर्गत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः । ननु सुबर्थे पदार्थतावच्छेदके व्यापारे चाख्यातार्थवर्तमानत्वान्वयबोधे व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । एवं व्यापाराश्रययोः पृथक् शक्यत्वे शक्तिद्वयकल्पना च मण्डनमते दोष इत्यत आह-समानमिति । 'इदम्' एतादृशकल्पनम् । कालान्वयेति । वर्तमानत्वाद्यन्वयेत्यर्थः । तन्मतेऽपि चैत्रेण पच्यते इत्यादौ तृतीयार्थे कृतिवर्तमानत्वान्वयात् पचमान इत्यादौ दर्शितस्य कर्तुरेकदेशे वर्तमानत्वान्वयात् किंवा कृतितदाश्रययोः पृथगेव शक्त्यन्तरस्य वाच्यत्वादिति भावः ।

केचित्तु नन्वेकपदार्थयोः परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वाद्वा तत्र शक्यतावच्छेदकद्वयमास्थीयत इत्यत आह-समानं चेति । 'इदं' एकपदार्थयोः परस्परमन्वयविरहम् । पचतीत्यादावेकपदार्थयोरपि कृतिवर्तमानत्वयोरन्वयस्य तेनाभ्युपगमात् एवं विशेषे तयोरन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भाव इति व्याचख्युः ।

ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलावच्छिन्नव्यापारस्याविदं न सुकरमकर्मकत्वं किंतु सकर्मकत्वमेव । तथाच संयुज्यतेऽपि सकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह-धात्वर्थेति । महीरुहादाविति । श्येनमात्रकर्मजन्यश्येनसंयोगवति महीरुहादावित्यर्थः । ननु महीरुहः संयुज्यत इत्यत्र बाधेन व्यापारानभिधाने तु श्येनः संयुज्यत इत्यत्र व्यापाराभिधानमस्तु बाधकविरहादित्यत आह-संयोगवत्त्वमात्रेति । संयोगाश्रयत्वमात्रेत्यर्थः । न तत्र प्रत्ययस्य व्यापारवाचित्वेति किंतु यथायथमाश्रयत्वमेव प्रत्ययार्थ इति भावः । न सकर्मकत्वमिति । तथाच यद्धात्वर्थफलेन व्यापारो बोध्यते तद्धातुरेव सकर्मकः । अनुगतसकर्मकत्वानिरुक्तावपि क्षतिविरहादिति भावः । ननु तथापि

व्यापारत्वावच्छिन्नेति न सकर्मकत्वम् । संयोग इत्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतीतेर्घञादेः प्रयोगसाधुतामात्रत्वमिति मण्डनमनानुयायिनः ।

नन्वेवं, पचतीत्यादौ पाकानुकूलवर्तमानयत्नाननुभवप्रसङ्गात् । फलानुकूलादृष्टवत्यपि पचतीत्यादेर्विभागाद्यनुकूलपूर्वसंयोगादिमति निश्चलादावपि चिरगे त्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसङ्गाच्च ॥ १६ ॥

संयोग इत्यादौ घञादिना व्यापाराभिधानात् सकर्मकत्वं तस्य दुर्वारमेवात आह—संयोगेति । प्रयोगसाधुतामात्रमिति, धातुना संयोगबोधने आकाङ्क्षासम्पादकमात्रमित्यर्थः ।

यत्नाननुभवेति—यत्नत्वविशिष्टाननुभवेत्यर्थः । यत्नत्वं मतमिदम् । व्यापारस्यान्यैत मते आख्यातत्वावच्छेदकत्वादिति भावः । न चाख्यातस्य यत्नत्वेनैव तथाऽनुभवो भविष्यतीत्यत आह—फलेति । पचतीत्यादेरिति । प्रयोगस्य प्रसङ्गादित्यन्वयः । अव्यवसाधारणानुकूलस्य सकर्मत्वाभाव दोष इत्यत आह—विभागेति । न च तत्राख्यातस्यापि यत्नमेवार्थ इति वाच्यम्, विभागानुकूलस्यैव तन्मते धात्वर्थतया यत्नाश्रयत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तु विभागानुकूलस्य दृश्यैव धात्वर्थतया तदाश्रयत्वस्याख्यातार्थस्य तत्राभावान्न तत्प्रसङ्गः । न चाख्यातस्य स्पन्दत्वादिरूपेणैव व्यापारे शक्तिरिति वाच्यम्, धातोर्नानार्थत्वापत्त्या तत्त्वेन तया आख्यातस्य तत्त्वेन शक्तौ गौरवादिति भावः । एतदभ्युपगम्य, क्रियायां पाकविभागाद्यनुकूलत्वं तस्यैव तन्मते धात्वर्थस्याख्यातार्थव्यापारे संसर्गः स्यात् । न च तथापि चैत्र पचतीत्यादौ आख्यातार्थयत्नप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन प्रामाणिकत्वमत्र निरूढस्यापलापानर्हम् इति वाच्यम्, तन्मतेऽपि प्रवृत्तित्वस्य आख्यातशक्यतावच्छेदकत्वात् । अचेतने अग्निः पचतीत्यादौ च व्यापारे लक्षणा । स च व्यापारः संयोगादिरेव । न चैवं पचतेरर्थो विक्लित्त्यर्थं कृतिसाध्यत्वस्यान्वयापत्तिः । कृतेः कृतिसाध्यत्वाभावात् । विक्लित्त्यर्थं कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादिरूपान्वयितानियमेन धात्वर्थफले तदन्वयप्रसङ्गादिति वाच्यम्, तत्र धातोः फलानुकूलव्यापारे लाक्षणिकतया धात्वर्थ एव विक्लित्त्यर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादीनामन्वयसम्भवात् । वस्तुतस्तु पचतीत्यादौ

१ तत्र च इति पाठः । २ यत्नानुभ० इति पाठः ।

धातुतः फलानुकूलस्पन्दत्वादिप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन प्रामाणिकानुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्येव तन्मते दोषो बोध्यः ॥ १६ ॥

(राम०) मण्डनमतं दूषयितुमुत्थापयति–धातोरर्थ इति । फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वेन सिद्धान्तसिद्धस्य गम्यादिधातोः फलमर्थ इत्यर्थः । व्यापारमात्रमिति । आख्यातस्यार्थ इत्यन्वयः । मात्रपदेनानुकूलत्वव्यवच्छेदः । नन्वेवं पचतीत्यादौ व्यापारे कथं धात्वर्थफलानुकूलत्वस्य लाभ इत्यत आह–आख्यातस्येति । अन्वेति । धात्वर्थफलाख्यातार्थव्यापारयोर्जन्यजनकभाव इत्यर्थः । लडादीति । चैत्रः पचतीत्यादौ लडर्थो वर्तमानत्वं चैत्रः पक्ष्यतीत्यादौ लृडर्थं इत्यादौ भविष्यत्त्वमन्वेतीत्यत्रान्वितम् । एकपदेति । एकेनाख्यातपदेन व्यापारवर्तमानत्वयोर्बोधनादिति भावः । तत्रैव आख्यातार्थव्यापार एव ।

भावप्रत्ययस्येति । पाक इत्यादिस्थले भावविहितस्य घञादेरित्यर्थः । व्यापारोऽर्थः, अनुकूलत्वं संसर्ग इति भावः । नन्वेतन्मतेऽपि घञो व्यापारबोधकत्वे मानाभाव इत्यत आह–तेनेति । व्यापारस्य घञर्थत्वाभावे पाको भविष्यतीत्यादौ धात्वर्थफल एव भविष्यत्त्वादेरन्वयो वक्तव्यः, तथा च विक्लित्तिरूपफलानुकूलव्यापारस्य वर्तमानत्वेऽपि विक्लित्त्युत्पादकतायां पाको भविष्यतीति प्रयोगो यस्तु तथा न भवति स स्यादित्यर्थः । व्यापारस्य घञर्थत्वाभावे दूषणान्तरमाह–न चेति । व्यापारविगमे व्यापारीभूतवृक्षादिसंयोगादिनाशे । फलत्वे विभक्तिरूपफलसत्त्वे । इतीत्यस्य नेत्यनेनान्वयः । अनयोर्नयोरिष्टापत्तावपि न प्रतीकार इत्यभिप्रेत्याह–नापीति । गमनमित्यत्र भावयुक्ते व्यापारार्थत्वाभावे गमनमित्यस्य संयोग इत्येवार्थः । तथा च घटभूतलयोर्मिथो गमनमित्यस्य योग्यत्वापत्तिः । व्यापारस्य घञर्थत्वे च स्पन्दरूप एव संयोगानुकूलव्यापारो गमनमित्यस्यार्थो भविष्यति स च नोभयत्रेति नोक्तप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मलक्षणं न संभवति असंभवात् । अन्यत्र कर्मत्वं दुर्वचमिति कथमेतदित्यत आह–प्रत्ययेति । प्रत्ययोपनीतो यः धात्वर्थजन्यव्यापारस्तज्जन्यं यत्फलं तच्छालित्वमेव कर्मत्वमित्यर्थः । परत्वं स्वभिन्नत्वम् । इदं च यत्र ग्रामादौ कर्मत्वं प्राप्तं तत्परम् । इत्थं च प्रत्ययोपनीतपरत्वाद्वरादे गमिधात्वर्थकर्मत्वस्य स्वस्मिन् स्यात् । स्वभिन्नसमवेतात्मकव्यापारजन्यधात्वर्थशालित्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वादिति 'प्रत्ययोपनीतेति । तदानुत्तरप्रत्ययसन्निधाने-

रयर्थः । गच्छतीत्यादौ चाहष्टादिरूपाहष्टानुकूलविशेषपर्यवसानत्वात् स्पन्दस्यैव बोध इति न तत्राहष्टस्य प्रतिपाद्यतेति भावः । परसमवेतत्वानुपादानेऽपि स एव दोष. स्यादिति तदुपादानम् । वर्तमान आदेस्तत्तत्क्रियादिरूपकालोपाधिरूपप्रत्ययोपनीतपरसमवेत व्यापारता तज्जन्यधात्वर्थसंयोगादिशालित्वमादाय स एव दोष इति व्यापारेति । व्यापारपदोपादानाच्च व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतस्वलाभाभोकदोष । धात्वर्थपदानुपादाने च पूर्वदेशादौ गम्यादिकर्मत्वापत्तिः । प्रत्ययोपनीतपरसमवेतस्पन्दरूपव्यापारजन्यविभागादिशालित्वादिति तदुपादानम् । विभागादेश्च न गम्यार्थत्वमिति नातिप्रसङ्गः । एवं चेति द्वितीयादेराधेयत्वार्थत्वे चेत्यर्थः । फलनिष्ठेति । निरूढार्थत्यर्थः । नन्वेवं कर्तृकर्मप्रत्ययस्थले तुल्यवत्सम्बन्धबोधानुपपत्तेः वैपरीत्येन कर्तृकर्मव्यवहारापत्तिरित्यत आह—फलेति । तथा च धात्वर्थविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेष्यकबोधजनकप्रत्ययस्य कर्तृप्रत्यय , धात्वर्थविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेषणकबोधजनकप्रत्ययश्च कर्मप्रत्यय इति न वैपरीत्यमिति भावः ।

आख्यातार्थव्यापारस्य धात्वर्थविशेष्यतयाऽन्वयस्य पचतीत्यादिस्थले स्वीकारेऽपि पच्यते इत्यादौ व्यापारविशेषणकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधो न संभवति, तत्कल्पने तिङ्विरोधादित्यत आह—वस्तुतस्त्विति । तथा च कर्मप्रत्ययस्थले आख्यातार्थव्यापारो न भासते किन्तु तृतीयार्थव्यापार एवेति बोध्यमिति भावः । ननु कर्मप्रत्ययस्थले फलस्य धात्वर्थस्य कथं नामार्थे तण्डुलादौ भेदेन साक्षादन्वयो व्युत्पत्तिविरोधादित्यत आह—सामानाधिकरण्येति । तृतीयपक्षे नामार्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादुक्तोपाधिरित्यर्थः ।

स्वराकाङ्क्षायोग्यतादिगम्यम्। ननु मृगोऽस्तीत्यादौ सामान्यहरिणपदाविशेषवाचकान्मृगपदात् पशुर्हरिण इत्याकारकशाब्दबोधवारणाय एकपदोपात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वयः प्रसिद्ध इति कथमेकपदोपात्तयोर्धात्वाश्रययोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयो भविष्यतीत्याशङ्कामपाकर्तुमाह—एवकारस्येत्येति । पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वे पार्थान्ययोगव्यवच्छेदबोधाय यथाऽन्ययोगे व्यवच्छेदे च खण्डशक्तिरेकपदोपात्तयोश्च विशेषणविशेष्यभावेनान्वयो व्युत्पन्नस्तथा सामानाधिकरण्येऽपि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ खण्डशक्तिस्वीकारेऽन्यैकदेशे अन्यत्वे पार्थादेरन्वयो वाच्यस्तथा च तत्र लाघवादन्ययोगव्यवच्छेदे एकैव शक्तिरिति [illegible]मित्यत आह—अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्येति । उभयाभावविशिष्टाभावसाधारणस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्येत्यर्थः । अतिप्रसङ्गवशात् पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ पार्थान्ययोगघटोभयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-व्यवच्छेदस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य प्रसक्तत्वादावपि सत्त्वात् । तथा च पार्थ एव द्रव्यत्वमित्यादेरपि प्रसङ्ग इति भावः । अन्यायासिद्धिरिति । अन्ययोगस्य केवलान्वयित्वात् तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदे एवकारस्य शक्तिर्वाच्या । स चासमवेताभावादावेव प्रसिद्ध[1] इति नाप्रसिद्धिरित्यत आह—बाधितत्वमिति । पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वेऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य बाधितत्वमित्यर्थः । तथा च पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादिप्रयोगोऽयोग्यः स्यादिति भावः । इदं च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते, अन्यथाऽन्यसमवेतत्वाभावस्य कालेन समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्रसिद्धेरपरिहारादिति ध्येयम् । नन्वन्यसमवेतत्वन्यूनवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतात्वमेव एवकारवाच्यतावच्छेदकम् । तच्च पदार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदेऽपि तिष्ठति । पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्याप्यधिकं त्विति न्यायेन साक्षात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् गौरवेण पार्थभेदविवक्षणादित्यत आह—पार्थ एवेत्यादाविति । पार्थपदं सप्तम्यन्तं धनुर्धरत्वमिति विशेष्यत्वम् । अन्यथा पदस्य प्रथमान्तत्वे, तस्य ततोऽन्यत्वादित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । तस्य पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य । ततः अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदात् । यदप्यधिकं प्रविशति न्यायेन सोऽपि शक्य एव तथाप्यन्यसमवेतत्वव्यापकवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकव्यवच्छेदत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टाभावोभयाभावमादायातिप्रसङ्गेनान्यसमवेतत्वस्य पर्याप्त-

१ प्रतिसिद्ध इति पाठः ।

प्रतियोगितावच्छेदकताकेति भवतश्च तत्रायं दोष इति भामती सूक्ष्मदृष्टिः । स्येति । पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवकारस्य शक्ति- कल्पने चेत्यर्थः । अननुगमात् पार्थपृथिव्यादिभेदेन नानात्वात् । शक्यानन्त्यं पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ पृथिव्यन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यव- च्छेदस्य शक्यत्वेन शक्यानन्त्यमिति भाव । नन्वन्यसमवेतत्वादौ व्यवच्छेदे च खण्डशक्तावपि कथं पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगि- ताकव्यवच्छेदस्य बोधस्तेन रूपेण शक्तेरकल्पनादित्यत आह-नील इत्यादि । नीलघटत्वावच्छिन्नस्याभावस्य प्रतीतिरित्यर्थः । अन्वयितावच्छेदकत्वावच्छिन्न- प्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिबललभ्यत्वेन पार्थान्यसमवेतत्वरूपान्वयिताव- च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यवच्छेदे प्रतीयत इति भाव । नन्वेकपदो- पात्तयोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयस्यानङ्गीकारे अगत्या शक्यानन्त्यं स्वीकार्य- मित्यत आह-समाने चेदमिति । कृतौ आख्यातार्थकृतौ, पाकेति, वर्तमान- त्वादीत्यर्थः । तथा च नैयायिकमते एकपदोपात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वय , यथा पचतीत्यादौ तथा पचमान इत्यादौ मण्डनस्यापीति भाव । ननु येन तण्डुलः पच्यत इत्यादिवत् महीरुहेण विहगः संयुज्यत इत्यादावपि महीरुह- वृत्तिव्यापारजन्यधात्वर्थसंयोगाश्रयत्वमर्थो वाच्य. । तथा च निश्चले विह- गादिकर्मजन्यसंयोगशालिनि महीरुहादौ महीरुहेण विहग संयुज्यते इति प्रयोगो योग्य स्यादित्यत आह-धात्वर्थेति । ईदृशव्यवहारानभ्युपगम आह-संयोगेनेति । महीरुहवृत्तिसंयोगाश्रयो विहग इत्याकारिकाया एव प्रती- तेरित्यर्थ । सकर्मकत्वं संयुजधात्वादीनां सकर्मकत्वमपीत्यर्थ । नन्वेवं पाक इत्यादिवत् संयोग इत्यादावपि संयोगानुकूलव्यापारः स्यादर्थ । तथा च निश्चले महीरुहादावपि संयोग इति प्रयोगो न स्यादित्यत आह—संयोग इत्यादा- विति । तथा च संयोग इत्यादौ कृतो न व्यापारवाचकतेति नोक्तदोष इति भाव. । ननु पचतीत्यादौ पाकगतवर्तमानत्वस्य न शाब्दबोधोऽपि कदाचिदाख्यातादिरूप एवेत्यत आह—पचतीत्यादेरिति । प्रयोगस्य प्रसङ्गादित्यग्रिमेणान्वयः । नन्वदृष्टव्याप्तत्वमनुकूलत्वमाख्यातार्थव्यापारे भासते तथैवाक्षादिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादिति नोक्तदोष इत्यत आह—विभा- गेति । त्यजतीत्यादेरिति । अत्र धात्वर्थो विभागः तदनुकूलश्च पूर्वदेशसंयोगः नासंयुक्तस्य विभाग इति युक्तेरिति भाव. ।

मण्डनमतं सम्यक् त्यजतीत्यादौ धात्वर्थविभागनिरूपितस्य स्पन्दवृत्ते- रनुकूलस्यैवाख्यातार्थव्यापारगतत्वेन भानाभ्युपगमात् कथमन्यथा कल्पानु-

कूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वमतेऽपि पचतीत्यादौ विक्लित्त्यनुकूलव्यापारत्वेनादृष्टादीनां न प्रतीतिरित्यस्मद्गुरुचरणसरोरुहद्वन्द्वम् ॥ २६ ॥

(रघु०) मण्डनमतं दूषयितुं तन्मतं दर्शयति—धातोरर्थः फलमिति । तथा च फलानुकूलव्यापारे धातोः शक्तिवादिनोऽपि फले शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया तेनैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः । नन्वेवं गच्छतीत्यादौ संयोगरूपफलानुकूलव्यापारबोधस्यानुभवसिद्धस्य कथं निर्वाह इत्यत आह—अनुकूलव्यापार इति । पदार्थैकदेशे अन्वयानङ्गीकारे त्वाह—व्यापारमात्रे वेति । ननु केवलव्यापारस्याख्यातार्थत्वे गच्छतीत्यादौ धात्वर्थसंयोगाख्यातार्थव्यापारयोः कथं जन्यजनकभावस्तत्राह—जन्यजनकभाव इत्यादि । नन्वेवं सति सर्वत्र फलस्य धात्वर्थत्वे गच्छति यजेतेत्यादौ संयोगस्वर्गादिरूपफले वर्तमानत्वेष्टसाधनत्वादेरभावात्तदन्वयानुपपत्तिरित्यत आह—लडादीत्यादि । लडाद्यर्थो वर्तमानत्वादिकं, लिङाद्यर्थ इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः । वर्तमानत्वादीत्यादिना भविष्यत्वादिपरिग्रहः । इष्टसाधनत्वादीत्यादिना कृतिसाध्यत्वपरिग्रहः । एकपदोपात्तत्वेति । एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वेनेत्यर्थः । तत्रैवेति । व्यापार एवेत्यर्थः । तथा चाख्यातार्थव्यापारे वर्तमानत्वादेरन्वयाङ्गीकारे आवश्यकत्वे वर्तमानत्वादेश्चरितार्थत्वादन्यत्राकल्पने लाघवमिति भावः ।

ननु फलस्य धात्वर्थत्वे ओदनादिरूपपाकफलानुत्पत्तिदशायां तदनुकूलपाकादिरूपव्यापारसत्त्वे पाको भविष्यतीति प्रयोगापत्तिः । तत्र निरर्थकपच्समभिव्याहृतपचधात्वर्थे ओदनादिरूपे फले वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वस्य सत्त्वादत आह—भावप्रत्ययस्य घञादेरिति, भावविहितस्य घञादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । अनुकूलव्यापार एवेति । तथा च तत्र भावविहितघञर्थतादृशव्यापारस्य सिद्धतया तत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वस्य बाधितत्वेन तथा प्रयोगापत्त्यसम्भवादिति भावः । तेनेति । भावविहितघञ्प्रत्ययस्यानुकूलव्यापारार्थकत्वेनेत्यर्थः । फलानुत्पाददशायामिति । ओदनादिरूपफलानुत्पाददशायामित्यर्थः । तादृशफलोत्पाददशायां तु तत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वस्यौदनादिरूपफलेऽभावेन तथाप्रयोगासंभवात्पचेतेवोचितमिति । घञोऽनुकूलव्यापारार्थकत्वे युक्त्यन्तरमाह—नवेति । व्यापारविगमे, पाकादिरूपव्यापारविगमे इत्यर्थः । पाको विगत इति । अत्र तदा धात्वर्थे ओदनादिरूपफले वर्तमानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपविद्यमानत्वस्य सत्त्वेन तथा प्रयोगापत्तिसम्भवादिति भावः । भाव-

विहितघञादीत्यनादिपदग्राह्यल्युट्प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे युक्तिमाह—नापीत्यादि । अत्र भावविहितल्युट्प्रत्ययस्य निरर्थकत्वे संयोगरूपफलमात्रस्य गमधात्वर्थे तस्य च घटभूतलोभयवृत्तितया घटभूतलयोर्मिथोगमनमिति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेति तस्य व्यापारार्थकत्वमावश्यकमिति भावः ।

नन्वेतन्मते कर्मत्वं न धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वम् । फलस्यैतन्मते धात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावेन तथा लक्षणस्यासंभवदुक्तित्वात् । नापि परसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं तत् । स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रयोगापत्तेः । विहगस्य स्वस्मात्परो यः स्वावयवस्तत्समवेतो यः स्वात्मकव्यापारः तज्जन्यधात्वर्थसंयोगात्मकफलशालित्वादित्यत आह—प्रत्ययोपनीतेति । प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यं यद्धात्वर्थफलं तच्छालित्वमेतन्मते कर्मत्वमित्यर्थः । तथाविधस्वात्मकव्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन न स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रत्ययप्रसङ्गः । न चात्र व्यापारपदं व्यर्थमिति वाच्यम्, व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्वप्राप्तये तस्योपादानात् । अन्यथा वर्तमानत्वादिः प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतकालोपाधिस्तज्जन्यधात्वर्थफलशालित्वेन स्वात्मनोऽपि कर्मत्वसम्भवे न स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रत्ययापत्तिः । न च तथापि धात्वर्थेति व्यर्थं गच्छतीत्यादौ पूर्वदेशस्यापि कर्मत्वापत्तिः, तथापि प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यफलं विभागस्तच्छालित्वात् तदुपादाने च न तथापत्तिः । तस्य धात्वर्थत्वाभावात् । अत्र परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थं । तस्य च कर्त्राख्यातस्थले आख्यातार्थव्यापारे कर्माख्यातस्थले च निष्कृष्टमते तृतीयार्थव्यापार एवान्वय इति । परत्वं तु धात्वर्थे आधेयतासम्बन्धेन यदन्वेति तदपेक्षया धात्वर्थेऽधिकरणतासंबन्धेन यत्रान्वेति तदपेक्षया च बोध्यम् । इत्थं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनकग्रामभिन्नसमवेतव्यापारवांश्चैत्रः । चैत्रेण ग्रामो गम्यते इत्यत्र चैत्रवृत्तिग्रामभिन्नसमवेतव्यापारजन्यसंयोगशाली ग्राम इति बोधः । ननु कर्त्राख्यातकर्माख्यातयोर्व्यापारत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वे कथमेकत्र कर्तृप्रत्ययव्यवहारोऽत आह—फलव्यापारयोरिति । तथा च फलस्य विशेषणत्वे व्यापारस्य विशेष्यत्वे कर्तृप्रत्यय इति व्यवहारः । एवं फलस्य विशेष्यत्वे व्यापारस्य विशेषणत्वेन च कर्मप्रत्ययव्यवहार इति भावः ।

ननु कर्माख्यातस्थले धात्वर्थफलस्य साक्षान्नामार्थेऽन्वयबोधाङ्गीकारे नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधो नाङ्गीक्रियते इति व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यत आह—

१ चैत्र इति यावत्—इति पाठः ।

वस्तुतस्त्विति । अधिकरणत्वमित्यादिग्रन्थमध्यस्थस्य पूर्वोक्त-अर्थं इत्येनान्वयः । ननु कर्माख्यातत्वकर्मकृतोऽप्याश्रयत्वबोधकत्वे तस्य नामार्थेऽन्वयबोधाप्रसङ्गः, नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्यानङ्गीकारादित्यत आह—कर्मकृत इति । आश्रय इति । यत्नश्चेत्यादिः । कर्तृकृतो यत्नाश्रयबोधकत्वे एकाकारबोधजनकत्वरूपार्थमाख्यातस्यापि यत्नत्वविशिष्टशक्तत्वापत्तिरत आह—कर्तृकृत इति । कर्तृकर्मेत्यादि । उपदर्शितोभयस्थले कर्तृकर्मभ्यां सह कृत्प्रत्ययार्थाभेदान्वयबोधस्यानुभवविरोधादित्यर्थः । जानातीत्यादिप्रयोग इति । आख्यातकर्मकर्तृत्वामिति शेषः । पूर्वोक्तैव रीतिरिति । आश्रयत्वविषयकत्वे कर्त्राख्यातकर्माख्यातयोराश्रयविषयौ च कर्तृकृत्कर्मकृतोरर्थ इत्यर्थः । सुवर्णं एवेत्यादि । पच्यत इत्यत्र व्यापारस्याख्यातार्थत्वाभावात् फले वर्तमानत्वान्वयबोधाङ्गीकारे व्यापारातरदशायां फलसत्त्वदशायामपि पच्यत इति प्रयोगापत्तिः । एवं पक्व इत्यादावाख्यातस्याभावेन तदर्थव्यापारेऽतीतत्वस्य बोध इति वक्तुमशक्यत्वेन धात्वर्थफलेऽतीतत्वस्यान्वयाङ्गीकारे फलध्वंसदशायां व्यापारनाशदशायां पक्वस्तण्डुल इति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति भावः । वर्तमानत्वादीत्यादिना अतीतत्वादिपरिग्रहः । ननु पचमान इत्यादौ शानच्प्रत्ययार्थैकदेशे व्यापार एव वर्तमानत्वादेरन्वयः स्वीकर्तव्यः । तथाच पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यत आह—पचमान इत्यादि । तथाच प्रकृतस्थले शाब्दव्युत्पत्तेः सङ्कोचः कल्प्यत इति भावः ।

सर्वत्र शाब्दव्युत्पत्तिस्वीकारे त्वाह—स्तो वेति । नन्वेवं यदि तत्र व्यापाराश्रयत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वं लोपप्रसङ्ग इत्यत आह—विशिष्टमिति । आश्रयत्वांशेन व्यापारविशिष्टाश्रयत्वमित्यर्थः । अन्यथव्युत्पत्तिमिति । एकपदोपस्थापितयोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधानङ्गीकारेणाकाङ्क्षाकार्यकारणभावसिद्धशाब्दबोधनियम इत्यर्थः । तथाचैकपदोपस्थाप्ययोः परस्परमन्वयबोधे बाधकाभावेन तादृशविशिष्टार्थबोधो नानुपपन्न इति भावः । नन्वेकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधो व्युत्पत्तिसिद्ध इत्यत्र मानाभाव इत्यत आह—एवकारस्येति । तथाचैकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधानङ्गीकारे पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थेऽन्ययोगव्यवच्छेदबोधोऽनुपपन्नः । एवकारस्यापि अन्ययोगे व्यवच्छेदे च प्रत्येकं शक्तिस्वीकारेणोपस्थितानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति भावः । नन्वेवकारस्योभयत्रापि स्वीकृतत्वे किन्त्वन्ययोगव्यवच्छेदविशिष्टव्यवच्छेद एव । तथाचोपस्थितान्वयबोधो नानुपपन्न इत्यत आह—अन्ययोगेत्यादि ।

अन्ययोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेदमात्रस्येत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वादिति । सर्वसाधारणत्वादित्यर्थः । तथा च पार्थ एव धनुर्धर इत्यादिवत्, चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्रयोगापत्तिः । चैत्रान्ययोगघटोभयव्यवच्छेदस्य चैत्रान्ययोगप्रतियोगिकस्य धनुर्धरे विद्यमानत्वादिति भावः । नन्वन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेद एव एवकारशक्यः । तथा च न चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्रयोगः । पार्थरूपधनुर्धरे चैत्रान्ययोगस्य विद्यमानतया धनुर्धरत्वावच्छेदेन चैत्रान्ययोगत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वादतस्तत्र दोषमाह–अन्ययोगत्वावच्छिन्नेत्यादि । अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपशक्याप्रसिद्धिः । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावरूपशक्याप्रसिद्धिदोषो न संभवति । जलसमवेते तस्य प्रसिद्धिसंभवात् । अतस्तत्र दोषमाह–बाधितत्वं चेति । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ गन्धे अन्यसमवेतत्वाभावस्य बाधितत्वं चेत्यर्थः । ननु तत्र गंधे अन्यसमवेतत्वव्यवच्छेदस्य बाधितत्वेऽपि पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभावस्य सत्त्वाबाधकत्वेन बोधसंभवात् । एवं पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ अन्यतादात्म्याभावाप्रसिद्धावपि पार्थान्यतादात्म्याभावस्य प्रसिद्धिसंभवेन बोधसंभवादतो दूषणान्तरमाह–पार्थ एवेत्यादाविति । तस्य पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य ततोऽन्यत्वात् । एवकारशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वात् । शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव पदादुपस्थितिसंभवेन एवकारात्पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदस्य प्रत्ययासंभव इति भावः । ननु स्वान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादौ एवकारस्य शक्तिः कल्पनीया । अत्र स्वपद यत्पदसमभिव्याहृतविभक्तिसमभिव्याहृत एवकारः श्रुतस्तत्परम् । तथा च नोपदर्शितानुपपत्तिस्तत्राह–स्वान्येत्यादि । स्वत्वस्याननुगमात् । पार्थपृथिव्यादिसाधारणानुगतस्वत्वस्याभावात् । पार्थान्ययोगव्यवच्छेदादौ एवकारस्य नानाशक्तिकल्पने शक्त्यानन्त्यम् । तथाचानन्तशक्तिकल्पनभिया उपदर्शितप्रकारो नादरणीय इति भावः । नन्वेवकारस्यान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च नानाशक्तिवादिमते कथं पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदबोध इत्यत आह–तस्मादित्यादि । यथा नीलो घटो नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्ने नीलस्यान्वयेन नीलघटत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयते तथा पार्थ एवेत्यादौ एवकारार्थे अन्यैक-

देशे भेदे पार्थस्यान्वयेनान्यस्य च योगेऽन्वयो न योगस्य च अवच्छेदेऽन्वयेन पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदः प्रतीयते इति समुदितग्रन्थार्थः । ननु कर्तृकृदर्थ-व्यापाराश्रयैकदेशे व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वयस्वीकारे मण्डनमते पदार्थः पदार्थेनान्वेति न ॥ पदार्थैकदेश इति व्युत्पत्तिसङ्कोच एव दोषः । व्यापाराश्रययोस्तस्य नानाशक्यत्वेनानन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्ग इत्यत आह—समानं चेति । तथाचाख्यातस्य कृतित्वेन कृतौ शक्तिवादिनापि कर्तृकृदर्थकृत्याश्रयैकदेशे कृतौ वर्तमानत्वादेरन्वयाभ्युपगमे उपदर्शितव्युत्पत्तिभङ्गः । कर्तृकृतः कृत्याश्रये च शक्तिद्वयस्वीकारेऽनन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्गोऽवश्यमभ्युपेय इति मतद्वयेऽपि समानमिति भावः । ननु आख्यातकर्तृकृतोर्व्यापारतदाश्रययोः शक्यत्वे संयुज्यते संयुक्त इत्यादावपि तथैव वक्तव्यतया युजधातोः सकर्मकत्वापत्तिः । प्रत्ययोपनीतधात्वर्थानुकूलव्यापारजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र वृक्षादौ संभवादित्यत आह—धात्वर्थेत्यादि । तथा च तत्र प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे तथाविधव्यापारविरहिणि वृक्षे तादृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । नन्वदृष्टवदात्मसंयोगादिरूपव्यापारस्य तत्र वृक्षादौ सर्वदा सत्त्वेन तत्र तथाविधव्यापारविरह एवाप्रसिद्ध इति संयुज्यत इत्यादौ प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वेनोक्तानुपपत्तिरतो दूषणान्तरमाह—संयोगमात्रप्रतीतेश्चेति । मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः । तथाच तथा सति तत्र व्यापारस्यापि बोधः स्यादिति भावः । न सकर्मत्वमिति । व्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन प्रत्ययोपनीततादृशव्यापारजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र कस्यचिदभावात् सकर्मत्वमिति भावः । ननु घञो व्यापारार्थत्वे भावे घञित्यनुशासनविरोधः । तादृशानुशासने घञः प्रयोगसाधुत्वमात्रप्रतीतेरत आह—संयोग इत्यादाविति । तथा च तादृशानुशासनं तत्स्थलाभिप्रायकमिति न दोष इति भावः ।

तत्रेत्यादि । तत्र लक्षणया तादृशानुभवोपपादने तु अवश्यवाच्यत्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं युक्तमिति भावः । मण्डनमते दोषान्तरमाह—फलेति तथा च 'पाकानुकूलासाधारणव्यापाराभाववति अदृष्टादिरूपसाधारणव्यापारवति पुरुषे पचतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गो मण्डनमते दुर्वार इति भावः । ननु साधारणजनकताश्रयव्यापारस्याख्यातार्थत्वेनोक्तदोष इत्यत आह—विभागादीति । चलति, इष्टापत्तिः संभवतीत्यतो निश्चलादावित्युक्तम् ॥ २९ ॥

(जय०) मण्डनमतं मंडयन्नाह—धात्वोरर्थे इति । फलं च वि[..]त्यादि । फलावच्छिन्नव्यापारस्यार्थत्वे नागृहीतविशेषणन्यायेन फलमात्रस्

---

१ खण्डयन्नादेत्यन्यत्र । चिन्त्यमेतत्सुधीभिः ।

तत्त्वौचित्यादिति भावः। अनुकूलत्वस्य संसर्गत्वे लाघवमभिप्रेत्याह—व्यापारमात्रमिति। नन्वेवं जानातीत्यादौ धात्वर्थ एव वर्तमानत्वादेरन्वयादत्रापि तथात्वे फलानुत्पादकाले व्यापारसत्त्वे पक्ष्यतीति स्यात्, न तु पचतीति व्यापारविगमे च फलसत्त्वे पचतीति स्यान्न तु पपाचेत्यत आह—लडादीति। यथासंख्येनान्वयः। वर्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्वभविष्यत्वयोः परिग्रहः। इष्टसाधनत्वादीत्यादिपदात्कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वपरिग्रहः। तत्रैव आख्यातार्थव्यापार एव।

धातोः फलार्थत्वे भावप्रत्ययघनादेर्निरर्थकत्वे वक्ष्यमाणदोषादाह—भावप्रत्ययस्येति। अनानुकूल्याकृत्यादिव्यावृत्ता भावना। तेन चैत्र इन्धनादिकं वा पाकयतीत्यादिर्न व्यवहारः। तादृशानुकूलता संसर्ग इत्येव न्यायः। ननु व्यापारभविष्यत्वातीतत्ववर्तमानत्वानामेव परंपरया फलेऽन्वयो वाच्य इति न पूर्वोक्तदोषोऽत आह—नापीति। मिथ इति। उत्तरसंयोगरूपधात्वर्थफलस्य द्विनिष्ठत्वादिति भावः।

नन्वेव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वं व्याहतमत आह—प्रत्ययेति। चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रभिन्ने ग्रामावयवे समवेतो यो ग्रामादिरूपो व्यापारस्तज्जन्यसंयोगादिरूपफलशालिन्यतिप्रसक्तस्य वारणाय प्रत्ययोपनीतत्वं व्यापारविशेषणम्। ग्रामादिस्तु न प्रत्ययोपनीत इति भावः। प्रत्ययोपनीतस्वसंदजन्यधात्वर्थसंयोगाद्यात्मकफलशालिनि चैत्रेऽतिप्रसङ्गवारणाय परसमवेतेति। गमनात्मकश्च व्यापारो न चैत्रान्यसमवेत इति भावः। चैत्रो गच्छतीत्यादौ प्रत्ययोपनीतः परसमवेतः सूर्यक्रियादिरूपवर्तमानत्वादिस्तज्जन्यसंयोगभागित्वम्। चैत्रो गच्छेत्यादौ प्रत्ययोपनीतव्यापाराश्रयश्चैत्रोऽपि चैत्रावयवे समवेतस्तज्जन्यफलशालित्व चैत्रेऽपीति पुनरतिव्याप्तेर्वारणाय व्यापारेति। व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतेत्यर्थः। तादृशव्यापारजन्यसाक्षात्कारशालिन आत्मनो गमनादिजन्यविभागशालिनः पूर्वदेशादेश्च वारणाय धात्वर्थेति। तद्धात्वर्थेत्यर्थः। फलेति स्वरूपकथनम्। फलादेर्धात्वादिलभ्यत्वादाधेयत्वद्वितीयार्थमाह—फलेति। आदिपदाभ्यां कर्मकर्तृप्रत्ययोगयथाः परिग्रहः। अन्वयप्रकारमाह—एवं चेति। अत्र फलविशेषो विक्लित्तिः। व्यापारः कृतिर्न वह्निसंयोगस्तस्य चैत्रावृत्तित्वात्। गच्छतीत्यादौ च क्रिया रथादिसाधारण्यादिति बोध्यम्। ननु यद्युभयत्रैव व्यापारोऽर्थस्तदा कर्तृकर्मप्रत्ययव्यवहारभेदो न स्यादत आह—फलेति। तथा च फलविशेषणकस्वार्थव्यापारविशेष्यकबोध-

जनकप्रत्ययत्वं कर्तृप्रत्ययत्वं स्वार्थव्यापारविशेषणकफलविशेष्यकबोधजनकप्रत्ययत्वं च कर्मप्रत्ययत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । कर्तृकर्मणोर्मुख्यविशेष्यतानिबन्धनोऽपि व्यवहारभेदो बोध्यः ।

संख्याकालादिभेदविशिष्ट–धात्वर्थप्रत्ययजन्योपस्थितेर्धात्वर्थविशेषणकबोधे हेतुत्वात्, धात्वर्थस्य फलस्य भेदेन प्रातिपदिकार्थेऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्चाह–वस्तुतस्त्विति । इत्थं च चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यत्र चैत्रस्तृतीयार्थे व्यापारे, व्यापारः फले, फलमधिकरणत्वे, अधिकरणत्वं च तण्डुले प्रकार इति बोध्यम् । फलाश्रय इति । तथा च चैत्रेण ग्रामो गत इत्यत्र तृतीयार्थो व्यापारः, स च धात्वर्थे फले, फलं चाश्रये, आश्रयश्चाभेदेन ग्रामादावन्वेतीति भावः । व्यापाराश्रय इति । चैत्रो ग्रामं गत इत्यादाविति भावः । सामानाधिकरण्यानुरोधात् अभेदान्वयानुरोधात् । नन्वेवं जानातीत्यादौ फलव्यापारयोरप्रतीतेः का गतिरत आह–जानात्यादाविति । तत्र धातोर्ज्ञानादिकं, प्रत्ययस्याश्रयविषयत्वादिकं वर्तमानत्वादिकं चार्थः । वर्तमानत्वादेश्च धात्वर्थ एवान्वय इति भावः । पूर्वं समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वय इत्युक्तम् ।

व्यापारस्य कर्माख्यातस्थले तृतीयार्थत्वे च कुत्र तदन्वय इत्यत आह—सुबर्थे इति । तृतीया कर्तृविहितषष्ठ्योः साधारण्याय सुबर्थत्वेनाभिहितम् । वर्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्व–भविष्यत्वयोर्लिङाद्यविषयसाधनत्वादेश्च परिग्रहः । फलार्थकधातूत्तरप्रत्ययार्थीनवर्तमानत्वाद्यन्वयबोधे प्रत्ययजन्यव्यापारोपस्थितिरेव तन्त्रमिति भावः । ननु पचमान इत्यादौ कर्तृकृदर्थैकदेशे व्यापारे कथं वर्तमानत्वाद्यन्वय इत्यत आह—पचमान इति । वर्तमानत्वातीतत्वभेदेनोदाहरणद्वयम् ।

हतां वेति । तथा च व्यापारस्य नैकदेशत्वमिति भावः । नन्वेकपदार्थयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्कथं व्यापारान्विताश्रयरूपविशिष्टलाभ इत्यत आह–एवकारस्यैवेति । तथा च तत्रैवात्रापि तथान्वयो नाव्युत्पन्न इति भावः । ननु तत्रान्ययोगव्यवच्छेदो विशिष्ट एवार्थोऽस्त्वत आह–अन्ययोगप्रतियोगिकेति । अतिप्रसक्तत्वादिति । तथा च सत्त्वादिनिष्ठस्य पृथिव्यन्यसमवेतत्वस्य द्रव्यत्वेऽप्यमानत्वात्पृथिव्यामेव द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोगप्रसङ्ग इति भावः । शक्त्या प्रसिद्धिरिति । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादावन्यतादात्म्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य केवलान्वयित्वात्तदवच्छिन्नव्यवच्छेदोऽप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

न च पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादावन्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावो नाप्रसिद्ध इति वाच्यम् । समवेतत्वापेक्षयाऽन्यसमवेतत्वस्य गुरुत्वेन तत्रापि तदवच्छिन्ना-भावाप्रसिद्धितादवस्थ्यात् । यदि च गुरुधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकस्तदा-त्वाप्रसिद्धेरभावात्सर्वसाधारण दोषमाह—बाधितत्वं चेति । अन्यसमवेतत्वा-वच्छिन्नाभावः सामान्यादौ प्रसिद्धोऽपि गन्धादौ बाधितः पृथिव्या अपि जलाद्यपेक्षयान्यत्वादिति भावः । ननु सावधानवतारस्थले तत्प्रसिद्धिरस्त्वत आह—पार्थ एवेत्यादि । पार्थ इति सप्तम्यन्तम् । पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्य पार्थान्य-समवेतत्वत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य । ततः अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदात् । असमवेतमाननिष्ठात् । तथा च शक्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् तद्बोधो न स्यादिति भावः । पार्थ एव धनुर्धर इत्यभिप्रायेणान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्ना-भावस्याप्रसिद्धत्वेन तस्य ततोऽन्यत्वादित्यस्यासंगतिर्बोध्या । एवकारस्यमेव शक्तावच्छेदक, न तु तत्तत्स्थलीयैवकारत्वम् । येन प्रकृतस्थलीयैवकारशक्त्या प्रसिद्धया तत्र इत्यस्यानुपपत्तिः स्यात् । इत्थं च तत्र एवकारशक्यतावच्छेद-कावच्छिन्नादन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावादित्यर्थ इत्यपि भ्रमः । ननु मत-मतेऽप्यन्ययोगस्य व्यवच्छेदे प्रतियोगितामात्रेणान्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया वाऽन्वये विवक्षितार्थालाभ इत्यत आह—नीलो घटो नास्तीति । यथा नञर्था-भावे विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिबलाल्लाभं तथा यथाश्रुत एवकारार्थव्यवच्छेदेऽपीति भावः । इदं एकपदार्थयोः परस्परान्वयि-त्वम् । तथा च कृतिवर्तमानत्वयोरेकपदार्थयोः परस्परान्वयवदत्रापि तथाऽन्वयो नाव्युत्पन्न इति भावः । नन्वेवमाख्यातमात्रस्य व्यापारवाचित्वे सयुज्यिप्रभृते-र्ऽपि सकर्मकत्वे चैत्रो ग्राम सयुज्यते इत्यादिप्रयोग स्यादत आह—धात्वर्थेति । धात्वर्थः संयोगस्तदनुकूलव्यापारः क्रियारूपः । नन्वेवमपि सयुज्यत इत्यत्र चैत्रस्य संयोगानुकूलकर्मवत्त्वे बाधविरहाद्व्यापारवानित्यसमवात्सकर्मकत्वं स्यादत आह—संयोगवत्त्वमात्रेति । तथा चात्र नैयायिकानामिवास्माकमप्याख्यातस्याश्रयत्वं कृतश्चाश्रय एवार्थ इति प्रत्ययोपनीतव्यापाराभावाच्च सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वे-वमपि सयोग इत्यादौ घञादिना व्यापाराभिधानाद्धातोः सकर्मकत्वं स्यादत आह—संयोग इति । मण्डनेनानुक्तस्याभिधानान्मण्डनमतानुयायिन इत्युक्तम् ।

पाकेति । पाकस्य धात्वर्थत्वाभावाद्यत्नत्वेन यत्नस्य चाख्यातार्थत्वाभावात् पाकानुकूलयत्नत्वेन बोधो न स्यादित्यर्थः । ननु लादृशबोधो लक्षणया शक्ति-

---

१ अन्यसमवेतत्वेति पाठान्तरम् ।

तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्व्यापारविशेष एव धात्वर्थः । सर्वत्र धात्वाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्यावर्तमानत्वादिकं क्वचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थ इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गादनुपादेयम् ॥ १७ ॥

इति महोपाध्याय—श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यकृत
आख्यातवादः समाप्तः ।

क्रमेण वा भविष्यतीत्यत आह—फलेति । नन्वसाधारणानुकूलत्वस्य संसर्गत्वाभावमपीत्यत आह—विभागेति । विभागाद्यनुकूलस्पन्दस्य त्यजिधात्वर्थत्वाभावप्रसंग इति भावः । ननु विभागस्य परंपरया कृतौ यादृशमनुकूलत्वं तादृश एव संसर्ग इति नायमपि दोष इति चेत्, तथापि निराकृतं प्रागेव व्यापारत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वं यत्नत्वस्य लाघवेन तस्यौचित्यात् । यत्नादेः शक्यन्तरकल्पनायां गौरवाज्जानाति संयुज्यते जानीयात्संयुज्यादित्यादौ धात्वर्थे प्रत्ययार्थान्वयस्य कर्तृमात्रत्वर्षेण तथात्वौचित्याच्च । किं च प्राचित्कस्पंदादिरूपक्रियाया अपि धातुना प्रतिपादनात्स्पंदत्वादेः धर्मोगत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वाभावाच्च शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्वारम् । यत्र च फलापेक्षया व्यापारो गुरुस्तत्रास्तु फलेनार्थो व्यापारे लक्षणा, पृथक्कालेऽयोगमादिति दिक् ॥ १८ ॥

(मथु०) गुरुमतमाह—तत्र तत्रेत्यादिना । तत्तत्फलेति । तानि तानि फलानि संयोगविभाग-विक्लित्ति-स्वत्वविशेषादिरूपाणि, तदनुकूलो व्यापारविशेष. गमि-त्यजि-पचीनां कर्तुः स्पन्दस्वत्वध्वंसादिजनकरूप इत्यादिव्यापारविशेष इत्यत्र विशेषपदोपादानात् नोदनाद्युत्पादनानुकूल्यादिव्युदासः । पचेः स्वाद्विक्लित्तिजनकस्य तण्डुलावयवक्रियादेर्व्युदासः । अस्य पच्यर्थत्वे तण्डुले पचतीत्यादौ तण्डुलपदस्य तण्डुलावयवपरतया परसमवेतस्य द्वितीयार्थस्य धात्वर्थसाक्षाद्विक्लित्तिजनकस्पन्दस्य पच्यर्थत्वेऽपि पचतीत्यादौ चैत्रादेः स्वजनककृत्यादिमत्त्वसंबन्धेन धात्वर्थाश्रयत्वादिति भावः । आश्रयत्वादिकमिति । आदिपदात्प्रतियोगित्वपरिग्रहः । भावकर्माख्यातवारणाय क्वचिदित्युक्तम् । कर्माख्यातस्य फलमेवार्थः । तादृशेति । वर्तमानत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । तादृशानुभवः स्यादिति तत्त्वेन विशेषणीयः । तेन लक्षणया तत्र तत्तानुभव इति

निरस्तम् । इदमुपलक्षणम् । यत्नत्वादिकमुपेक्ष्य आश्रयत्वादेर्गुरुत्वादित्यपि बोध्यमिति दिक् ॥ १० ॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-
विरचिताख्यातवादरहस्यं समाप्तम् ।

(राम०) गुरुमतं दूषयितुमाह—तत्र तत्रेति । पचति-गच्छतीत्यादावित्यर्थः । पचतीत्यादौ विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोऽधः सन्तापनादिः । गच्छतीत्यादौ संयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः । नन्वेवं व्यापारत्वविशेष इत्यत आह—सर्वत्रेति । धात्वर्थान्वयश्च क्वचित् परम्परया क्वचिच्च साक्षादित्यर्थः । तथा चाश्रयतासंबन्धेन धात्वर्थस्य चैत्रादावन्वयः । साक्षाद्भेदेन नामार्थधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः । ननु तत्र साक्षाद्धात्वर्थं को भविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—संख्येति । पचतीत्यादौ वर्तमानत्वादिकमाख्यातार्थः । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वमते त्वाह—क्वचिदिति । पचतीत्यादावाश्रयत्वमाख्यातार्थ इति न नामार्थधात्वर्थयोरित्याद्यव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वस्यैवाख्यातार्थत्वं क्वचिदित्युक्तम् । आश्रयत्वादीत्यादिपदेन क्वचित्प्रतियोगित्वमित्यस्य संग्रहः । गुरुमतमपीत्यस्याश्रयत्वपदमित्यनेनान्वयः । अनुपादेयत्वे हेतुमाह—तत्र तत्रेति । पचति गच्छतीत्यादावित्यर्थः । वस्तुतस्तु चैत्र पचतीत्यादिप्रयोगो न स्यात् पाकादेर्विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्य स्थाल्यादिवह्निसंयोगादेराश्रयत्वस्य चैत्रादावभावात् पाकविशेष्यकानुकूलकृतिमत्त्वादिरूपपरम्परासंबन्धेनाश्रयत्वं च न प्रामाणिकं तथानुभवविरहात् । अपि च तादृशपरम्परासंबन्धावच्छिन्नाश्रयत्वत्वापेक्षया लाघवेन कृतित्वजाते शक्यतावच्छेदकताया एव युक्तत्वादित्यादि स्वयमूहनीयमिति संक्षेपः ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-रामचन्द्रन्यायवागीशभट्टाचार्य-
विरचिताख्यातवादटिप्पणी समाप्ता ।

(रघु०) प्राभाकरमतमनुरुध्य तत्र दूषणमाह—तत्र तत्रेत्यादिना । तत्र तत्र गच्छतीत्यादौ । तत्तत्फलेति । संयोगविभागादीत्यर्थः । 'क्वचिदा श्रयत्वादिकमपीति । नाशाख्यातस्थले आश्रयत्वादेरभावात्क्वचिदिति । प्रसङ्गादिति । लक्षणादिना तादृशानुभवोपपादनं तु लाघवतर्कस्यैव शरणीकरणीयत्वादिति भावः ।

इति श्रीरघुदेवभट्टाचार्यकृताख्यातवादटिप्पणी समाप्ता ।

(जय०) गुरुमतमाह—तत्र तत्रेति । तानि तानि संयोगविभागविक्लित्त्यादिफलानि । तदनुकूलो व्यापारो गमित्यन्यो. स्पन्दः । पचेरग्निसंयोग,

विशेषः अस्मदीयगमनानुकूलनोदनादृष्टजनककृत्यादिव्यावृत्तः । सर्वत्रैवा कृतिर्न भवतीत्यत उक्तं तत्र तत्रेति । गमित्यज्यादिधातुविशेषे इत्यर्थः । धात्वर्थाश्रयत्वं तत्तद्धातुसमभिव्याहृताख्यातप्रतिपाद्यस्तत्तद्धात्वर्थसंबन्धः । तत्र च गमित्यजिधात्वर्थस्य तु संयोगविभागानुकूलस्पन्दस्याश्रयत्वं कर्तर्यव्याहतमेव । पच्याद्यर्थाधिसंयोगाद्याश्रयत्वस्य कर्तर्यभावेऽपि स्वजनककृतिसंबन्धेन तत्संबन्धित्वं चैत्रादावव्याहतं तदेव चाख्यातार्थः । यत्तु विक्लित्त्यनुकूला कृतिरेव पच्यर्थः, कृतेरपि क्रियाद्वारा विक्लित्त्यनुकूलत्वादिति, तन्न, विक्लित्त्यनुकूलकृतिविगमेऽपि पाको विद्यत इत्यादिप्रयोगात् । पाक इत्यादौ तेजःसंयोगः, पचतीत्यादौ तदनुकूला कृतिः पच्यर्थ इत्यपि केचित् । आख्यातार्थः किमित्यत आह—संख्येति । आदिपदाद्ददातीत्यादौ स्वसाधनत्यागेरात्मनेपदार्थस्य फलस्य ग्रहणम् । धात्वर्थस्य नामार्थे भेदेनान्वयो नास्तीति व्युत्पत्तिमनुसृत्याह—क्वचिदिति । आदिपदाद्भवतीत्यादौ प्रतियोगित्वपरिग्रहः । कर्माख्याते फलायत्ते भावाख्याते चाश्रयत्वाद्यर्थत्वाभावात्क्वचिदित्युक्तम् । तत्र तत्र चैत्रः पचति, सुंदरः पचतीत्यादौ । मण्डनमतदूषणेनैव तन्मतं दूषितमित्यस्मत्कृत—शब्दालोकरहस्ये विस्तरः ॥ १७ ॥

अपूरि जयरामेण विबुधानन्ददायिनी ।
आख्यातवादव्याख्यानसुधा कण्ठे निधीयताम् ॥ १ ॥

इति श्रीजयरामन्यायपञ्चाननकृताऽऽख्यातवादटीका समाप्ता ।

वादार्थसंग्रहः

शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादः ।

आख्यातस्य यत्नो वाच्यः पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । व्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किङ्करोतीत्यादियत्नप्रश्ने पचतीत्याद्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनुकूलव्यापारे लक्षणेति प्राञ्चः ॥ १ ॥

न्यायवाचस्पतिकृता व्याख्या ।

आख्यातस्येति । अभियुक्तानां शाब्दिकपरिभाषाविषयस्वरूपं आख्यातत्वं न शक्यतावच्छेदकं तदज्ञानेऽपि शाब्दबोधात् । किन्तु तिबादिकम् । तच्च दशलकारसाधारणं तथा, तदज्ञाने शक्तिभ्रमाच्छाब्दबोधोऽपीति केचित् । एवं सति आख्यातत्वस्यैव तथात्वौचित्यात् । शक्यतावच्छेदकलाघवेन सर्वत्र तन्मध्यस्यैव शक्तिकल्पनात् । घटादिपदानां शक्तिविशेषोपपत्तेरिति । एवं कृतेऽपि यत्ने शक्तिः । लटः शतृशानचाविति सूत्रेण लटस्तयोरादेशत्वावगमात् । किञ्च तिबादिकमेव । वर्तमानत्वादियत्नयोरेकोपादानात्तत्प्रभावे सा प्रत्ययान्तादिपदवत् शक्यतावच्छेदकम्, अतएवातीतयत्ने वर्तमानबोधे न तात्पर्यम् । तत्र पचतीत्यादि न प्रयोगः । इत्यनुपपत्तिरिति विभाव्यम् । अन्यथा कृत्यादेरपि तत्र सत्त्वात् सामान्यतः केवलयत्नमात्रापत्तेः, यत्नो वाच्यः । यत्नत्वं वाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः ।

सर्वाख्यातेति । व्यापारबोधकसर्वाख्यातेत्यर्थः । शक्यतावच्छेदकत्वेनोपयुक्तनिखिलसर्वाख्यातेत्यर्थ इति वा । तेन यजनीयपादौ तथा विवरणेऽपि न क्षतिः । अथवा सर्वाख्यात-विभागकोशघटितयत्नार्थक-पचतिविवरणार्थक-कृतित्वादिरित्यर्थः । पचेत्पाकं कुर्यादित्यादिना लिङाद्यर्थस्यापि विवरणात् । विवरणं तदर्थबोधाभिप्रायकतत्समानार्थकशब्दान्तरकथनम् । पचति पाकं करो-

---

१ ... इ. पाठः । २ 'शक्तिभ्रमात्' इ. पाठः । ३ ... ग्रन्थे इ. पाठः । ४ ... इ. पाठः ।

तीति विवरणधर्म्यंशे शक्तिवारणायाह—बाधकं विनेति । रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारविवरणेऽपि तद्धस्य गुरुत्वान्न शक्यतावच्छेदकत्वम् । अतो बाधकं विनेतीति केचित् विवरणादप्याह तदाहुः । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्त-वाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः । विवरणं चात्रमानविषया शक्तिग्राहकत्वम् । यत्नत्वं आख्यातवाच्यतावच्छेद-कम् । यत्नत्वविशिष्टबोधकं तदीयविवरणविषयतावच्छेदकत्वात् । अभियुक्तान-भ्युपगतावच्छेदकत्वेन तात्पर्यविषयाद्वा । आख्यातं यत्नत्वविशिष्टबोधकम् । यत्नत्वविशिष्टबोधकत्वाभिव्यज्यमानार्थपरत्वात्, इति वा अनुमानम् ।

ननु विवरणं सन्दिग्धम्, मीमांसकैर्व्यापारत्वानियमेन विवरणात्—यद्वा । अन्यकर्तृत्वं धर्मिणि शब्दो यथा बाधकं तथाऽन्यकर्तृत्वपरेऽपि इत्याशये-नाह—किं करोतीति । यद्रूपविशिष्टे प्रश्नविषयत्वसम्बन्धः प्रश्नवाक्येन प्रतिपा-द्यते तद्रूपविशिष्टे विशेष्यत्वेन तत्सम्बन्धबोधकोत्तरवाक्यादेव प्रश्ननिवृत्तिः । यथा च किंविषयकयत्नवानिति प्रश्ने पचतीति वाक्यस्य पाकविषयकयत्नवानि-त्यर्थकत्वं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । किमिच्छतीति प्रश्ने घटमिच्छतीत्युत्तरवत् । यद्यपि किं करोतीति प्रश्ने पाकमित्येवोत्तरमुचितं तथापि तेनापनिवर्तकविशिष्टार्थबोध-कोत्तरवाक्यप्रयोग एव साम्प्रदायिक इत्यभिप्रायेणेदम् । अन्येतान्ये अन्येतना-न्वितार्थबोधके ॥ १ ॥

रामकृष्णनिर्मिता व्याख्या ।

गुरुकुन्दचरणद्वन्द्वमाभाय हृदयाम्बुजे ।
आख्यातवादसद्व्याख्या रामकृष्णेन तन्यते ॥ १ ॥

आख्यातस्येति । यत्नत्वमाख्यातवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः । तेन व्यापारशक्ति-वादिना यत्ने सामान्यतः शक्तिस्वीकारेऽपि न सिद्धसाधनम् । एवं च यत्नत्व-माख्यातवाच्यतावच्छेदकम् । तद्बोधकविवरणवत्त्वादिति प्रयोगः । विवरणं प्रमा-णत्वव्याप्यमिति हेतौ तत्प्रवेशः । बाधकमिति । कुत्रचिदाश्रयत्वप्रतियोगित्वादि विवरणेऽपि गौरवान्न तत्र शक्तिरित्यर्थः । व्युत्पत्तेरिति । व्युत्पत्तिः शक्तिग्रहः कोशादिवत् पिकः कोकिल इत्यादिविवरणे यथा कोकिलः पिकपदवाच्य इति बोधस्तथा पचति पाकं करोतीत्यादिविवरणस्यापि तत्तदर्थे तत्तत्पदवा-च्यताबोधकत्वमिति विवरणं शक्तिग्राहकमिति भावः ।

एवं विवरणवाक्ये अध्याहृतसमानार्थकपदकथनम् । कोशवाक्ये तु अन-भिव्याहारस्यसमानार्थकथनमिति भेदः । तादृशं विवरणं न सर्वसंमतमत आह

किमिति । एतादृशप्रश्नोत्तरभावस्तु सर्वसंमत इत्यभिप्रायः । यद्वा—पाकमित्य-शब्दार्थकर्मत्वस्य विवरणवदिदमुपपत्स्यत इत्याशङ्कायामाह—किमिति । किमा-दिशब्दस्य प्रश्नविषयत्वेन रूपेण शक्तेः । किं करोतीत्यादिवाक्येन प्रश्नविषय निरूपितविषयिताश्रयकृत्याश्रयतावानिति जनितो बोधः । कृतिविषयस्य प्रश्न विषयत्वमादाय पर्यवस्यतीति तादृशप्रश्ननिवृत्तये पचतीत्युत्तरम् । प्रश्नो यद्यपि जिज्ञासैव, सा च सामान्यतो न सम्भवति, स्वकारणीभूतज्ञानस्यैव तत्र सिद्ध त्वात् । अत एव सामान्यतो घटज्ञानेच्छा न सम्भवति, कारणीभूतघटज्ञानज्ञान स्यैव घटज्ञानत्वात् । किन्त्वसिद्धप्रत्यक्षादिगोचरा भवति । तथा च प्रकृतेप्युक्त रीत्या प्रश्नविषयविषयकज्ञानसत्त्वात् सामान्यतो जिज्ञासा दुर्लभा, तथापि वस्तुगत्या ये कृतिविषयत्वव्याप्यपाकत्वादिप्रकारकाः पचति गच्छतीत्यादि प्रत्ययाः तदन्यतमेष्वेव कृतिविषयगोचरज्ञानत्वादि...सामान्यरूपेणेच्छा । सा च तदन्यतरसिद्धावेव निवर्तते । अतएव किं पचतीत्यादावपि ओदनं पचति सूपं पचतीत्यादिप्रकारकज्ञानानामन्यतमेष्वेव सामान्यत इच्छा । सा च ओदनं पचतीत्याद्येकतरज्ञाने जात एव निवर्तत इति किंशब्दात्तादृशजिज्ञासाविशेष-मवगत्य श्रोतुस्तथैवोत्तरं प्रश्नवाक्यस्यपचतीत्यनेन साकाङ्क्षं कदाचिदोदनमिति, कदाचिदोदनं पचतीति । एवं किं द्रव्यमित्यादावपि । द्रव्यत्वव्याप्यघटत्वपटत्वा दितत्प्रकारकज्ञानेष्वेव द्रव्यत्वव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन द्रव्यज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा जिज्ञासा । उत्तरमपि तदनुरूपमेव । प्रतिबन्धकश्च तादृशजिज्ञासाया सामा-धिकरण्येन स्वविषय एवेति न काऽप्यनुपपत्तिः । एवं निर्वह्निः स्यान्निर्धूम स्यादित्यादिशब्दस्थले निर्वह्नित्वप्रकारक-पर्वतज्ञानप्रयुक्त-निर्धूमत्वप्रकारकज्ञान विषयोऽयमिति बोधः स्यापदनिर्धूमपदनिर्वह्निपदैर्लक्षणादिना समर्थनीयः । अत एव निर्धूमत्वप्रकारक-पर्वतज्ञानद्वेषप्रयुक्तस्तत्प्रयोजक—निर्वह्नित्वप्रकारक-पर्वतज्ञाने द्वेषो जायत इति तादृशज्ञानेच्छा निवर्तते । ततश्च बलवत्या आहार्य तादृशनिर्वह्नित्वज्ञानसामग्र्या निवृत्तौ निराबाधानुमितिरिति रीत्या परिशोध कस्य तर्कस्यानुमितावुपयोग ।

अथ सति बाधाभावे परामर्शेनाहत्यानुमितिरेव जन्यत इति कुत्र विषय परिशोधकस्य तर्कस्योपयोग इति चेत् अत्र निर्वह्निपर्वतज्ञानगोचरेष्टसाधनता विषयको निर्वह्निपर्वतज्ञानस्य निर्धूमत्वप्रकारकपर्वतज्ञानातिरिक्तफलगोचरेष्ट-साधनताविषयकश्च वह्निव्याप्यधूमपरामर्शः । तदनु च तत्पूर्वकालीनफलेच्छायाः सत्त्वेनेच्छासामग्र्या बलवत्त्वेनेच्छैव निर्वह्निपर्वतज्ञानविषयिणी तत्फलविषयिणी

च जायते नानुमितिः । तदनन्तरमपीच्छाघटितसामग्र्या बलवत्त्वान्निर्वह्निपर्वतज्ञानमाहार्यमुपनीततादृशेष्टसाधनतादिविषयकं जायते, ततस्तादृशेच्छा, ततः पुनरपि तादृशं ज्ञानमिति क्रमेणानुमितिर्न जायत एवेति ।

यदा पुनर्विषयपरिशोधकतर्कावतारस्तदा तर्कात्मकनिर्धूमत्वप्रकारकपर्वतज्ञानरूप-द्विष्टसाधनताज्ञानात्मकेन तादृशपरामर्शेन विनश्यदवस्थज्ञानोत्पादितस्वपूर्वकालीन-निर्धूमत्वप्रकारक-पर्वतज्ञानसहकृतेन द्वितीयक्षणे निर्वह्नित्वप्रकारकपर्वतज्ञाने द्वेष एव जायते, न पुनर्निर्वह्नित्वप्रकारक-पर्वतज्ञाने इच्छाद्वेषस्यैव द्वेषसामग्र्या अपि विरोधिसामग्रीत्वेनेच्छाप्रतिबन्धकत्वात् तदनन्तरमपि नेच्छाद्वेषेण प्रतिबन्धात् द्वेषोऽपि तदा न जायते, तत्पूर्वं फलद्वेषाभावात् । अनुमितिसामग्री तु निराबाधा प्रवर्तते इति भवत्यनुमितिरिति ।

नन्वेवमपि तर्को व्यर्थः, तदानीं फलेच्छाया अभावेनैवेच्छासामग्र्यभावादनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावादिति चेत्, न, फलेच्छाया अकारणत्वात्, इष्टसाधनताज्ञानेन तस्याः कारणतावच्छेदकत्वात् । तदवच्छेदकत्वं च तस्या एककालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वेन । कालश्चात्रानुभवानुसारेण क्षणद्वित्रात्मकः स्थूलो ग्राह्यः । इत्थमेव बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वं सङ्गच्छते । अन्यथा द्वेषेच्छाज्ञानानामेकदा मिलनाभावादसङ्गतेः । एवं तदानीमपि क्षणद्वयपूर्वं फलेच्छासत्त्वादिच्छासामग्री निराबाधैवेति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

एवं च वह्निश्चैत्रमभ्यलिप्सत् ओदनमपाक्षीदित्यादौ चैत्रप्रयत्नाभावप्रयुक्तौदनकर्मकपाकाभाववानिति बोधः । अत्र च पूर्वप्रतीके वह्निपदस्याभावे लक्षणा । प्रयुक्तत्वं चेत्पदार्थः । उभयप्रतीके चाख्यातस्यैवाभावोऽर्थः । निष्ठत्वं च प्रथमार्थः । उत्तरप्रतीके चाख्यातस्यैवाभावोऽर्थः । यद्वा—वह्निनिष्ठप्रयत्नाभावप्रयुक्त—प्रयत्नाभावप्रयुक्त—तादृशपाकाभाववानित्येव बोधः । एवं चोभयप्रतीके आख्यातस्यैवाभावोऽर्थः । निष्ठत्वं च प्रथमार्थः । [illegible] च धात्वर्थेऽन्वेति । वह्निपदे वह्निकर्तृकलक्षणया वह्निकर्तृक—प्रयत्नाभावप्रयुक्तौदनकर्मकपाकाभाववानिति बोध इति कश्चित् । तच्चिन्त्यम् । वह्निपदस्य क्रियाविशेषणत्वे द्वितीयापत्तेः । यत्नार्थकत्वं विनेति । अन्यथा पाकविरहयत्नाभाववानिति बोधस्य प्रश्नविषयत्वाभावेन ततः प्रश्नानिवृत्तिप्रसङ्गात् । अचेतनेत्यादिग्रन्थोऽत्यन्तं प्राचां मतम् ॥ १ ॥

अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति गच्छतीत्यप्रयोगात् जानातीच्छति-यतते-द्वेष्टि-विद्यते-निद्रातीत्यादौ च क्रियानुकूल-कृति-व्यापारयोरप्रतीतेः गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेश्चाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा। चैत्रः पचति तण्डुलः

(न्यायप्रा०) नवीनमतमाह—अन्यदीयेत्यादिना । नोदनादीति । आदिपदादभिघातादिसंग्रहः । निश्चलेऽपि पुरुषे रथगमनानुकूलव्यापारवति गच्छतीति स्यादित्यर्थः । न च ग्रामं गच्छतीत्यादौ यथावधिगमनसमये स्वरूपयोग्यतां प्रयोजकतां वा आदाय तथा प्रयोगः, तथा नोदनाद्यनुकूलयत्नवति पुरुषे रथस्यैव गच्छतीति धी· कुतो न स्यादिति वाच्यम्, तत्र साक्षात्प्रयोजकताव्यापारत्वप्रयोजकत्वेन गमनकृत्योः सम्बन्ध इति नातिप्रसङ्ग· । इह तु नोदनारूपो रथानुकूलनिष्ठ एक एव व्यापारः, स चैत्रो गच्छतीति व्यवहारं जनयेत्तदा पुरुषो गच्छतीति भावः । ननु गमनविशिष्टो व्यापारस्तत्र भासते इति वाच्यमत आह—जानातीति द्वेष्टीत्यन्तं प्रयोगबाहुल्यप्रदर्शनाय । तत्रापि ज्ञानं विशिष्ट एव व्यापारो यतः संयोगादिरत्र भासते अतो विद्यते इति सत्तावर्तमानत्वं.. ...च......सम्बन्धः । तदनुकूलो व्यापारो गुणादौ क्वचित् नास्तीति भावः । निद्रातीति । निद्राख्यनात्ममनःसंयोग एव निद्रा, तदनुकूलो व्यापार आत्मसाधारण्यो व्यापारस्तदाश्रीभात्मनि नास्ति, अदृष्टं तु साधारणमेवेति भावः । न च निद्रामनःसंयोगस्य निद्रत्वे मनो निद्रातीति स्यात्, परम्परासम्बन्धे विशेषणेनैव तद्भानात् । केचित्तु द्वेष्टीत्यन्तेन द्वेषाद्यनुकूलकृतिव्यवच्छेदः, विद्यतेत्यादिना व्यापारव्यवच्छेद इत्याहुः ।

अनुभवं प्रमाणमाह—गत्यादीति । नश्यतीत्यादौ नाशानुकूलव्यापारस्याश्रयत्वस्य वा बोधे हन्तरि कपालादौ च नश्यतीति प्रसङ्गः । गमनार्थकगमिधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य गमनाश्रयत्वप्रकारकबोधकत्वं कार्यतावच्छेदकम् । अतस्त्वं गच्छतीत्यादावपि युष्मत्पदादेः शरीरविशेषे लक्षणेत्यपि वदन्ति । निरूढेति । अनादिप्रयोगसत्त्वेऽपि शक्तत्वापेक्षया गौरवात् । न शक्तिः किन्तु निरूढलक्षणैव । अनादिप्रयोगानुसारिणी लक्षणा निरूढलक्षणा । इतरानुपपत्तिज्ञानं विना बोधिका लक्षणा वा सा । ननु रथो गच्छतीत्यादौ आधे-

१ अत्रान्यत्र च गलिता ग्रन्थ । अतस्तत्तत्स्थाने......एतद्विध चिह्नं निवेशितम् । एवमेवाग्रेऽपि ज्ञेयम् ।

मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयाबोधात् धात्वर्थ-प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया संबन्धमर्यादया तद्भानस्यासंभवादिति तु नव्याः॥२॥

यतासम्बन्धेन रथादौ गमनादेर्योगोऽस्तु कृतलक्षणया । अतएव मैत्रः पचतीत्यादि । भेदेन अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन । शिवस्तु तेन स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकपाकयोरभेदान्वये बोधेऽपि न व्यभिचारः । नचा तदंशे प्रकारतया । तण्डुलं पचतीत्यत्र पाकप्रकारीभूतकर्मत्वे प्रकारतया परम्परान्वयोऽस्तीति समयवच्छेदाभेदम् ।

अयमर्थः—यदि क्रियानामार्थयोः साक्षात्सम्बन्धस्तदा तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मतासंसर्गेण पाके तण्डुलस्य मैत्रः पच्यते इत्यत्र कर्तृतासंसर्गेण पाके मैत्रस्यान्वयप्रसङ्गः, तद्भानस्याभयत्वादित्यालस्य । न च पचति तण्डुल इत्यत्राख्यातेन कर्मत्वानभिधानाद्द्वितीयैव साधुः, एवं मैत्रः पच्यते इत्यत्राख्यातेन कर्तृत्वानभिधानात् तृतीयैव साधुः, तथा चासाधुत्वज्ञानादेव न शाब्दधीरिति वाच्यम्, असाधुत्वज्ञानाभावे काले शाब्दधीप्रसङ्गात् । अनभिहिते कर्मत्वादौ तत्प्रकारकबोधे एव द्वितीयादिः साधुरिति तत्संसर्गबोधेन दोष इति कश्चित् । नन्वभेदेन नामार्थप्रकारकान्वयबोधोऽप्रसिद्धः, प्रसिद्धौ विभक्त्यर्थोपस्थिते-र्व्यभिचार एवेति ।

न च कर्मताविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकान्वयबोधे तण्डुलवाचकपदोत्तर-विभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थिति कारणम्, एवं कर्तृत्वादावपि तण्डुलः पचतीत्यादौ तथा-कार्यकारणभावाकल्पनान्न शाब्दधीरिति वाच्यम् । एवं सति तण्डुलपदोत्तर-द्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानादीनां कर्मत्वादिविशेष्यकबोधे हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् तदभावादेव न शाब्दधीरिति कृतम् । विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुतयो......क्षेपेण, नामार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्यायाः प्रत्ययजन्याया एव वा उपस्थितेर्हेतुत्वात् । तत्र च समानविशेष्यकत्वं प्रत्यासत्तिः । तथा पाकादौ विभक्त्यर्थोपस्थितेरभावात्तण्डुलः पचतीत्यादौ न शाब्दधीरिति । न च तण्डुलपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानाभावादेव न तथा, तस्याः कर्मत्वविशेष्यकबोधे हेतुत्वात्तदभावेऽपि सामान्यसामग्र्या कार्योत्पादनसम्भवात् । द्वितीयाया प्रभाहीनशक्तेस्तण्डुलः कर्मत्वमिति पदात् कर्मत्वोपस्थितावपि तण्डुलं पचतीत्यादितोऽन्वयबोधाद्विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुतया अवश्यवाच्यत्वाच्च । एवं धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे विभक्त्यर्थोपस्थिते सामान्यविशेष्यतया हेतुत्वमिति ।

रथो गच्छतीत्यादौ गमनादेः साक्षादन्वयः । तण्डुलो भवतीत्यादौ यत्र तण्डुलपदस्य तण्डुलपाके लक्षणा, तत्र व्यभिचारवारणाय तण्डुलविशिष्टे वृत्ति-

ज्ञानप्रयोज्यतत्तद्विशेष्यतातिरिक्तविशेष्यतासम्बन्धेन तण्डुलप्रकारकबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुता बोध्या । यद्वा—यत्र तण्डुलं कुरु इत्यादौ द्वितीयाया पाकादौ लक्षणा, तत्र पाकविशेष्यकतण्डुलप्रकारकबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वं कल्प्यमिति तदभावात्तण्डुलः पचतीत्यत्र शाब्दधी । एवं गच्छतीत्यत्र धात्वर्थस्य रथादौ लक्षणा तत्र रथविशेष्यकगमनप्रकारकबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् । अन्यत्र रथो गच्छतीत्यादौ आश्रयत्वे लक्षणा । यदि धात्वर्थस्य रथादौ लक्षणास्थले पदजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुः, न तु विभक्त्यर्थोपस्थितिरपेक्षितेति निरूप्यते तदा धात्वर्थस्य रथादौ साक्षादन्वयेनाव पपत्तिरन्योऽपि । मणिकृतामाशयोऽप्ययमेव । अतएव चैत्रो जानातीत्यादौ ज्ञानादेः साक्षादेव तैः समर्थितः । अन्ये तु सामान्यतो नामार्थप्रकारकबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वं, न तु विशिष्यतण्डुलादिप्रकारकबोधे गौरवात् । नामत्वञ्च धातु विभक्तिभिन्नत्वम् । अतो धात्वर्थप्रकारकबोधेऽपि विभक्त्यर्थोपस्थितिर्नापेक्षितेत्याहुः ।

अत्रेदं बोध्यम्—पूर्वोक्ततण्डुलादिप्रकारकबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुतायां निपातातिरिक्तत्वं देयम् । तेन तण्डुलो नास्तीत्यादौ न व्यभिचारः । निपातातिरिक्तत्वं च प्रकारे विशेष्ये च विशेषणम् । तेनाभाव. घटवानित्यादौ शाब्दबोधाभावादभावप्रकारकबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुताकल्पने घट पदो नेत्यादौ अभावस्य घटे साक्षात्प्रकारत्वेऽपि न दोषः । अत्र यद्यपि निपातातिरिक्तपदार्थत्वमप्रसिद्धं सर्वेषामेव तत्पदार्थत्वात्, तथापि निपातजन्योपस्थिति प्रयोज्य तत्प्रकारतानिरूपित विशेष्यताभिन्नत्वे सति निपातजन्योपस्थिति प्रयोज्य-तत्तद्विशेष्यताभिन्ना या विशेष्यता तत्सम्बन्धेन नामार्थप्रकारक बोधे विभक्त्यर्थोपस्थितिर्हेतुरिति ।

यत्तु निपातजन्यनामार्थप्रकारकबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितिहेतुरिति, तन्न, भूतले न घट घट प्रमेय इत्यस्य शाब्दबोधस्य घटवद्भूतलभित्याकारतापत्तेः, अत्र निपातजन्यत्वात् । यद्वा—तण्डुलप्रकारकबोधे तण्डुलपदोत्तरनिपातातिरिक्त पदत्तिभिन्नजन्योपस्थिति कारणम् । तद्भिन्नत्वं निपातो विभक्त्यर्थो वा । अतएव घटो नास्तीत्यादौ घटाभाव पश्यतीति शाब्दधीः स्यात्, नञो निपातत्वात् । न च धात्वर्थविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे नियम एव विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितिः कारणत्वेन कल्प्यम् । गज इव गच्छति चैत्र इव चैत्रोऽस्तीत्यादौ इवार्थस्य गमनादौ प्रकारत्वात् । न च गजसादृश्य गमने बाधितम्, गमनपदाद्गजगमनादौ लक्षणेति चेत्, न, गजसादृश्यस्य कर्तर्येवान्वयात् गजादिगमनसादृश्यगमनत्वमेवेति ।

केचित्तु नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेर्न हेतुत्वं, किन्तु निपातातिरिक्तनामार्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकबोधे निपातजन्योपस्थितिभिन्नविशे-ष्यतया हेतुः । निपातातिरिक्तपदात् घटः पटो नेत्यत्र भेदस्य घटप्रकारत्वेऽपि न दोष इत्याहुः । तन्न, तण्डुलः पचतीत्यादौ बोधवारणाय तत्प्रकारस्यावश्यक-त्वात् । परे तण्डुलः पचति जानातीत्यादौ कर्मत्वादिना संसर्गोऽपि । तण्डुलः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय तण्डुलादिप्रकारकबोधे प्रथमान्यविभक्त्यर्थोपस्थिते-र्हेतुत्वान्न विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् । धात्वर्थतावच्छेदकसम्बन्धस्तु समवायः । अत एव जानाति चैत्र इति शाब्दबोधे ज्ञानवान् चैत्र इति न संशयः । यद्वा—तण्डुलः पचति ज्ञानं चैत्र इत्यादिसमभिव्याहारस्तु तण्डुलादिप्रकारकशाब्द-बोधे प्रतिबन्धकः । तण्डुलं पचति चैत्रो जानातीत्यादिसमभिव्याहारजन्या उप-स्थितयः, तत्तज्जिज्ञासाविशिष्टाभावे सति पाकचैत्रादौ तण्डुलज्ञानादिप्रकारको बोध इत्याहुः ॥ २ ॥

(रामरु०) ननु रथो गच्छतीत्यादौ नोदके क्रियोत्पत्तिर्न भवतीति तद्व्यावृत्तः कश्चिदनुकूलोऽस्ति क्रियोत्पत्तौ स एव व्यापारत्वेन विवक्ष्यताम् । नोदनस्यैव वा सम्बन्धविशेषः क्रियाप्रयोजकत्वेन व्यापारत्वेन स्वीक्रियताम् । जानातीत्यादि-स्थलद्वये च तादृशव्यापारस्य मनःसंयोगस्य मनोऽतिभिन्नत्वेऽपि विशिष्टज्ञान-मादाय जानातीत्यत्र इच्छतीत्यादिप्रतीयसामान्ये च ज्ञानस्य यतत इत्यत्र चेच्छायाश्च तादृशव्यापारत्वसम्भवादिति नेदिष्ठमादिके विभाग्यैव पश्यति-श्रमयती-तीति । नत्वभावादिति गत्यादिभक्त्यभावप्रतीतेश्चेति च । अत्र निद्रातीत्यत्र निद्राभङ्गसंयोगादिरूपायां निद्रायामिच्छाघटितपरम्परयैवाश्रयत्वं वक्तव्यम् । अतो नातिप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ । रथो गच्छतीत्यादावाप्यभावलक्षणं विना रथ-गमनयोरन्वये बाधकमाह—चैत्रेत्यादि । एकत्र कर्मतासंसर्गेण तण्डुलप्रका-रकबोधाभावः, परत्र कर्तृतासंसर्गेण चैत्रप्रकारकबोधाभावः । अत्र प्रथमस्यैव साधुत्वनिर्वाहे साधुत्वज्ञानस्यासाधुत्वनिश्चयाभावस्य हेतो. सत्त्वेऽपि शाब्द-बोधाभावो निराकाङ्क्षत्वादेवेति भाव । साक्षादिति स्पष्टकथनम् । भेदे-नेत्युपादानात् स्तोके पचतीत्यादिव्यावृत्तम् । अत्र यद्यपि विशेष्यतासम्बन्धे-नाभेदातिरिक्त—सम्बन्धकप्रातिपदिकार्थ—प्रकारकबोधं प्रति निपातभिन्नसुबादिता-दन्यतरजन्योपस्थितेर्विषयतया कारणत्वकल्पनयैव तदतिप्रसङ्गवारणं सम्भवति । प्रकृते च धात्वर्थप्रकारक—प्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधे किमपि बाधकं नोक्तं तथापि धात्वर्थप्रकारकोपस्थ विशेष्यतासम्बन्धेन नामार्थे अभावात् विशे-

ष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थप्रकारकबोधं प्रति तिङ्‌तदन्यतरजन्योपस्थितेः कारणत्वं कल्पनीयमिति हृदयमूह्यम् । अत्र सर्वत्र कार्यतावच्छेदककोटौ नामार्थत्वादिकं नाम न यप्रतीतिवैशिष्ट्यादिगर्भं कारणतावच्छेदककोटावपि अन्यत्वमुपधानमेवेति नातिप्रसङ्गः । एवं विशेष्यतासम्बन्धेनाभेदसम्बन्धकं तन्नामार्थकबोधं प्रति तन्नामोत्तरसार्थकविभक्त्यसमानकालीना तन्नामोत्तरविभक्तिविजातीयविभक्त्यसमभिव्याहृतपदजन्योपस्थितिः कारणम् । तेन स्तोकं पचतीत्यत्र धातोर्घन्येन धनीत्यत्र धनपदस्य नीलो घट इत्यादौ घटपदस्य संग्रहः । अकालीनेत्यन्तोपस्थितिविशेषणान्नोदनं पचतीत्यादावोदनस्य पाकोपरि तादृशप्रकारतेति । अत्राभेदो द्विविधः, तादात्म्यतदवच्छिन्नात्यासिद्धः । तेनोद्देश्यविधेययोरसंग्रहः । वस्तुतस्तु यथा कथञ्चिद्रूपेण तस्य कल्पितकार्यकारणभावद्वयस्यापि ज्ञानं जानातीत्यादौ व्यभिचारः । तत्र धात्वर्थस्यापि सुबर्थोपर्यपि प्रातिपदिकार्थस्य च तिङर्थोपर्यपि प्रकारत्वादिति घटप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकनिरूपितत्वादिसंसर्गकशाब्दबोधविशेषं प्रति घटमेतादृशानुपूर्वीज्ञानं कारणम् । शाब्दबोधे विशेषश्च अव्यवहितोत्तरतासम्बन्धेन तत्तदानुपूर्वीज्ञानवत्त्वमेव । आनुपूर्व्यपि अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्तवर्णवत्त्वमुत्तरोत्तरवर्णे । इयमेव च पदवृत्तिः शक्त्यवच्छेदिका प्रातिपदिकसुबादिवृत्तिः । धातुविभादिवृत्तिश्चाकाङ्क्षा । मौनिश्लोकादौ वर्णप्रत्यक्षाभावेऽपि तादृशानुपूर्वीकवर्णानुमानम् । एवं तादात्म्येन घटप्रकारकशाब्दबोधे द्रव्यं घट इत्यानुपूर्वीज्ञानम् । एवं पाकप्रकारककृतिविशेष्यकबोधं प्रति पचतीति । घटः कर्मत्वमित्यादिकमभेदसंसर्गकतत्पदार्थबोधे । तण्डुलः पच्यते इत्येतादृशविशिष्टं आख्यातार्थप्रकारकतण्डुलविशेष्यकबोधं इत्यानुभवानुसारेण स्वयमूह्यम् । एवं च तत्र तस्यास्तत्तथानुपूर्व्या प्रयोजकं नान्यत्र । कपालस्येव घटे इत्येव च तत्पदार्थे तस्य तस्य वाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वम् । अत्र नियतं संसर्गं आकाङ्क्षाज्ञानतोऽनियतश्च तात्पर्यज्ञानमात्रस्य इति । यदि घटपदाम पदयोः प्रत्येकं गृहीतशक्तिकस्य तात्पर्यज्ञानादिसत्त्वेऽपि तादृशसमभिव्याहारविशापस्य तादृशशाब्दबोधं प्रति कारणताग्रहरूपव्याकरणादिकारितव्युत्पत्तिशून्यस्य तादृशशाब्दबोधाभावोऽनुभवसिद्धस्तदा तादृशकार्यकारणभावग्रहरूपव्युत्पत्तिरपि कारणम् । अतएव विपरीतव्युत्पन्नस्य घटः कर्मत्वमित्यादितोऽपि बोधः । व्यभिचारोद्धारस्तु घटः कलशमित्यनयोरिव कर्तव्य इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । आसत्तिश्च यद्यत्पदार्थानां परस्परमन्वयबोधस्तेषां विशेष्यविशेषणवाचकपदानां निरुक्तानुपूर्वीं तज्ज्ञानं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणम् । अतएव च

कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानात् पटांकुरयोः कृताकृतव्यवहारात् ज्ञात्रादिवदाश्रयपरतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच । क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अथ रथो गच्छति गमनं करोति बीजादिना अंकुरादिः कृत इति विनापि यत्नं कृञः प्रयोगात्र तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च

श्लोकादौ योजनया वाक्यानुपूर्वीज्ञानं कार्यते । अतएव च पदार्थपक्षकवैशेषिकानुमानव्याख्यानप्रस्तावे आसत्तिश्चार्थोपस्थापकपदाव्यवधानरूपेति मिश्राः । न च निराकाङ्क्षानाभ्रत्यक्षेऽपि शाब्दसमानाकारो मानसबोधो दुर्वार एवेति किमपराद्धं शाब्दबोधेनेति वाच्यम्, संशयाकारवाक्यसमानबोधसामग्र्यास्तदानीं प्रायशः सौलभ्येन शाब्दसमानाकारनिश्चयनियमाभावात् । शाब्दबोधस्वीकारे च शाब्दसामग्र्या बलवत्वेन नियमतो निश्चयस्वीकारापत्तेः । अतएव भूतले घटस्तत्र वेति संशयो भूतले घटवदिति शब्दस्थले निवर्तते । न निवर्तते च भूतले घट इति शब्दस्थले । इदमेव च पदेनानेकार्थोपस्थापनस्थले तात्पर्यसंशयस्य हेतुतायां बीजम् । अतएव तत्रापि भूतलं तुरगजन्तं वा एवंभूतं वेति संशये सति भूतले सैन्धववदित्यत्र यस्मिन्नर्थे तात्पर्यं गृह्यते तस्संशयो निवर्तते, न पुनरन्य इति स्वयमूह्यमिति दिक् ।

एकदेशिनस्तु द्वितीयादीनां कर्मत्वादिवाचो मानाभाव. । कर्मत्वत्वादिप्रकारकबोधश्च संदिग्धः । तण्डुलं पचतीत्यादावतिप्रसङ्गवारण तु कर्मत्वसंसर्गबोधादौ द्वितीयासमभिव्याहारादेः कारणत्वस्वीकारेणापि भवतीत्यूचुः ॥ २ ॥

(न्यायवा०) कृञो यत्नवाचकत्वे एव तेन आख्यातविवरणात् आख्यातस्य यत्नवाचकत्वं सेत्स्यति अत. कृञः यत्नार्थकत्वं साधयति-कृञश्चेति । क्रिया संयोगादि, संयोगादिजन्यत्वं पटे अंकुरे चास्ति, तथापि पटः कृतो अंकुर इति व्यवहारात् यत्न एव कृञर्थ इत्यर्थः । ईश्वरकृतिजन्यत्वज्ञानदशायां अंकुरेऽपि कृत इति व्यवहारादप्रतिसन्धानादुपपादनम् । ननु कृञाख्ये कृतिमत्त्वं कृञश्च कर्तृत्वे कर्मत्वस्य कृतिकर्मेति बोध. स्यात्तां साक्षादीति । तदिदं तात्पर्यान्तरतः समवायित्वबोधकत्वात् । क्रियायाः कृञर्थत्वे कर्तृ-

कृञो यत्ने निरूढिलक्षणा, यदि क्रियाश्रयमात्रेण न तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्बाधकं विना गौणत्वायोगात् जनकव्यापार एवाख्यातार्थः, तण्डुलक्रयणादेश्च न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः। कथं तर्हि पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्नाविनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषप्रकारजन्यस्य यत्नस्यानुमानात्। पचति पाकविषयकयत्नवानिति तात्पर्यविवरणम्। अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः ॥३॥

व्यवस्थाविरहरूपबाधकमप्याह—आद्ये बाधकं तदाश्रय इति, द्वितीये कारकमिति। कारकमात्रस्यैव क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वादित्यर्थः। अत एव कृञाकृतविभागेन कर्तृरूपश्चन्द्रस्य यत्न एव इति पूर्वापरस्मिन् सैव भावना इत्याहुराचार्याः। तस्य कृञः। यदीत्यनेन तत्रापि प्रयोगोऽस्तीति सूचितम्। रथो गच्छतीत्यादिप्रयोगात्। तत्प्रयोगः कर्तृपदप्रयोगः।

आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वं साधयति—एवं चेत्यादिना। एवं कृञो यत्नार्थकत्वाभावः। अचेतनेपीति। स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगात्। रथो गच्छतीत्यादौ तु मतद्वयेऽपि गमनाश्रयत्वे लक्षणैव। जनकव्यापारेति। व्यापारश्च प्रकृते संयोगयत्नतादिसाधारणो जन्यमात्रमेव। ननु तण्डुलक्रयणादेः यत्नजनकत्वात्तमादाय पचतीति स्यात् अतस्तण्डुलेति। अन्यथा तथापि तण्डुलक्रयणानुकूलकृत्यादिनापि तथाप्रसङ्गादिति बोध्यम्। तर्हि आख्यातस्य यत्नबोधकत्वे पाकादिनेति। पाकादिमत्त्वासाध्य एवेति। व्याप्तिज्ञानादव मात्रशब्दो धर्मिपरः। इयं क्रिया यत्नजन्या धात्वर्थत्वात्। शब्दाख्येन पाकपदाद् इत्यनुमानेन तदनुभव इति पचति पाकयत्नवानिति विवरणादेवाख्यातस्य यत्नार्थत्वं स्यादत आह—पचतीति। तात्पर्येति। धूमोऽस्तीति वाक्यस्य वह्न्यादिरनुमानलभ्येऽर्थे तदनुग्राहकसम्बन्धत्वादित्यर्थः। अन्यथा विवरणस्यैव शक्तिनिर्णायकत्वे अनन्यलभ्यस्यापि धात्वर्थस्य इति वा। धर्मिण. कर्तुः ॥३॥

(रामकृ०) ननु सर्वमिदं कृञो यत्नार्थकत्वे सिद्धे भवतीति तत्तु न सिद्धम्, अनुकूलव्यापाररूपक्रियामात्ररूपेण तदर्थं वादिदि, तत्साधयितुमाह—कृञ इति। ...पीभूतसंयोगादिरूपक्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि। यत्नजन्यत्वाभन्य-

अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वं न प्रतीयेत तस्यापदार्थत्वात् । अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा लडादेर्वर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च । न च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमानयत्नानुमानं, यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः । धर्मिविशेषनिष्ठता च यत्नस्य न प्रतीयेत तद्व्यधिकरणव्यापारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्याविनाभूतचैत्रत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेन्न,

स्येति । पठाकुरयोर्धयाख्यरूपेणान्वयः । अत्र यत्नः प्रवृत्तिरूपः । तेनास्मन्मते ईश्वरकृतिजन्यत्वस्याङ्कुरे प्रतिसन्धानेऽपि न क्षतिः । ननु कृञः कृतिशक्तौ धातोः पि कृतिवाचकत्वे कर्तेत्यत्र कृतिकर्तेति बोधः स्यादत आह—द्वाभ्येति । बोधकत्वादिति । निरूढलक्षणया तथैपदार्थकधातुसमभिव्याहृतकृतः समवायित्वमात्रबोधकत्वादित्यर्थः । साधकमुक्त्वा बाधकमाह—क्रियाया इति । क्रिया स्पन्दः । तदनुकूलेति, कार्यानुकूलेत्यर्थः । प्रथमे बाधकमाह—तदाश्रयः क्रियाश्रयः । द्वितीये तदाह—कारकेति । अधिकरणादेरिति । तदनुकूलव्यापारसंयोगादिमत्त्वादिति भावः । गच्छतीत्यस्य विवरणं गमने करोतीति । वीनादिना कर्ता अचेतने रथादपादौ । यत्नाविनेति । क्रिया यत्ना पाकस्यात् पाकाद्या इत्यनुमानादित्यर्थः । अन्यथा प्रकारान्तरलभ्यस्यापि शक्यत्वे विवरणविषयस्यैव शक्यत्वे वा । धर्मिणः कर्त्रादिः ॥ २ ॥

(व्याख्या०) एवं यत्नस्यापदार्थत्वे तस्य यत्नस्य अत्र पचतीत्यादितोऽन्यत्र जानातीत्यादौ स्वार्थव्यापारे...ति पचतीत्यादौ अत्र स्वार्थव्यापारान्यत्र । तथाच धात्वर्थक्रियायाः स्वार्थव्यापारान्यतरस्मिन्नेव वर्तमानबोधकत्वं, न त्वनुमानोपस्थितेऽपीत्यर्थ इति कश्चित् । अत्र चाभयत्वबोधकाख्यातजन्यवर्तमानत्वबोधे धात्वर्थोपस्थितिर्व्यापारे बोध......तज्जन्यतद्बोधे आख्यातजन्यव्यापारोपस्थितिः हेतुः, समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः । नश्यतीत्यादौ वर्तमानोत्पत्तिरेवार्थः । तादृशव्यापारे एतादृशयत्नानुमाने कालिकव्याप्तौ व्यभिचारमाह—यत्नविगमेऽपि । ननु तादृशचेष्टावच्छिन्नव्यापारेण तदनुमेयस्थलकालमादाय चाप्याप्तिरतो धर्मिविशेषेति ।

ननु यत्नसामानाधिकरण्य एव व्यापारः पाकजनकः, तथा च तेनैव धर्मिविशेषसिद्धिः स्यादतो व्यधिकरणेति । व्यधिकरणं काष्ठसंयोगादेः । तेन

सत्यं, चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीतेरिति चेत्, सत्यं, तत्राख्यातस्य जनकयत्ने लाक्षणिकत्वात्। मैवं, जनकव्यापारमपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात्। यत्नं विहाय जनकमात्रे शक्तिरस्तु लाघवात् तथा चाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेत्, न, अपचत्यपि पाकजनकादृष्टवति पचतीति प्रयोगा-

पाकानुकूलव्यापारेण लाक्षणिकत्वाभावात्, चैत्रेण तादृशयत्नस्याभाने दोषमाह-शोभनत्यादेरिति । शोभनत्वस्य चैत्रत्वात् प्रकारान्तरेण प्रतीतिर्न स्यादेवेति भावः । शोभनत्वस्य स्थावरादिसाधारणत्वात् शोभनत्वे सति तादृशव्यापारवत्त्वं न धात्वर्थ इति भावः । लाक्षणिकत्वादिति । तथा च तत्रैव वर्तमानत्वम् इति । लाघवेनेति । व्यापारत्वापेक्षया यत्नत्वस्य जातित्वेन लाघवम् । व्यापारत्वस्याखण्डोपाधित्वे मानाभावः । अचेतनत्वं यत्नानुकूलत्वमिति स्पष्टम् ।

न च एकदेशावच्छेदकतया व्यापारत्वं सिद्ध्यति, येन रूपेण शाब्दबोधोऽनुभवसिद्धस्तेनैव शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् । अन्यथा भूतत्वमूर्तत्वविभुत्वव्यापकत्वादिरूपाणां शक्यतावच्छेदकतया अनन्तशक्तिसिद्धिः स्यात् । न स्यात् पचति तण्डुलानि आमानां पाकौ यत्नविशेषस्यानावश्यकत्वादिसंशयनिरासः । तस्मात् लाघवेनाप्यनतिप्रसक्तधर्मेणैव प्रचुरत्वात् । ननु पचतीत्यत्र पचनानुकूलयत्नाभावात् मुख्ये एवाख्यातशक्तिर्नास्ति न । तथापि व्यापारे शक्तिविरहात् । लाघवेन यत्ने शक्तेरविरुद्धत्वम् ।

अचेतने यत्नमिति । अचेतनेऽपि स्थाल्यादौ पचतीति प्रयोग इत्यर्थः । अदृष्टवत्कर्तृत्वेऽपि पचतीति प्रयोगं वारयति-मानाभावादिति । तादृशत्वे चरस्थं व्यापारमाह-मात्रे चेति । ननु जनकत्वेन अदृष्टत्वेन व्यभिचारित इति व्युत्पत्तिः कल्पनीया अत आह-यत्नमात्रमिति । नान्तरीयकत्वेनोभयोरपि धर्मवानुक इति प्रयोगात् । तत्र च वृत्तिविरहाभावात् । अतो जनकत्वं चेति । अजनकत्वेऽपि पाकविषयत्वप्रसङ्गात् । अतो जनकत्वं चेति । जनकताविशेषस्य गमनविषयके यत्ने स्पर्शि

१ °न्तरकारण° ।

यत्तेः । पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च न पाकजनकत्वं मानाभावात् । अतएव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थान्तरप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः । भावे वा तादृशकृतिनिवारणाया-दृष्टाद्वारकत्वेन जनकतायास्त्वंयापि वाच्यत्वात् । यत्नमात्रं शक्यं विषयित्वं जनकत्वं वा संबन्धमर्यादया भासत इति तु नव्याः ॥ ४ ॥

गच्छतीति न प्रयोगः । धनञ्जयस्य गुरुत्वेऽप्यननुगतत्वा तस्यैव पाकत्वयोः संसर्गतास्वीकारात् । अत्रपदैव वा जनकत्वेऽस्मपये । नन्वीश्वरः पचतीति प्रयोगः स्यात्, तत्र रागजन्यतावच्छेदकजातेराख्यातवाच्यतावच्छेदकत्वेन तथा प्रयोगाप्रसक्तेः । न चैवं मीनशरीरेण वेदं पठतीति धीर्न स्यात्, न स्याच्च निश्वसितीत्यादौ जीवनयोनियत्नलाभ इति वाच्यम्, आख्यातस्य तत्र लाक्षणिकत्वात्, जीवनयोनियत्ने मानाभावाच्च । चेष्टादिद्वारा विलक्षणमेव जनकत्वं भासते । अतो नेश्वरः पचतीति प्रयोग इत्यनेन चास्मा पचतीति स्याद्विशेषदर्शिनामित्यापत्तेः । नधे...चैत्र पचतीति न स्यात्, चैत्रपदस्य चैत्रत्वावच्छिन्नात्मनि लाक्षणिकत्वात् ।

केचित्तु सर्वत्रावच्छेदकत्वसम्बन्धेन कृतेरन्वयः, अतो नेश्वरः पचतीति प्रयोगः । न च एवं पचतीत्यादिप्रयोगो न स्यात्, तत्र कृत्यवत्त्वस्य संयोगाद्यवच्छेदकत्वात्, न स्याच्च मीनशरीरे वेदं पठतीति प्रयोगः, ईश्वरयत्नस्य शरीरानवच्छेद्यत्वात् इति वाच्यम्, तत्र कृत्यवत्त्वस्य शरीरे लाक्षणिकत्वाप्रतीतिबलाद्धात्वर्थवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारात् । न च ईश्वरः पचतीति प्रयोगः स्यात्, इष्टापत्तेः, हरति विष्णुर्पापानामस्य पाणिः शिरसीति प्रयोगादित्याहुः ॥४॥

(रामरु०) एवं यत्नस्यानुमानिकत्वे । कदाचित्पदान्तरेण यत्नोपस्थितावपि बाधकमाह । अन्यत्रेति अन्यत्र स्वार्थव्यापारादन्यस्याम् । स्थलान्तरे वा ॥ अथ यदा पाकजनकव्यापारस्तदा पाकजनकयत्न इति व्याप्त्या वर्तमानकालवृत्तित्वमनुमेयमिति वा । अथवा यो यदा यादृशव्यापारवान् इति व्याप्त्या वर्तमानकालवृत्तित्वमनुमेयमिति वा । स तदा तादृशयत्नवानिति व्याप्त्या धर्मिणि वर्तमानतादृशयत्नवत्त्वमनुमेयमिति, तत्राव्यभिचारेण दूषयति—यत्ने-

१ कर्तृज' इति पाठः । २ द्वारकत्वेन जनकतायाः त्वयापि वाच्यत्वादिति पाठः ।

कर्त्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये, चैत्रः पचति पच्यते तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात्, अन्यथा पचतीत्यत्रापि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीयत्वात्

त्यादि । तत्रैव दूषणान्तरमाह—धर्मीति । द्वितीये यत्नादावपि व्यभिचारमाह—तद्व्यधिकरणेति, यत्नव्यधिकरणेत्यर्थः ।

अथ चैत्रत्वे सति यो यदा यादृशव्यापारवानिति वक्तव्यमित्याह—चैत्रस्येति शब्दाधीनत्वाद्यप्रतीतावपि प्रकारान्तरेणोपस्थितिस्तु न नियता । वर्तमानयत्नवत्त्वप्रतीतिस्तु नियतेति भावः । यद्वा—व्यापारानुवृत्तेस्तावत्पर्यन्तं यत्नस्य वर्तमानत्वप्रतीतौ बाधकम् । धर्मीत्यादिकस्तु चिन्त्यवादौ शुद्धयत्नवत्त्वबोधोऽपि न सम्भवतीत्येतत्पराभिप्रायो ग्रन्थ. । अतएव तत्र केवलयत्नपदमेव श्रूयत इति । तत्र शोभनः पचतीत्यादौ । स्वमते बाधकमुद्धर्तुमाह—तदित्यादि । अतएव अदृष्टजनककृतेर्जनकत्वे प्रमाणसद्भावे वा । अदृष्टाद्वारकत्वस्य स्वजनकीभूतादृष्टाजनकत्वस्य । त्वयापीति । पाकजनकादृष्टजनककृतिमादायातिप्रसङ्गस्योभयमतसाम्यादिति भावः ।

नवीनमतमाह—यत्नेति । सिद्धपाकविषयकासिद्धतत्फलोद्देश्यककृतिमादाय पचतीति प्रयोगापत्त्याह—जनकत्वं चेति । अत्र जनकत्वं फलोपधाम, तच्च चेष्टादिद्वारकम् । तेन न स्वरूपयोग्यपुरुषान्तरीयकृतिमादायातिप्रसङ्गः । अतएव ईश्वरो गच्छति पचतीत्यप्रयोग. (?) । तादृशजनकताविशेषः संसर्गभाको ज्ञानमा......तेन योग्यताभ्रमदशायां पुनरिष्टापत्तिरेव । ईश्वरकृतिव्यावृत्त कृतिविशेषणत्वं शक्यतावच्छेदकमिति केचित् ॥ ४ ॥

(न्यायवा०) वैयाकरणमतमुपस्थापयति—कर्तृकर्मणीति । सामानाधिकरण्याभिन्नाभ्यां धर्माभ्यामेकधर्मिबोधकत्व, तच्च नामाख्यातयः कर्तृत्वेन कर्तृबोधकं विना अनुपपन्नमिति भाव । ईदृशसामानाधिकरण्यं यत्रसिद्धं तदाह—अन्यथेति । आख्यातेनानभिहिते कर्तरीत्यर्थः । तयोस्तृतीयाद्वितीययो । अविशिष्टत्वात् कर्माख्यातेनापि कृत्यनभिधानात् । तथा च कृत्यनभिधानमपि न तृतीयानियामकम् । कर्माख्यातस्थले तृतीयानापत्तेरिति भावः । इदं प्राचां मतेन ।

स्वमते कर्माख्यातस्य फलवाचकत्वं वक्ष्यति । कर्तृकर्मगतसङ्ख्याभिधाना-

क्रुत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात्। कर्तृ-कर्मसङ्ख्याभि-धानानभिधानाभ्यां नियमः—न चैवं चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादौ विनापि तिङं सङ्ख्याप्रतीतेः क्लृप्तशक्तेः सुप एव संख्योपस्थितिसंभवे तिङो न तदभिधायक-त्वमिति वाच्यम्। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवच-नत्वादिनैव एकत्वादौ शक्तत्वाच्च—इत्यपि नास्ति,

अभिधानाभ्यामेव नियमो भविष्यतीत्याह—कर्तृकर्मेति। इत्यपि नास्तीत्यत-न्यायमर्म नियम तृतीयादिनियमः। तथा चाख्यातेन कर्तुः सङ्ख्यायामन-भिहितायां तृतीयाकर्मणः सङ्ख्यायामनभिहिता या द्वितीया इत्यर्थः। तर्हि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति रीत्या घटो द्रव्यमित्यादिवाक्ये अस्तिपदाध्याहारे तिङ एव सङ्ख्याया बोध इति बोध्यम्। अत- क्रियाबाहुल्यमाह—चैत्रेणेति। चैत्रो मैत्रश्चेति। न चैत्रपदादुत्तरसुप एव द्वित्वे लक्षणा, सुविभक्तौ तदभावात्। भावे वा चैत्रे मैत्रे वा द्वित्वमनुभूयेत, न तूभयमादाय समुदायैकमहत्त्वपर्यवसानाभावात् इति।

न चैकत्वविशिष्टे कथं द्वित्वान्वयः, एकश्चैत्रः, एको मैत्र, द्वौ गमनानुकूल-कृतिमन्तौ इति बोधसम्भवात्। ननु तथापि ब्राह्मणाः पचत इत्यत्र बहवो ब्राह्मणाः, द्वौ पाकानुकूलकृतिमन्तौ इति बोधः स्यात्। आख्यातजन्यद्वि-त्वबोधे ब्राह्मणाः पचन्ते ब्राह्मणः पचत इत्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। द्वित्वादिति। इदमुपलक्षणम्। वक्ष्यमाणदिशा द्विवचनत्वेनैव द्वित्वशक्ति-रित्यपि बोध्यम्। ननु तथाप्याख्यातस्य द्विवचनबहुवचनयोर्द्वित्वबहुत्वादौ शक्तिरस्तु न त्वेकत्वे......अतो लाघवादिति।

अथ यद्यपि एकवचनत्वं नैकशक्तत्वम्, आत्माश्रयात्। न चैकत्वबोधकत्वे, एकत्वे च तदेकत्वेऽप्यालाक्षणिकत्वापि सन्दिग्धत्वप्रसङ्गात्। तथाप्येकवचन-त्वेन परिमाणविषयत्वं तत्त्वात्। तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनानीति संज्ञापद-पर्यालेन सुप्तिङेकवचनादिषु सपरिमाणमापानिश्चयात्। नामत्वं धातुत्वाख्या-तत्वादिवद्विभाषा न तेषामननुगमेन सर्वे विशिष्टमापाद्यतेति (?) ध्येयम्।

केचित्तु तङि निषत्तीत्यादौ सम्भवत्प्रतिसन्धानं विनापि एकत्वबोधात् तङि एव तत्र शक्तिरन्यथा नीलघट इत्यादेरन्वयाद्यत्तनास्तीति क्रियैवैकत्व-बोधनात् न सुपः संख्यायां शक्तिः स्यात्। न च तण्डुलं पचतीत्यादौ सुप

कृता संख्यानभिधानात् । किंच एकत्वादिसंख्याभिधाने न नियमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकांक्षादिवशात् कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् । कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्रादेरप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्ततावच्छेदकशक्यतावच्छेदकयोश्च गौरवमधिकम् । तस्मादाख्यातत्वेन कर्तरि, आत्मनेपदत्वेन च कर्मणि एकवचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकत्वादौ शक्तिः, एकपदोपात्तत्वाच्च

एतदर्थे शक्तिः कल्प्येति वाच्यम्, तथापि प्रथमैकवचनस्यैतरत्वे शक्तौ विनिगमनाविरहादित्याह ।

ननु पचतीत्यत्र पाकाद्यैकत्वसंख्याया अभावात्तिङन्तस्य न शक्तिः, तत्र, एकत्वप्रतीतावपि वर्तमाने संख्यावच्छेदात्, अपि तु लक्षणया एकत्वविशिष्ट एव तस्यायुक्तत्वात् । किन्तु पचतीत्युक्ते आवश्यकं लक्षणया वा वाच्यते कर्तरि पुरुषस्य प्रतीतेः. तत्र तिङादीनां शक्तिरित्याह, तत्र, न्यायनये पचतीत्यत्र सर्वत्र लक्षणायां बीजाभावेन कृतिमात्रप्रतीतेः । सर्वत्र कर्तैकत्वप्रतीत्यसिद्धेः कृतेति तद्गुणत्वम् एव संख्याबोधकत्वात् कृत. संख्यायां शक्तिः । तथा च चैत्रो ग्रामं गतवानित्यादावपि तृतीया । मैत्रेण ग्रामो गत इत्यादावपि द्वितीया स्यात् । कृता संख्यानभिधानादित्यर्थः ।

नन्वाख्यात एवात्र संख्यासंख्याविभागोऽस्त्वित्याह किञ्चेति । न नियमः संख्यान्वयः कर्माख्याते कर्मण्येव कर्त्राख्याते कर्तर्येवेति नियमो न । कर्मकर्तृसाधारण्येनेति । तथा च तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलनिष्ठापि संख्या कदाचिदाख्यातेनाभिधीयेत । एवमन्यत्रापि वैपरीत्यं बोध्यम् । कर्त्रेकत्वादिना शक्तौ बाधादेव कर्मैकत्वं न भासते अतः कर्त्रेकत्वेति । कर्त्रेकत्वेन शक्तौ बहुव्यक्तिकल्पनाशक्यतावच्छेदककर्त्रेकत्वबोधकार्थं शक्यतावच्छेदकत्वे कर्तृत्वे गौरवमित्यर्थः । एकवचनत्वे पूर्वोक्तदोषद्वयमभिप्रेत्याह—तत्तद्रूपेणेति । तिङ्त्वादिरित्यर्थः । एकपदेति । कर्माख्यातमन्यसङ्ख्याप्रकारकबोधे कर्माख्यातमपेक्षते इति स्थितिः । एवं कर्माख्यातमपेक्षतीति भावः । आख्यातमिदं आख्यातोपस्थाप्यकर्तृकर्मान्वयि इत्यम् । नन्वात्मनेपदस्य कर्मवाचकत्वमस्त्येव कर्तृवाचकत्वं स्यादकर्मकस्येव । तथाच चैत्रः पच्यते तण्डुल इति प्रयोगः स्यात् अतः

संख्याया वाच्यगामित्वम् । कर्तृ-कर्मबोधकत्वं च एकदाऽव्युत्पन्नम्, अतएव मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । कर्त्तरि यकोऽसाधुत्वाच्च पच्यते चैत्र इत्यादयोऽपि कर्त्तरि नेति वैयाकरणाः ॥ ५ ॥

कर्तृकर्मेति । आख्यातजन्ये कर्तृबोधे कर्मतात्पर्यज्ञानं, कर्मतात्पर्यबोधे च कर्तृतात्पर्यज्ञानं विरोधिफलबलात्तथा कल्पनं कृतिकर्मत्वशक्तावपि तुल्यमिति भावः ।

अत इति । मैत्र पाककर्ता तण्डुल पाककर्मेति बोधो मैत्र पच्यते तण्डुल इति वाक्याद्वितो न भवतीत्यर्थः । ननु तत्र मास्तु तत्र कर्तृकर्मणोर्द्वयोर्बोधः, चैत्र पच्यत इत्यत्राख्यातत्वेन कर्तृशक्तादात्मनेपदात् कर्तृज्ञानमस्तु इत्यत आह कर्त्तरीति समभिव्याहृताख्यातजन्यकर्तृत्वोपस्थितेः, आख्यातजन्यकर्तृबोधे हेतुत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

(रामकृष्ण०) वैयाकरणमतमाह—कर्तृकर्मणीति । सामानाधिकरण्येति । भिन्नाभ्यां धर्माभ्यामेकधर्मिबोधकत्वमिह सामानाधिकरण्यम् । अन्यथा कर्त्रायनभिधाने । तयोस्तृतीयाद्वितीययोः । अथ कृत्यभिधानानभिधानाभ्यां कर्त्रभिहितत्वानभिहितत्वव्यवस्थे यथाह—कृत्यभिधानस्येति । अविशिष्टत्वात् कर्तृकर्मप्रत्ययसाधारण्यात् । इदं च प्राचां मतम् । स्वमते कर्मप्रत्ययस्थले तृतीयाया एव कृत्यभिधायकत्वस्य व्यवस्थापनात् कर्तृकर्मसंख्ययोरित्यादिरीत्यापि नास्ती चेको न न । चैत्रो मैत्रश्चेति । अत्र प्रथमायामेव द्वित्वलक्षणया निर्वाहे विभक्तिर्न कल्प्यत इति भ्रमो हेय । तथा सति द्वौ चैत्रौ द्वौ मैत्रौ इति बोधापत्तेः । तिङस्तदर्थत्वे स्वार्थविशेष्यचैत्रमैत्रोभयमिति तयोरेव द्विवचनन्वेति ।

एव द्विवचनबहुवचनयोः शक्ति व्यवस्थाप्यैकवचनेऽपि तां व्यवस्थापयति—लाघवादिति । एकवचनमुखेन तथा कल्पने गौरवमिति भाव । अत्र एकवचनस्य नैकत्वशक्तत्वमात्माभयात् । एकत्वबोधकत्वं तु साधारणम् । एकवचनत्वेन शास्त्रकारपारिभाषितस्य तदन्यतरत्वस्य तत्र ज्ञानविषयत्वस्य वा तथात्वे मानाभाव । किंच शास्त्रव्यक्तीनां प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण नानाशक्तिकल्पने च गौरवम्, कथं वा सुप्त्वाद्युत्पन्नतया पेक्षया तिङ्-सुप्-साधारणानुगतत्वस्य स्फुटनम् । किंच एकवचनत्वं न शक्यतावच्छेदकम्, घटपदनिष्ठघटवचनवत् । किन्तु अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घनवत्त्वादिवत् उभयोत्तरयौ पूर्वपूर्वेतरवर्णवत्त्वमेवेत्यादिकं विचिन्त्यानुपद-

मेव वक्ष्यति–तद्रूपेणेति वेति। यत्तु केवलं पचतीत्युक्ते एकत्वसंशयाभावात् एकत्वे शक्तिरिति तन्न, एवमपि कर्त्रनुपस्थितौ पाककृतिरेकत्वमित्येव बोधात् संशयानिवृत्तेः। तिङः कर्तरि लक्षणास्थलेऽपि एकत्वविशिष्टकर्तरि लक्षणैव। तादृशबोधोपपत्तौ सन्देहनिरासासम्भवान्नैकत्वशक्तिकल्पनम्। तद्विच्छितीत्या-दावपि लुप्ताया एव विभक्तेः प्रतिसन्धानम्। अन्यथा दधि पश्येत्यादौ का गतिः। यत्तु सुप एकत्वशक्तिग्रहाभावदशायां तिङ एकत्वशक्तिग्रहे सति एकत्वानुभवः सर्वसिद्ध इति तिङ एकत्वशक्तिर्दुर्वारेति मतं तत् घटपदे पटे शक्तिग्रहेण समं तुल्ययोगक्षेममित्युपेक्षितम्। क्लृप्तेति। क्लृप्तशक्तेस्तदुत्तरसुप एव तथा बोधकत्वादिति भावः। एकत्वत्वादिरूपेण तिङः संख्याभिधाय-कत्वात् योग्यतावशाद्बाधितस्थले कर्तृकर्मसाधारण्येनैव तदन्वये भवन्मते विनिगमनाभावात्तिङभिहितसंख्याकत्वाभिहितत्वमपि न नियामकं सम्भ-वति। मन्मते तु एकपदोपात्तप्रत्यासत्त्या तिङर्थसंख्या कर्तरि कर्मणि वा एकस्मिन्नेवान्वेतीत्याशयेनाह–किञ्चेत्यादि। न नियमः अभिहितत्वानभि-हितत्वनियमाभावः। पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्यतावच्छेदकीभूतैकत्व-स्यावच्छिन्नस्य......कर्तृकर्मेति। तथाच तिङर्थसंख्यान्वयित्वादुभयोरप्यु-क्तत्वं स्यादित्यर्थः। अत्र कर्त्रन्वितस्वार्थैकवचनत्वं कर्मान्वितस्वार्थैकवचनत्वं च शक्ततावच्छेदकं कर्तृकत्वं कर्मैकत्वं च शक्यतावच्छेदकम्। तथाच कर्त्रै-कत्वरूपेण यत्र तात्पर्यवशात्तिङा संख्याऽभिधीयते तत्र कर्त्रभिहितत्वम्। एवं रीत्या कर्माभिहितत्वमपीत्यत्राह–कर्त्रेकत्वाभिधानेत्विति। शक्यताव-च्छेदकतया कर्तुरभिधाने शक्तौ गौरवं तथानात्व शक्ततावच्छेदक-शक्यताव-च्छेदकयोश्च शरीरगौरवम्। पूर्वोक्तास्वरसादाह–तत्तद्रूपेणेति। सुत्वविशिष्टत्वा-दिनेत्यर्थः। एतन्मते केवलं पचतीति प्रयोगस्थलेऽनुभवसिद्ध एकत्वबोधो न, तिङस्तत्र शक्तिं विनेति बोध्यम्। यद्वा–तच्छितीत्यादौ सुबनुसन्धानं विनापि एकत्वबोधात्तिङ एव तत्र शक्तिः। अन्यथा अश्रूयमाणतिङः स्थले चैत्रेण दृष्ट इत्यादावपि तिङुपस्थितिं कल्पयित्वा तत एव एकत्वबोधः स्वी-क्रियतामिति वैपरीत्यमेव न रोचयेः। एकेति। एकेनैवाख्यातेन संख्या-कर्त्राद्योरुभयोरुपस्थापनादेकपदोपात्तत्वम्। न च सर्वेषामेव पदार्थानां एकपदो-पस्थितिकत्वात् किमत्र लाघवमिति वाच्यम्, पदान्तरार्थेन समं तस्यान्वये तत्पदे तत्पदघटितानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वमेतदन्वयबोधे कल्पनीयमिति तद-पेक्ष्य एतत्पदघटकवर्णानुपूर्वीज्ञानमात्रस्य कारणताकल्पने लाघवमिति।

अत्र वदन्ति—भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः समानपदोपात्तत्वेन एकान्वयित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । तथैवाकांक्षितत्वात् । चैत्रः

एकदेति । पचत इत्यस्य कर्तरि कर्मणि चाप्युत्पन्नत्वादाख्यातार्थद्वयस्य युगपदुपस्थितस्य यथायोग्यं कर्तरि कर्मणि च युगपदन्वये बाधकाभावात् । कर्तृविशेष्यकान्वयबोधतात्पर्यज्ञानादेः कर्मविशेष्यकान्वयबोधे तदन्वयबोधतात्पर्यज्ञानादेश्च कर्तृविशेष्यकान्वयबोधे प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । फलाभावस्य निर्णीतत्वादिति भाव. । न प्रयोगा इति । अत्र शाब्दबोधाभावे तात्पर्यम् । प्रयोगसाधुत्वे बाधकाभावात् । कर्तरि यक इति । आत्मनेपदं तु पचिधातोरुत्तरं कर्तर्यपि प्राप्तमिति यक इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

(न्यायवा०) लाघवादाख्यातस्य कृतौ शक्तिः, न तु कर्तरि । आख्यातेन कर्तृसङ्ख्यानभिधानाभिधानाभ्यामेव तृतीयादिनियम इति सिद्धान्त । तत्र सङ्ख्याया कर्तृकर्मसाधारण्येन बोधः स्यादिति बाधकमुद्धरति—भावनेनेति । तथा चाख्यातजन्यसङ्ख्याबोधे भावनाप्रकारकबोधसामग्रीत्वेन हेतुत्वम् । प्रथमान्तपदजन्योपस्थित्यादेर्वा हेतुत्वमिति भाव । अत्र पचेत नैत्यादौ कृतिसाध्यत्वरूपाख्यातार्थविशेष्ये पाकादौ न संख्यान्वय. । पाकादेः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वात् । यत्तु आख्यातत्वेन यत्त्वेन वा यच्छक्यतावच्छिद्यते सा भावना कृतिसाध्यत्वं न तथेति तत्र रथो गच्छतीत्यादौ रथे सङ्ख्यान्वयापत्ते । रथीत्याश्रयत्वस्य भावनात्वाभावात् ।

भावनायाश्चेति । विशेषत्वेन धात्वर्थांशेऽन्वयात् विशेष्यत्वेनेत्युक्तम् । कर्मणि कुतो नान्वयस्तत्राह—कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । कर्मत्वविशेषणत्वेन तन्दुलादेरुपस्थितत्वे भावनान्वयानिराकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । प्रथमेति । तथाचैतद्विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं भावनान्वये तन्त्रम् । नच तात्पर्यमेवास्तु तन्दुलं पचति जानातीत्यादौ यत्र तन्दुलस्य कर्मत्वविशेष्यतया बोधे यत्तात्पर्यं तत्रापि तन्दुले भावनान्वयात् । नच प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमेवास्तु चन्द्र इव मुखमस्तीत्यादौ चन्द्रे भावनान्वयात्, सत्यम्, तस्याप्यपेक्षितत्वादिति ।

अयमर्थो भावनायास्तादृशाकाङ्क्षा पुरुषोऽपि क्रियारूपविशेषणताकाङ्क्ष इति उभयाकाङ्क्षासत्त्वेनान्वयबोधः । तन्दुलविरोधादेः फलेनान्वयानिराकाङ्क्षत्वम् ।

१ रा. "स्थाप्य एव साकाङ्क्षत्वात् । चै" । २ मधुरालापास्तु चैत्रेण गुम्यते, इत्यत्र प्राप्तिरं चान्यं व्याप्यते ।

पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृ-कर्मणी प्रथमान्त-पदोपस्थाप्यतया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव सङ्ख्यान्वयः। चैत्रेण सुप्यते गगनेन स्थीयते इत्यादौ

तदुक्तमाचार्यैः—न घन्दत्वाकांक्षा अन्वयहेतुः किन्तूपस्थाकांक्षा । ग्रामित्यादिकार्यो हि फलेनान्वयमलभमानः क्रियासम्बन्धमाकाङ्क्षते । भावनापि ग्रामादिमूलक सर्वा ग्रामादीनामिन्नुपदाकांक्षेति । नचैवं चैत्रादिविशेषणतया भावनायां कुतो नान्वय इति वाच्यम्, अनभ्युपगमात् । न च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वादिलक्षणत्वात् । चैत्रः पचति इत्यादावपि भावनाप्रकारकबोधो मास्तु, तद्विशेष्यकस्तु स्यादिति वाच्यम्, भावनाप्रकारकबोधस्याप्यत्र-तत्पर्यन्तताकाङ्क्षकत्वात् । न च चैत्रेण घट एव दृश्यते इत्यत्र एवकारार्थान्वयित्वेऽपि घटस्य विशेष्यतया इतरविशेषणत्वेन तात्पर्यज्ञानाभावप्रसङ्गात् कथं भावनान्वय, कर्माख्यातवदत्र इत्यनेन तत्समुच्चयविशेष्यकबोधे तात्पर्यग्राहक हेतुभाव उक्तत्वात् । मुख्यविशेष्यत्वं तु स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्तं वा न किञ्चिद्विरोधकम् । तथा सत्येव घटे मुख्यविशेष्यत्वव्यवहारो न स्यादिति ध्येयम् ।

ननु कर्मत्वादिवत्तत्संख्याबोधो धात्वर्थादिसाधारण्यम्, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वेऽपि तस्य इव मुख्यविशेष्यत्वसाधारण्यम् । अतो द्वयं चन्द्रवाक्यात इतरविशेषणत्वे तात्पर्यविषयत्वार्थकमस्तीति । तत्र इतरविशेषणत्वे तस्य सम्भवत्वात् । केचित्तु आख्यातार्थान्वयान्वयः कर्मत्वविशेषणतया भावनायां न स्यादतो इतरविशेषणत्वमावश्यकत्वविषयत्वार्थके कर्मत्वेति वाच्यम्, तथापि तत्र तन्तुके कर्मत्वविशेषणत्वे भावनाविशेष्यत्वे च तात्पर्यग्राहकत्व तन्तुके भावनान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्याहुः । (१)

चैत्रः पचति चैत्र इत्यत्र प्रथमान्ताः कर्मत्वे तत्प्रत्ययेऽनुपदं भावनायां विशेष्यत्वेनान्वयप्रकारः—कर्मत्वेति । कर्मत्वबोधकपदार्थस्मरणादिप्रयोजक-स्यान्यत्वार्थकमिति कश्चित् । आख्याते आनार्थीति सङ्ख्यादेरपरविशेषणान्वयबोधकत्वे शुद्धान्यार्थकान्वयबोधस्थान्वयत्वं तेनेयमिति परे । प्रातस्तिष्ठति गर्दभोऽति इत्यत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य प्रातःकाले स्थित्यन्वयान्वयत्वेऽपि तदपि तत्प्रधानपदोपस्थाप्यार्थकम् । न च प्रातरित्यत्र प्रथमैव न सम्भविरिक्तिरार्थवचन एव तद्विधानादित्यपरे । तत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य विशेषणतया श्यो नान्वयस्यैवेति । तदनुभवादित्यर्थः ।

यथार्थमुदाहरणेन स्पष्टयति—चैत्र इत्यादिना । घटस्य इत्यत्र स्वात-न्त्र्यानादस्य कदाचिन्तत्सम्भवादृत आह—गगनेनेति । धात्वर्थविशेष्यक एवा-

प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य भावनायां विशेषणतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, भावनाया बाधितत्वाच्च, भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव संख्या। एकवचनं तु साधुत्वार्थम्। अत एव स्थापस्य द्वित्वबहुत्वेऽप्यौत्सर्गिकमेकवचनमेव। एवं च भावलिङ्गं यथायथं वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमर्थं, तच्च धात्वर्थ एवान्वेति, तथैव प्रत्ययात्। तद्बोधकानां तु यत्रादीनां प्रयोगधातुत्वमात्रम्। भावनायाश्च कर्तरि

व्यपोऽन्तु, प्रथमान्तपदस्य तु भावभिन्नाख्यातार्थप्रकारकबोधे हेतुत्वमस्तु अतो धात्वर्थस्यैवेति। धात्वर्थप्रकारकस्वार्थबोधे आख्यातस्य हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः। तत्रापि भावाख्यातभिन्नस्य तथात्वेऽनुपपन्नमत आह–भावनाया इति। पचने स्थीयत इत्यादौ। इदं च वृत्तिरेव भावनेस्थापकं न। वस्तुतस्त्वाश्रयस्य भावनायेऽपि प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतद्विशेष्यविरहात् संख्यानन्वय इति पूर्वोक्तमेव साधु। तथा चाख्यातमात्रे भावभिन्नत्वप्रवेशे गौरवात्। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्येन भावनात्मकसामान्याबाधितमेव बाधितमिति केचित्। ननु चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्रस्याश्रयतायाः निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वये तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन न युज्यत इति न स्यात्। अतएवाश्रयतायाः इति निरूपक–सम्बन्धेनान्वयो वाच्यः। [illegible] च वाचित शब्दार्थः। तत्र, आधिक्यतावान् नाम इति बोधानन्वयात्। तस्मात्प्रथमान्तपदाभावात्पालेन तद्विशेष्यत्वाश्रयस्य: स्थानविशेष्यत्वे चेत्यर्थे न तत्त्वम् इति बोध्यम्। अतएव संख्याया इतरान्वयाविरहे औत्सर्गिकं प्रथमैकवचनं एवं भावनाया भर्त्ता-संख्याकत्वानन्तरं कर्मत्वानन्तराभावप्रत्ययः इत्य स्थापितो भावलिङ्गमिति। यथायथं लट् लिङादि (?)। एवं चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ चैत्रनिष्ठत्वाश्रयत्वे वर्तमान इत्यादिर्बोधो बोध्यः। वर्तमानत्वादयश्च सर्वेऽपि धात्वर्थेऽन्वेति तथापि धात्वर्थविशेषणतयाऽन्वयबोधापत्तिः। अन्यत्र भावनायाः सविशेषणत्वाद् प्रत्ययविशेषणत्वेन नान्वयः। अथ तद्भावाख्यातार्थः परान्वय इति वा आशयः। तोऽईदर्शनेनेदम्। तन्मते इत्यादिर्भावपरत्वाख्यातात्प्रत्ययेः।

ननु भावलिङा यथायथं भावनाया भवनस्य वर्तमानत्वादिरेव, अतएव तु वर्तमानत्वावच्छिन्नस्तदीयार्थः इत्यादौ इतरायत्तता वर्तमानत्वे इतिरित्यादिविशेषोऽस्तु अत आह–तच्चेति। तथाकारेण वर्तमानत्वादिप्रत्ययात्। तत्प्रत्ययायावच्छेदकं धात्वर्थे इति भाव.।

आश्रयित्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः, तव कर्तृ-कर्माभिधायित्ववद्यास्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम्। अतो मैत्रेण पचति तण्डुलः, तण्डुलं पच्यते मैत्रः, मैत्रः पक्ष्यते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः। भावना च व्यापारमात्रोपलक्षिका अचेतनानुरोधात्। भिन्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमप्रसिद्धं संभवदन्यादृशं तु न वार्यते ॥६॥

तद्बोधकानां वर्तमानत्वादिबोधकानाम्। भावनायाः कुत्र कीदृगन्वय इत्यत आह—आश्रयित्वेन आश्रयत्वसंसर्गेण। अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या तवेत्यादि। यथा त्वन्मते परस्मैपदेन कर्मणोऽनभिधानं तथा मन्मते तद्रूपस्थाप्यकृतेर्विषयतया कर्मणि नान्वयः। आख्यातजन्य-विषयतासम्बन्धेन कृतिबोधे आत्मनेपदजन्यकृत्युपस्थितेरेव हेतुत्वादिति। यथा तव मते कर्तरि यकोऽसाधुत्वं तथा मम कृतेराश्रयतया बोधेऽपि तस्यासाधुत्वम्। यथा तव कर्तृकर्मणोर्नैकदान्वयस्तथा आश्रयतया विषयतया च नैकदा कृतेरन्वयः। क्रमेणोदाहरणानि। मैत्रेणेत्यादि। इत्यादय इत्यादिपदार्थैश्चैत्रेण पचति तण्डुल इत्यत्र कृतेः समवायितया चैत्रस्तण्डुलं पच्यते चैत्रेणेत्यत्र विषयतया तण्डुले न बोधः। प्रथमान्तपदाभावात्। अत्रातिप्रसङ्गभिया त्वयापि तन्नियामकतापी...वाच्यत्वादित्याशयः।

ननु कृतिरेव भावना तथा च तदन्वयः नियमेऽपि रथो गच्छतीत्यादौ कथं नियमोऽत आह—भावना चेति। व्यापारो व्याप्याश्रयत्वादेरुपलक्षकः, ज्ञानातीत्याद्यनुरोधात्। भिन्नाभ्यामिति। नील-घट इत्यत्र घट एव धर्मी नीलत्वेन नीलपदेन घटत्वेन घटपदेनोपस्थाप्यते धर्मिवाचकत्वं चोभयोस्तथा...क... कृते कर्तृत्वेन कर्त्ताऽऽख्यातेनोच्यते......भिन्नधर्मावच्छिन्नैकधर्मिवृत्तित्वलक्षणम्। सामानाधिकरण्यं नामाख्यातयोरसिद्धमित्यर्थः। अन्यादृश एकधर्मिविशिष्टे धर्मान्तरबोधकत्वम्। परस्परार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति यावत्। तथा चैत्रपदोपस्थाप्ये चैत्रत्वादिविशिष्टे पाककृतिबोधकत्वमाख्यातस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

(गमक०) अत्र वा पुनरर्थे। आख्यातार्थे संख्यान्वयित्वमेवाभिहितत्वमित्यत्र कर्तृकर्मसाधारण्येन संख्यान्वयबोधनियामकाभावेन पूर्वोक्तमतिप्रसङ्ग-

१ आश्रयत्वेनेति आश्रित्वेनेति पाठद्वयम्।

मुद्धरति–भावनेत्यादिना । भावना चात्र संख्याकालाद्यतिरिक्त आख्यातार्थः । समानेति । अतएवैकपदोपनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति प्रवादः । औचित्यादिति । तदुभयप्रकारकशाब्दबोधं प्रति एकैवानुपूर्वी प्रयोजिकेति लाघवादिरर्थः । यद्यपि संख्यान्वयनियामकत्वकल्पनायां समानपदोपात्तान्वयित्वमपेक्ष्य समानपदोपात्तत्वमेव लघ्विति पूर्वोक्तरीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य कारणतासम्भव एव लाघवमिति च प्रतिभाति । तथापि कृतीनामानन्त्यात्तत्र शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन कृतित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वे सिद्धे तादृशकल्पनामवलम्ब्यैव फलमुक्तमिति ।

ननु भावनान्वयेऽपि नियामकाभावाद्दोषतादवस्थ्यमत आह–भावनायाश्चेति । धात्वर्थविशेषणत्वेनान्वयादाह–विशेष्यस्यैवेति । कर्मत्वेत्यादि । इदमपि तथाविशेषणत्वसूचनाय । अतएव चन्द्र इव मुखमुत्पद्यते इत्यादौ भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चाख्यातार्थश्चन्द्रे क्त्वाप्रत्ययार्थे वा । कर्मत्वाद्यनवरुद्धो धात्वर्थोऽपीष्यत आह–प्रथमेति । एवं च विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थभावनाप्रकारक-समवायादिसंसर्गक-शाब्दबोधं प्रति इतरानन्वितार्थक-प्रथमान्तनामजन्योपस्थितिर्विषयतासम्बन्धेन कारणमिति सामान्यतः कार्यकारणभावः ।

यत्तु चन्द्रस्येतरान्वितत्वेन निराकाङ्क्षत्वम्, एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धस्यापीति । तन्न, एकविशेष्यावरुद्धस्य विशेष्यान्तर एवाकाङ्क्षाविरहः, न तु विशेषणेऽपि । अतएव कर्मत्वविशेषणस्यापि घटस्य नीलान्वये निराकाङ्क्षत्वं नीलं घटमानयेत्यादौ । विशेषणतयैवेति । तथा च न धात्वर्थे भावनान्वयः । अभिमतोदाहरणमभिप्रेत्याह–भावनाया इति । बाधितत्वं धात्वर्थे प्रातिपदिकार्थे च । यद्यपि चात्र भावनापदेन संख्याकालाद्यतिरिक्त आख्यातार्थ एवोच्यते अन्यथा नानातीत्यादौ संख्यान्वयो न स्यात्, तथा च प्रकृतेरप्रयत्नादेरबोध एव, तथापि पूर्वोक्तरीत्या कर्मत्वाद्यनवरुद्ध-प्रथमान्तपदाभावाद्भावनान्वयो बोद्धव्यः । अतएवाह–भावनाविशेष्यविरहादिति । अतएव संख्याया अनन्वयादेव । प्रथमोपस्थितमेकवचनमेव साधुत्वाय कल्प्यत इति सम्प्रदायः ।

एवं चेति । भावनाया अबोधकत्व इत्यर्थः । यथायथं लटतिङादिनियन्त्रितम् । तथैवेति । वर्तमानत्वप्रकारेण धात्वर्थस्यैव प्रत्ययादित्यर्थः । इष्टसाधनत्वादेः सर्वत्र धात्वर्थान्वयस्वीकारेणात्र विशेष्याभावेऽपि वस्तुगतिमवलम्ब्योक्तम् । भावनाया विशेषणत्वेनान्वयनियमे संसर्गव्यवस्थामाह–भावनायाश्चेति । अन्यथा वक्तव्यत्वमेव ।

अथ तण्डुलं पचति चैत्रः इत्यादावाश्रयतया चैत्रोऽस्तु भावनाविशेष्यः मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयतयेति चेत्, रथेन गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभिधाने का गतिः। अत्र प्राञ्चः—मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषय-

ननु भवन्मते कर्मप्रत्ययस्थले आश्रयतया कर्तृप्रत्ययस्थले अन्यथेति वैपरीत्यमेव किं न स्यात्। अस्माकं धर्मिणि शक्तिबलादेव प्रतिनियततत्संसर्गप्रतीतिरित्याशङ्कायां भवन्मते कर्तृकर्मशक्तावपि भवद्भिः कर्तृबोधे यन्नियामकं वक्तव्यमस्माभिरपि आश्रयतया कृतिप्रकारकबोधे तन्नियामकं वक्तव्यम्, भवद्भिश्च कर्मप्रत्ययस्थले यन्नियामकं वाच्यमस्माभिरपि, अन्यथा कृतिप्रकारकबोधे तन्नियामकं वक्तव्यम्, अन्यथा भवन्मतेऽपि पचतीत्यत्र कर्मबोध, पच्यत इत्यत्र कर्तृबोध, पच्यत इत्यत्रोभयबोध किं न स्यादित्याशयवानाह—तवेत्यादि। तदुक्तं सामानाधिकरण्यं निराकरोति—भिन्नाभ्यामिति। अन्यादृशं तदर्थान्वयित्वार्थकत्वादिरूपम् ॥ ६ ॥

(न्यायया०) कर्मणि पुनरन्यथान्वयं विवृणोति—अथेत्यादिना। मैत्रेण पच्यते रथेन गम्यते इत्यादौ विभिन्न एव कार्यकारणभाव। अतएव ... पाकानुकूलकृतौ मैत्रादिनिष्ठत्वस्यान्वये च गमने तस्य भानम्। अतएव चार्थे विषयत्वस्य भानं नास्त्यमित्याशयेनाह—मैत्रेणेत्यादि। कर्मप्रत्यये फलाद भवत्यादभवसिद्धत्वादाह—मैत्रनिष्ठभावनेति। अत्र निष्ठत्वं तृतीयार्थं। तत्र भावनायां सत्यां किं च पके तत्र तण्डुले प्रकार इत्यन्वयबोध (?) मम.। अत्र यद्यपि फलावच्छिन्नक्रियाबोधकत्व धातोस्तथा च फलादौ कीदृशे ...कस्य च धमन्वय। तथापीदं दूषणमग्रे एव वाच्यमिति केचित्। परे तु फल पाकादिश्च एपगेव पचधात्वादेरर्थं। तथाच नोक्तदोष। नच भावनाविशेष्यकस्यैव धात्वर्थान्वयस्य पचतीत्यादौ दृष्टत्वात् कथमत्र भावनाविशेषणक पाकान्वय इति वाच्यम्, पाकस्य भावनायां तस्या फलेऽन्वयात्। नच क्रियाजन्यत्वालाभ फले क्रियायामिव फलेऽप्यन्वयेऽपि दोषात्। यत्र घटत्वमित्यत्र प्रत्ययार्थे इतरत्वे साम्यत्वे च घटस्य प्रकारतयाऽन्वय। तथा च चैत्रनिष्ठपाकभावनाविषय पाकजन्यं यत्फलं तद्वान् तण्डुल इति प्राचीनमत

पाकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षात्परम्परया भावनाया विशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्यो ग्राम इति ॥ ७ ॥

नव्यास्तु भावनायेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्वमात्रं तृतीयार्थोऽस्तु संख्यामात्रं वा, संबन्धस्तु पच-साधित्याहुः । तत्र, तथापि फले धात्वर्थे विभक्त्यर्थभावनाविशेषणकान्वयबोधस्वीकारात् ।

केचित्तु चैत्रेण पच्यत इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थः पाके स च फले तदाश्रयत्वे तच्च तन्डुले प्रकारः । आश्रयत्वं त्वाख्यातार्थः । अत्रापि धातोः क्रियाफलयोः शक्तयः शक्तिरस्तीत्याहुः । अत्र द्वितीयकल्पे पाकस्य कथं भावनाविशेष्यत्वम् । प्रथमान्तपदार्थस्याप्यस्यादितिदूषणं मुख्यविशेष्यतया भावनान्वयबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमपेक्षितमित्याशयेन परिहरति—साक्षादिति प्रथमकल्पाभिप्रायेण, द्वितीयाभिप्रायेण परम्परयेति । रथनिष्ठेति अत्र तृतीयार्थो निष्ठत्वं गमने तच्च व्यापारे स च फले तच्च ग्रामे प्रकार इति । फलव्यापारयोरन्वये बलप्रकारो बोधः ॥ ७ ॥

(रामकृ०) अथेत्यादिकेन कथमित्यन्तेन प्रश्नः । चेतनाचेतनयोर्विभिन्न एवान्वय इत्यभिप्रायेणाह—चैत्रेणेत्यादिना । कर्मप्रत्ययस्थले फलबोधोऽनुभवसिद्ध इत्यभिप्रायेण द्वितीयम् । आख्यातार्थभावनाया धात्वर्थविशेषणत्वेनाप्यन्वयस्य तैः स्वीकारादिदमुक्तम् । उभयत्रापि पक्षे निष्ठत्वं तृतीयार्थः । प्रथमपक्षेऽपि । साक्षादिति । आद्यकल्पे साक्षात् द्वितीयकल्पे परम्परया ॥ ७ ॥

(न्यायर०) संख्यामात्रं वेति । कर्माख्यात इव कर्माख्यातेऽपि कृतिः चैत्रयोः सम्बन्धो व्याकरणार्थं इत्युभयत्र तदंशेन वैलक्षण्यमित्याशयेनेदम् । तथा च भावनाः परे तृतीयाप्रत्ययार्थान्वयो नामार्थेन धात्वर्थस्यैवान्वयोऽव्युत्पन्न इत्याख्यातार्थनिष्ठत्वात् (१), यत्पि परम्पराः प्रकृत्यर्थाविच्छिन्नत्वार्थयोरकत्वं तच प्रत्ययार्थातिरिक्तनामार्थविशेषणकान्वयबोधकत्वम् । अतएव चैत्रेण पच्यते तन्दुलमित्यत्र तन्दुलो न विशेषणतया भावनायामन्वेति । अन्यथा चैत्र इव

तीत्यादाविव वाक्यार्थः । अस्तु च फल-कर्मणोरपि संबन्धस्तथ फलं तु कस्यार्थः । न च तदपि तथा, प्रकारीभूय भासमानत्वात् । फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफललाभात् विशेषण-विशेष्यभावविपर्ययस्यावश्यकत्वात् ।

तण्डुलोऽपि विशेष्यतया विशेषणं स्यात्तथापि प्रकृत्यर्थप्रकारकान्वयबोधकत्वं प्रत्ययानां भावनाप्रकारकतण्डुलविशेष्यक-शाब्दबोधत्वमेव च तादृशा-कांक्षाज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति तण्डुलादिप्रकारकबोधे इति भावः ।

केचित्तु आधेयत्वं तृतीयार्थ इति पक्ष एव साधुः । चैत्रेण पच्यत इत्यादौ चैत्रभावनयोः सम्बन्धो न वाक्यार्थः । प्रत्ययार्थविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-सम्बन्धेन प्रत्ययजन्यबोधे प्रकृतिभिन्ननामार्थपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । अन्यथा चैत्रेण पच्यते मैत्रो जानातीति प्रयोगे मैत्रस्यापि पाकभावनायामन्वयः स्यादिति प्रकृतिभिन्नेत्यादि विशिष्टाभावात् । एवं वर्तमानत्वान्वयेऽपि न ध्वनिरित्याहुः । सम्बन्धस्तृतीयाप्रकृत्यर्थभावनयोः सम्बन्धः, वाक्यार्थः संसर्ग-मर्यादया लभ्यः । तथा संसर्गमर्यादालभ्यः आकांक्षाज्ञानमात्रस्य इत्यर्थः । तदपि फलमपि । तथा वाक्यार्थः । तथाचानुभवविरोधेन न फलस्य संसर्ग-मर्यादया भानमिति भावः ।

ननु धातोः फलावच्छिन्नक्रियावाचकत्वात् तत एव फललाभ इत्याशं-कयाह-फलावच्छिन्नेति । फलमेव क्रियायां प्रकारः, न तु क्रियापि फले येन क्रियाजन्यत्वं फले लभ्येत । विशेषणविशेष्येति । यथा घटपदाद्घटत्वं नीलपदा-न्नीलगुणः प्रकारीभूय धर्मिभाने भासते तथा फलमपीत्यर्थः । न च फलनिष्ठ-जन्यतानिरूपकत्वरूपजनकत्वभाने जन्यत्वमपि भानमिति वाच्यम्, जन्यत्व-मेव जनकतानिरूपकत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्माज्जन्यताजनकता-भिन्ने एव । अनन्यथासिद्धव्यापकत्वरूपजनकत्वभाने तु जन्यत्वभानं न सम्भव-त्येव । जन्यत्वभाने जनकत्वभानं तु स्यात् तादृशव्यापक सामानाधिकरण्यगर्भ-त्वाज्जन्यताया इत्यन्ये । एतेन समानसंवित्संविद्यत्वन्यायो जन्यजनकतयोर्नि-रस्त । अनन्यथासिद्धतदभाववद्वृत्तित्वरूपं जन्यत्वम् । तथा च तदभानेऽपि जनकत्वभानमित्येके । वस्तुतो जनकत्ववद् जन्यत्वनिरूपकत्वरूपत्वं तद्भाने

१ फलाभावादिति पाठः । २ विशेष्यविशेषणेतीत्यन्यत्र पाठः ।

तस्मात् फलमात्मनेपदार्थः, इत्थं च आख्यातोपस्थापिताया भावनायाः क्रियाविषयिण्याः फलेऽन्वये फलस्य क्रियाजन्यत्वं न लभ्येत भावनाविषयक्रियायाः फलेऽन्वये तिङुपस्थापितभावनायाः क्रियाविशेष्यत्वेनान्यत्रान्वयः क्लृप्तो भज्येत । तस्मात् कृत्यनभिधायकभावकर्मकृद्योगे क्लृप्तशक्तेः सुपो लभ्यया भावनया विशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः,

जन्यताभावेऽपि क्रियाजन्यफलव्याप्तिरियं तन्दुलेन प्रकारीभूतं यत्प्रातुभाविकं तन्दुलं पचतीत्यत्रेवात्रापीति भावः ।

फलस्येति । क्रियाविषयभावनाजन्यत्वमेव लभ्यते क्रियाजन्यत्वफलव्याज्ञित्वकर्मत्वबोधः कर्माख्यातेन आनुभविक इति भावः । यद्यपि क्रियायाः फले भावनायां चान्वये नायं दोषः, पाकविषयकभावनाविषयपाकजन्यफलशालीति बोधसम्भवात् । तथापि तन्दुलं पचतीत्यत्रेवात्रापि फले पाकजन्यत्वमेव भासते, न तु भावनाविषयत्वमपीत्येवं सूपपं बोध्यम् । ननु भावनाविषयक्रियाजन्यत्वमेव फले भासते भावनायाः क्रियाविशेषणत्वादित्यत आह—भावनाविषयेति । धात्वर्थस्य तृतीयार्थभावनाविशेष्यत्वादाह—तिङुपस्थापितेति । अन्यत्रेति । पचतीत्यादौ कृतिरेव पाकविशेष्यत्वेन भासते यस्मार्थकाख्यातान्तधातुजन्यपाकप्रकारकबोधे आख्यातजन्यपदस्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् । अतः काले न विशेष्यत्वेन भासते पचति नपचतीत्यादौ वर्तमानत्वादेः प्रकारतया अन्वयबोधात् ।

केचित्तु आख्यातार्थप्रकारकबोधे प्रकृतिभिन्नपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वोकत्वात् भावनायाः पाके विशेषणतयैवान्वयः । आख्यातार्थस्य कृतित्वरूपत्वादिभिन्नो याग इत्याहुः । प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादेव क्रिया न भावनाविशेष्येति अस्तु पन्थाः । सुपो लभ्ययेति । चैत्रेण गतं मैत्रेण पक्वास्तन्दुलाः इत्यादौ तृतीयायाः कृतौ शक्तिः कर्तृत्वेऽर्थः । न च तत्र लक्षणा प्रकृतेऽपि तत्सम्भवात् । करणत्वापेक्षया कृताजेन व्यवहारात्तृतीयायाः शक्तिरित्यन्ये । एवं च तृतीयाजन्यकृतिप्रकारक पाकविशेष्यकत्वबोधे धातुजन्यपाकोपस्थितेर्हेतुत्वं चैत्रेण पक्व इत्यनुरोधेन कल्पनमिति भावः ।

सुवर्थ-कृतेर्विक्लित्यां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् कर्तृकर्मवच्च कृति-फलयोरप्यभिधाननियमान्नातिप्रसङ्गः । न वा पच्यते तण्डुलो मैत्र इत्यादयः प्रयोगाः । तिङुपस्थापितायाः संख्याया भावनाया इव प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः ॥८॥

क्रियाविशेषणतया भावनान्वयं व्युत्पादयति—सुवर्थेति । सुवर्थस्य प्रकारतया बोधोऽस्तु कथं न पचतीत्यादौ कालकरणत्वादेरिव पाके चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावित्याशङ्क्यापि व्युत्पन्न इति बोध्यम् । कर्तृकर्मवच्चेति । यद्यपीदं तत्र कर्तृकर्मैक्यादिना पूर्वमेवोक्तं तथापि विशेषणतया कर्मणि भावनान्वयेऽतिप्रसङ्गे पूर्वं समाहितम् । इदानीं फलार्थेऽप्यसमाहितत्वाभावायेति भावः । अतिप्रसङ्गो मैत्रेण पचति तण्डुल इत्याद्यतिप्रसङ्गः । यथा च स्वमते परस्मैपदस्य कर्मानभिधायित्वात्तथाऽस्मन्मतेऽपि तस्य फलानभिधायित्वं नेत्यर्थः । नवेति । यथा तव कर्तृकर्मणोर्नैकदान्वयस्तथा ममापि कृतिफलयोरित्यादि पूर्वोक्तमेवेति ।

इदं तु बोध्यम्—चैत्र पच्यत इत्यादौ चैत्रकर्तृत्वधीवारणाय यथायथम-भिव्याहृतप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेराख्यातजन्यप्रतिप्रकारकबोधे हेतुत्वस्य वाच्यत्वात् तदभावादेव चैत्र पच्यते तण्डुल इत्यादौ न चैत्रादि इत्यन्वयः । न स्यादाख्यातजन्यप्रतीतिबोधे कर्मत्वाख्यातपदज्ञानं प्रतिबन्धकम्, गौरवात्, चैत्रेण पचति तण्डुलमित्यादौ तु प्रथमान्तपदाभावादेव न चैत्रादौ इत्यन्वय इति ।

ननु कर्मप्रत्ययस्थले भावनाया आख्यातत्वपक्षे तिङुपस्थाप्यसंख्याया कथमन्वयो भावनाविशेषणत्वेनैव तदन्वयात् आह—भावनाया इवेति । तिङुपस्थाप्यसंख्याऽन्वयेऽपि प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं कर्माख्यातस्थले तन्त्रमिति भावः । न हि फलं एव भावना तर्हि नानार्थाख्यातौ संख्यान्वयनियामकं न स्यात् । अतो भावनायास्तत्र विशेषणतयाऽन्वय एव तत्र फलमेव, प्रकृते तथा सति तदन्वयितैव संख्यान्वय इति केचित् ॥ ८ ॥

(शाम०) नव्यानित्थमिति । प्राचीनमतं दूषयितुं पूर्वं तदनुवदति-भावनादेरित्यादिना । संख्यामात्र वेति । नामाख्यातयोः साक्षादन्वये सति विरहादिति भावः । इद चाभ्युपगमवादेन । मैत्र पच्यते इत्यादेरभावादिति । तथा वाक्यार्थः । तद्विवक्षति । तथा वाक्यार्थः । अथ फलावच्छिन्नक्रियाया कर्मत्वावगतावेव कथमन्वयो भविष्यतीत्यत आह—फलेति । विशेषेति ।

फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेन कथं क्रियान्वयफलाश्रयत्वेन रूपेण शक्त्य-ग्रहात् । नहि घटपदस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशक्तिज्ञाने सति जात्वपि ततो घटत्वविशेष्यघटप्रकारकज्ञानमिति भावः ।

स्वमतमुपसंहरति–तस्मादिति । इत्थं फलस्यात्मनेपदार्थत्वे । अन्यथेति । संख्याकालातिरिक्तस्य प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेनैवान्वयस्य पच्यतीत्यादौ फलस्यत्वादित्यर्थः । चैत्रस्य पाकश्चैत्रेण पक्वास्तन्दुला इत्यादौ फलशालेः । पूर्वं तत्र कर्तृकर्मेत्यादिना । आश्रयतया कृत्यन्वयबोधः । अन्यथा कृत्यन्वय-बोधे च कर्तृकर्मबोधनियामकायनियामकानुपपत्तौ । नवीनमते तु कर्मप्रत्ययस्थले कृतेर्बोधास्वीकारात्तत्र सम्भवतीत्याह–कर्तृकर्मेति । नातिप्रसङ्गः न चैत्रेण पचति तण्डुलः चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः । एवमेकदा कृति-फलोभयाबोधकत्वनियमाभिप्रायेणाह–नचेति । कर्मप्रत्ययस्थले भावनान्वयात् पूर्वोक्तार्थस्यान्वयनियामकं न सम्भवतीत्यतो लाघवाद्वा आह–तिङिति । तथा च भावनान्वये यन्नियामकं तदेव संख्यान्वय इत्यर्थः । तन्दुलं पाचयति चैत्रो मैत्रेणेत्यादौ निष्ठत्वं तृतीयार्थः । तत्र णिजर्थेऽन्वेति । णिजर्थश्च कृतिः । एवं चैत्रे तिङर्थकृतिः, तदुपरि अनुकूलतासंसर्गेण णिजर्थकृतिः, तदुपरि पाको मैत्रनिष्ठत्वे च, पाकोपरि कर्मता, तदुपरि तन्दुलोऽन्वेतीति भिद्यते कुसूलः स्वयमेवे-त्यादौ च भेदानुकूलव्यापाररूपं कर्तृत्वं भेदाश्रयत्वरूपं कर्मत्वं चैकदा कुसूले-ऽन्वेति । धातुना चाकाङ्क्षामर्यादया तत्कुसूलनिष्ठभेदप्रतियोगितैव बोध्यते । किंवा तत्कुसूलकर्मकभेदत्वेनैव बोध्यत इत्यन्यदेतत् । यथोदनं पचतीत्यादावपि प्रसङ्गभङ्गाय तदोदनकर्मकपाकाभ्युपगमः । तत्र चाकांक्षाविरहात् पाककृति-मत्कर्तृकौदनव्यक्तिभासत इति न विभिन्नकर्तृकातिप्रसङ्गः । एवमन्य-दप्यूह्यम् ।

आकाशं पश्यतीत्यादौ शरनिपातजन्यं कार्मुकमित्यादौ च विशेष्ये विशेषण-मित्येव प्रथमतो बोधः । आकाशं न पश्यतीत्यादौ चाकाशविषयिताश्रयज्ञाना-श्रयत्वस्य तादृशचाक्षुषाश्रयत्वस्यैव वा अभावो धर्मिणि भासते । तादृशविष-यितायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च पश्यामीति विषयितानिरूपितस्वरूप-सम्बन्धविशेषो व्यधिकरणः । अतो मैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादौ मैत्रस्या-काशविषयकचाक्षुषवत्त्वेऽपि न क्षतिरिति । यदि तु तदंशे लौकिकसन्निकर्षा-जन्येऽपि दोषविशेषजज्ञाने तन्निरूपितो रजतं पश्यामीत्यनुव्यवसायसिद्ध आकाशनिरूपितो विषयताविशेषोऽपि स्वीकर्तव्यः । इत्थं चाकाशनिरूपित-

तादृशविषयिताश्रय-चाक्षुषाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितैव तयोः संसर्गः । आकाशं न दृश्यत इत्यादौ च ज्ञानविषयतायास्तादृशलौकिकविषयतानिरूपितस्वरूप-सम्बन्धेनाभाव आकाशे भासते, तेनान्यवृत्तिचाक्षुषासत्त्वे चैत्रीयघटचाक्षुष-विषयताया आकाशे सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति शशविषाणजन्यं कार्मुकमस्तीत्यादौ च शशविषाणजन्यकार्मुकत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं परन्तु प्रतियोगिताव-च्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः शशविषाणयोर्जन्यत्वरूपो व्यधिकरण इति ।

एवं पीतः शङ्खो नास्तीत्यादावपि पीतत्वशङ्खत्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितैव सम्बन्धः । यद्वा-पूर्वरीत्या पीतत्वशङ्खत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक-सम्बन्ध एव समवायः, न तु प्रतियोगिताधर्मघटक इति नाप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तिसिद्धमित्यस्याप्यु-परि प्रकारीभूतधर्म आकाङ्क्षावशादभावप्रतियोगिनो संसर्गतया भासत इत्यर्थः । प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावादौ लाघवमनुरुन्धाना नवीनाः पुनस्तत्रैवाखण्डप्रति-योगितामामनन्ति ।

एवं च नीलघटो नास्तीत्यादौ धर्मविधया प्रतियोगितावच्छेदकता । नीलत्वे नीलगुणे धर्मिणि घटत्वे च संसर्गविधया तस्य च नीलत्वसमवाये नीलगुणसमवाये तद्भेदे घटत्वसमवाये च व्यासज्यवृत्तिरवच्छेदकसम्बन्धाश्च प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धास्ते च प्रतियोगिकोटौ तत्तद्रूपे भासन्तो घटो नास्तीत्यादौ घटत्वस्य समवाय इव त एव धर्मा अभावप्रतियोगिनः संसर्गतयाऽपि भासन्ते ।

एवं दण्डपुरुषवान् चैत्रो नास्ति दण्डिपुरुषवांश्चैत्रो नास्तीत्यनयोराद्ये धर्मविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वं दण्डत्वादौ दण्डपुरुषतत्संयोगाश्रयचैत्रत्वेषु च । द्वितीये दण्डत्वादौ दण्डसंयोगिपुरुषतत्संयोगिचैत्रत्वेषु सम्बन्धविधया तस्य तु तत्तत्पदार्थानां तेषु तेषु सम्बन्धिषु व्यासज्यवृत्ति......अभावेन सह सम्बन्धः । दण्डसंयोगचैत्रत्वादुभयत्र तुल्यान्येवेति । सर्वत्रैव प्रतियोगिताव-च्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोग्युपरि संसर्गतया तत्तद्रूपे भासते । प्रति-योगितावच्छेदकसम्बन्धः पुनरभावप्रतियोगिनोरिति ।

एवं चाकाशं न पश्यति शशविषाणजन्यं कार्मुकं नास्तीत्यादौ त एव पदार्था अभावप्रतियोगिनो संसर्गतया भासन्ते विशिष्टस्यानतिरेकेण विशिष्ट-संसर्ग इत्यपदार्थान्तरस्याभावादिति ।

एवं रक्तरूपदण्डद्वितयादिनिरूपिता एका प्रकारिता रक्तदण्डो दण्डवानिति विशेष्ये विशेषणन्यायेन रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानत्वावृत्ता रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तिष्ठति विशेष्ये विशेषणमित्यत्र च रक्तरूपनिरूपितमेव दण्डनिरूपितं चैकमिति प्रकारित्वद्वय, तच्च रक्तदण्डः दण्डवानिति समूहालम्बनादव्यावृत्तम् । एवं धर्मितावच्छेदक विशिष्टमविशिष्टं वा कृत्वा विधेय च तादृश कृत्वा तत्तदुभयादिनिरूपिताविलक्षणविषयताबोध्या । तत्रैव च विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयो. परस्परव्यत्ययेन तदुभयादिनिरूपिता एव । ततोऽन्या एताश्च विषयिताः सर्वाः प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावाद्यनुरोधेन कॢप्ता अनुभवारूढाश्च । ताश्च प्रतिनियतकारणप्रयोज्याः स्वयमूह्याः । एतेन साकारवादाभिमतरीत्या सर्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ विशिष्टादिनिरूपित. संसर्गविशेषोऽतिरिक्तः संसर्गमर्यादया भासते, स च संसर्गविशेषो नान्यत्र संसर्गतया वा अन्यथा वा भासते इति फलबलात्कल्प्यत इत्यादि कुतर्कस्तनमपास्तम्, विषयितायां विषयनिरूप्यत्वानभ्युपगम एव साकारवादापातात् ।

इदं त्ववधेयम्—विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिषु स्वीकृता विषयिताः समाप्त्यावृत्ता एव कल्प्यन्ते । परामर्शादिकारणतायां व्याप्त्यादितत्तदंशावच्छिन्ननिश्चयत्वमपेक्ष्य लाघवेन तत्तन्निरूपितविषयिता एव समाप्त्यावृत्ताया जनकतावच्छेदकत्वौचित्यात् । अतएवानुमानदीधितौ रक्तो दण्डो न वेति संशयानन्तरं रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभावः स्वीकृतो दण्डांशे निर्णयाकारो रक्तत्वांशे संशयाकारस्तु जायत एव, तत्र सामग्रीसत्त्वादिति संक्षेपः ।

गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा इत्यादौ च कृष्णभिन्नगोसामान्यभेदोऽभेदश्च कृष्णोपरि अभेदोपरि च प्रकृत्यर्थो गोरन्वेति । तादृशकृष्णत्वावच्छिन्नाभेदश्च सम्पन्नक्षीरकृष्णयो. सम्बन्धः । एवं च गवाभिन्न-कृष्णाकृष्णाभिन्न-गोसामान्यभिन्नसम्पन्नक्षीराभिन्ना इति बोध. । अतिप्रसङ्गश्चोक्तसम्बन्धाभ्यामेव निराकृतः । गोषु दुह्यमानास्वागत इत्यादौ भावसप्तमीस्थले च कालीनत्व संसर्गः । काल एव वा तद्वृत्तित्वं संसर्ग, । एवं च दुह्यमाना भिन्न गोकालीनागमनवानिति बोधः दुग्धास्वागत इत्यादौ चोत्तरकालीनत्वमुत्तरकाल एव वा संसर्ग इत्यादि स्वयमूह्यम् । छत्रिणो यान्तीत्यादावजहत्स्वार्थलक्षणास्थले च यद्यपि छत्रपदे छत्राभावविशिष्टच्छत्रे लक्षणा । विशेष्यं च स्वाश्रयगमनकालीनगमनवृत्तित्व, यदि चेच्छत्रच्छत्रिणोर्भिन्नदेशीय-

चैत्रो गन्ता गतो ग्रामो मित्रा पक्षी गतं पुरम् ।
भोक्ता तृप्यति पक्वानि भुंक्ते पक्त्वापसार्यताम् ॥
इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-

गमनवत्त्वेनैतादृशप्रयोगः तदा वैशिष्ट्ये देशघटितं सामानाधिकरण्यमपि प्रवेश्यताम् । यत्र च छत्री एकः छत्रशून्याश्च बहव, तत्र बहुत्वान्वयानुरोधात् छत्रविशिष्टजनाभावे लक्षणा । वैशिष्ट्य निरुक्तमेवेत्यापाततो वक्तुं शक्यते तथा छत्रिणौ द्वावच्छत्रिणौ च द्वौ तत्र कथितप्रकाराभ्यां बहुत्वान्वयो दुरुपपाद इति तत्र श्रद्धेयम् । परन्तु यथा पुष्पवन्तादिस्थले एकैकशक्त्या चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यां प्रकाराभ्यां बोध्यते । शक्यतावच्छेदकता च व्यासज्यवृत्तिरिति केवलचन्द्रत्वादिप्रकारको बोधो लक्षणयैव । तथा छत्रपदस्य केवल छत्रत्व शक्यतावच्छेदकमिति शक्यतावच्छेदकमव्यासज्यवृत्ति । लक्षणा तु उभाभ्यां छत्रत्वछत्रत्वाभावत्वाभ्यामिति । लक्ष्यतावच्छेदकत्वं व्यासज्यवृत्ति । इत्थ चोभाभ्यां रूपाभ्यामुपस्थितमुभयथा योग्यमन्वेति । तत्र च गमनाश्रयत्वादिकं बहुत्वादिकमन्वेतीति न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् ॥ ८ ॥

(न्यायया०) नन्वाख्यातोक्तयुक्त्या कृतामपि इत्यादौ धर्मे शक्ति स्थापयतो धर्मिणि वृत्तां शक्तिमुपपादयति–चैत्र इत्यादिना । समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य वा अभेदान्वये तन्त्रत्वादिति भावः । यद्यपि चैत्रो दण्डी कुण्डलीत्यत्र समानविभक्तिकत्वेऽपि गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन दण्डिकुण्डलिनो न परस्परान्वय, तथापीतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमपि तत्र तत्र बोध्यम् । कर्मस्थले त्वाह–गत इति । लिङ्गभेदेऽप्यभेदान्वयमत्र दृढयितुमपरलिङ्गद्वयमाह–मित्रेत्यादिना । चैत्रो गन्तेत्यत्र भेदान्वयेऽप्युपपत्ति । न च समानविभक्तिकयोर्भेदेनान्वयबोधो न दृष्टचर, निपातस्थले एव दृष्टत्वादिति । अतो यत्र तथा नोपस्थितिस्तदाह– भोक्तेति । यद्वा दोषान्तरमाह–भोक्तेति । अत्र कृत कृतिवाचकत्वे भोजनकृतिस्तृप्यतीत्यन्वय स्यात्, सा च बाधिता, न च परम्परया कृतेरन्वय, कर्तुरभानेऽनुभवविरोधात् । न च नियमेन पुरुष इत्यध्याहार्यम्, तथा च भोक्ता पुरुष इत्याश्रयतया कृतेरन्वय इति वाच्यम्, निर्धर्माध्याहारकल्पेन गौरवात् । पक्वानीति । धर्मे शक्तौ पक्वस्य तन्दुलादर्मान न स्यात् । धर्मे च भोजनकर्मत्वं बाधितमित्याशय । कर्मप्रत्यये उदाहरति–पक्त्वेति ।

कर्मणी कृद्वाच्ये । चैत्रस्य नप्ता मैत्रादन्यो घटात् पृथक् परोऽपरो वेत्यादाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्यादिना धात्वर्थान्वयः, तथैव साकांक्षत्वात् । अस्तु

ननु कर्तृवाचकत्वे धर्मैकदेशे कृतौ धात्वर्थस्य कथमन्वयोऽत आह—चैत्रस्य नप्तेति । नप्तृपदेन जन्यजन्यशरीरविशेष उपस्थाप्यते, न तु जन्यजन्यमात्रम्, चैत्रपुत्रस्यादौ नप्तृपदाप्रयोगात् । तत्र विशेष्ये शरीरे चैत्रस्येत्यन्वये चैत्रपुत्रेऽपि तथा प्रयोगः स्यादतो जन्यत्वरूपैकदेश एव चैत्रस्येत्यन्वय इत्यर्थः । ननु चैत्रजन्यजन्यशरीरत्वं न नप्तृपदशक्यतावच्छेदकम्, नानार्थत्वप्रसङ्गात् । न वा जन्यजन्यशरीरत्वम्, जन्यत्वस्याननुगमात् । किन्तु पङ्कजादीनामिव नप्तृपदार्थे खण्डशक्तिर्वाच्या । तथा चैकदेशान्वयोऽत आह—मैत्रादन्य इति ।

अत्रेदं बोध्यम्—नप्तृपदस्य चैत्रजन्यजन्यशरीरमर्थः । तत्र खण्डशक्तिमति चैत्रांशे शक्तिविरहात् । चैत्रो नप्तृमानिव इत्यत्र चैत्रीयनप्तृलाभो न स्यात् । न हि अन्यजन्यीयचैत्रो नप्तृमानिव इति प्रयोगः । न च चैत्रस्य नप्तृपदवाच्यपदार्थेऽन्वयः, तथा सति चैत्रनप्तृत्वाभेऽपि पुत्रत्वेन नप्तृमिवत्वं कान्वितं स्यात् । स्वाच्य नानार्थत्वाभेदान्वये व्युत्पत्तिविरोधः । तस्मान्नप्तृपदखण्डवाच्यौ चैत्रोऽप्यन्तर्भवति । तथा च चैत्रमैत्रादीनां सर्वेषां शक्यत्वे गौरवं स्वीकार्यमेव । तथा चैत्रजन्यजन्यत्वे मैत्रजन्यजन्यत्वे विशिष्ट एव शक्तिरस्तु, न तु खण्डशक्तिः । मातृपदादावप्येवम् । अतएव प्राचीनोऽपीत्थमेव वर्णयन्ति । न च चैत्रजन्यजन्यत्वेनोपस्थिते चैत्रस्येत्यन्वयो न स्यात् । सम्बन्धत्वेन तद्भानात् इति ।

अन्ये तु नप्तृपदे जन्यत्वे लक्षणाविरहे । चैत्रांशे तु लक्षणैव । तेन चैत्रनप्तृलाभः । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्तु निरस्त एवेत्याहुः । केचित्तु चैत्रो [illegible] पि इत्यस्य शिवे-

१ यथोपस्थितस्यपेक्षा ।

मैत्रादन्य इत्यत्रान्यपदार्थैकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थोऽन्वयः । अन्यपदस्य इत्यत्र भेदविशिष्टवाचकत्वं प्राचां मते पृथक् विशिष्टवाचकत्वमिति प्रत्ययार्थैकदेशान्वयः । यदप्यन्य इत्यादौ भेदे पञ्चम्यर्थे च शक्तिद्वयस्वीकारे चैकदेशान्वयः, तथापि शक्तिद्वयकल्पनागौरवाद्वरं व्युत्पत्तिभेद एव कल्प्यत इति भावः । अन्यपदार्थैकदेशप्रकारेणैव धर्मिणो भानं, न तु तावत्त्वादिप्रकारेण । अतएवान्यपदस्य भिन्न इत्यनेन भेदः । तथा च शक्तिद्वयकल्पनेऽपि न विरोध इत्यन्ये । ननु घटादन्य इत्यादावन्वयानुपपत्त्या तथास्तु । अस्तु वा तथापि भेदवति घट-

वा कृत्यादिघटित एव कर्त्रादिना सममन्वयः। मुख्यभाक्तसाधारणस्य फलादिलक्षणकर्मत्वस्य कृत्यादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः। कृता विशिष्टाभिधाने विशेषणस्याप्यभिधानात्॥९॥

प्रतियोगित्वादे परम्परासम्बन्धेनान्वयः। अन्यथा तद्दृष्टान्तेन गौर्नित्या इत्यत्रापि लक्षणा गोत्वेन स्यात्। न च तद्विशेष्यकपदार्थान्तरबोधे वृत्तिजन्य-तद्विशेष्यकोपस्थितेर्हेतुत्वान्न तथा बोधः। मैवम्-गौर्नित्य इत्येकदेशे भेदे नित्यान्वयात्।

अत्रापि तथाकल्पनात्तत्र आह-अस्तु वेति। एवं पाकस्य धर्मिण्येव स्वजनककृतिसम्बन्धेनान्वयात्। तथा च पक्वेत्यत्र पाकवान् कर्ता इत्यन्वय-बोधः। न चैवं पचा पचनीत्यन्वयबोधः स्यात्। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययो-रैक्याभावादिति वाच्यम्, उद्देश्यतावच्छेदक-विधेयाभेदस्थले इष्टत्वादपि निरा-काङ्क्षत्वात्कल्पनात्। केचित्तु तद्देशशक्तिरित्याहु चैत्रस्य मतत्वादावपि यत्प्र-र्थस्य स्वाश्रयान्यत्वसम्बन्धेनैव धर्मिणि अन्वयो विधेरपि तथैवोपपादित धात्व-र्थयोः कृतौ कर्मत्वे आश्रये च कृत धातिरतो नैकदेशान्वयः। तेन पचेत्यत्र पाकवान् कर्त्रेति बोधे पाकानुकूलकृतिमान् वेति संशयनिरासो न स्यादित्यपा-स्तमित्याहुः। केचित्तु अस्तु वेत्यापातत। चैत्रपक्वा मैत्रादन्यो घट इत्यादि-बोधेन तद्विशेष्यकापरपदार्थान्वयबोध एव वृत्तिजन्यतद्विशेष्यकोपस्थितेर्हेतु-त्वात्। अतो गौर्नित्या इत्यादावेकदेशान्वय इत्याहुः, तच्चिन्त्यम्, घटो ज्ञायत इत्यादौ घटत्वे ज्ञानविषयत्वान्वयापत्तेः। यन्न शुक्लं चैत्रस्य धनमित्यादौ शुक्लत्वधनत्वादौ स्वत्वस्यान्वयापत्तिश्च। परे तु यत्तु कर्मत्वाभावः कात्तुमविक-ल्पः। अन्यादिपदानां मैत्रादिभेदवति लक्षणेति पदान्तरं तात्पर्यग्राहकं आश्रये अन्यत्वादौ वा अन्यादिपदानां वा खण्डशः शक्तिरित्याहुः।

ननु एवं कर्तृकर्मवाचकत्वे तन्दुलं पचति चैत्रेण पक्वेत्यपि स्यात् अतो मुख्येति मुख्यं तन्दुल पक्वत्वादौ भाक्तं घटं ज्ञाता इत्यादौ। आदिपदेन जानातीच्छतीत्यविषयत्वादिसंग्रहः। कृतादित्यादिपदात् रथो गच्छतीत्यादावा-श्रयत्वादिपरिग्रहः। यद्यपि कृतां कर्मादिशक्तौ सिद्धायां कृताकर्माद्यनभिधाने द्वितीयादय इत्येव वक्तुं युक्तं तथापि लाघवात् कर्मत्वाद्यभिधानमित्युक्तम्। ननु कर्तृत्वानभिधानं सर्वदैव कृतस्तद्विशिष्टवाचकत्वादत आह-कृतेति। विशिष्टस्यानतिरेकाद्विशेषणस्यैतरप्यभिधानादिति भावः॥ ९॥

(रामरु०) इत्थं व्यवस्थामाह—चैत्र इत्यादिना । चैत्रो गन्तेत्यादौ समानविभक्तिकयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति भावः । कर्मण्यपि तथा द्रढयति—मित्रेति । ननु यति—गत इति । लिङ्गविशेषेणापि सामानाधिकरण्य द्रढयति—मित्रेति । ननु लाघवादाख्यातवत् कृतामपि कृतावेव शक्तिरस्तु । अभेदसंसर्गबोधश्च सदिग्धः, चैत्रो गच्छतीत्यत्रेव चैत्रो गन्तेत्यादावपि कृदर्थस्य चैत्रादिना भेदेनैवान्वयोऽस्तु, प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे प्रकारीभूतेत्यादिव्युत्पत्तौ तु प्रातिपदिकत्वमर्पयद्धातुप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति पूर्वस्वरससिद्ध कृद्यावृत्तमेव वक्तव्यम्, लिङ्गैक्यं तु साधुत्वार्थकमन्यथाप्युपपत्स्यत इत्यत आह—भोक्तेति । कृतः कृतिवाचकत्वेऽत्र भोजनकृतिस्तूपचाश्रय इति बोधः स्यात् । न चैवमनुभवविरोधादिति लाघवेन कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे प्रकृते लक्षणेत्यत्र च ग्रन्थकृतैव वक्ष्यत इति ।

कर्तृशक्तत्वे एकदेशान्वयं बाधकमुद्धर्तुमाह—चैत्रस्येत्यादि । ननूपदस्य पुत्रपुत्रशक्तस्य पुत्रैकदेशेन यथा पष्ठ्यर्थान्वयो यथा वा भेदप्रथमस्त्यादि गुणविशिष्टशक्तानां अन्वयपुगादिशब्दानां एकदेशेन भेदादिना पष्ठ्यर्थस्तथाऽत्रापीत्यर्थः । तथैव एकदेशेनेव । अस्तु वेति । पाचक इत्यादौ अनन्तरस्याश्रयस्य कृतिमात्र पाककर्ता । नप्तेत्यत्र स्वाश्रयपुत्रपुत्रत्वं स्वाश्रयपुत्र एव वा अन्यतारूपपष्ठ्यर्थनप्तोरन्य इत्यादौ च स्वाश्रयभेदवत्त्व स्वाश्रयभेद एव वाऽनुयोगितारूपषष्ठ्यर्थान्वयः । एव रीत्या परत्रापि समन्वयोऽस्तीत्यर्थः ।

इदमत्रावधेयम्—पुत्रत्वस्य व्याप्तिघटितजन्यत्वघटितत्वाद्धातोश्च व्यापकव्याप्योभयघटितत्वाच्चैत्रस्य पुत्र इतिवद्वापि नानार्थनप्तृपदतात्पर्यग्राहकस्यैव चैत्रस्येत्यर्थेति चैकदेशान्वयसम्भावना । अन्यथा चैत्रस्य पुत्र इत्येव प्रय नोद्भावितमिति ।

कृदाख्यातसाधारणमभिहितानभिहितत्वविवेकमाह—कृदादीति । आदिना विषयत्वादिपरिग्रहः । कृत्यादीत्यादिना आश्रयत्वादिसङ्ग्रहः । ननु विशिष्टशक्तस्य कृतः कथं कृतित्वाद्यभिधायकत्वमत आह—कृतेति ॥ ९ ॥

यत्तु धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः, पाचकादिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे लक्षणेति, तन्न, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः, धातुत्वादिघटितात्तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च । यदपि कर्तृकृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु लक्षणैवेति, तदप्यसत् यतो विनावच्छेदकरूपं शक्यत्वासंभवात्, गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौर-

(व्याख्या०) कर्मप्रत्ययेऽपि कृतौ शक्तिरस्त्येव समभिव्याहारविशेषाभावान्न द्दोष इत्याशयेन तदुपेत्याह–भावकृत इति । तथा च कृतिनाशकाले इदानीं पाक इति धीर्न स्यादिति भावः । ननु तत्र प्रत्ययार्थे न तात्पर्यम्, स्वधात्वर्थावच्छेदेन वा वर्तमानत्वं भासते अतो धातुत्वादीति । केचित्तु भावकृतोऽपि कृतिवाचकत्वस्वमास्तां किं न च्छिन्नम् । कृतिनाशकाले इदानीं पाक इति बुद्धेरप्रमात्वमेवात आह–धातुत्वादीत्याहुः । धातुत्वादीत्यादिपदात् प्रत्ययत्वादिसङ्ग्रहः । तथा च धातुत्वप्रत्ययत्वोभयघटित-तदपेक्षया आख्यातत्वस्यैव लघुत्वादित्यर्थः । प्रत्ययत्व-घटकान्यतरत्वविशिष्ट तावद्भेदापेक्षया तदन्यभेदघटिताख्यातत्वस्य लघुत्वात्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽतिलाघवात् कर्तृकृतः कृतौ शक्तिः पाचक इत्यादौ अभेदान्वयानुरोधाद्विशिष्टे लक्षणेति मतमाह–यदपीत्यादिना । यत इति । अस्तित्वस्य हेतुर्येनो विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं विधीयेत ततोऽसदित्यर्थः । न च यद्वे गोत्वे शक्तिरास्ताम्, गोत्वत्वं संस्कारवशादुपस्थितं भासते लक्षणायामतिरिक्तस्यमिवेति वाच्यम्, तथा सति धर्मिणो लाभो न स्यात् । आक्षेपलभ्यत्वोक्तौ जातिशक्तिवादोक्तदोषापत्तेः । गौर्गौरिव जातित्यन्वयोऽपि न स्यात् । लक्ष्यतावच्छेदकत्वनियतभाने च न स्यात् गोत्वत्वस्येति ध्येयम् । वस्तुतो लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणैव । न [illegible] तीरत्वविशिष्टबोधत्वं गङ्गापदलक्षणा ज्ञानकार्यतावच्छेदक इति तीरत्वांशे लक्षणां विनापि निर्वाहे वृत्तिजन्यपदार्थोपस्थितिहेतुः, ननु तदंशेऽपि वृत्तिजन्येति न तद्धर्मपि लक्षणेति वाच्यम् । एवं घटत्वेऽपि शक्तिर्न स्यात्, कारणताकार्यताजन्यानां कारणतावच्छेदकत्वरूपेण शक्तिजन्यस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वाविरोधात् । अवयवेनापि शक्यात्वगमसम्भवादिति ध्येयम् ।

विशिष्टान्तराणामिति । विभक्तपदानां महत्त्वविशेषे मूलत्वादौ शक्तिः

वादस्तु गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यं, विशिष्टान्तराणां तु शक्यत्वं विलीयेत । केवलविशेषणे स्वारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति ॥ १० ॥

स्वारसिके । ननु तर्हि केवलेऽपि भूतले भूतलपदप्रयोगः स्यात् अत आह—केवलेति । तत्रापि केवलवृत्तौ न प्रयोग इति तुल्यम् । यत्र यत्र विशेष्यक-बोधे तात्पर्येण गवा शुक्ल इत्युक्ते तत्र आश्रया पदेनैव लक्षणा, परेषां शक्त्यैव बोध इति चेत् भूतं शुक्ल इत्यत्रापि तुल्यम् । अत एवोक्तं स्वारसिकेति । इतरासमभिव्याहारकालीन इति तदर्थः । एवं च यत्र यत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानात्-एव बोधस्तत्र लक्षणोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वमिति भावः ।

कश्चित्तु विशिष्टान्तराणामिति । माषादीनां महत्त्वसाम्यस्यात्र न स्यादिर्थ इत्याह, तत्र, महत्त्वादस्य घटादिपदे तुल्यतया महत्त्व एव शक्तिः । तत्परिहारार्थं चतुर्विधम्, अतः माषादीर्घं ह्रस्वं चेति माप्यादिना विधप्रसङ्गात् । यत्तु लक्षणा आश्रयत्वविशिष्टे कल्प्या तर्हि वृत्तिप्रकारेण धर्मिबोधो न स्यात् किन्तु तदा-श्रयत्वेनैवद्रव्यविरोधादिति, तन्न, वृत्तिप्रकारेण धर्मिणि लक्षणासम्भवात् ।

अत्र केचित्—एवं संयुक्तपरत्वेऽपि धर्मिणि शक्तिः स्यात् । न च तत्र केवल-वृत्तौ प्रयोगाभावः साम्यम् । तत्रापि चैत्र. पचतेति केवलवृत्तौ प्रयोगात् । न चाभेदान्वयासम्भवः स्यात् इत्यस्मात्, अन्यथाख्यातेऽपि तौल्यात् । न चाभेदान्वयप्रतीतिविरुद्धविभक्तिराहित्यसत्त्वाद्भेदान्वय एव स्यात्, कृत्या समानाभे-दान्वये बाधात् । अन्यथा पाकस्य स्तोके पचतीत्यत्रेव तण्डुलं पचतीत्य-त्रापि तण्डुलेनाभेदान्वयः स्यात् । तस्मादत्र. कृतौ शक्ति. भोक्ता तुम्पतीत्यादौ तृच कर्तरि लक्षणा । चैत्रो गन्तेत्यादौ कश्चिदाश्रयतया इष्टे कश्चिदाश्रये-सत्त्वे लक्षणया तद्गतो भेदान्वय इति पक्षद्वयेऽपि कश्चित्स्वारसिकप्रयोग-प्रचारोऽस्तीति वदन्ति, तन्न, चैत्र. पचतेत्यत्र तृजर्थकर्तृविशेषेण भेदान्वयासम्भ-वात् । नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात्, चैत्रे पचेति प्रयोगापत्तेश्चत्वं आख्यातनिष्ठत्वधर्मतावच्छेदकमितिपक्षे पचन् गच्छ-तीत्यादौ पाकादिसंलाभो न स्यात्, ततः शत्रानचाविति सूत्रेण तयोरादे-शत्वावगमात् । आदेशे च शक्त्यभावात् । न च तत्र लट एव कर्तरि लक्षणा तथापि शक्त्या चैत्रे पचमिति प्रयोगः स्यात् । न स्यादेवमुक्ते पचतीत्यादौ पाककर्त्रादिबोधः । तदर्थप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वात् ।

एवं च गतो ग्रामो गम्यत इत्यादौ फलस्य कृदात्मनेपदाभ्यामेव लाभात् लाघवाद्धातोरनन्यलभ्यव्यापारविशेषमात्रवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गन्तेत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं कर्मत्वमर्थः। फले च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेना-

न च कृत. सामान्यतस्तेन तेन रूपेण वा कर्तरि शक्तिः। शतृशानचादौ तु आदेशीभूतलट्स्मरणे वर्तमानत्वांशबोधे एव तन्त्रम्। यत्नबोधकाख्यातजन्यवर्तमानत्वबोधे आख्यातजन्ययत्नोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात्। अन्यथा चैत्र. पचतीत्यादौ चैत्रे वर्तमानत्वान्वयापत्तेरित्याहुः ॥ १० ॥

(रामकृ०) भावकृतोऽपीति। तथात्वे च पाचक इत्यादौ पाककृतिरित्यनुभवः स्यात्। स्याच्च व्यापारस्य वर्तमानदशायां कृतेरतीतत्वे पाक्तो नष्ट इति भाव.। धातुत्वादीति। धातुत्वं भूवादिगणपठितान्यतरत्वरूपधातुत्वमपेक्ष्यैव तत्र स्वल्पतरतिङ्घटितान्यतरत्वरूपाख्यातत्वस्य लघुत्वं गुरुतरं च धातूत्तरप्रत्ययत्वापेक्षयेति भावः। इदं चाभ्युपगमेन। वस्तुतो धातूत्तरप्रत्ययत्वमाख्यातत्वं वा न शक्ततावच्छेदकं किन्तु तिप्त्वादिकमेवेत्युक्तमेव प्रागिति।

एवकारसत्त्वेनैव वा। यद्यपीति। कृतौ विशिष्यशक्तिकल्पनेऽपि कृतित्वमेव शक्यतावच्छेदकम्, लाघवात्। कृतिप्रकारकबोधस्तु लक्षणयैतन्मताभिप्राय इति। प्रतिबन्धात् कूलपति-पत इति। अस्तु वा गवादिपदानामित्यादौ हेतु-र्विनित्यादिगौरवादित्यन्तम्। विशिष्टेति। आकाशादिपदस्यापि उपयुक्ते. शक्ते शक्ति शब्दविशिष्टे लक्षणाऽस्त्वित्यर्थः। अथ केवले विशेषणे स्वारसिकप्रयोगाभाव एव केवलविशेषणशक्तौ बाधकस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—केवलेत्यादि। एतत्प्रतिबन्धा आख्यातस्यापि कृतिविलोपप्रसङ्गस्तु ध्येयः ॥१०॥

(न्यायवा०) फलावच्छिन्ने व्यापारे धातोर्न शक्तिः किन्तु शुद्धे व्यापारे इति मतं दूषयितुं एवं चेत्यारभ्य केचिदित्यन्तेन तन्मतमुपन्यस्यति। एवं फलस्यात्मनेपदसमर्पने व्यापारविशेषो गमनादि। तथा च गम्यादिधातुभ्यो देश-संयोगाद्यवच्छिन्ना क्रिया न बोध्यते किन्तु तत्तद्विशेषैरेवेत्यर्थः। भावप्रधानेत्यस्य-च्छेद। द्वितीयादेरिति। आदिपदाद्ग्रामस्येत्यत्र षष्ठ्या अवकर्षं। इदं चादेशे शक्तिरिति मते। वस्तुतः षष्ठ्या द्वितीया स्मार्यते। आदेशो षष्ठी गौरवाद् द्वितीयादेरित्यादिपदादात्मनेपदपरिग्रह इत्यन्ये।

न्वेति, फलमात्रं वा अर्थः। जनकत्वं तु संसर्गमर्यादया लभ्यत इति केचित् । तदसत्, ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः फलसामान्यलाभेऽपि नियतसंयोग-विभागाद्यलाभेन फलविशेषावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्। इतरथा त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्यायत्वापत्तेः। तथापि गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः संयोगादिफलशालित्वं कुतः प्रतीयत इति चेत्, न। तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसमभिव्याहारादेव, यथा इष्टसाधनत्ववाचकाद्विधेरेव स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं, प्रतीतिस्त्विष्ट-फलयोरिष्टत्व-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोगत्वाभ्यां

अधिकरणत्वेनेति, संसर्गभूतेनेति बोध्यम् । आधेयत्वसंसर्गेण वा बोधो बोध्यः। काण्यमाराह—फलमात्रमिति, तदसत् । व्यापारविशेषमात्रवाचकत्वं भवतु। नियतेति। तल्लाभे गृहाद्ग्रामं गच्छतो ग्रामस्यैव गमनं, न तु गृहस्येति न स्यात् । गृहवृत्तिफलजनकत्वसामान्याभावस्य तथात्वात् । नतु त्यजिगम्यादेरेव विभागसंयोगरूपफलतात्पर्यं ग्राहकत्वं, प्रत्ययस्तु द्वितीयादितः फलत्वेनैवेत्यत इतरथेति । यद्वा—फलत्वं सामान्यमिति संयोगत्वादिविशिष्टे द्वितीयादिशक्तिः, तत्र संयोगादिविशेषे गम्यादिस्तात्पर्यग्राहक इत्यत इतरथेति । इतरथा धातोः शुद्धव्यापारवाचित्वे पर्यायतापत्तेः । गमनत्यागयोरेकार्थता स्यादित्यर्थः । अन्यनिपाततः प्रभृतिपदाद्यादेः परिग्रहः ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वेऽपि फलविशेषवाचकस्य मते कथं स्यात्, फलस्य व्यापारविशेषणत्वेन कर्मणि तदन्वयात्। आख्यातस्य फलसामान्यवाचकत्वादित्याशङ्कते—तथापीति। ग्रामं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगे द्वितीयार्थस्याधेयत्वस्यान्वयबोधाभ्युपगमात्मकम्। तदवच्छिन्नेति । विशेषसंयोगाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः । तत्फलस्य भावाद्यन्वयेऽपि तत्समभिव्याहारेण फलविशेषबोधकत्वे द्वितीयादेरित्यर्थः । इतरसमभिव्याहारेण सामान्यवाचकस्यापि विशेषबोधकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति ।

नन्वेवमिष्टसाधनत्वमिव ज्ञेयाभिधेयत्वादिविषयसाधनत्वमपि भावप्रत्ययात् विशेषणसमभिव्याहाराद्विशेषबोधोपपत्तिरिति स्वर्गसाधनत्वादिकमेव शक्यमतः

चैत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविशेषवाचकतादे-
रिव व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-
तच्छालिवाचकत्वात्-कृञोरपि विशेषरूपेण बो-
धकत्वम् ॥ ११ ॥

स्वर्गसाधनत्वादिप्रकारकसंशयो नेत्यत आह–अस्तु वेति । यद्वा–ननु विशेष वाचकत्वविधेन त्वितरसमभिव्याहारादिविशेषवाचकत्वम्, तथा सति स्वर्गकामो दधि न जुहोतीत्यादिर्न स्यात् । भोजने इष्टसाधनत्वसामान्याभावस्य स्यात् (१) । तथा च दृष्टान्तासङ्गति । एवं ग्रामः गम्यते न तु गृहमिति न स्यात् । गमनत्वरूपसामान्याभावस्य गृहेऽसत्त्वादत आह–अस्तु वेति ।

अयमर्थः—गृहे घटोऽस्ति न वेति प्रश्ने सोऽस्तीत्युत्तरात् सन्देहनिवृत्ते विशेषरूपेणैव तदादिबोधकत्वं, न तु बुद्धिस्थत्वेन । तथा च घटत्वादीनां पृथक् शक्यतावच्छेदकत्वे बहुशक्तिकल्पनमित्यैकशक्तिर्वाच्या तथाच घटत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं तेषामननुगमकं बुद्धिस्थत्वावच्छेदकं च तथा चैकैव शक्तिः । शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याप्यनुगमकत्वैक्यमिति मतेनाह–बुद्धिविशेषवाचकेति । अनन्य एव शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकमपि भासते । प्रकृते तद्भाने विशेषरूपेण तद्बोधकता न स्यात्तथापि बुद्धिस्थताव-च्छेदकत्वतिरोधादित्याकारं कल्पितं । पदार्थोपस्थितौ तु बुद्धिस्थतावच्छेदकं न भासते तत्र तद्बोधकविरहादिति भावः । तथा च तत्रादिपदार्थप्रकृत्यर्थताव-च्छेदकत्वविशिष्टे शक्तिग्रहात् तद्धर्मविशिष्टसंयोगादिफल प्रकृत्यर्थतावच्छेदक तद्धर्मविशिष्टैकाश्रयतादिबोधकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

(रामकृ०) चैत्रो गच्छतीत्युदाहरणस्य चैत्रो गन्तेत्यनन्तरं प्राप्ताद्युपपत्तिं केषाञ्चिन्मतमुपन्यस्यति–एवं चेति । एवं च फलस्यात्मनेपदादिना वाच्यत्वे च । व्यापारविशेषो गमनादिक्रियारूपः । ग्रामस्येत्यत्र षष्ठ्या एव कर्मत्वमर्थ इति । एकदेशापरिहाराय शक्यतावच्छेदकलाघवाय चाह–फलमात्रं वेति । अशाभादित्यन्त फलविशेषेत्यादौ हेतुः । फलत्वमात्रलाभेऽपि फलत्वरूपेण फलत्वलाभेऽपि । नियतवि, प्रतिनियतेत्यर्थः । इतरथा... ..क्रियाया एव वाच्यत्वे पर्यायेति । उभयत्रापि क्रियारूपशक्याविशेषात् त्यागगमनपदप्रभृतीनामप्येकार्थत्व स्यादिति भावः ।

---

१ उपस्थापकत्वमिति पाठः । २ बुद्धिविषयनीतत्टीकायु ।

अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम् । न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-

शङ्क्ते—तथापीति । संयोगादिरूपतत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वादिनोऽपि । कुत इति, आत्मनेपदस्य फलसामान्यवाचकत्वादिति भावः । तदवच्छिन्नेति । संयोगावच्छिन्न-क्रियावाचि-धातुसमभिव्याहृतात्मनेपदादिना संयोगरूपं फलं बोध्यते । एवमन्यत्रापि यदवच्छेदकीभूतं फलं यत्र यत् तदेव तत्तदात्मनेपदादिना बोध्यते । तत्तत्समभिव्याहाराणां तथैव कार्यकारणभावकल्पनादिति भावः । अथ फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वं धातोर्मास्तु । तत्तद्धातुसमभिव्याहारादेव संयोगादिरूपो विशेषस्तत्र तत्र भासतामित्याशङ्क्य व्यानुरोधित्वात् कल्पनाया नियतविशेषभानाद्—यथेत्यादि ।

इत्थं फलयोः स्वर्गत्वसंयोगत्वादिनैव रूपेण बोधमुपपादयति—अस्तु वेत्यादिना । तदादेरिवेति । यथा बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपेण शक्तस्यापि तदादेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वात्पर्यायेण शुद्धघटत्वादिरूपेण बोधकत्वं तथा फलतद्वाचकाख्यातस्यापि समभिव्याहारविशेषसहायेन संयोगित्वादिना रूपेण धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फलस्य तेन रूपेण बोधजननमस्त्वित्यर्थः ।

अयं भावः—यदि बुद्धिविषयत्वरूपेणोपस्थित-घटत्वपटत्वाद्याश्रित-बुद्धिविषयत्वेन तत्तद्विशेषं तदादेः शक्तिग्रहः । बुद्धिविषयत्वरूपमुपस्थितो ऽननुगमार्थं, न तु घटत्वेऽपि शक्तिरिति शाब्दबोधे तथ भासते किन्तु शुद्धं घटत्वपटत्वादिकं कश्चित् भासते तद्विशिष्टस्यापि बुद्धिविषयत्वेन तद्विशिष्टस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वसद्भावात् । तच्छक्तियादिनानेककारादिरयन्त्र इत्याद्याशङ्क्याह । नियमस्तु तात्पर्यत इति तदा मनुष्येऽप्यनुपस्थितेऽपि इष्टाविषयत्वफलतावच्छेदकत्वादिरूपेणोपस्थितस्वर्गत्वसंयोगत्वादिविशिष्टे शक्तिग्रहादाकाङ्क्षासत्त्वादिमेवरूपेणैव बोधोऽस्तु । यदि वा बुद्धिविषये तदादिपदं शक्तमित्याद्युपदेशवाक्यार्थज्ञानसहकृतेन मनसा अक्षयादिवशात्पदादिशब्दश्रवणानन्तरं गोत्वेनरूपेणोपस्थिते शक्तिग्रहः, तदनु च शाब्दबोध इति मतं तदापि प्रकृते इष्टसाधनतावच्छेदकविशेषक शास्त्रानुपदेशवाक्यार्थज्ञानसहकृतेन मनसा विधिपदघटितवाक्यादिश्रवणादनन्तरं स्वर्गपदेन स्वविषयत्वादिघटितधातुना च विशेषरूपेणोपस्थिते तथैव शक्तिग्रहोऽस्तु, तदनु च शाब्दबोध इति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ ११ ॥

(न्यायवा०) नव तत्तद्रूप तत्तद्धर्मेव शक्यतावच्छेदकम्, फलमन्यतरपा

पत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे स्पन्दः पूर्वापरदेशयोः प्रसङ्गात्। फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः। भाक्तस्तु जानात्यादेस्तादृशधातुयोग एव च कर्म-

गौरवं स्वीकरणीयमेव, अन्यथा शक्तिविषयस्य शुद्धिस्यतावच्छेदकत्वादेरपि भाव स्यात्, अन्यथा अस्तस्पदादावपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकभाव स्यात्। किञ्च ईदृशेन धर्मेण शक्यतावच्छेदकाननुगम्यशक्यैक्ये सैन्धवादावथ्य समस्त्वेन स्वस्त्वगमानानार्थता न स्यात्। अतो दृष्टान्तविरुद्धे दार्ष्टान्तिकस्यापि विरुद्ध। न च द्वितीयादेर्विशिष्यसंयोगादित्वावच्छेदे गम्यादिधातुविशेष्यधीन एव संयोगादितात्पर्यग्राहकत्वं वाच्यम्, तथा च स्यागतात्पर्येण ग्राम गच्छतीत्युक्ते संयोगरूपफलप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम्, गमिधातुयोगस्य संयोगतात्पर्यग्राहकत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्। क्वचित्प्रकारान्तरेण प्रकरणाद्विना विभागतात्पर्यग्रहस्यापि सम्भवात्। तत्र धातोर्विभागावच्छिन्नस्पन्दे लाक्षणिकत्वम्। शुद्धस्पन्दबोधकगमिधातुयोगस्यैव वा संयोगतात्पर्यग्राहकत्वमित्यभिप्रेत्य प्रकारान्तरेण फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकस्य व्युत्पादयति—अपि चेत्यादिना। ननु द्वितीयाया आधेयत्वबोधने तस्य फलेऽन्वये क्रियाजन्यफलशालित्वरूपं कर्मत्वं न भासमेवात कर्मत्वमेवाव्याहतमाह—धात्वर्थतावच्छेदकेति। गमिपत्योरिति। गमनजन्य फलमुत्तरसंयोगो यथा ग्रामे तथा विभागरूप पूर्वदेशेऽपीत्यर्थः। एव पतनस्यापि त्यजेरिति उत्तरदेशेऽपि तज्जन्य संयोगसत्त्वादित्यर्थः। स्वमते तु संयोगादिरेव धात्वर्थतावच्छेदक स्पन्देऽत्र तदभावादेव न सकर्मताव्यवहार।

धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्य कर्मत्वे हेत्वन्तरमाह—फलावच्छिन्नेति। यद्वा—वस्तुतस्त्यजिगम्यादिधातूपस्थाप्यक्रियाया परपूर्वदेशयो कर्मत्वमस्त्येव। अतस्तामेव क्रियामादाय कदाचित्तरुं त्यजति खग कदाचित्तरोर्भूमिं गच्छति खग इति प्रयोग, अतो हेत्वन्तरमाह—फलावच्छिन्नेति। न चाननुगतगम्यादित्तद्धातूनामेव सकर्मकव्यवहारविषयत्वम्, सम्भवतोऽनुगमस्य त्यागायोगात्। एव धातो शुद्धव्यापारवाचित्वे स्वजिगम्यादे पर्यायतापत्ति स्मर्तव्या। तथा च सकर्मकत्वव्यवहारप्रयोजकत्वेन कर्मतात्त्वमिति भाव।

जानातीत्यादौ तदभावेऽपि सकर्मकत्वव्यवहारमुपपादयति—भाक्तस्त्विति। द्वितीयाया आधेयत्वे शक्ति कल्प्यते लाघवात्। न तु संयोगादिफलेषु फलेषु नानाशक्तिः गम्यादिधात्वोत्थ क्रियाया विशेषेऽन्वयबन्धसम्भवे संयोगादेर्विषय-

प्रत्ययाः । तत्र च द्वितीययाधेयत्वमभिधीयते तथाकांक्षावैचित्र्याद्धात्वर्थतावच्छेदकेऽपि फलेऽन्वेति, अत एव चास्याः पदार्थोन्वितावेयत्वबोधकसप्तमीतो भेदः । अस्तु वा कर्माख्यातस्येव द्वितीयाया अपि

तथाऽवच्छेदकत्वं कल्प्यते । अत एव फलविशेषलाभ इत्याशयेनाह । ननु अत-सतत्त्वेन सकर्मकत्वानिर्वचने को दोषः अतस्ताहशेति । शाब्दधातुयोगे सकर्मकधातुयोगे नञेति । अन्यथावपदार्थेकदेशान्वयबोधः कल्प्यत इति भावः । इत परैकदेशान्वयबोधजनकत्वादेव सप्तम्यर्थस्याधेयता घटादौ पदार्थ एवान्वेतीत्यर्थः ।

ननु तथेतरपदार्थोन्वयबोधे वृत्तिजन्यतद्विशेष्यकोपस्थितिर्हेतुरिति कथमेकदे-शान्वयः, अत एकदेशान्वयेऽनुपपत्तिमाह—अस्तु वेति । अन्यथैवमपि द्वितीया-सप्तम्योः पर्यायता स्यात् । अतोऽस्तु वेत्यन्ये । तथा फले स्वत्वस्वाश्रयसंयो-गादौ (?) जनकतादिसम्बन्धेन धात्वादिभरवत्वः तत्र क्रियायाम् । तथा च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामीयफलजनकक्रियावान् इतिमानमित्यर्थः ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः, द्वितीयार्थश्च फलम्, तथा च ग्राम-वृत्तिफलजनिका क्रियेत्यन्वयपर्यवसितः । नञार्थ......सप्तमी, अवच्छेदक-फलैकविशेषतावच्छेदकयोरैक्यात् । न च फलजनिका क्रिया ग्रामीयफल-निकैत्यन्वयधीः......दण्डवान्...फ...दण्डवानितिवत् स्यादेवेति वाच्यम्, प्राचीनैस्तथापि बोधास्वीकारादत आह—स्तां वेति । ननु फलस्य द्वितीयार्थ-त्वविवेचकत्वेन भानं न स्यात् । न च फलविशेष एव द्वितीयार्थः । संयोगादि-नानाफलशक्तौ गौरवात् । लाघवेनाधेयत्वस्यैव द्वितीयार्थत्वात् स्तां वेति । धात्वर्थस्तु फलविशेष एवेति न दोष इति केचित् । न चात्र मते आत्मनेपदस्य कृतः फलव्यापकता धात्वर्थतावच्छेदकाद्विवि वाच्यम्, सामान्यधात्व-र्थयोः साक्षात्सम्बधामावेन तत्फलकल्पनात् । न च इतरेत्र तथात्वं तथा सति तृतीयार्थे आधेयत्वमात्मत्वार्थः कृतिः । तथा च क्रियया फलस्यान्वये क्रिया-जन्यं फलविषयः चैत्र इतिविषयत्वसम्बन्ध इति बोधः । तथा च चैत्रगम्यग्रामि-त्यस्य क्रियायाम्भानात् । सम्बन्धस्यानुभवसिद्धत्वात् । एवं तादृशफलकाश्रित-कर्मत्वस्य तन्दुलेऽभानप्रसङ्गादिति भावः । न चैवं कर्मप्रत्ययस्थले फला-वच्छिन्नक्रियाजन्यफलशाली तन्दुल इति धीः, न चैवं सम्भवति, फलविशिष्ट-क्रियायाः फलापूर्वोत्पत्तिकारित्विति वाच्यम्, धातोः फलोपलक्षितक्रियावाचकत्वेन तथा फलजनकत्वसम्भवादिति ।

फलमर्थः । स्याद्वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ, विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ॥ १२ ॥

यद्वा–अस्मिन् कल्पे द्वितीयाया आधेयत्वमिव कर्मोत्पत्तस्याश्रयत्व मेवार्थः । गमनं धात्वर्थान्तरे फले तदाश्रयत्वे तच्च ग्रामादौ प्रकारः । गम्यते ग्राम इत्यादौ गमनजन्यफलाश्रयत्ववान् ग्राम इति बोधः । कर्मप्रत्ययान्तगम्यादिधातुजन्यस्पन्दप्रकारकबोधे तदर्थसंयोगोपस्थितेर्हेतुत्वं, कर्मप्रत्ययान्तगम्यादिधातुजन्यसंयोगादिप्रकारकबोधे तदर्थस्पन्दोपस्थिते हेतुत्वकल्पनाभ्यामतिप्रसङ्गः । न चास्मिन् कल्पे सप्तमीतो द्वितीयाया अभेदः, आश्रयार्थविशेष्यकाधेयत्वबोधकत्वात् । द्वितीयायाः सप्तम्यर्थस्य नामार्थेऽप्यन्वयात् । नच तण्डुलस्य पाक इत्यत्र षष्ठीस्मारितद्वितीयार्थस्य पाकेऽप्यन्वयात् । मैवम्, तत्र षष्ठ्यर्थस्य मानादिति ।

यद्वा–द्वितीयार्थाधेयत्वबोधे सुप्भिन्नसार्थकप्रत्ययप्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं कल्प्यते, न तु सप्तम्यर्थबोधे भूतले देवदत्त इत्यादिप्रयोगादिति विशेष इत्याहुः । इतरा स्मारिता या अर्थस्य धात्वर्थे सैवान्वयात् इत्यनेनैव भेद इत्यन्ये ॥ १२ ॥

(रामकृ०) फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे प्राचीनसम्मतिं दर्शयन् कर्मत्वविभक्त्यन्यथानुपपत्तिमपि प्रमाणयति–अपि चेत्यादिना । पूर्वस्मिन् देश इति । तत्र क्रियाजन्यविभागरूपफलसत्त्वादिति भावः । उत्तरस्मिन्निति । तत्र क्रियाजन्यसंयोगसत्त्वादिति भावः । स्पन्देरकर्मकत्वायोगादाह–पूर्वापरयोरिति । एकत्र तादृशसंयोगस्य परत्र तादृशविभागस्य सत्त्वादिति भावः । स्पन्दने तु पूर्वं धात्वर्थतावच्छेदकं तत्तत्फलमनतिप्रसक्तमेव । उत्तरत्र तादृशफलमेव नास्तीति प्रसङ्गशङ्काऽपि न । फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वेऽप्यदृष्टुपष्टम्भमात्रफलेत्यादि ।......नादेः फलाभावात् । तादृशधातुयोगे फलावच्छिन्नव्यापारवाचि धातुयोगे । अतएव स्पन्दादेर्न कर्मप्रत्यया इति ।

एवं चाधेयत्वमेव द्वितीयार्थ, फलस्य धातुत एव लाभादित्यभिप्रायवान् तदनुरोधेनैकदेशान्वयं स्वीकुर्वन् शाब्दबोधमुपपादयति–तत्र चेति । अत एव पदार्थैकदेशान्वयाधेयत्वबोधकत्वादेव । एकदेशान्वयासहिष्णुराह–अस्तु वेति । अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या कुडाद्यावच्छिन्नसंयोगादिरूपफललाभमस्तु तदवच्छिन्नव्यापारवाचित्वेन नीलघटत्वस्य शक्यतानवच्छेदकत्वेऽपि परम्परमन्वयबलादुपस्थित-नीलघटत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकामस्तथा प्रवृत्तेऽपीति भावः ॥ १२ ॥

*भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहं, न तु स्वात्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयि परसमवेतत्वमपि कर्मप्रत्ययार्थः । इयांस्तु विशेषो यत्परत्व सुपा प्रकृत्यर्थापेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकं प्रत्याय्यते ॥ १३ ॥

(न्यायचा०) भूमिं प्रयातीति । भूमिसंयोगस्य भूम्यामिव विहगेऽपि सत्त्वे भूमिं प्रयातीतिवद् विहगो विहगं प्रयातीति वारणाय कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमर्थ इत्यर्थः । विजहातीति । विभागस्याप्युभयनिष्ठत्वात्तथा बोध्यम् । परत्वं भिन्नत्वरूपमेवार्थः । समवेतत्वं संसर्गः । तथा च ग्रामं इत्यत्र द्वितीयार्थं आधेयत्वं भिन्नं च तदुभयं क्रियान्वयि, तथा सति ग्रामाधेया ग्रामभिन्नवृत्तिर्या ग्रामविशेष्या क्रिया तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः । नचैवं यत्र विहगविहगोभयज उत्तरसंयोगस्तत्र विहगस्यापि परसमवेतक्रियाजन्यत्वात् कर्मत्वं स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, तत्रोभयोरेव कर्मत्वात् । नचैवं तत्र विहगो विहगं गच्छतीति स्यात् । विहगभिन्नसमवेता या क्रिया तदनुकूलकृते विहगेऽभावेन तदवगाहनप्रतीतेरभावादिति । न च यत्र रथाकर्षणादिना रथमभिमुखं सम्पादयन् रथे गच्छति चैत्रस्तत्र चैत्रं गच्छतीति स्यादिति वाच्यम्, तादृशपरक्रियानुकूलव्यापारताद्रूप्येण संसर्गतया विवक्षितत्वात् । अन्यथा अत्र द्वितीयाप्रत्ययार्थतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नरूपं परत्वं बोध्यम् । अन्यथा विहगेऽपि विहगस्य व्यासज्यवृत्ति-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेदसत्त्वादुक्तदोषः स्यात् । न चैवं प्रमेयमन्दुकं पचतीत्यत्र प्रमेयत्वद्रूपत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिः । प्रमेयघटो नास्तीति प्रतीतेरप्रामाण्यादिति ।

न चात्र ग्रामतात्पर्येण द्रव्यं गच्छति चैत्र इति प्रयोगः, तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नभेदस्य गमनकर्मत्वसम्भवः, तत्र द्रव्यपदस्य द्रव्यविशेषे लाक्षणिकत्वात् । परत्वं यदि प्रकृत्यर्थापेक्षितं तर्हि तदा चैत्रेण स्वात्मा गम्यत इत्यपि स्यादत इयांस्त्विति । स्वार्थफलाश्रयेति । स्वार्थफलप्रकारकान्वयबोधविशेष्यापेक्षिकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(न्यायचा०) क्वचित्सविषयकघटप्रयोगेऽपि नान्तरीयके शर्करामोजनादौ शर्करामोजनं कुरुत इत्यादौ द्वितीयाया सनकत्वे लक्षणा, न विषयित्वमि-

* ' भूमिं प्रयाति ' इत्यारभ्य पोडशाङ्कान्तर्गतः ' स्वरसन्धानमनुगमान्तरस्या-नन्त्ये ' इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य रामरुद्रव्याख्यानेऽपि व्याख्या प्रदर्शिता अवगन्तव्या-थयं एतेद् विज्ञापयामो विदुषः ।

घटं जानाति, इच्छति कुरुते, चैत्रः (मैत्रः)। मैत्रेण ज्ञायते इष्यते, क्रियते घट इत्यादौ सविषयकपदार्थाभिधायिधातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं विषयत्वं च कर्तृतिङा स्वाश्रयत्वं तृतीयया चाधेयत्वं बोध्यते ॥ १४ ॥

अन्वयबोधे त्वयं विशेषः–यदेकत्र कर्तर्याश्रयत्वं तत्र क्रिया तत्र विषयत्वं तत्र कर्मविशेषणत्वम् । अन्यत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रिया तत्राधेयत्वं तत्र च कर्त्रेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ कर्तृकर्मकृतां विषयाश्रय–प्रतियोगिबोधकत्वम् । यतत इत्यादौ यत्यादिनोपस्थिते यत्ने विषयित्वेन नान्वयः, किन्तूद्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अत एवाभुज्ञानेपि भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ॥ १५ ॥

स्याहुः । यथायथमिति । द्वितीयाया विषयित्वमाख्यातेन विषयत्वमित्यर्थः । अत्र पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलादेरेव पदस्वप्रतीतिर्भावनान्वयबोध इवाख्यातोपस्थाप्यपदार्थे विशेषणतया बोधे प्रथमान्तसम्योपस्थितिर्हेतु, फलबलात् । प्रथमान्तोपस्थाप्यस्यापि तथात्वमिति । अत्र च पुष्पवन्तादिपदवदेकोच्चारणान्तर्भावेन छवितोंऽध्या । अन्यथा पदसमभेतदर्थयोग्यतया ऽनन्वयेऽपि स्वात्मानं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः ॥ १४ ॥

एकत्र कर्तृस्थले । आश्रयत्वमित्यादेर्विशेषणमित्यनेनान्वय. । ज्ञात इत्यनेन विषयः, ज्ञातेत्यनेनाश्रय., नष्ट इत्यनेन प्रतियोगिनोऽवगते इति बोध्यम् । धर्मिवाचकत्वं कृतामभिप्रेत्याह–कर्मकर्तृकृतामिति । सविषयाभिधायिधातुयोग इति सामान्यन उक्तं । अपवादमाह–यतत इत्यादि । करोतीत्यादिविवरणायाह–यत्यादिनेति । आदिना यत्यतीत्यादिसङ्ग्रहः । यतिधातोर्यत्ने लक्षणायां विषयत्वेनान्वयादाह–यत्न इति । ननु स्पृहावत्सविषयत्वबोध एव चतुर्थी स्यादतोऽन एवेति । सुज्ञाने तु न विलक्षणोद्देश्यत्वेनान्वयादित्यपि बोध्यम् । जनकपाकत्वप्रयोजकत्वमेव चतुर्थ्या बोध्यते । अतएवाभुज्ञाने भोजनाय यतत इत्यादिरित्याहुः । उद्देश्यत्वेनेति । तद्व्यतिरिक्त स्वरूपविशेषो वेदस्यन्वयेऽतद् । अत एव उद्देश्यत्वेनान्वयादेव । अन्यथा भोजनं करोतीतिवद्भोजनकाल एव भोजनाय यतत इत्यपि स्यात् ॥ १५ ॥

धातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा, आख्यातस्य जन्यजनकभावः संसर्गमर्यादया लभ्यः। लडादिलिङाद्यर्थो वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमेकपदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति।

भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापार एवार्थः। तेन व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति न प्रयोगः। न वा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति। नापि घट-भूतलयोर्मिथः संयोग इति वत् मिथो गमनमित्यादि।

प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं च कर्मत्वं, फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादीनां,

(न्यायवा०) मण्डनमतानुसारिमतमाह–धातोरिति। गमिपदार्थविभागोत्तरसंयोगादिरूपफलव्यापकत्वात् पर्यायतापत्तिः। आख्यातजन्यवर्तमानबोधे आख्यातजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरित्येकपदोपात्तत्वमित्यर्थः।

ननु फलस्य धात्वर्थत्वे फलसत्त्वे व्यापारविगमेऽपि पाकस्तिष्ठतीत्यादि स्यादत आह–भावप्रत्ययस्येति। अनुकूलव्यापार इति। अत्रापि व्यापार एव शक्यः अनुकूलत्वं संसर्ग इति बोध्यम्। मिथो गमनमिति। तत्तधात्वर्थस्योत्तरसंयोगस्य द्विष्ठत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारस्यातत्त्वादिति तन्मते फलस्य धात्वर्थत्वात्।

धात्वर्थजन्यफलशालित्वं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमुभयसम्पत्तूपपत्तमत आह–प्रत्ययोपनीतेति। प्रत्ययोपनीतो यो व्यापारः परसमवेतः तज्जन्यं धात्वर्थफलं तच्छालित्वमित्यर्थः। चैत्रपिण्डसमवेतं यद्गमनादि तज्जन्यं यत्फलं धात्वर्थः तच्छालित्वं कर्तरि चैत्रादावप्यस्ति, अतः प्रत्ययोपनीतेति वस्तुकथनम्। द्वितीयादिना परसमवेतत्वम्। आख्यातार्थव्यापारे आख्यातेन तृतीयार्थे तद्बोध्यते। परत्वं पूर्ववद्बोध्यम्। परसमवेतव्यापारजन्यं तद्धूसत्त्वप्रत्ययशालिनि कर्तृव्यावर्तनाय धात्वर्थेति। चैत्रनिष्ठेति। निष्ठत्वं तृतीयार्थो व्यापारः, आश्रयत्वं चाख्यातार्थः, व्यापारः फले, तत्राश्रयत्वं, तच्च चैत्रे, प्रकार इति व्यापारान्वितो धात्वर्थः फलं साक्षादेवान्वितं तण्डुले प्रकारत्वेन।

व्यापारनिष्ठं च तृतीयादिनाऽभिधीयते। एवं च तण्डुलं पचति चैत्र इत्यस्य तण्डुलवृत्तिफलविशेषजनकव्यापारवांश्चैत्रः, मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यस्य मैत्रनिष्ठव्यापारजन्यफलविशेषशाली तण्डुल इत्यर्थः। फलव्यापारयोर्विशेषण-विशेष्यभावभेदादेव कर्तृकर्माख्यातव्यवहारः।

वस्तुतस्त्वाख्यातस्येव तृतीयाया अपि व्यापार एवार्थः। कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपितमधिकरणत्वं, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्यापाराश्रयः, कर्मकर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात्। जानातीत्यादिप्रयोगे तु पूर्वोक्तैव रीतिरनुसर्तव्या।

चैत्रेण पच्यते पक्व इत्यादौ सुबर्थ एव व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वयः। पचमानः पक्ववानित्यादौ पुनरनायत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्वयः।

ननु सद्व्यापारत्वातिरिक्तविभक्त्यर्थस्य व्यापारस्य धात्वर्थे प्रकारतया भानम् अनुभवविरुद्धमतो वस्तुतस्त्विति। मैत्रेण पच्यते इत्यत्र व्यापारस्तृतीयार्थः, फले धात्वर्थे, स चाख्यातार्थे, तच्च तंडुले अन्वेतीति एतद्रूपे कर्माख्यातस्य फले न बाधकमिति। धात्वर्थनिरूपितमिति निरूपितत्वसम्बन्धेन धात्वर्थस्याधिकरणत्वे। अन्वयबोधनायेदम्। अधिकरणत्वमात्रमर्थ इति बोध्यम्। पूर्वोक्तैवेति। घटं जानातीत्यादौ विषयित्वं द्वितीयार्थः, कर्मत्वं तत्र भावमिति।

ननु व्यापारस्याख्यातार्थत्वाभावे कुत्र वर्तमानत्वान्वयोऽत आह सुबर्थेति नचैवम् समानपदोपात्ते व्यापारे वर्तमानत्वान्वयेऽतिप्रसङ्गः, फलबोधकधातुसमभिव्याहारे तत्कर्मोपस्थितजन्यवर्तमानत्वबोधे च तृतीयाजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वादित्याह—दोष इत्यत आह—अन्वयोगेति, अतिप्रसक्तत्वात्। अन्वयोगवत्त्वपि विशिष्य पाकादिस्थलादप्रसिद्धि। यत्किञ्चित्प्रतियोगिकान्वयोदय सर्वत्र सत्त्वादिति शेषः।

स्तां वा व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वयबल-लभ्यम्, एवकारस्येवान्ययोगव्यवच्छेदादौ, अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात् । अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्यताप्रसिद्धिः, बाधितत्वं च पार्थ एवेत्यादौ, पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रतीतिप्रसङ्गः । तस्य ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यवच्छेदेन शक्यत्वे च स्वत्वस्याननुगमाच्छक्यानन्त्यं, नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वावच्छिन्नस्येव पार्थ एवेत्यादावपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नस्याभावप्रतीतिः । समानं चेदं कृतौ कालान्वयादिनाम् । धात्वर्थानुकूलव्यापारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यत इत्यादिव्यवहारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेः, न तु तत्र प्रत्ययस्य व्यापारबाधितेति न सकर्मकत्वम् । संयोग इत्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतीतेर्यत्नादेः प्रयोगसाधुतामात्रत्वमिति मण्डनमतानुयायिनः ।

तन्न, पचतीत्यादौ पाकानुकूलवर्तमानयत्नाननुभवप्रसङ्गात् । फलानुकूलादृष्टवत्यपि पचतीत्यादेर्विभा-

नन्व योगः सम्बन्धः संयोगसमवायादिः, तथा चान्यपूर्वकत्वसमवेतत्वाभावादेर्गुणादौ ध्वंसादौ च प्रसिद्धितो बाधितत्वमिति प्रकृपदवाच्ययोः कथं परस्परमन्वययोजनेत्यत आह—समानं चेति । यद्वा त्वयाऽपि कृतः कृतिमद्वाचकत्वस्वीकारादेकदेशे कृतौ वर्तमानत्वान्वयो वाच्य इति साम्यमित्यर्थः । ननु यत्र तादृशव्यापारोऽस्ति तत्र संयुज्यत इत्यत्र तदनुकूलकर्मातिरिक्ते व्यापार कर्मनासाभासते संयुक्तः इत्यादौ, तत्र धात्वतीतस्मत आह—संयोगवचेति ।

नन्वस्तु तत्राख्यातस्य यत्ने लक्षणा, शक्तिभ्रमो वा, अतः फलेति । यत्नादृष्टातिरिक्तो व्यापारो वाच्योऽत आह—विभागेति यद्यपि पूर्वसंयोगातिरिक्तो

१ तत्रचेति पाठः । २ यत्नानुभवेति पाठान्तरम् ।

गाद्यनुकूलपूर्वसंयोगादिमति निश्चलादावपि विहगे त्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसङ्गाच्च ॥ १६ ॥

तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्व्यापारविशेष एव धात्वर्थः । सर्वत्र धात्वाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्यावर्ते-

व्यापार आख्यातेनोपस्थाप्यते इत्युक्तौ न दोषः, सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात्, तथाप्याकाशे गमनमिति प्रयोगापत्तिः । इतरसंयोगस्य तत्रापि सत्त्वादिति स्यादि., तच्चिन्त्यम् । अत्रापि लाघवादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति दूषणमित्यन्यसिद्धोऽपि वह्निसंयोगो विक्लित्त्यनुत्पादककाले पचतीति प्रयोगः स्यात् । एवं पाक इत्यादिपक्षे पचादीनामनेकेषां शक्तिकल्पनमस्मिन्मते दूषणमित्यपरे । एतेन फलधात्वर्थो यत्नस्तु लाघवादाख्यातार्थ इत्यपि मतं निरस्तम् ॥ १६ ॥

[रामकृ०] केचित्तु—ननु शक्तशक्तिपक्षे व्यय-च्छेदसामान्य एव शक्तौ कथं तदवच्छेदविशेषलाभस्तत्राह—नील इति । यथा अभावमात्रशक्तेन नञ्पदेन समभिव्याहारविशेषलाभादभावविशेषबोधस्तथाऽन्यत्वादिमात्रशक्तादप्येतरस्मात् समभिव्याहारविशेषात् पार्थान्यत्वादिलाभ इत्यर्थ इत्याहुः । तत्र नीलविशेषणानुसरणवैयर्थ्यानिवेशः । नन्वेकपदोपात्तानां कथं परस्परमन्वयस्तत्राह—समानं चेति । ननु सर्वत्र व्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वे संयुज्यते इत्यत्र गच्छतीत्यतोऽविशेषात् कथं न कर्मप्रयोगस्तत्राह—धात्वर्थेति । व्यापारविरहिणि क्रियाविरहिणि । ननु तत्रापि न व्यापारसामान्याभावः, तत्तत्तदवच्छेदेन निबिडसंयोगान्तराभावादिरूपप्रतिबन्धकस्यैव सत्त्वादित्यत आह—संयोगवत्स्वेति । इदमुपलक्षणम् । व्यापारकाले संयुज्यते......त्यप्रवृत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । अन्यत्र पचादेर्व्यापारवाचि त्वेऽपि संयोग इत्यादौ न तथा इत्याह—संयोग इत्यादावित्यादिना । ननु सार्वत्रिकस्य नानुभवः संदिग्धः कादाचित्कस्तु आनुमानिको मानसो वा शाब्द एव लक्षणया भविष्यतीत्यत आह—फलेति । नन्वसाधारणानुकूलत्वाविशेष एव संसर्गो भविष्यतीत्यत आह—विभागेति । नायंयुक्तस्य विभाग इति पूर्वसंयोगस्यासाधारण्येनानुकूल्येति ॥ १६ ॥

गुरुमतमाह—तत्र तत्रेति । आख्यातमाह—सर्वत्रेति । क्वचिदिति । मध्यमीनाद्ये नाकर्मकत्वमर्थे इति । तत्र तत्रेति । व्यापारस्य गुरुत्वं स्वगमना-

मानत्वादिकं क्वचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थ इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गादनुपादेयम् ॥ १७ ॥

इति महोपाध्याय—श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यकृत
आख्यातवादः समाप्तः ।

तण्डुलनोदनता गच्छतीत्या...वानमपि बोध्यम् । व्यापारत्वस्याखण्डोपाधित्वे मानाभावः । जनकत्वरूपस्य त्वननुगतत्वम् । एवमाश्रयत्वापेक्षया लाघवेन यत्न एवाख्यातशक्तिरित्याहुः । नन्वविभयकादिक्रियाप्रचयः पाकः, तथा च कस्यचित् क्रियायामतीतायामनागतायामपाक्षीत्, पक्ष्यतीति स्यादिति चेत्, न, अपाक्षीदित्यत्र चरमक्रियाध्वंसस्य पक्ष्यतीत्यत्राद्यक्रियाप्रागभावस्यैव मानात्, निपतन: तथैव तात्पर्यात् । यत्तु रत्नकोशमतम्—धात्वर्थो व्यापारः आख्यातार्थ उत्पादकत्वं पचति पाकमुत्पादयतीत्यर्थः । तन्न, उत्पत्तेराद्यक्षणसम्बन्धरूपाया अननुगमात् ।

अत्रेदं बोध्यम्—ओदनः पच्यते पच्यत इत्यत्र पचधातोरोदनपाके लक्षणा । तथा चौदनपाकसमानकर्तृक-तदुत्तरमात्रि-भोजन-जन्यफलशाली ओदन इति बोधः ।

केचित्तु ओदनोत्तर-प्रथमायाः कर्मत्वे लक्षणात् तस्यादेकत्वेति । ओदनस्तु भावनाया...पि विशेष्यत्वेनान्वेतीत्याहुः । एवं सति ओदनस्य भावनान्वयो न स्यात् । कर्मत्वापन्नपदस्यैव तदन्वययोग्यत्वात् । इत्यनेन कर्मकर्तरि भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यादौ कुसूलपदोत्तरप्रथमायाः कर्मत्वं व्यापारश्चार्थः । तेन कुसूलः स्वकर्मकभेदानुकूलव्यापारवान् स्ववृत्तिव्यापारजन्यभेदजन्यफलशाली [illegible]

[illegible]

व्यापारश्च । तेन कुसूलकर्मकभेदानुकूलव्यापारवान् कुसूलवृत्तिव्यापारजन्यभेदजन्यफलशालीति बोध इति बोध्यम् ।

चैत्रं तण्डुलं पाचयति मैत्र इत्यादौ चैत्रपदोत्तरद्वितीयायाः कर्तृत्वलक्षणकर्मत्वमर्थः । णिचश्च व्यापारोऽर्थः । आश्रयत्वे आख्यातस्य लक्षणा णिजर्थः शक्तिरेव वा...चेतनेन...हि तेनं पाचयति पाचयत् इत्यादौ णिचो लक्षणा, आख्यातेन तत्तत्र व्यापारवादि...बोध्यते णिचो निरर्थकत्वमित्याहुः । तथाच चैत्रकर्तृकस्तण्डुलकर्मको यः पाकस्तदनुकूलव्यापाराश्रयो मैत्र इत्यर्थः । यद्यपि चैत्रमैत्रोभय-

कर्तृकेऽपि पाके इदं सम्भवति तथापि चैत्रकर्तृकत्वविशिष्टस्य पाकस्यानुकूलस्य पाकव्यापारयोः संसर्गो बोधः ।

यद्वा—तत्र णिच आख्यातस्य व्यापारोऽर्थः । चैत्र तण्डुलं पाचय मैत्र इत्यादौ चैत्रकर्तृकतण्डुलकर्मकपाकानुकूलव्यापारवान्मैत्र इति बोधः । अतएव कालद्वयोरपि पचति पाचयति शब्दयोर्विलक्षणबोधहेतुत्वम् । चैत्र घटं ज्ञापयती त्यादौ चैत्रपदोत्तरद्वितीयायाः समवेतत्वं घटपदोत्तरायाः विषयित्वं समवेतत्वं घटविषयकज्ञानानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चैत्रं तण्डुलं पाचयति मैत्र इत्यादौ णिजर्थे व्यापारे चैत्रपदोत्तरद्वितीयार्थः । चैत्रकर्तृकत्वं जनकतासम्बन्धेनान्वेतीति केचित् ।

चैत्रमैत्रौ मिथ आक्षिप्यत इत्यत्र मिथः पदार्थः कर्मत्वं तत्तत्कर्मत्वं वा । तथाक्षेपेणान्वयि । तथा चैत्रकर्मकाक्षेपणानुकूलकृतिमान्मैत्रः मैत्रकर्मकाक्षेपणानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः । तत्तत्समभिव्याहारस्य तादृशबोधहेतुत्वात् चैत्रकर्मकाक्षेपानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति धीरिति ।

विद्यानिधानतनुजस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।
आख्यातवादव्याख्यानमानन्दयतु कोविदान् ॥ १ ॥
समाप्तेयमाख्यातवादटीका ।

(रामकृ०) गुरुमतमाह—तत्रत्रेति । सकर्मकधातुविशेषेष्वित्यर्थः । व्यापारविशेषः कर्तृत्वनियामको व्यापारविशेषः । अतएव मण्डनमतोक्तौ विभागानुकूलेत्यादिदोषोऽपि । अत आह । सर्वत्रेत्यादि । पचतीत्यादौ विक्लित्यनुकूलत्वेन संयोगविशेषानाश्रयत्वेऽपि कृतिरूपव्यापारात्मकधात्वर्थाश्रयत्वमस्त्येवेति । न कर्तृत्वानुपपत्तिरिति । आख्यातार्थं विवेचयति—संख्येति । नश्यतीत्यादावाश्रयत्वार्थकत्वासम्भवादाह—क्वचिदिति । तत्र च प्रतियोगित्वमर्थ इति प्रागेवोक्तम् । तादृशेति । इदं च वर्तमानत्वाद्यनुमतस्य सार्वत्रिकत्वं शाब्दत्वं चाभिप्रेत्यति संक्षेपः ॥ १७ ॥

गोविन्दचरणद्वन्द्वदत्तानन्दशालिना ।
आख्यातवादव्याख्येयं रामकृष्णेन निर्मिता ॥ १ ॥

इति रामकृष्णनिर्मिता व्याख्या समाप्ता ।
शुभमस्तु सर्वेषाम् ।

“ गुजराती ” प्रिंटिंग प्रेस—स्थानि

क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि

संस्कृत प्रथमादर्शः (सचित्र) ...	०— ६—०	०— २—०
संस्कृत द्वितीयादर्शः (सचित्र) ...	०— ८—०	०— ३—०
संस्कृत तृतीयादर्शः (सचित्र) ...	०—१०—०	०— ४—०
वैदिकसाहित्यचरित्रम् ...	२— ४—०	
श्रीकृष्णविलासकाव्यम् (विलासिन्याख्यया व्याख्यया समेतम्) ...	०—१२—०	
भासकथासार (प्रथमद्वितीयौ भागौ) ...	०— ८—०	
नैषधकाव्यरत्नम् (महाकविश्रीहर्षप्रणीतम् मल्लिनाथसूरीकृत व्याख्यया सहितम् सर्गाः—१—६	१— ८—०	
,, ,, सर्गाः ७—१२	१—१२—०	
शब्दमञ्जरी (अव्यय समासप्रकरणः धातुमालिका सहिता पं. अनंत नारायण शास्त्रिणासंकलिता	०— ६—०	
नित्याह्निकम् सस्वरम् (कापडी पुठें) ...	०— ८—०	
,, (अंग्रेजी भाषांतर कापडी पुठें)...	०— ८—०	
प्रश्नमार्ग (पूर्वार्ध) (ज्योतिष) पुनश्शेरि नम्बि नीलकण्ठशर्मणा संस्कृता टिप्पण्या सहित...	३— ०—०	
श्रीरामोदन्तम् गणपति शास्त्रीकृत टीप्पण सहित	०— ४—०	
तर्कसार	०— ६—०	०— १—०
ऋग्विधानम्	०— ८—०	०— १—०
प्राकृत संविधानम्...	०— ६—०	०— १—०
शिवानन्द लहरी with English Trans.	०— ६—०	०— १—०
वाक्यतत्वम्	०— ६—०	०— १—०
कोकिल संदेशः	०— ४—०	०— १—०
श्यामला दण्डकम्—श्यामला नवरत्न मालिका.	०— १—६	०— ०—६

शिवनाम कल्पलतालवालः ...	१— ०—०	०— २—०
पद्मपुराणम् महामुनिश्रीमद्व्यास प्रणीतं श्री मधुसुदन सरस्वती विरचीत. (चार भाग)	२४— ०—०	
श्रीमद् भागवत श्रीधरी टीका सहित (प्रख्यात गणपत कृष्णाजी के छापाखानामें छपी हुए.)	२०— ०—०	